

VYBRANÉ KAPITOLY MODERNÍCH DĚJIN

STUDIJNÍ MATERIÁL DO SEMINÁŘE MODERNÍ HISTORIE

MARTIN BRZÓSKA
GYMNÁZIUM KARVINÁ, 2016

Obsah

Úvod	1
Co rozumět pod pojmem „moderní dějiny“	2
Hospodářské dějiny novověku – předehra moderního kapitalismu	3
Evropa před první světovou válkou.....	10
Světové hospodářství na přelomu 19. a 20. století.....	21
Ruský bolševismus a stalinismus	31
Česko-německé vztahy v moderní době	46
První československá republika.....	57
Období velkého flámu a hospodářská krize	72
Německý nacismus a Holokaust	80
Československo po roce 1945	94
Československo v éře bolševizace	105
Studená válka	113
Klíčové momenty studené války.....	124
Hospodářské dějiny poválečného období.....	141
Dekolonizace a hnutí zemí třetího světa	150
Pražské jaro a období normalizace.....	163
Pax Americana – svět po studené válce	174
Použitá literatura.....	181

Úvod

Tento materiál slouží studentům, kteří projeví hlubší zájem o problematiku moderních dějin. Jedná se o soubor 16 textů, které pokrývají klíčová témata probíraná na Semináři z moderních dějin. Znalost problematiky, která je předmětem jednotlivých témat, je nezbytná pro zvládnutí učiva celého semináře a může sloužit také pro samostatnou domácí přípravu. Kapitoly jsou řazeny chronologicky, je zde ale snaha zachovat také jistou tematickou návaznost. Na řadě míst se částečně překrývají, nebo odkazují na text uvedený v jiné kapitole, kde je daná problematika zmíněna podobněji. Detailně jsou zpracovány především dějiny týkající se tří oblastí: politika, ideologie a hospodářství.

Tento text je kompilací literatury, která je uvedena v závěru. Její seznam může studentům sloužit jako inspirace pro případné další samostudium.

Co rozumět pod pojmem „moderní dějiny“

Klasická historická periodizace, která se zrodila v období italské renesance, klasifikovala lidské dějiny na tři základní epochy. Tedy starověk, středověk a novověk. Přitom starověk zde byl chápán především ve smyslu antické středomořské civilizace, středověk byl dobou evropského feudalismu a novověk se datoval začátkem objevných plaveb, renesance, humanismu a církevní reformace. Toto hledisko dělení dějin bylo ryze europocentrické a vůbec nebralo v potaz vývoj v jiných částech světa (například v Číně, Indii nebo na blízkém východě). V období novověku ale evropské národy ovlivnily světové dění natolik, že evropská dějinná periodizace z velké části splývá s periodizací dějin neevropských regionů. Teprve v době osvícenství byla díky rozvoji přírodních i společenských věd doslova objevena další epocha lidských dějin, o jejíž existenci měli dřívější historikové jen mlhavé ponětí. Touto epochou byl pravěk. S dalším rozvojem společenských, kulturních a ekonomických poměrů během 19. století bylo zřejmé, že toto dělení dějin na čtyři periody již neodpovídá skutečnosti. V období po roce 1870 již bylo jasné, že novověká společnost prošla natolik zásadními proměnami, že je nezbytné hovořit o pátém věku lidských dějin. Dodnes však nikdo nenalezl vhodné označení této nové epochy. V historiografii je toto nejmladší a v podstatě stále probíhající období označováno různě: Soudobé dějiny, Moderní dějiny, Dějiny současnosti. Ani jeden z těchto termínů není zcela správný a přesný. Všechny se ale odkazují na to, že jde o epochu, která nemá nic společného s novověkem, který již minul a zároveň že jde o dobu, kdy byla zformována současná podoba společnosti našich dnů.

Moderní společnost se od novověké i od všech předchozích liší několika základními charakteristikami:

- 1) Všeobecným rozšířením občanské společnosti a demokratických politických systémů
- 2) Vznikem totalitních forem vlády postavených na kolektivistickém principu a všemocné roli státu
- 3) Ústupem tradičních ideologií založených na náboženských dogmatech a nástupem ideologií nových
- 4) Radikální proměnou ekonomického systému, který stojí na tržně-kapitalistickém principu
- 5) Výrazným technickým pokrokem a jeho rozšířením do všech sfér lidského života
- 6) Historicky nebývalým růstem blahobytu širokých lidových vrstev
- 7) Ničivou silou válečných konfliktů, které zasahují kromě armád i většinu civilního obyvatelstva

Tyto nové fenomény se šířily postupně a nezasáhly všechny oblasti světa najednou. Mnohde se dokonce dodnes plně neprojeví. Pro naše potřeby je zásadní, kdy se tyto jevy objevily a rozšířily v euroatlantickém prostoru. Tedy v té části světa, která již od novověku určovala trend celosvětového vývoje. I když neexistuje žádný pomyslný rok, od kterého bychom mohli hovořit o moderní době, je zřejmé, že počátkem této epochy je druhá polovina 19. století. Hovoříme-li tedy o Moderních dějinách, máme na mysli historii starou posledních zhruba 150 let. Znalost a pochopení historických událostí a trendů tohoto období je klíčová pro pochopení a porozumění světu, ve kterém žijeme. Proto jsou dnes Moderní dějiny většinou historiků, pedagogů, politologů nebo sociologů považovány za stěžejní téma učiva dějepisu a historie.

Hospodářské dějiny novověku – předehra moderního kapitalismu

Ekonomizace společnosti

Hospodářské dějiny jsou významnou, přesto často opomíjenou, disciplínou, která definuje charakter ideologických, politických, mocenských a materiálních poměrů v dané historické epoše. Hospodářské poměry se totiž vždy významně promítaly do podoby celé společnosti a naopak podmínky, které v dané historické epoše panovaly, jasně limitovaly, jaké ekonomické aktivity jsou přípustné a jaké už ne. Tento význam hospodářských poměrů doby ještě vzrostl na konci novověku a v moderní éře. V mnoha případech to byly právě ekonomické podmínky, které zásadně ovlivnily politické kroky vlád i rozšíření jednotlivých ideologií ve společnosti. Pro to, abychom pochopili, jak a kdy se zrodila moderní éra, je nezbytné zaměřit se na hospodářské poměry v jednotlivých historických obdobích, které modernímu věku předcházely. Odráží se v nich totiž celkové společenské změny, ke kterým v daných obdobích docházelo.

Lidé západu na počátku 21. století považují ekonomiku a ekonomické parametry a za úhelný kámen politického života. Často již nedokáží uvažovat o politicích jako o nositelích určitých idejí, hodnot a postojů. V jejich očích se z nich stali zprostředkovatelé růstu životní úrovně. Podíváme-li se dnes na volební kampaně, v zásadě v nich zcela dominují ekonomická témata. Je to samozřejmě daň za konzumní styl života a mnozí skeptici namítají, že se jedná o fenomén výhradně naší doby. Kdybychom ale chtěli hledat počátky ekonomizace politiky, je nezbytné sestoupit více do hlubin historie a najít počátky toho, proč dnes stát a jeho politici hovoří řečí ekonomů. Nejedná se o problém ryze ekonomický. S proměnou hospodářské politiky vlád se pojí hluboké společenské a ideologické změny, kterými svět na počátku moderní doby prošel. Pro jejich pochopení je nezbytné zabývat se společenskými a především hospodářskými změnami, ke kterým během novověku došlo.

Po většinu dějin lidstva a dokonce i po většinu novověku se vládnoucí vrstvy společnosti nezajímaly o ekonomické stránky vládnutí. Jinými slovy jim bylo zcela lhostejné, v jaké hospodářské situaci se jejich země nachází. Dlužno navíc podotknout, že ekonomické rozdíly mezi jednotlivými státy této agrární éry byly oproti dnešku jen minimální. Bylo tomu z části proto, že k jakémoliv hospodářské politice neměly vlády žádné nástroje (například v podobě státního rozpočtu či daňové strategie). Z části pak proto, že jim k tomu chyběla jakákoliv motivace. Životní úroveň, spokojenost a či nespokojenost poddaných neměly na jejich výkon vlády absolutně žádný vliv. Neexistovaly ani žádné ekonomické teorie, podle kterých by vládnoucí moc, pokud by už nakrásně chtěla, mohla volit svou hospodářskou strategii. Všechny tyto fenomény se zrodily teprve s nástupem tří specifíků moderní doby, kterou se odlišuje od historických etap předchozích. Jsou to: 1) vznik kapitalistického způsobu podnikání, 2) zrod občanské společnosti a demokratického politického systému a 3) fenomén průmyslové revoluce. Tyto tři jevy se postupně rodily v západní Evropě již od konce středověku a na konci novověku přispěly k postupné změně stylu vlády a politické agendy až k dnešnímu stavu ekonomické politiky.

Bludný kruh agrární společnosti

Od chvíle, kdy lidstvo před více jak deseti tisíci lety na blízkém východě objevilo zemědělství, nepokročilo až do novověku takřka nikam. Za tu dobu se na naší planetě objevilo nespočetné množství kultur a civilizací. Všechny si prošly v zásadě podobným scénářem vývoje od počátečního progresu přes pomyslný civilizační vrchol až k degeneraci, stagnaci a úpadku. Nejpodstatnějšími společnými rysy všech těchto civilizací byl jednak jejich regionální rozměr, jednak agrární podstata jejich společenství. Ani ta nejslavnější impéria dějin, jako byli Egypťané, Římané nebo Číňané nevybudovali více, než jen regionální velmoci ovládající jen malou část svého kontinentu. A v žádné z těchto říší lidé nedokázali překročit práh agrární společnosti. Obojí se podařilo zlomit až západoevropským společenstvem.

Agrární společnost je ze své podstaty statická a nevykazuje prakticky žádný civilizační a technologický rozvoj. Od vynálezu pluhu, chomoutu a hnojení venkov nepřišel prakticky s žádným novým pokrokem. Všechny kulturní, technologické a společenské změny se vždy odehrávaly v městském prostředí. Staří Řekové považovali dokonce i samu demokracii za nepřenositelnou na venkov. Venkov byl symbolem zkosnatělého konzervatismu a nepřekonatelného tradicionalismu. Především byl ale světem nesvobodných a negramotných lidí, kteří o světě mimo svou vesnici prakticky nic nevěděli a ani vědět nechtěli. Tradiční zemědělství je ze své podstaty činnost rutinní a cyklická (střídání ročních dob) neumožňující jakoukoliv změnu nebo rozvoj. Agrární společnost, kde drtivou většinu obyvatel tvoří venkované, kde jedinou významnou hospodářskou činností je zemědělství, kde jediným majetkem, který definuje bohatství, je půda a kde města jsou malá a v podstatě bezvýznamná, je odsouzena točit se v bludném kruhu střídajících se ročních dob. Takové byly prakticky všechny předešlé civilizace. Samozřejmě některé z nich zažily svůj pomyslný vrchol, během něhož jako by se z tohoto zajetí agrárního bludného kruhu začaly vymaňovat. Tato krátká období civilizačního vrcholu byla ale vždy vystřídána prudkým úpadkem a návratem zpět na počátek. Jestliže v těchto společnostech na krátký okamžik převážily vlivy progresivity, brzy došlo k jeho úpadku. Tento úpadek byl většinou zapříčiněn neschopností zajistit městům další prostředky na rozvoj (například zásobování potravinami nebo efektivní distribuci jejich výrobků na větší vzdálenosti) a neschopností ochránit kapitál vytvořený zdejšími podnikateli. To vše v kombinaci s degenerací městského prostředí, kdy po dvou až třech generacích se kapitál přestal vyvážet a byl pouze konzumován čím dál tím užší vrstvou neproduktivních zbohatlíků. Takovýto vývoj můžeme sledovat ve starém Egyptě na sklonku Nové říše, v sumerských městských státech, na konci védského období v Indii, v Římě na konci principátu, v Číně konce dynastie Ming, u starých Mayů a u mnoha dalších civilizací lidské historie.

Zrod kapitalismu uvnitř feudalismu

Středověká společnost, která se vytvořila po kolapsu antického světa, je dokonalým příkladem takového návratu zpět. A nemá valného smyslu zde podrobněji tento regres popisovat. Pro představu jen uvedme, že západní Evropa dosáhla hospodářské úrovně antického Říma až na počátku 13. století. Těch osm století bídy a nepatrného pokroku byla daň našich předků, kterou museli zaplatit za pád antického světa. Naším tématem je ale zrod moderního ekonomického systému. Jeho počátky spadají právě do doby vrcholného středověku a především počátku novověku. Je všeobecně rozšířeným mýtem, že nejprve se v Evropě zrodila průmyslová revoluce a následně se vytvořil systém kapitalistického podnikání. Bylo to ale zcela obráceně. Průmyslová revoluce byla až finálním završením kapitalismu, který se začal formovat již na konci středověku. A to přímo uprostřed feudální a agrární společnosti. Jeho nositelem byla samozřejmě středověká a raně novověká města. Tento systém se začal nejdynamičtěji rozvíjet právě v oblastech, kde se vytvořila bohatá a početná vrstva městské buržoazie (severní Itálie, Porýní, Benelux).

Města, která začala být obnovována a nově zakládána ve vrcholném středověku, byla fenomén, který absolutně nezapadal do tehdejší striktně hierarchizované společnosti, která se řídila učením o trojím lidu. Středověký svět si nedokázal s touto společenskou vrstvou poradit. Měšťané byli na rozdíl od venkovanů osobně svobodní lidé, kteří se mohli svobodně pohybovat, relativně volně nakládat se svým majetkem a dokonce si volit i své profese, přesto to nebyla urozená a privilegovaná šlechta. Nebyli ale ani nevolnými zemědělskými poddanými. A protože je nebylo možné zařadit do žádné kolony, na kterou byla středověká společnost nastavena, stáli v podstatě mimo ni. Měšťané navíc využívali neustálých rozporů mezi panovníkem, šlechtou a církví reprezentovanou papežem. Právě neexistence silné a centralizované moci byla ideální pro jejich lavírování a získávání výhod a privilegií, o kterých se městům v předchozích říších mohlo jen zdát. Nejdále v této věci zašla města v severní Itálii a v Porýní. Mocenské vakuum vzniklé permanentními šarvátkami mezi císařem a papežem zúročila natolik, že získala naprostou svobodu a vybudovala si i politickou nezávislost v podobě městských republik. Ne náhodou byla tato města nejbohatšími v celém západním světě, ale zároveň se stala i nositeli pokroku, jaký tu od dob starých Řeků nebyl. Ukázalo se, že na progres stačí jednoduchý recept. Aby státní moc dala měšťanům co nejvíce svobod,

přestala je okrádat o jejich peníze a zajistila zásobování potravinami z venkova. V severoitalských a porýnských městech se na konci středověku začal pomalu rodit nový model hospodářství – kapitalismus.

Zrod kapitalismu samozřejmě neznamenal okamžitou změnu hospodářské struktury evropských zemí. Až do 19. století bylo zemědělství stále hlavním ekonomickým odvětvím. Projevily se však změny ve způsobu tvorby zisku a hospodaření s vytvořeným kapitálem. Středověký svět byl světem feudalismu. Půda (jediný ekonomický výrobní prostředek) byla ve vlastnictví feudální vrchnosti. Zajišťovala jim politická privilegia a obživu. Bohatství a společenské postavení se odvozovalo od množství půdy, kterou člověk vlastnil. Poddaní, kteří na půdě pracovali, měl vůči jejímu majiteli vyživovací povinnosti ve formě naturálních dávek. Dokonce i svobodní sedláci, kteří měli půdu od vrchnosti pronajatu, platili za její užívání naturální daň, označovanou jako pacht. Peníze v tomto systému prakticky neexistovaly a nebyly ani potřeba. Naproti tomu hospodaření středověkých měst vykazovalo od tohoto systému značné odlišnosti. Měšťané byli profesí řemeslníci nebo obchodníci. Buď přímo produkovali, nebo dováželi a prodávali řemeslné výrobky. Platby v naturálních zde byly naprostou výjimkou a v drtivé většině případů se ke směně používaly peníze. Měšťané tak byli prvními Evropany, kteří postupně nakumulovali určitý finanční kapitál. Nejdále v tomto vývoji byla města v severní Itálii a Porýní, kde bohatství a společenské postavení přestalo být vázáno na vlastnictví půdy a začalo se odvíjet od vlastnictví kapitálu. Většina severoitalských šlechtických rodů, které vládly zdejšími městskými republikami (například slavní Medicejové ve Florencii), byly rodiny obchodnicko-kupecké, nikoliv feudální v evropském slova smyslu. Právě existence tohoto prvotního kapitálu umožnila postupný vznik kapitalistického podnikání. Již na počátku renesance, tedy ve 14. století, známe první instituce věnující se správě finančního kapitálu. Byly to první drobné záložny, ze kterých se postupem času vyvinuly skutečné banky. Nacházely se ve velkých obchodních centrech v severní Itálii, Porýní, ve Flandrech a Brabantsku (dnešní Belgie). Vzkvétající obchod s orientem vyvolával potřebu vzniku těchto finančních institucí. V italských bankách vznikaly první, na dnešní dobu směšně primitivní, finanční nástroje jako byl složený úrok, debetní účet, kapitálový úvěr nebo bezhotovostní transakce. Italští bankéři zakládali své pobočky od Byzance po Frankfurt nad Mohanem a umožňovaly svým klientům (kupcům) ukládat a vybírat značné finanční obnosy na nákup orientálního zboží nebo pronájem lodí.

Zámořské objevy a jejich význam při vzniku prvotního kapitálu

Všechny tyto instituce a vývojové trendy tu už ale v minulosti byly. Podobně se ekonomický systém vyvíjel již v antické Římské říši. Po několika generacích však následoval úpadek a zánik tohoto slibně se rozvíjejícího systému. V Evropě na prahu novověku se však stalo něco, co celý vývoj zvrátilo a nastartovalo odlišným směrem. Poprvé v lidských dějinách nedošlo ke stagnaci a úpadku, ale k nové vlně rozvoje kapitalistického podnikání. Tou historicky bezprecedentní novinou byly zámořské objevy a zrod mezikontinentálního obchodního systému. Abychom pochopili, proč se antická římská říše nevyvíjela tímto směrem a západní Evropa ano, musíme si vysvětlit, v čem byly zásadní rozdíly. Antický Řím byl do jisté míry také koloniální mocností. Římané dokázali dobýt značná území v celém Středomoří a vybudovat perfektně fungující obchodní síť propojující jejich provincie navzájem a zejména s centrem říše v Itálii. Zdálo se, že neexistuje žádná překážka, která by bránila dalšímu rozvoji tohoto systému. Kapitalismus se mohl zcela jistě zrodit již v 1. nebo 2. století po Kristu. Antický svět však v sobě obsahoval dva karcinomy, které brzdily jeho další rozvoj. Bylo to jednak otrokářství a dále drancovnicko-kořistnický systém využívání kolonií.

Římané považovali otrokářství za sice mravně pochybnou, avšak z ekonomického hlediska nezbytnou skutečnost. Nemohli být dále od pravdy. Otrokářství antického světa v podstatě neumožňovalo investovat nahromaděný kapitál k dalšímu technologickému rozvoji výroby. Práce otroků byla tak levná, že zde nebyla žádná motivace k technologickým novinkám nebo úsporám ve výrobě formou její racionalizace. Když chtěl majitel řemeslné dílny nebo velkostatku zvýšit výrobu a více vydělat, prostě nakoupil více otroků. To je hlavní důvod, proč antický svět nezaznamenal za dobu své existence ani nepatrný technologický pokrok. Peníze, které obchodníci vydělali, tak nebyly investovány do inovací, ale často jen projedeny nebo utraceny za bezcenný luxus. Obchod, řemeslo nebo zemědělství navíc nebyly hlavní a nejsnazší cestou k bohatství.

Tou byly drancovní a kořistnické vojenské výpravy do kolonií. Nejrychlejší způsob, jak zbohatnout, tak byla účast na těchto výpravách. Byli to vojevůdci v čele nekonečných vojenských tažení, kteří patřili mezi nejbohatší Římany. Ve srovnání s nimi byly majetky obchodníků a řemeslníků směšně malé a jejich růst byl pomalý. Finanční elitu Říma tak netvořili lidé, kteří vytvářeli skutečné bohatství, ale neproduktivní kořistníci v čele armád. Tyto dva karcinomy neumožňovaly, aby se římský systém změnil v moderní kapitalismus a nakonec vedly k jeho degeneraci a úpadku.

Středověká Evropa otrokářství neprovozovala díky křesťanským základům morálky, na nichž vznikla. Minimálně tedy na svém vlastním území ne. Měšťané, kteří tvořili nejproduktivnější vrstvu této společnosti, tak byli nuceni hledat úspory a racionalizovat svou výrobu, pakliže chtěli vydělat a zbohatnout. To byl hlavní motor rozvoje nových technologií a tento motor posunul společnost v západní Evropě směrem ke kapitalistickému podnikání.

Novověká Evropa začala původně budovat své kolonie na podobných principech jako antický Řím. První koloniální mocností bylo Španělsko. V jeho způsobu kolonialismu bychom mohli vysledovat obdobné drancovnické tendence, jako u starých Římanů. Také Španělé přistupovali ke svým koloniím jako ke zdroji rychlé a levné kořisti. Do Evropy dováželi zejména zlato a stříbro, které vyráběli na americkém kontinentě. Mimo jiné tím způsobili snad největší hyperinflaci v dějinách a ve své zemi dokonale ožebračili každého, kdo měl z předchozích let nakumulovaný kapitál. Nejrychleji rostoucí vrstvou boháčů ve Španělsku tak byli conquistadoři. Nikdy tu nedošlo k rozvoji podnikání a nakradený kapitál nebyl využit k hospodářskému rozvoji země. Za peníze dovážené z kolonií se budovaly honosné paláce a vedly nekonečné války. Španělsko nikdy nevyužilo své koloniální říše k podpoře vlastního rozvoje a bohatým národem se tak nikdy nestalo. Jakmile přítok zlata z kolonií ustal, propadlo se opět do bezvýznamné nicoty.

Naprosto odlišný přístup ke koloniím zvolily anglosaské státy. Bylo to mimo jiné i tím, že v jejich koloniích se nikdy nenacházelo tolik zlata, aby se jím daly zlákat k prostému rabování. Jestliže chtěly tyto země na svých koloniích zbohatnout, musely se více snažit. Zatímco španělští conquistadoři dováželi do Evropy zlato, začali nizozemští a později angličtí obchodníci investovat do plantážního zemědělství v koloniích. Na kontinent tak dováželi tabák, koření, cukr a další luxusní zboží, které s velkým ziskem prodávali na evropských trzích. Zisky z tehdejších obchodních transakcí se s dnešními maržemi obchodníků nedají srovnat. Bývalo zvykem, že výnos obchodu s koloniálním zbožím přesahoval stovky procent částky, kterou do něj bylo potřeba investovat. Zbohatnou tak mohl v podstatě kdokoli, kdo našel odvahu zajít do italské banky a vzít si úvěr na nákup lodi a pronájem posádky. Západoevropští obchodníci tak během 16. a 17. století nakumulovali obrovské bohatství, které nezískali drancováním kolonií, ale obchodem s koloniálním zbožím. Tento prvotní kapitál byl následně využit k rozvoji výroby přímo v Evropě. Byl tu ale ještě jeden klíčový faktor. Zatímco v koloniích se běžně využívalo otrocké práce a na plantáže byli svázeni otroci z Afriky, na evropské půdě bylo otrokářství tabu. Majitelé velkých koloniálních plantáží se tak v zámořských državách chovali obdobně, jako latifundisté v dobách starého Říma. Pro zvýšení výnosů prostě nakoupili více otroků. Proto nikdy nedošlo k technologickému pokroku a rozvoji přímo v koloniích. Ve svých domovských evropských státech však k takto lákavému a jednoduchému receptu sáhnout nemohli. Zde bylo nutné hledat úspory jinde. Cestou byla racionalizace výroby a hledání nových a levnějších technologií.

Šlechtické velkostatky a manufaktury – první projevy kapitalistického podnikání

První oblastí, kam v Evropě novověku proniklo kapitalistické podnikání, bylo zemědělství. Bylo to v celku logické. Evropská společnost byla stále ještě agrární. V zemědělství 16. a 17. století se však objevil zcela zásadní a nový trend. Na místo tradičního feudálního a v podstatě naturálního ekonomického vztahu mezi vrchností a poddanými nastoupilo šlechtické finanční podnikání. Důvody této změny jsou v zásadě dva. Šlo o pokles počtu nevolného venkovského obyvatelstva a růst moci a bohatství kupecko-podnikatelských měst.

Konec středověku a začátek novověku byl provázen krizovými jevy v podobě morových epidemií a nekonečných náboženských válek. Tyto katastrofy výrazně snížily počet obyvatel a v řadě regionů vedly až k téměř úplné depopulaci venkova. Feudální šlechta, která byla na práci venkovských nevolníků životně závislá, řešila pokles počtu pracovních sil dvěma cestami. Ve střední a východní Evropě se rozhodla připoutat zbylé venkovany k půdě zavedením velice tvrdého nevolnictví a robotní povinnosti. Tato cesta ale vedla ke stagnaci a hospodářskému zaostávání těchto regionů. Příkladem budiž takovýto vývoj v Rakouské monarchii po Třicetileté válce. V západní Evropě se prosadil odlišný trend. Zde byla šlechta konfrontována se stále početnější vrstvou podnikatelů, kteří bohatli na obchodu se zámořskými koloniemi. Tito měšťané začínali být nejen majetkem ale i svými politickými právy značnou konkurencí feudální vrchnosti. Zrodil se tu klasický stavovský stát. Proto se šlechta západoevropských zemí začala tomuto novému trendu přizpůsobovat. Na svých panstvích se začala chovat podobným způsobem, jako buržoazie ve městech. Novým hitem bylo zakládání šlechtických velkostatků doplněných o další ekonomicky výnosné oblasti podnikání. Jako rybníkářství, pivovarnictví, provozování mlýnů a hamrů. Šlechtický velkostatek fungoval jako podnikatelský subjekt pracující na kapitalistickém principu. Cílem bylo vytvořit co největší peněžní zisk. Velkostatky vedly své vlastní účetnictví, existovaly tu finanční plány investic a každoroční audit nákladů a zisků. Vše samozřejmě ve velice primitivní podobě. Nicméně naturální směna prakticky zcela vymizela a venkované mohli buď pracovat na statku jako placená pracovní síla, nebo si pozemky pronajmout za stanovený finanční obnos.

Vedle šlechtického podnikání, kterým se poprvé dostaly tržní vztahy na venkov, se objevil další modernizační prvek evropského podnikání. Tím byly manufaktury. Manufaktura (manual factory) je, jak už z názvu vyplývá, řemeslnická dílna, která ale svou organizací práce připomíná moderní továrnu. Vznik manufaktur v západní Evropě byl přímým důsledkem kumulace prvotního kapitálu v rukou obchodníků a podnikatelů ve velkých městských centrech západní Evropy. Ti hledali způsoby, jak svůj majetek dále zúročit. Většina z nich pak své peníze investovala do budování manufaktur. Dalším důvodem byla skutečnost, že z kolonií proudily na evropský kontinent suroviny, které bylo nezbytné zpracovávat novými a racionálnějšími způsoby (jednalo se například o bavlnu). Zavedení manufakturního podnikání bylo krokem k lepšímu a efektivnějšímu zpracování těchto surovin a maximalizaci zisků jejich provozovatelů. Proto začaly manufaktury vznikat v zemích, kde jednak existovala vrstva podnikatelů disponující dostatečnými finančními prostředky a navíc sem proudily koloniální produkty, které byly v manufakturách zpracovávány. Nejpodstatnější ale byla existence vhodného právního prostředí, které vzniku těchto nových podniků přálo.

Právě právní prostředí bylo pro rozvoj šlechtických velkostatků a manufaktur klíčové. Obecná teorie tvrdí, že kapitalismus může vzniknout jen ve společnostech, kde je v právním řádu zakotvena ochrana investic, nedotknutelnost soukromého majetku a kde je zaručena rovná svoboda podnikání (tedy státní moc nefavorizuje určité obory nebo skupiny osob proti jiným). Tyto myšlenky shrnul ve svém díle skotský ekonom a filosof Adam Smith, žijící a píšící v 18. století. Smith ve svém díle „Bohatství národů“ jasně identifikuje ty podmínky, které vedou k rozvoji svobodného podnikání a růstu bohatství společnosti. Všiml si tehdy již zcela zjevného trendu, že zatímco státy, které si podržely svůj feudální charakter, tedy společnosti rozdělené na bezprávné nevolníky a plnoprávnou vrchnost, ekonomicky stagnují. Státy (zejména anglosaského světa), které daly svým obyvatelům svobodu podnikání a ochránily jejich majetky, se hospodářsky rozvíjejí a bohatnou. Smith poprvé použil okřídlenou poučku, že kapitalismus je řízen neviditelnou rukou trhu, která je moudřejší, než viditelná ruka státu.

Z někdejší šedi jednolitě feudální Evropy, kde všechny společnosti byly ekonomicky na podobné úrovni (řečeno laicky všichni na tom byli stejně mizerně) začaly vystupovat státy, které bohatly výrazně rychleji, než jiné. Byly to právě země, které se řídily Smithovými radami. V těchto státech se k politické moci prodrala vrstva stále více bohatnoucích manufakturních podnikatelů, bohatých koloniálních obchodníků a podnikající velkostatkářské šlechty. Vznikla tak zcela nová společenská vrstva - buržoazie. Došlo k tomu během takzvaných buržoazních revolucí v 17. století v Nizozemsku a posléze i v Anglii. Tato nová politická moc si zajistila vznik takových zákonů, které rozvoj jejich podnikání zabezpečily. Naproti tomu státy, které byly nadále řízeny feudální vrchností v čele s absolutistickým monarchou, ekonomicky stagnovaly a

kapitalistické podnikání se zde objevilo až s velkým zpožděním. Příkladem může být habsburská rakouská monarchie, Osmanská říše a samozřejmě také carské Rusko, kam kapitalistické formy podnikání pronikly až na sklonku 19. století.

První průmyslová revoluce

V západní Evropě na přelomu 18. a 19. století došlo k technologickému a společenskému zemětřesení, jaké tu nebylo od dob vynálezu zemědělství na počátku neolitu. Svět opatrně a nesměle vstoupil do industriální éry. Vznik průmyslu nebyl náhodný a neudal se z ničeho nic. Vedla k němu velice trnitá cesta vývoje společnosti, která byla popsána v předchozích kapitolách. Nebylo na něm ale ani nic historicky nevyhnutelného, jak se snažil nastínit ve svých dílech Karel Marx. Vždyť i jiné civilizace směřovaly podobným směrem, ale nikdy se do této fáze vývoje nedostaly. V Evropě to byla spíše souhra šťastných okolností, náhod a nečekaných společenských změn, ke kterým docházelo od konce středověku. Cesta ke kapitalistické industriální společnosti tak napříč dějinami probíhala systémem dva kroky vpřed, jeden krok vzad.

V průběhu 18. století se v západní Evropě k politické moci dostaly buržoazní podnikatelské vrstvy. V této době také můžeme pozorovat vznik první, i když primitivní, vládní hospodářské politiky. Vláda začíná aktivně zajímat o rozvoj hospodářství a stanovuje si jisté priority, které chce v této oblasti podporovat. Mezi tehdy nejběžnější teorie patřil merkantilismus, fyziokracie a liberalismus. Není předmětem tohoto textu analyzovat tyto první hospodářské strategie, postačí uvést, že jako nejprogresivnější a nejúspěšnější se ukázaly ty země, které přijaly a aplikovaly ekonomický liberalismus prosazovaný již zmíněným Adamem Smithem – tedy především Velká Británie. To je jedna z odpovědí na otázku, proč právě toto ostrovní království dalo světu průmysl.

Hnacími silami první průmyslové revoluce byly manufaktury později proměněné na první skutečné továrny. Masově zde byly zaváděny technické novinky, jako jsou spřádací a tkalcovské stavy, rudné hamry měnící se na první hutní podniky a především parní stroj jako jejich pohon. Všechny tyto technologie už ale byly známy z dřívějšíka. Větrné mlýny, vodní pily a hamry se objevovaly již ve středověku. Skotský konstruktér James Watt, který je uváděn jako tvůrce parního stroje, nebyl první, kdo se takovýmto mechanismem zabýval. První nákresy podobného zařízení nalézáme u renesančních myslitelů a mnohé důkazy nasvědčují, že tuto technologii teoreticky popsal již antický filosof Archimedes. V Británii konce 18. století však došlo k vzácné symbióze všech nezbytných faktorů, aby mohly být prakticky a masově využity ve výrobě. Byl zde dostatečný ekonomický kapitál nakumulovaný v rukou buržoazní vrstvy, která se dostala k politické moci a prosadila zákony ekonomického liberalismu. Země měla silné surovinové krytí v podobě rozsáhlého koloniálního panství, v předchozích staletích tu vznikly všechny formy kapitalistického podnikání, jako jsou šlechtické velkostatky a manufaktury. Odstranění nevolnictví uvolnilo dostatečnou pracovní sílu, kterou bylo možné zapojit do průmyslové výroby.

Továrny, které vznikaly během první průmyslové revoluce, byly ovšem ve srovnání s dnešními podniky malé a primitivní. Jednalo se v zásadě o drobné rodinné firmy zaměstnávající desítky, maximálně stovky dělníků, po kterých se nevyžadovala žádná speciální kvalifikace. Přicházeli většinou z venkova a kromě základů čtení a psaní neuměli v podstatě nic. Na obsluhu primitivní strojů nebo příkládání pod kotle parních strojů to ale stačilo. Jejich pracovní podmínky a mzdy tomu však odpovídaly. Příchod tisíců dělníků do měst zcela změnil jejich tvářnost i sociální skladbu. Města byla po celý novověk centry podnikání a řemesla, koncentrovala tedy bohatší, vzdělanější a majetnější část společnosti. Nyní byla doslova zaplavena nuznými chudáky, kteří pracovali v továrnách někdy i 16 hodin denně. Tovární dělníci zakládali v okolí honosných center své chudinské dělnické čtvrti, které silně připomínaly dnešní slumy v rozvojových zemích. Města nebyla na takový nápor osob ze zcela jiných sociálních vrstev připravena. Ani technicky (chyběla kanalizace, vodovody, obslužná sféra byla v počátcích) ani morálně. Mnozí bohatí a vzdělaní měšťané poprvé v životě viděli takovou masu nuzně přežívajících lidí a nabyli mylného dojmu, že je zrodila právě průmyslová revoluce. O

tom že tito lidé a jejich předkové živořili na venkově v ještě strašnějších podmínkách a příchodem do měst si v podstatě polepšili, neměli tito městští intelektuálové ani potuchy. A tak průmyslová revoluce zrodila ještě jeden fenomén moderní doby – kritiku kapitalismu, tedy socialismus. Tomuto fenoménu je věnována kapitola Ruský bolševismus a stalinismus.

I přes to můžeme průmyslovou revoluci považovat za zásadní kvalitativní změnu nejen ve způsobu výroby, ale i v životě lidí na kontinentě. Různé státy Evropy se ale na tento nový trend adaptovaly s odlišnou intenzitou. Průmyslová revoluce začala ve Velké Británii a odtud se šířila dále do zemí, v nichž byly obdobně příhodné společenské a ekonomické podmínky. Tyto země měly tak oproti zbytku Evropy i světa velkou výhodu v podobě mnohaletého náskoku. Nejlépe je to patrné na příkladu budování železniční sítě. Železnice se stala nejen symbolem průmyslové revoluce, ale i jejím hnacím motorem, který další rozvoj nejen umožňoval, ale i sám zesiloval. Železnice umožnila hospodářský rozvoj vnitrozemských regionů, které byly v předchozích staletích odříznuty od světových trhů. Do vynálezu železnice byl hospodářský rozvoj možný jen v přístavech, které byly napojeny na světovou obchodní síť propojující jednotlivé země a zámořské kolonie. Díly železnici se nyní mohly továrny rozvíjet i ve vnitrozemských oblastech bohatých na uhelné a rudné zdroje, jejichž přítomnost byla pro budování továren nezbytná. Takto například vznikla první skutečná průmyslová aglomerace na světě – britský Midlands. Samotné budování železnice se stalo jedním z nejvýnosnějších způsobů podnikání. Začaly vznikat dokonce první primitivní ad hoc (jen k tomuto jednomu účelu založené) akciové společnosti, do nichž vkládali svůj kapitál jednotliví podílníci. Stavba železnice byl totiž finančně nákladný podnik, který přesahoval možnosti tehdejších podnikatelů jako jednotlivců. Na příkladu toho, jak se jednotlivé země zapojily do budování železnice, lze demonstrovat, jaké zpoždění za Británií v nástupu průmyslu měly.

Velká Británie – 1825, Prusko – 1835, Rakousko – 1847, Spojené státy – 1869, Rusko – 1898

(uveden je rok zprovoznění první souvislé vnitrostátní trati)

Nelze samozřejmě tvrdit, že v momentě, kdy se objevil průmysl, skončila agrární éra. V podstatě až do 80. let 19. století tvořilo zemědělství stále dominantní ekonomické odvětví v drtivé většině zemí Evropy. Dokonce i v těch, které již pařily mezi průmyslové velmoci. Vznik průmyslu však završil několik staletí trvající vývoj evropského hospodářství směřujícího k průmyslově-kapitalistické společnosti. Po té, co byl v první manufaktuře zaveden pohon parním strojem, ve chvíli, kdy byla zprovozněna první důlní pumpa poháněná párou, když byla na velkostatecích poprvé použita parní mlátička a jakmile na koleje sjela první lokomotiva, nebylo již cesty zpět.

Evropa před první světovou válkou

Koncert velmocí

Druhá polovina 19. století bývá z řady ohledů považována za vrcholné období evropských dějin. Z hlediska kulturního, ekonomického, politického a velmocenského neměl tehdy starý kontinent v globálním měřítku žádného konkurenta. Jedním z důvodů byl i bezprecedentní hospodářský vývoj sterého kontinentu v předchozím období, jak bylo popsáno v předchozí kapitole. Evropské velmoci zažívaly absolutní vrchol své globální hegemonie, na jejímž vzestupu pracovaly celá předešlá staletí. Evropa byla tehdy v čele technologického pokroku a evropské národy samy sebe považovaly za vrchol kulturní evoluce lidstva. O míře dominance Evropy nad tehdejším světem nejlépe svědčí fakt, že zdejší mocnosti kontrolovaly takřka veškerý mezinárodní obchod a ovládaly přes 80% světové souše. Dalším nezvratným důkazem nadvlády Evropy nad světem je skutečnost, že poprvé ve svých dějinách ekonomicky předčila východoasijské regiony v čele s Čínou a Indií, které si své prvenství dokázaly udržet po celá předchozí dvě tisíciletí. Jedná se zároveň o období nebyvalé politické stability, kterou starý kontinent nikdy ve svých předchozích dějinách nezažil. Po krvavých a zničujících celoevropských náboženských a velmocenských válkách, jejichž vyvrcholením bylo napoleonské tažení kontinentem, zažívala Evropa několik desetiletí míru.

Tato společnost představovala vrchol globální civilizace přelomu století, díky čemuž byla ale velice silně snobská, samolibá a hluboce zahleděná sama do sebe. Málokdo si však plně uvědomoval, že evropský mír a prosperita jsou vykoupeny velice křehkou velmocenskou rovnováhou, která neustále balancovala na hraně momentu, kdy si všichni vzájemně vjedou do vlasů. Klíčovou roli dlouhodobé stability sehrála také permanentní imperiální expanze a export kapitálu do kolonií. Umná diplomacie v kombinaci s imperiálním válečným dobrodružstvím dostatečně kanalizovaly demony, kteří hrozili celý tento domek z karet svrhnout. Chronickými riziky společnosti byl vypjatý nacionalismus, exponenciální průmyslový rozvoj doprovázený rozsáhlým zbrojením a třídní nenávist, která byla důsledkem dlouho neřešených sociálních problémů. Všechny tyto rizikové jevy sice bobtnaly pod povrchem na venek spořádané a hrdé civilizace, ale zatím se je dařilo pacifikovat a překrývat všeobecným nadšením z báječného nového světa evropské globální nadvlády.

Historikové, hledající příčinu tohoto bezprecedentního evropského úspěchu, se shodují na tom, že byl mimo jiné umožněn neustálou a celá staletí trvajícím vzájemnou rivalitou a konkurencí malých, ale velice dravých evropských států, které se nikdy nepodařilo sjednotit pod jednu centrální vládu. Pravdou je, že sen o sjednocení evropského kontinentu se v dějinách periodicky vracel. Jednalo se neustále o tutéž snahu reinkarnovat a oživit velikost zaniklého římského impéria. To bylo pro celé generace evropských vládců nedostižným vzorem, kterému se ti nejambicióznější z nich snažili připodobnit. Nezdařilo se to však ani Karlu Velikému v 8. století, ani Habsburkům ve století 16. a neúspěšní byli jak francouzští Bourboni, tak Napoleon. Všichni tito vládcí viděli ve sjednocení Evropy další krok na cestě k její globální dominanci. Byla to ale právě velká evropská hospodářská, kulturní a politická roztržitost, která patrně způsobila nebyvalý mocenský úspěch kontinentu jako celku. Jednou z výhod této evropské mozaikovitosti byla praktická nemožnost realizovat své velmocenské ambice na kontinentě. Jakmile se o to pokusil kterýkoliv z evropských vládců, okamžitě vznikla celoevropská koalice jeho oponentů, kteří mu jeho úsilí překazili. V podobném duchu se v Evropě odehrálo nespočet válek, z nichž uveďme jako příklad Třicetiletou válku, Válku o rakouské nebo španělské dědictví či válku Sedmiletou. Své expanzivní záměry tak mohly evropské velmoci realizovat v podstatě jen mimo starý kontinent. Na starém kontinentě pak tento stav zaučoval jistou rovnováhu sil, která bránila jakékoliv centralizaci moci do rukou jediného hegemona, který by patrně evropský duchovní a hmotný rozvoj zadusil.

Tato po staletí trávající roztržitost si ale vybírala krutou daň v podobě nikdy nekončících válek mezi jednotlivými aktéry evropského prostoru. Teprve v první polovině 19. století se evropským velmocem podařilo vybalancovat systém mezinárodních vztahů tak, aby byl zajištěn klid zbraní. Tento nový systém vzájemného soužití vzešel z Vídeňského kongresu (1815) a jeho vyvrcholením byla jakž takž stabilní rovnováha mezinárodních vztahů. V diplomacii byla tato politika nazývána „koncert velmocí“. Všichni

státníci si uvědomovali, že prosperita a globální dominance Evropy jsou závislé na udržení tohoto rovnovážného stavu. V praxi se koncert velmocí projevoval jako neustálá snaha řešit všechny mezinárodní spory dohodou výhodou pro všechny. Krize v mezinárodních vztazích se řešily na nejvyšší vládní úrovni v rámci kongresů, které byly k vyřešení jakýchkoliv rizikových situací svolávány. V evropské politice 19. století se tak projevovaly dva dosti protichůdné cíle. Na jedné straně snaha každého z velkých hráčů urvat pro svou zemi co nejvýhodnější pozice, získat strategicky výhodná území a oslabit konkurenční velmoci. Na druhé straně zabránit, aby některá z významných zemí tyto výhody získala pro sebe. Mistrem v této lavírující diplomacii byla Británie, naprosto dominantní globální velmoc tehdejšího světa. Britové se na jedné straně zcela distancovali od evropských záležitostí (politika tzv. *splendid isolation*) a plně se soustředili na budování svého zámořského impéria. Na straně druhé ale neváhali vstupovat do evropských záležitostí v případě, že hrozilo porušení rovnováhy sil.

I přes snahu všech zúčastněných podílet se na společném budování rovnováhy a stability, nemůžeme hovořit o nějakém společném evropském duchu, jak jej chápeme dnes v době hluboké evropské integrace. Idea evropanství tehdy zdaleka nebyla rozšířena a převládaly zcela sobecké a partikulární národní zájmy diktované militantním nacionalismem a šovinismem. To, že se podařilo udržet v Evropě mír po takřka celé 19. století, je možné přikládat jen tomu, že žádná z velmocí nedokázala sama proti všem získat tak dominantní postavení, které by jí umožnilo celý systém rozvrátit. Do tohoto umně vybalancovaného mírového systému se ale od 70. let začaly vkrádat chyby. Koncert velmocí tak začínal stále více selhávat. Porušením rovnováhy sil byl například sílící nacionalismus, jehož výsledkem bylo sjednocení Německa a Itálie, ruské ambice v oblasti Černého moře, rakouské expanzivní cíle na Balkáně, francouzská snaha o odvetu za porážku v prusko-francouzské válce a především vyčerpání možnosti globální imperiální expanze. Všechny tyto fenomény předznamenaly zhroucení celého rovnovážného systému na počátku 20. století. Pokusíme se je podrobněji rozebrat.

Nacionalismus a konec evropské rovnováhy (sjednocení Německa)

Nacionalismus byl jednou z nových ideologií, které se objevily v průběhu 19. století jako produkty nové sekulární občanské společnosti. Ta se zrodila jako důsledek osvícenských myšlenek realizovaných v praxi během Velké francouzské revoluce. Byla to právě idea národa a národního státu, která jako první vnesla kakofonii do koncertu velmocí, neboť do něj vložila dva nové prvky. V první řadě to byla myšlenka práva národa na politické sebeurčení, která nebrala v potaz po staletí budované hranice evropských monarchií. Další novinkou byla politicky angažovaná veřejnost stržená ideou nacionalismu, se kterou tradiční diplomaté konstruující evropský koncert velmocí původně vůbec nepočítali.

Představitelé Národního shromáždění během francouzské revoluce hledali přijatelný termín, kterým by nově pojmenovali obyvatelstvo Francie. Po vydání „Deklarace práv člověka a občana“ se totiž všichni Francouzi takřka přes noc změnili z poddaných krále na svobodné a plnoprávné občany státu. Samotná Francie přešla z feudální državy krále, šlechty a církve ve veřejný majetek patřící všem občanům. Pro tyto nové francouzské občany se záhy začal používat termín „národ“. Se samotným pojmem národ se ale setkáváme mnohem dříve, objevuje se již v textech sepsaných v 16. a 17. století. Pojem národ tu ale měl podstatně odlišný význam, než jaký nabyl během formování občanské společnosti v 19. století. Původní pojetí národa je nutné chápat v intencích stavovské společnosti, ve které se poprvé tento termín objevuje. V 16. století šlo o označení vládnoucí vrstvy, která disponovala všemi politickými právy. Hovoříme proto o takzvaném politickém národě. V této době jej tvořila především šlechta a bohaté měšťanstvo, tedy jakási vládnoucí oligarchie čítající jen několik procent populace (podrobněji o této problematice pojednává kapitola Česko-německé vztahy v moderní době).

Pojetí národa jako společenství svobodných občanů, kteří jsou spolu spojeni jazykem, kulturou, kolektivně sdílenou historií odvíjející se na určitém pevně vymezeném národním teritoriu bylo zcela nové. Odvíjelo se od myšlenek osvícenských filosofů 18. století (inspirací byly například spisy Jeana J. Rousseaua). Na těchto

principech pak byly konstituovány první občanské národní společnosti ve Francii (následně v dalších evropských zemích) a ve Spojených státech. Na rozdíl od Američanů, kteří svůj národ začali budovat takřka na zelené louce, ale evropské národy pojil právě duch staleté tradice kolektivní historie a zejména prvek územní (národ se po staletí vyvíjel na určitém území, které je jeho společným vlastnictvím). Nacionalismus se tak od počátku opíral o dvě základní ideje: 1) kolektivní národní pospolitost občanů a 2) teritoriální vymezení. Nejprozičtěji byla myšlenka kolektivismu a teritoriálnosti národa vyjádřena heslem německých nacionalistů na počátku 19. století: „ein Gott, ein Volk, ein Reich“ (Bůh, lid-občané, říše-území). Nacionalismus ale ve svých počátcích (v první polovině 19. století) rozhodně nebyl ideologií totalitní, jak jej chápeme v pozdějších letech. Nacionalistům šlo především o odstranění feudálního rozvrstvení obyvatel na privilegovanou šlechtu a poddanskou masu. Jejich cílem byla společnost tvořená plnoprávními a svobodnými občany, kteří budou žít jako rodina (národ) ve vzájemné solidaritě, kooperaci a shodě a stanou se suverénními správci své země, která je jejich společným vlastnictvím. V tom tkví snad nejrevolučnější ze všech nových myšlenkových trendů, které se během 19. století objevily. Tedy že země patří národu, který v ní žije, nikoliv králi či šlechtě. Evropa se měla proměnit z kontinentu, který byl rozdělen na stovky feudálních držav, na kontinent národních států.

Evropské státy se však po staletí vyvíjely jako feudální držby panovníků. Jejich hranice se měnily podle toho, jak se vládnoucím panovnickým rodům dařilo připojovat nová nebo ztrácet stará teritoria. V polovině 19. století tak politická mapa kontinentu absolutně neodpovídala ani jazykovému ani etnickému rozmístění jednotlivých národních komunit. Ty si přitom právě v této době začínaly uvědomovat svou sounáležitost a identifikovaly se myšlenkami nacionalismu. K jeho rozšíření z Francie dále do Evropy pak zásadně přispěly napoleonské války. V německém prostoru to byl právě kontakt s francouzskými vojáky, který působil jako katalyzátor semknutí všech Němců v jeden kulturní a později i národní celek. Cílem nacionalistických hnutí napříč Evropou proto bylo nejen svržení nenáviděných feudálních vlád a zavedení svobodné občanské společnosti (jako ve Francii během revoluce), ale také spojení všech příslušníků národa do jednoho společného státu. Při pohledu na mapu bylo ale jasné, že se to neobejde bez razantních korekcí hranic většiny tehdy existujících států. Panovaly zde v zásadě tři situace:

- národní stát bylo možné vytvořit rovnou v hranicích stávající feudální monarchie, protože se spolu prakticky kryly (tato šťastná souhra náhod panovala například ve Francii)
- národní stát bylo možné vytvořit jen spojením několika stávajících států do jednoho celku (typické pro Itálii nebo Německo)
- národní státy mohou vzniknout jen rozpadem nadnárodních monarchií (případ týkající se Rakouska, Ruska, Británie nebo Osmanské říše)

Ať tak či onak, bylo jasné, že masové nacionální hnutí, které se jako lavina šířilo Evropou, ve svém důsledku naleptává pracně budovanou evropskou rovnováhu sil. Tyto destruktivní tendence dále sílily, protože Evropou v letech 1830-1848 postupovaly liberální buržoazní revoluce a politická moc se stále více dostávala do rukou podnikatelské měšťanské buržoazie. Ta byla přitom největším stoupencem myšlenky nacionalismu.

Nacionalismus ale zplodil další fenomén, který zásadně zahýbal tradičním pojetím mezinárodní politiky. Touto novinkou byla veřejná angažovanost občanů, zásadní vliv jejich veřejného mínění a pochopitelně v návaznosti na to i zrod fenoménu vládní propagandy. V dřívějších staletích se panovníci a šlechta nemuseli nijak ohlížet na zájmy, potřeby či názory svých poddaných. Nyní se ale vlivem série revolucí stále větší a větší část neprivilegovaných občanů domáhala svých politických práv. V řadě zemí byl zaveden systém konstitučních monarchií po vzoru Británie. Parlamentní systém se postupně objevil například ve Francii, Rakousku, v některých státech Německého spolku a postupně docházelo i k rozšiřování volebního práva na stále větší část populace. Na počátku 20. století již ve většině zemí existovalo všeobecné a rovné volební právo pro všechny muže (v Rakousko-Uhersku roku 1907). O vládě tak rozhodovalo stále větší procento veřejnosti. Sílicí vliv národa na politické poměry v zemi sebou nesl také změnu stylu vládnutí. Nebylo již možné ignorovat potřeby a požadavky občanů.

Prvním monarchou, který tyto nové poměry pochopil, byl francouzský císař Napoleon III. (vláda 1851-1870). Zjistil, že pro svou stabilní vládu může fenoménu nacionalismu dokonale využít. Inspiroval se při tom praxí, jakou vládli římská císařská doba principátu, kteří také pro svou legitimitu potřebovali podporu veřejnosti. Tito panovníci byli mistři v politickém populismu a v manipulaci s veřejným míněním. V podobném duchu pak vládl i Napoleon. Legendární byly jeho metody prosazování zákonů, kdy je nechával schvalovat lidovým hlasováním – plebiscitem. Zdůrazňováním silně nacionalistických témat se mu dokonce podařilo přesvědčit občany, aby jej zvolili nejprve doživotním prezidentem a posléze dokonce císařem. Jeho neustálý důraz na nacionální témata a vykreslování jeho osoby jako otce francouzského národa mu zajistily nejen popularitu, ale i politickou moc. Zároveň však tímto svým stylem vlády samotný francouzský nacionalismus posiloval.

Novou metodou vlády evropských panovníků se tak stala snaha zalíbit se sílícímu národnímu hnutí a situovat se do role vůdců národa. Nacionalismus a jeho vyžívání (zneužívání) evropskými monarchy k posilování své moci zplodil nový typ zahraniční politiky, do které byla nyní vtažena celá veřejnost. V dřívějších staletích byly války, diplomatické rozepře a další konflikty mezi státy osobní záležitostí vládnoucích rodů, do kterých poddanému obyvatelstvu prakticky nic nebylo a ani se o ně příliš nezajímalo. Nyní se však válka či jakýkoliv jiný akt mezinárodní politiky stával záležitostí celé veřejnosti. Jestliže spolu dva státy válčily, jednalo se o věc celého národa a ten byl do konfliktu doslova vtažen. Na bitevních polích tak nyní proti sobě nestáli francouzský a německý král, ale Francouzi a Němci jako národ. Tato skutečnost, kterou si na počátku málokdo uvědomoval, zcela zásadně změnila nejen pojetí války, ale také charakter celé zahraniční politiky evropských států.

Zásadní ránou stabilitě a rovnováze sil na evropském kontinentu vyplývající z nacionalismu, byly sjednocovací snahy některých evropských národů, které se nehodlaly smířit se svou politickou roztržičností. Hovoříme zde samozřejmě o sjednocení Itálie a zejména Německa. Pro budoucí vývoj Evropy mělo pochopitelně zásadnější význam Německo, proto se budeme věnovat především jemu. Vytvoření těchto dvou nových velkých monarchií notně zcloumalo stabilitou celého evropského koncertu velmocí. Území Německa totiž patřilo k nejlidnatějším, ekonomicky nejvýkonnějším a co se týče národních ambicí k nejbojovnějším oblastem v Evropě. Území mezi Baltem a Alpami, Rýnem a Vislou bylo po celá staletí politicky roztržičeno a spojovala ho jen příslušnost ke Svaté říši římské národa německého, v jejímž čele formálně stál císař z rodu Habsburků. Taková byla situace tohoto soustátí minimálně od konce Třicetileté války. Evropské mocnosti měly skutečně panickou hrůzu z představy, co by se stalo, kdyby se tento kolos sjednotil. Proto bylo prioritní jakémukoliv sjednocení německých států zabránit. Napoleon se dokonce rozhodl roku 1806 zrušit i samotný institut Svaté říše římské a s ním pohřbil i titul římského císaře, který byl pro panovníka německých zemí používán od 10. století. Na Vídeňském kongresu byl sice tento volný svazek německých států obnoven (pod názvem Německý spolek), ale velmocí si daly velice záležet na tom, aby nikdy nemohlo dojít k jeho sjednocení. Také proto byli hlavou Německého spolku rakouští panovníci z rodu Habsburků. Ti totiž měli z potencionálního sjednocení německého prostoru největší obavy a také by na něm nejvíce tržili.

Nikdo však nepočítal s fenoménem německého nacionalismu, který se po napoleonských válkách zrodil a jako lavina se šířil německými státy. Pro německé vlastence představovali úhlavní nepřítelé všichni, kteří se sjednocení německého národa snažili jakkoliv bránit (tedy především Habsburkové) a pak samozřejmě Napoleon III., který měl z dění na druhém břehu Rýna také velice neklidné spaní. Je s podivem, že do sjednocovacích snah Německa nezasáhla Británie. Přitom právě ostrovní království bylo jedním z hlavních garantů evropské politické rovnováhy a silné sjednocené Německo by tuto rovnováhu naprosto zásadně a trvale vychýlilo. Odpovědí může být jednak tradiční anglo-francouzská rivalita, která Angličanům bránila jakkoliv pomáhat Francii. Dalším důvodem může být silná vazba britské královské rodiny na německou šlechtu. Britští panovníci pocházeli původně z rodu Hannoverských knížat a například manžel vládnoucí panovnice Viktorie I. (Albert Sasko-Kobursko-Gothajský) byl sám členem starobylého německého rodu. Svou roli sehrála i hospodářská vazba Británie na německé oblasti a také v pozdějších letech byla Británie a Německo nejbližšími obchodními partnery (v podstatě až do vypuknutí první světové války).

Pomineme-li neúspěšné pokusy o německé sjednocení během revoluce 1848, byl v tomto smyslu rozhodující až nástup pruského krále Viléma I. a především jeho kancléře Otto von Bismarcka. Že se do čela sjednocovacích snah postaví právě Prusko, bylo v celku logické. Toto severoněmecké království bylo daleko největším, nejprůmyslovějším a vojensky nejsilnějším státem Německého spolku. Rovněž německý nacionalismus byl nejsilnější právě v této zemi, kde byl všemožně vládou podporován. Na pruských univerzitách působil velice aktivně Burschenschaft, mládežnická nacionalistická organizace, která vznikla již na začátku století s cílem sjednocení německého národa. Prušští „buršáci“ ale vyznávali čím dál tím více militantní ideje pangermánské nadvlády nad střední Evropou a vzdalovali se původnímu ideálu liberálního sjednoceného Německa. Podobný názor na budoucí sjednocení měla i pruská vláda v čele s kancléřem Bismarckem. Ten prohlašoval, že Německo nebude sjednoceno „parlamentním žvaněním“, ale „krví a železem“, tedy ve víru války. Bylo totiž jasné, že vytvoření takto silného a mocného státu nota bene pod taktovkou militantního Pruska evropské velmoci nikdy nedovolí. K podřízení se vlivu pruských protestantů se skepticky stavěla také řada konzervativních katolíků na jihu Německa. Bismarck doufal, že společné německé tažení proti odvěkým nepřátelům německého národa (Habsburkům a Francii) národ stmelí.

Bismarckovi bylo ale jasné, že Němci si nemohou dovolit vést dlouhou a vysilující válku, která by se navíc odehrávala na dvou frontách současně. Proto přišel se strategií blitzkriegu – bleskové války. Její podstata spočívala v nečekaných vojenských výpadech proti nepřátelům tak, aby byli poráženi postupně v krátkých a drtivých válečných taženích dříve, než se proti Německu dokáže zformovat celoevropská koalice států. V tomto duchu pak roku 1866 proběhla prusko-rakouská válka a roku 1870 válka prusko-francouzská. Obě byly vedeny tímto novým stylem válčení a v obou případech dosáhla německá vojska zdrcujícího vítězství dříve, než evropské společenství stačilo adekvátně zareagovat. Tento fakt vysvětluje, proč proti sjednocení Německa nezasáhly evropské velmoci, i když z něj měly velké obavy. Nově konstituovaná druhá německá říše v čele s císařem Vilémem I. byla totiž vážným a trvalým narušením evropské rovnováhy sil.

Evropský imperialismus – pojistný ventil velmocenské agrese

Dlouhodobý evropský mír v 19. století byl zapříčiněn mimo jiné i novou vlnou koloniálních válek, objevených cest a kolonizace doposud bezprizorních území. Současně s tím začaly ve druhé polovině století přední evropské velmoci scelovat svá koloniální panství do semknutého systému impérií. Proto bývá tato fáze kolonizace označována jako fáze evropského imperialismu. Nejlépe je tento fenomén vidět na příkladu dvou největších koloniálních říší – britské a francouzské. Oba národy se vrhly do víru objevování nových teritorií, která byla zatím na mapách vyznačena bílými místy. Jednalo se ale vesměs o ne příliš atraktivní regiony jako Sahara, centrální Austrálie, Konžská pánev nebo střední Asie. Je to v celku logické. Atraktivní, hustě zalidněné, surovinově bohaté a ekonomicky zajímavé regiony byly již kolonizovány v předchozích letech a tak zbývalo obsadit jen pouště, pralesy nebo velehory. Smyslem těchto nových koloniálních dobrodružství ale nebylo, jako v předchozích staletích, ekonomické posílení mateřské země. Jediné, oč šlo, bylo vybarvit na mapě světa co nejvíce ploch vlastní barvou. Celá tato eskapáda, která vrcholila na přelomu 80. a 90. let, tak byla v podstatě jen kartografickou záležitostí. Francouzi například vynaložili nemalé lidské i materiální oběti, by kolonizovali saharskou a subsaharskou Afriku. Britové byli zase posedlí představou propojení svých držav na severu Afriky (Egypt) s jihem (Jižní Afrika). A tak se jali pracně dobývat súdánské náhorní plošiny a východoafrické savany. V tomto duchu existovaly také plány na transkontinentální železnici. Kdyby kdokoliv položil na francouzském či britském ministerstvu pro kolonie dotaz, k čemu je takovéto úsilí dobré, nedostal by jasnou odpověď kromě toho, že je to naprosto nezbytné pro velikost, slávu a sebevědomí země.

Evropský imperialismus byl vůbec iracionální podnik. Lze jej ale pochopit, uvážíme-li, v jaké fázi vzvednutého nacionalismu se evropské státy právě nacházely. Vládnoucí kruhy tak dodávaly svým občanům pocit velikosti, mimořádnosti a nezničitelnosti. V neposlední řadě tak odváděly dobovačné ambice obyvatelstva mimo evropský kontinent a dokonale realizovaly snahu po zvyšování velikosti a prestiže národa v bezpečných mimoevropských teritoriích. Nejdále v tomto došli Britové, kteří dokonce propadli utkvělé

představě, že je jejich povinností za každou cenu přinášet světlo civilizace a pokroku do všech zaostalých koutů planety. Tento úděl (břemeno bílého muže), pro který si sám Bůh Brity vyvolil, definoval v 80. letech britský konzervativní premiér Benjamin Disraeli. Přitom náklady na tyto apoštolské mise pokroku nebyly vůbec malé. Koloniální správa odčerpávala z britské pokladny nemalé peníze a z britských škol nejlepší a nejtalentovanější mladé muže. Mnozí historikové v tom vidí jednu z příčin ekonomického zaostávání Británie za Spojenými státy, kde titíž talentovaní jedinci končili ve výrobní sféře či v byznysu.

Největší zájem projevovaly evropské velmoci o Afriku, což je pochopitelné, neboť se jednalo o nejméně probádaný a kolonizací takřka nedotčený kontinent. Na počátku 19. století kolonizovali Evropané jen pobřežní oblasti Guinejského zálivu, středomořské pobřeží a nejj jižnější část kontinentu (nizozemská búrská kolonizace v 17. století). O sto let později si již Evropané mezi sebe rozparcelovali celý kontinent, přičemž vrcholem tohoto úsilí jsou až léta 80. a 90. Byl to doslova závod o Afriku. Kromě koloniálních armád se jej účastnili i dobrodruzi, badatelé, biologové a etnografové ve snaze prozkoumat poslední velký díl pevniny, který ještě unikal zrakům Evropanů. Z nepřeberné řady těchto cestovatelů stojí za zmínku minimálně skotský misionář a lékař David Livingstone, britský novinář Henry Stenley nebo český kartograf a etnograf Emil Holub. Ruku v ruce s těmito novodobými objeviteli přicházeli do Afriky rovněž podnikatelé, kteří viděli ve vládním úsilí utratit jakékoliv prostředky za kolonizaci černého kontinentu příležitost, jak zbohatnout. Nejlegendárnější z těchto koloniálních imperiálních podnikatelů byl bezesporu Cecil Rhodes. Po té, co zbohatl na provozování jihoafrických diamantových dolů, se vrhnul do politiky a jeho Jihoafrická společnost kolonizovala a ovládla za peníze britské koruny celou jižní a východní Afriku, kde se posléze stal guvernérem (toto území bylo dokonce po něm pojmenováno jako Rhodesie).

Na kolonizaci Afriky se spolu s tradičními evropskými velmocemi podílely také státy nové, tedy Itálie a především Německo. Němci nikdy nebyli národem tíhnoucím k oceánským výpravám a svou pozornost zaměřovali spíše na expanzi kontinentální (jak bude ještě zmíněno). Nicméně ani vláda německé říše nedokázala odolat kouzlu zvyšování národní prestiže ziskem zámořských území. Problém byl ale v tom, že Němci již přišli k takřka snědenému koláči. V 80. letech, kdy závody o Afriku vrcholily, teprve budovali své loďstvo a tak na ně zbylo skutečně jen několik bezvýznamných držav. Za zmínku snad stojí jen Německá východní Afrika (dnešní Tanzanie), jejímž ziskem překazili Rhodesovy plány na vytvoření souvislého pásu britských držav napříč kontinentem. Rovněž Italové nezískali nijak závratná území. Přisvojili si Libyi, kterou tvořil z 99% saharský písek či Somálsko, kde sice nebyl písek, ale zato velké množství válcíků kmenů, které bylo nezbytné neustále pacifikovat. Z nových států se rozhodla národní velikost formou koloniálních zisků budovat také Belgie. Tato zemička (vznikla roku 1830) obsadila celé teritorium Konžské pánve a belgický král Leopold se stal vlastníkem milionů kilometrů čtverečních pralesa.

Ruku v ruce se závodem o Afriku se největší imperiální mocnosti (Británie a částečně i Francie) snažily nově zorganizovat své koloniální panství. Evropské kolonie byly v minulosti získávány především z ekonomických důvodů. Šlo jednak o těžbu surovin (zejména zlata a stříbra) a jejich dovoz do Evropy, jednak o pěstování plantážních plodin jako koření, bavlna, čaj, tabák, cukr a další. V době první a především druhé průmyslové revoluce se vedle toho staly kolonie zdrojem levné pracovní síly a evropské koncerny sem umísťovaly výroby, které se v mateřských zemích přestávaly vyplácet. Byly to především závody lehkého průmyslu, jako textil. Ve všech těchto případech byly iniciátory a realizátory koloniální expanze evropské podnikatelské kruhy, které k tomu účelu zakládaly obchodní a akciové společnosti. Ty s pověřením vlády nejen kolonizovaly, ale také samy spravovaly zámořské državy. Většina kolonií tak byla soukromým majetkem privátních společností (například legendární britská Východoindická společnost kolonizující takřka celou Indii). Nyní se ale koloniální iniciativy chopil stát. Britská vláda, která byla v tomto ohledu nejprogresivnější, převzala kontrolu nad takřka všemi britskými koloniemi. Vznikly tak dva typy správy. Tam, kde dominovalo přesídlené evropské obyvatelstvo (Austrálie, N. Zéland či Kanada) byl vytvořen status Dominia, kdy místní obyvatelstvo získalo rozsáhlá práva autonomie a samosprávy. Ostatní kolonie, kde převažovalo původní obyvatelstvo, byly shledány jako necivilizované a neschopné převzít zodpovědnost za svou vlastní vládu. Tyto kolonie byly podřízeny přímo koruně. Příkladem může být Indie, která se stala roku 1876

císařstvím s císařovnou Victorií I. v čele. Victorie zkrátka žárlila na své německé Hohenzollernské příbuzné v Berlíně a hodlala také získat císařský titul.

Součástí této reorganizace impéria bylo také jeho stmelování do jednoho celku. V celé říši byly sjednocovány zákony, míry a váhy, měnový systém a celá řada dalších aspektů, které měly z dříve nesourodého splence teritorií vytvořit jednotnou a centralizovanou říši. V podobném duchu (i když ne tak propracovaně) zcelovali svou říši také Francouzi. V jejich případě ale spočíval problém v tom, že ve většině jejich kolonií žádní Evropané nežili. Výjimkou bylo Alžírsko, nejvýznamnější z jejich držav. Z něj se francouzská vláda rozhodla učinit druhou Francii a systematicky podporovala evropskou kolonizaci tohoto území. Během posledních tří desetiletí před vypuknutím první světové války se do Alžírka přestěhovalo několik milionů Francouzů. Obě velmoci začaly ke svým koloniím přistupovat nikoliv jako k zámořským držávám, ale jako k součásti jednotného a unifikovaného impéria. Tuto novou podobu evropských impérií například opěvoval ve svých románech Jules Verne, jehož hrdina Phielas Fog na cestě kolem světa za 80 dní po většinu času jakoby neopustil britskou půdu.

Východní otázka a balkánský sud s prachem

Budování impérií a jejich zvětšování ale nebyl jediný projev nových velmocenských ambicí evropských států. Mnohé z nich ani žádné zámořské kolonie nevlastnily a soustřeďovaly se na rozšiřování svého vlivu přímo na evropském kontinentě, což bylo pro jeho mocenskou stabilitu zvláště rizikové. Jednalo se například o carské Rusko, což byla velmoc kontinentálního typu, která nikdy nepreferovala zámořskou expanzi a kolonie hodlala získávat ve svém těsném sousedství (v minulosti například Sibiř či Střední Asie). Dále šlo o Rakousko-Uhersko, které bylo navíc spíše velmocí druhého řádu. I v Evropě totiž leželo několik bezprizorních a sporných oblastí, které stály za to, aby o ně tyto evropské mocnosti usilovaly. Nejvýznamnějším regionem byl balkánský poloostrov, region, který byl po staletí v držení Osmanského Turecka. Turci dobyli Balkán na sklonku středověku a v polovině 15. století usilovali o další postup do střední Evropy. Obsadili většinu uherského státu a jejich tažení se podařilo zastavit až u Vídně roku 1683. Nyní však byla Osmanská říše v pozici slabého a zranitelného „nemocného muže na Bosporu“, jak o ní psaly evropské noviny. Oslabení Turecka bylo spolu se vznikem Německa snad největším narušením trvalé stability a rovnováhy sil v Evropě. Zálusk na evropské državy ochabující turecké říše totiž mělo hned několik evropských států, zejména však carské Rusko.

Nepřátelství mezi Tureckem a Ruskem se datuje již daleko do minulosti. Otevřený konflikt mezi Osmany a ruskými cary započala již Kateřina Veliká na konci 18. století. Zahájila sérii válek, jejichž cílem bylo vytlačit tureckou moc z Černomoří. Mezi její největší triumfy patřilo dobytí poloostrova Krym roku 1774 a následné zřízení námořní základny Sevastopol. Dlouhodobým snem ruských carů pak bylo proniknout se svou černomořskou flotilou do Středozemního moře. Klíč k němu představovaly úžiny Bospor a Dardanely, jediné strategické území, které Turecku ještě zbývalo a kterého se nehodlalo vzdát. Druhá polovina 19. století je tak vyplněna snahou Ruska zasadit Osmanské říši poslední smrtelnou ránu a úžiny obsadit. Rusové k oslabování Turecka využívali všech prostředků. Mezi ně patřila například podpora národně osvobozeneckého boje balkánských národů za nezávislost nebo otevřená válečná střetnutí s Osmanskou říší pod záminkou ochrany křesťanů na blízkém východě a na Balkáně.

V polovině století byla Osmanská říše slabým a chřadnoucím stínem někdejšího tureckého impéria, které kdysi nahánělo strach křesťanské Evropě. Turečtí sultáni zcela správně cítili, že na slábnoucí moci jejich země se budou chtít mocensky přizivit okolní velmoci. Proto se rozhodli vložit osud své ochrany do rukou západních zemí (Francie a Británie). Francouzům a Britům byl osud Osmanské říše v celku lhostejný. Co je ale dráždilo, byla snaha Ruska využít slabosti Turecka a získat přístup ke Středozemnímu moři. Ruská flotila brázdící středomořím by totiž znamenala vážné narušení rovnováhy sil, o kterou se evropské velmoci snažily. Klíčem k proniknutí ruské černomořské flotily do středomoří byly úžiny Bospor a Dardanely. Aby tyto strategické body nepadly do rukou Rusů, byli západní politici ochotni jakkoliv podpořit osmanské

Turecko. Na tomto půdorysu se pak odehrálo několik válečných střetnutí, z nichž první byla bezpochyby Krymská válka v letech 1853-1856.

Záminkou k rozpoutání války byla snaha cara Mikuláše I. o ochranu pravoslavných poutních míst a kostelů v Palestině. Po několika diplomatických roztržkách se Rusko rozhodlo přistoupit k válce. Klíčovou akcí bylo zdecimování turecké flotily v přístavu Sinop, kde byla takřka celá potopena ruskou černomořskou flotilou. Zdálo se, že carovi již nic nebrání ukončit existenci skomírajícího impéria Osmanů a obsadit jeho území. Do věci se ale vložila Francie a Británie, které přispěchaly Turecku na pomoc. Válka se nakonec soustředila na francouzsko-britské dobývání Krymu a obléhání Sevastopolu, který se vzdal po více jak ročním obléhání. Přežití Turecka bylo zajištěno a Rusové utrpěli katastrofální porážku, ze které se pak mnoho let vzpamatovali. Výsledkem války bylo zachování rovnováhy sil a stability ve východním Středomoří.

Pozornost carského Ruska se po prohrané Krymské válce soustředila na Balkánský poloostrov. Během 19. století totiž proběhl proces národního uvědomění i u zdejších slovanských národů. Balkán však stále ovládali Turci. Separatistických snah balkánských Slovanů se samozřejmě chopilo Rusko ve snaze vymazat tureckou moc v tomto regionu. Od poloviny 70. let docházelo mezi balkánskými národy k silicím tlaku na větší míru autonomie a nakonec i vyhlášení nezávislosti. Vrcholem všeho byla série protitureckých povstání v Rumunsku, Bulharsku, Černé Hoře a především v Srbsku. Posledně jmenovaný národ patřil mezi nejbojovnější a proti turecké moci nejradikálněji naladěné. Právě proto došlo k významnému sblížení Ruska se Srbskem. Oba národy spolu pojila podobná kultura, jazyk, náboženství a řada dalších atributů. A tak to byli právě Srbové, které si carská vláda vybrala jako své hlavní spojence na Balkáně (toto spojení trvá do určité míry do dnes). Protiturecká povstání na Balkáně v letech 1875-1878 nazývaná „Velká východní krize“ nakonec vyústila v další válečný konflikt mezi Tureckem a Ruskem. Důvodem ruského vstupu do balkánské krize byla brutalita, s jakou byla tato povstání Turky potlačena.

Také tuto krizi se západní velmoci snažily vyřešit nejprve mírovými konferencemi a následně vojenskou intervencí ve prospěch Turecka. Situaci však tentokrát komplikovalo veřejné mínění v západoevropských zemích. Veřejnost byla pobouřena postupem Turků proti slovanským národům, značný odpor občanů v západní Evropě ale vyvolávala hlavně představa, že by jejich vlády vystoupily na podporu muslimských Turků proti slovanským křesťanům. Proto bylo angažmá Francie a Británie v této válce nemožné. A to je také důvod, proč měli Rusové v tomto případě volné ruce ke zničení svého tureckého nepřítele. V letech 1877-1878 podnikli invazi na Balkánský poloostrov a s jejich pomocí se podařilo vytlačit tureckou moc až k Istanbulu. Dobytí kýžených úžin jim ale západní velmoci znemožnili. Definitivní ukončení bojů pak zajistila Sanstefanská mírová dohoda. Pro Rusy tak mělo vítězství hořké vyústění. Podařilo se jim sice definitivně vyhnat Turky z Balkánu, ale jejich černomořská flotila do Středozemního moře nikdy nevplula. K uspořádání politických velmocenských poměrů na nově osvobozeném Balkáně byl roku 1878 z iniciativy kancléře Bismarcka svolán Berlínský kongres, který s definitivní platností vytýčil hranice nových balkánských států a určil také míru vlivu jednotlivých velmocí v tomto sporném prostoru. I přes to zůstal Balkán nestabilním regionem a zdrojem značného mezinárodního napětí. Po odchodu Turků tu totiž vzniklo nebezpečné mocenské vakuum, o nějž usilovali Rusové a nově také Rakušané.

Právě rakouské ambice na Balkáně byly novinkou, která se vynořila po Berlínském kongresu. Vláda ve Vídni se netajila snahou rozšiřovat moc Rakousko-Uherského mocnářství tímto směrem. Jinam to totiž ani nešlo. Rakousko-Uhersko bylo sevřeno na západě a severu Německem a na východě Ruskem. Jediná možnost územní expanze se nabízela na Balkán, který teď v podstatě nikomu nepatřil. Císařská vláda si od tohoto kroku slibovala uklidnění rozbouřené domácí politické a scény, která byla drásána neustálými národnostními rozmrškami mezi Němci, Maďary a Čechy. Vítězné tažení Balkánem by císaři zajistilo respekt a přehlušilo by vnitřní napětí v monarchii. Rakousko si ale uvědomovalo, že v otázce balkánské expanze naráží na tvrdou ruskou konkurenci. Zejména proto, že prvním národem, který byl v rakouském hledáčku, bylo Srbsko, těsný spojenec Ruska. Balkánský poloostrov se tak na konci století stal teritoriím silicích expanzivních ambicí hned několika států, jejichž zájmy se tu silně protínaly a střetávaly. Nestabilní politická

a národností situace tak z tohoto prostoru činily „balkánský sud s prachem“ který hrozil rozmetat dlouhou a pracně budovanou evropskou politickou stabilitu.

Před bouří – vznik Trojspolku a Dohody

Jak již bylo řečeno, došlo v 70. letech 19. století k několika zásadním narušením evropské rovnováhy sil. Byly to jednak balkánské krize a války, jejichž prostřednictvím se snažilo carské Rusko zvýšit svou moc ve východní Evropě a proniknout do Středomoří. Dalším prvkem nestability byl vznik silného a ambiciózního Německa v roce 1871. Němci si navíc sérií válek v letech 1866 a 1870 vytvořili mezi evropskými zeměmi řadu nepřátel. Nejkritičtěji se k existenci silného německého císařství stavěla Francie. Po porážce v prusko-francouzské válce v roce 1871 musel navíc abdikovat císař Napoleon III. Představitelé třetí republiky, která byla následně vytvořena (trvala až do roku 1940), se nikdy s touto porážkou nesmířili a v národě převládaly protiněmecké tendence volající po odplatě. Rovněž rakouští Habsburkové se cítili být porážkou v roce 1866 poníženi. Císař František Josef I. byl navíc připraven o post hlavy Německého spolku. Říšský kancléř Bismarck si velice dobře uvědomoval, že Německo, byť silné průmyslově i vojensky, se neobejde bez spojenců a zajištění svého mezinárodního postavení. Bylo mu jasné, že sjednocením Německa výrazně narušil evropskou rovnováhu sil. Jeho cílem však bylo trvale stabilizovat nové mocenské poměry a vyvarovat se jakýchkoliv dalších válečných dobrodružství. Původní Bismarckovy plány spočívaly v představě vzniku aliance všech států, které by byly ochotny akceptovat existenci současného rozložení sil v čele se silným a dominantním Německem. Jelikož byla potencionálním rizikem tohoto nového evropského uspořádání především Francie, hledal partnery mezi tradičními francouzskými nepřáteli. Zaměřil se proto na Rakousko-Uhersko a Rusko, tedy monarchie, v jejichž čele stáli tradicionalističtí a konzervativní panovníci. V obou zemích navíc existovala silná protifrancouzská reminiscence ještě z dob napoleonských válek. V neposlední řadě si Bismarck od německo-ruského spojení sliboval i významné ekonomické přínosy. Německý průmysl nutně potřeboval exportní zázemí, kam by bylo možné vyvážet průmyslové výrobky a investice. Tedy něco, čím disponovala Británie v podobě Indie a vůbec celého svého impéria. Toto ekonomické zázemí mohla Německu poskytnout ohromná a doposud zaostalá carská říše. Pro Rusy by spolupráce s vyspělým Německem zase znamenala příliv investic a technologií.

Z iniciativy Bismarcka tak vznikl v roce 1872 „Spolek tří císařů“, tedy spojení Františka Josefa I., Viléma I. a Alexandra II. Všechny tři velmoci si vytýčili společné sféry vlivu a zavázaly se eliminovat vliv Francie a Británie na dění na kontinentě. Tato aliance byla v očích Bismarcka oním novým stabilizačním prvkem, který měl umožnit další mírové soužití velmocí na řadu let do budoucna. Je otázka, zda by vůbec došlo k vypuknutí první světové války, kdyby se tento jeho smělý plán podařilo realizovat. Problémem této aliance však byla narůstající rivalita Ruska a Rakousko-Uherska v otázce dělení Balkánu po porážkách Osmanského Turecka, jak bylo zmíněno výše. Vyvrcholením těchto konfliktů pak byl Berlínský kongres v roce 1878, na kterém se sice velmoci dohodly v otázce vlivu na Balkáně, ale došlo k naprostému rozkolu mezi Ruskem na jedné straně a Rakousko-Uherskem na straně druhé. Zatímco Rusové vystupovali jako patroni slovanských národů na Balkáně (zejména Srbů), Rakušané měli v plánu tyto nové slovanské státy pohltit. Tato skutečnost vedla k rozpadu Bismarckovy strategie rovnováhy sil a vytvořila podmínky pro budoucí vznik nepřátelských aliancí Dohody a Trojspolku. Společná vojenská aliance tak byla nakonec podepsána jen mezi rakouskou a německou stranou. Roku 1879 tak vznikl Dvojspolek (později po připojení Itálie roku 1882 došlo ke změně na Trojspolek). Jeho účelem byla těsnější spolupráce mezi rakouským a německým císařstvím v otázkách společné obrany. Rakušané a Němci se také zavázali vzájemně se podporovat v zahraničních otázkách.

Pokud by Trojspolek fungoval jen jako obranná aliance, nepředstavoval by pro mír v Evropě žádné nebezpečí. V 90. letech však došlo z německé strany k výraznému odklonu od původní Bismarckovy politiky stabilizace velmocenských poměrů. Po jeho odchodu z funkce kancléře se nová německá vláda v čele s císařem Vilémem II. netajila ambicí zahájit vlastní kolo dobovačských imperiálních válek. Novým záměrem bylo zvýšení moci ve východní Evropě. Německo, které se takřka nijak nepodílelo na zámořském

koloniálním závodě na konci století, upíralo svůj zrak do ukrajinských stepí, které hodlalo proměnit na své nové kolonie. Obdobně expanzivní plány měla už delší čas také habsburská monarchie na Balkáně. Německo tak v 90. letech zahájilo masivní program zbrojení, kdy své výdaje zvyšovalo v řádech desítek procent ročně. Byla vybudována moderní baltská a severomořská flotila čítající desítky bojových lodí včetně ponorek. Posílena byla také pozemní armáda.

Vyvrcholením těchto aktivit bylo vypracování tzv. Schlieffenova plánu na vedení války proti potencionálním německým nepřítelům – Francii a Rusku. Schlieffenův plán počítal s využitím strategie blitzkriegu (bleskové války), kterou by byla v první fázi zničena Francie tak, jak se to povedlo v roce 1870. Následně by se ohromná síla německých armád přesunula na východ, kde by zahájila dobovačnou kampaň proti Rusku s cílem obsadit a natrvalo připojit Pobaltí a Ukrajinu. Tento plán tedy počítal s bleskovou porážkou Francie a pomalou mobilizací Ruska, o jehož bojové připravenosti a střízlivosti carských důstojníků si v Německu nikdo nedělal velké iluze. Výsledkem měla být absolutní dominance Německa v Evropě a kolonizace východoevropských oblastí. Tyto nové německé kolonie se pak měly stát základem jeho surovinové a zemědělské soběstačnosti. Schlieffenův plán, který se pak Němci pokusili realizovat v počáteční fázi první světové války (během roku 1914), vůbec nepočítal s dlouhotrvajícím a vysilujícím konfliktem na více frontách. Platilo totiž staré Bismarckovo varování, že taková válka by byla pro zemi zcela zničující.

V obdobím, i když skromnějším duchu, uvažovali také stratégové ve Vídni. Rakouskou vládu již delší čas dráždila existence samostatných slovanských států v tomto prostoru (zejména Srbska). Když Rakousko-Uhersko v roce 1908 jednostranně anektovalo území Bosny a Hercegoviny, byli to právě Srbové, kteří nejhlasitěji vystupovali proti agresivní politice Vídně na Balkáně. Stoupenci radikální srbské polovojenské organizace „Černá ruka“ se netajili snahou vytlačit habsburskou moc z Balkánu a pro boj s nenáviděnou monarchií volili radikální kroky hraničící až s terorismem (jejich vyvrcholením pak byl atentát na rakouského následníka trůnu Františka Ferdinanda v Sarajevu roku 1914). V rakouských vládních kruzích postupně uzrál názor, že jediným řešením bude krátká a rychlá válka, kterou se podaří zpacifikovat Srbsko a zvětšit územní zisky monarchie na Balkáně.

Tyto alianční hrátky a velmocenské ambice Německa a Rakouska sledovala s velkou nervozitou Francie. Už samotná existence silného německého státu naplňovala vládu v Paříži obavami. Nyní se navíc na jeho stranu přidala také habsburská monarchie a nakonec i Itálie. Pro Francii bylo velikým štěstím (pro Evropu už méně), že se díky rakousko-ruskému soupeření na Balkáně členem aliance nestalo také Rusko. Francouzi si totiž uvědomovali, že novou dominantní silou na kontinentě se stává Německo se svými spojenci a oni proti němu stojí osamoceni. Velice trefně to jednou glosoval Bismarck, který prohlásil: „dokud bude Francie bez spojenců, nemusíme se jí bát“. Vláda třetí francouzské republiky proto hledala kohokoliv, s kým by se mohla proti sílícímu německému nebezpečí spojit. Zcela logicky se obrátila na Rusko, které bylo taktéž zcela osamoceno a v ohrožení. Je pravdou, že v této době by si nikdo na spojení Ruska s Francií nevsadil ani pětník. V Evropě snad neexistovaly dvě země, které by se od sebe lišily více. Na jedné straně zaostalé carské Rusko, kde dosud přežívaly prvky feudalismu, stále ještě nebylo zcela zrušeno nevolnictví a v čele státu stál autokratický car. Na straně druhé francouzská republika jako nositel pokrokových a revolučních myšlenek. Navíc tu byly stále nezahojené křivdy z dob napoleonských válek nebo válek balkánských, kde Francie silně podporovala Turecko. Přesto ke sblížení obou zemí došlo. A to podle logiky: nepřítel mého nepřítele je můj přítel. Obě země měly obavu ze vznikajícího Trojspolku. Francie se obávala opakování roku 1870, Rusko nechtělo čekat, až bude stát samo tvář v tvář německé agresi.

Spojení Ruska a Francie bylo uzavíráno na několik etap formou smluv o vzájemné ochraně v případě napadení ze strany Německa nebo Rakousko-Uherska. Nakonec byla rusko-francouzská aliance uzavřena až roku 1894. Dalším krokem bylo uzavření Srdečné dohody mezi Francií a Británií roku 1904. Vstup Británie do aliance s Francií byl snad největším překvapením v dějinách novodobé diplomacie. Země, které spolu vedly celá staletí trvající války v Evropě i v koloniích, se nyní postavily bok po bok jako spojenci proti Německu. To ale nebyl původní účel Srdečné dohody. Ta měla ukončit stupňující se britsko-francouzské soupeření v koloniálních válkách v severní Africe (například v oblasti Súdánu). Právě střetávající se

koloniální zájmy vedly francouzskou a posléze i britskou vládu k přesvědčení, že je nezbytné uzavřít kompromisní dohodu. Později byla rozšířena i na spolupráci obou zemí v Evropě. Byly to sílící velmocenské ambice Německa, které nakonec přiměly Británii podpořit dohodové mocnosti. Britové sice uplatňovali vůči evropskému kontinentu politiku izolace, ale také udržování rovnováhy sil. Tato rovnováha byla ale silně narušena vznikem Trojspolku. Ten v tuto chvíli čítal nejen původní signatáře (Německo a Rakousko-Uhersko), ale nově také Itálii, Turecko a Bulharsko. Vstupem Británie do spojení s Francií a Ruskem tak byla dotvořena druhá velká vojenská aliance – Dohoda. Evropa byla definitivně rozdělena na dva nesmiřitelné vojensko-politické bloky. Stalo se přesně to, co Bismarck nikdy nechtěl připustit. Dlouholetá stabilita kontinentu udržovaná vzájemným vyvažováním a balancováním všech zainteresovaných velmocí byla ta tam.

Zažehnutí evropského požáru

Podíváme-li se na mapu Evropy a vznik nepřátelských aliancí Dohody a Trojspolku na konci 19. století, nutně musíme dojít k závěru, že velká válka všech proti všem byla zcela logickým vyústěním vzniklé situace. Je s podivem, že si tuto možnost takřka nikdo z představitelů tehdejších velmocí nepřipustil. Navíc existuje nemálo důkazů, že velkou válku, decimující evropský kontinent po několik let, si ani nikdo z nich nepřál. Přesto k ní došlo. První kapitoly tohoto světového konfliktu se začaly psát dávno před tím, než padly jeho první výstřely. Klíčovým momentem byl rozpad stabilního velmocenského prostředí na konci 70. a na počátku 80. let. Viníkem bylo Německo, které opustilo politiku kooperace se svými sousedy a nastavilo kurs imperiální expanze směrem na východ. Dalším z viníků bylo carské Rusko, které se snažilo posílit svou moc na Balkáně a v Černomoří a rozvrátilo upadající Osmanskou říši. Zavřelo si tím vrátka ke spolupráci se svými přirozenými spojenci Rakousko-Uherskem a Německem (neúspěch Spolku tří císařů). V neposlední řadě byla vina na straně Rakousko-Uherska, které se snažilo své vnitřní politické a národnostní problémy řešit územní expanzí na úkor balkánských národů. Po válce toužila také Francie, která se nikdy nesmířila s porážkou v prusko-francouzské válce a stále snila o odvetě. A nakonec nemalý díl viny má také evropská veřejnost, která ztratila přirozený pud sebezáchovy. Celé generace Evropanů vyrůstaly v míru a ztratily pojem o jeho hodnotě. Když pak válka skutečně vypukla, přivítala ji evropská veřejnost, zmanipulovaná léty nacionalistické propagandy o velikosti a neporazitelnosti svého národa, s jásotem a nadšením. Bylo spíše věcí náhody, že jiskrou k zažehnutí války, byl atentát spáchaný srbskými nacionalisty na rakouském následníku trůnu Františku Ferdinandovi v létě 1914.

Světové hospodářství na přelomu 19. a 20. století

Belle Epoque

Na přelomu 19. a 20. století, přesněji mezi léty 1890 – 1914, sahala evropská společnost takřka ke hvězdám. Evropa takřka sto let nezažila válku. Poslední velké válečné trauma se pojilo k Napoleonovým výbojům. Pakliže někde válečné konflikty probíhaly, byly vždy realizovány pod evropskou taktovkou a zásadně mimo kontinent v koloniích. V Evropě již nežil nikdo, kdo by si pamatoval, jak válka na evropském kontinentě vypadá a většina lidí byla přesvědčena, že společnost dosáhla takového stupně civilizovanosti a pokroku, že je s válkami nadobro konec. Kulturní a civilizovaní Evropané se přece v tomto lišili od nekulturních a barbarských obyvatel kolonií. Právě pocit nadřazenosti evropské civilizace nad zbytkem světa byl nejcharakterističtější rysem doby. Tato nadřazenost vyplývala ze zjevných a hmatatelných důkazů, které měli Evropané denně na očích. V tomto období dosáhla evropská civilizace technického a ekonomického stupně rozvoje, jako nikdy žádná jiná v dějinách před tím.

Technický pokrok Evropy i severní Ameriky konce 19. století byl charakterizován vědeckotechnickými vynálezy a jejich rychlým zavedením v průmyslu i zemědělství. Namátkou zmiňme elektřinu, spalovací motory, vzduchoplavbu, rádio, telegraf, kinematograf, moderní chemii a farmacii a mnoho dalších zázraků, které v lidech vyvolávaly úžas a hrdost nad tím, že jsou součástí této báječné doby, kterou později začali označovat jako Belle Epoque (Krásná doba). Symbolem této epochy bylo secesní umění a světové výstavy konané v evropských metropolích. Tato krátká a bezstarostná doba byla skutečným kulturním a mocenským vrcholem evropské civilizace. Nevznikla však náhodou. Byla důsledkem ekonomického vývoje ve druhé polovině 19. století. Zároveň položila základy hospodářských poměrů celého 20. století.

První hospodářská krize

Je paradoxem, že u kořenů evropské prosperity konce 19. století stojí první skutečně celosvětová hospodářská krize. Tato ironie je ale jen zdánlivá. Každé období technologického a ekonomického růstu začíná krizí nebo válkou. Moderní kapitalistický systém v kombinaci s průmyslovou výrobou mají totiž v sobě zakódováno cyklické střídání období růstu a propadu. Období blahobytu a chudoby. Dnes, po více jak 150 letech fungování tohoto systému, jsme si toho velice dobře vědomi. Proto je s podivem, že i po tolika zkušenostech jsou i dnes lidé překvapeni tím, že růst netrvá nekonečně a následuje po něm propad a krize. Je tedy zcela logické, že příchod první vážné hospodářské krize všechny zaskočil nepřipravené.

První průmyslová revoluce, která probíhala v první polovině 19. století, položila základ průmyslové výroby řady oborů zejména v lehkém průmyslu. Šlo především o textilní, sklářský, kožedělný, dřevařský průmysl. Kormě továren však dále fungovala řemesla, do některých oborů průmysl takřka nepronikl. Průmyslová výroba se navíc rozvíjela jen v nejvyspělejších státech Evropy a i zde zůstávala většina lidí na venkově a věnovala se zemědělství. Průmyslové podniky se svou velikostí a významem v žádném případě nedaly srovnávat s dnešními. Jednalo se vesměs o malé rodinné firmy zaměstnávající desítky, maximálně stovky zaměstnanců. Jejich produkty proudily většinou jen na regionální, maximálně vnitrostátní trh. Mezinárodní obchod byl nepatrný a týkal se v podstatě jen exotického zboží či surovin z kolonií. První průmyslová revoluce tedy klasickou industriální společnost nezrodila. Byla jen její nesmělou předehrou. Jedinou skutečně průmyslovou zemí byla Velká Británie, která díky svému technologickému náskoku dominovala podílem více jak 70% světové průmyslové výroby. Přičemž ale na mezinárodní trhy proudil jen zlomek této produkce. Po roce 1860 se navíc technologický i ekonomický růst první průmyslové revoluce vyčerpal. Malé podniky s nedostatkem kapitálu, které dodávaly jen na regionální trh, nebyly schopny dalšího růstu nebo investic. Také nejproduktivnější obor podnikání té doby (stavba železnic) již nevynášel takové zisky, jako v dřívějších dobách. Mnohé akciové společnosti zakládané za účelem vybudování železniční trati a jejího provozování, byly zakládány jen jako spekulativní akce několika finančníků, kteří chtěli vytáhnout peníze z kapes důvěřivých drobných investorů, aniž by měli v plánu cokoliv stavět. A protože neexistovala žádná

legislativní omezení takového počínání, byli často zcela beztrestní. V této situaci udeřila první vážná hospodářská krize moderního věku.

Scénáře hospodářských krizí bývají překvapivě podobné. Předchází jim období bezbřehého růstu a optimismu investorů. Tento optimismus bývá největší v době, kdy již celé hospodářství stagnuje a směřuje k úpadku. Období před hospodářskou krizí bývá spojeno s odbouráváním cel a dalších omezení a hlavně růstem finančního sektoru, objemem půjček a spekulativních investic do oborů, které jsou ale již před krachem. Stejně to bylo i nyní. Protože po roce 1860 klasická průmyslová výroba v podstatě vyčerpala možnosti dalšího růstu, vrhli se lidé vlastníci finanční kapitál do spekulativních investic. Tam byly možné větší výnosy, než u investic do skutečné výroby. Výsledkem byl krach finančních institucí a následně i propad celé průmyslové výroby a ožebračení drobných investorů, kteří své peníze uložili do akcií nebo akciových společností. K tomuto velkému krachu došlo roku 1873 a první institucí, která se položila, byla vídeňská burza. Pro nás ale není až tak podstatná příčina a průběh krize, jako spíše její následky.

V první řadě je nutné si uvědomit, že krize přišla na konci prvního průmyslového věku v době, kdy většina států byla stále více méně zeměmi agrárními. Nejvážněji tedy byly zasaženy země, ve kterých se již průmysl začal rozvíjet. Krize postihla spekulativní investory a majitele průmyslových podniků, kteří tvořili jen menší část společnosti. Rozhodně tedy nelze hovořit o tak apokalyptických společenských dopadech, jaké známe z krizí 20. století. Problém této krize spočíval v tom, že zasáhla tisíce drobných továren, které vznikaly v předkrizovém období. Ty nyní neměly finance na provoz a hromadně krachovaly. Ještě hůře na tom byly drobné řemeslnické dílny. Řemeslníci neměli v podstatě žádný kapitál a po měsíčním výpadku příjmu končili na mizině. Ukázalo se, že tyto malé podniky nejsou schopny krizi přežít.

Během krizových let po krachu 1873 došlo k bezprecedentní koncentraci kapitálu. Průmyslové podniky, ve snaze přežít krizi, hledaly obchodní partnery, se kterými by se spojily. Docházelo k fúzím malých podniků a vzniku velkých firem se složitou strukturou vlastníků. Takto spojený podnik se označuje jako Trust. Trusty dokázaly nakumulovat větší kapitál a byly schopny krizi snáz překonat. Běžné také bylo, že větší a životaschopnější trusty zkupovaly malé rodinné podniky, které byly v bankrotu. Vznikaly tak koncerny ovládané správními radami s desítkami poboček a tisícovkami zaměstnanců. Nejeefektivnější bylo spojení koncernových podniků přímo s bankami, které se stávaly vlastníky jejich akcií. Takto vznikaly průmyslové koncerny spojené s bankami – tedy korporace. Finančních stojících v čele správních rad korporací disponovali nejen obrovským majetkem a kapitálem, ale pochopitelně i nebývalým vlivem, neboť rozhodovali o výrobě v celých odvětvích a zaměstnávali obrovské zástupy občanů.

Koncentrace kapitálu a vznik korporací byl patrně nejzásadnější důsledek první velké hospodářské krize v 70. letech. Byla to zásadní změna celé struktury hospodářství jako přímý důsledek hospodářské krize. Takřka vymizely řemeslné dílny i drobné rodinné podniky první průmyslové revoluce. Svět vstoupil do stádia monopolního kapitalismu. Celé průmyslové obory byly ovládané několika velkými akciovými společnostmi, v malovýrobě a živnostnictví, kam zatím monopolizace nepronikla, se alespoň masivně rozšířila družstevní forma podnikání.

Druhá průmyslová revoluce

Jestliže první průmyslová revoluce byla symbolizována zaváděním parního stroje do drobných manufaktur a vznikem prvních průmyslových oborů, pak konec 19. století znamenal kvalitativní i kvantitativní posun. Od 80. let, kdy odezněly následky hospodářské krize, zaznamenala Evropa epochu nebývale prudkého hospodářského růstu. Vyspělé státy vstoupily do věku vědeckotechnické revoluce, pro kterou se vžilo označení druhá průmyslová revoluce. Ta se od první vlny industrializace na počátku 19. století lišila ve třech ohledech: 1) Zasáhla podstatně více států a vytvořila nové velmoci, jež zastínily země dominující světu v době první průmyslové revoluce. 2) Byla provázena takřka exponenciálním růstem průmyslové výroby i množství továrních dělníků, takže na přelomu století již tyto osoby tvořily ve vyspělých zemích dominantní

společenskou skupinu. Bohaté země definitivně opustily koncept agrární společnosti a změnilly se na státy industriální. 3) Ve výrobě se více než předtím uplatnily technické vynálezy a inovace.

Druhá vlna průmyslové revoluce byla umožněna obrovským pokrokem na poli vědy a inovací, který nastal na konci století. Zatímco hnací silou první industriální periody byl parní stroj, nyní byl nahrazen elektřinou. Roku 1882 byla do provozu uvedena první parní elektrárna v New Yorku, do konce století pak došlo k elektrifikaci většiny továren i velkých měst. Elektřina se stala symbolem tohoto nového věku. Jejimi apoštoly byli vědci a inženýři, kteří svými vynálezy umožnili její výrobu a využití. Především je nutné zmínit dva velikány – Thomas Edison a Nicola Tesla. V českých zemích to byl bezesporu František Křižík. Ač byli tyto inovátoři konce 19. století často zapřísáhlými rivaly, symbolizovali nový typ podnikatele-inovátora. Dokázali totiž nejen přijít s řadou technických novinek, jako byl generátor, trafo, žárovka, střídavý proud, oblouková lampa nebo fonograf, ale stali se také úspěšnými podnikateli, kteří na svých vynálezech vybudovali nemalé majetky. Právě Edison je symbolem tohoto nového prototypu podnikatele druhé průmyslové revoluce.

Jestliže se nositelem této nové vlny průmyslových inovací stala elektřina, pak spalovací motory byly plnohodnotnou náhradou za parní stroj, od jehož používání se začalo ustupovat. Prototyp spalovacího motoru vznikl v dílnách německých konstruktérů Deimlera, Benze a Diesela. Masová výroba osobních automobilů stejně jako těžba a zpracování ropy, která byla pro jejich pohon klíčová, se ale ve velkém měřítku uplatnily na druhé straně Atlantiku ve Spojených státech. Velkým průkopníkem automobilismu a člověkem, který se snad nejvíce zasloužil o jeho masové rozšíření, byl americký továrník Henry Ford. Ten ve svých závodech v Detroitu zahájil první masovou výrobu automobilů (říká se, že postavil Ameriku na kola). Roku v ruce se vzrůstajícím automobilismem se rozvíjela i těžba a zpracování ropy. Počátky její komerční těžby spadají do 90. let. Významnými nalezišti byla například oblast Baku u Kaspického moře, ropa se těžila také v Haliči a obrovský boom zaznamenaly Spojené státy, které se staly jejím největším těžitelem a vývozcem na světě (toto dominantní postavení pak měly až do 70. let 20. století).

Konec století byl spojen také s komerčním využitím řady dalších technických vynálezů. Zmínit můžeme například Marconioho bezdrátový telegraf, Bellův telefon, Morseho kódovaný jazyk – Morseovku. Muži jako Lindbergh, Nobile, bratři Lumiérové, Ressel a stovky dalších vynálezců a inovátorů vytvářeli tento svět, který jejich současníků připadal jako svět zázraků. Žádný div, že právě v této době působili spisovatelé, jakým byl Jules Verne, autor prvních sci-fi románů. Ve svých knihách nejen že opěvoval technické divy své současnosti (např. Cesta kolem světa za 80 dní), ale prorokoval lidstvu rozpornou budoucnost. Na jedné straně Cesta na Měsíc (jeho předpověď vesmírných letů), na straně druhé Vynález zkázy (vznik zbraní hromadného ničení).

V období po hospodářské krizi došlo k dramatickému růstu světové průmyslové výroby, zemědělství a exponenciální růst zaznamenal i počet evropské populace, která zažívala demografickou revoluci. Podíl evropského obyvatelstva na světové populaci činil takřka 25% (dnes je to necelých 9%). Světová průmyslová výroba rostla až do první světové války průměrně o 4-5% ročně a na tomto růstu se podílely takřka výhradně průmyslové státy Evropy, z mimoevropských pak například Spojené státy a Japonsko. V této době také došlo k dobudování železniční sítě v nejvyspělejších zemích. Nejdelší železniční tratě disponovaly Spojené státy, Německo a Velká Británie. Tabulka na následující straně ukazuje, jakým tempem byly tratě budovány.

stát	délka tratí v km v letech 1840 / 1870 / 1914
Velká Británie	2 400 / 21 500 / 32 600
Spojené státy	4 500 / 84 700 / 410 500
Německo	470 / 18 900 / 61 700
Francie	410 / 15 500 / 37 400
Rusko	27 / 10 700 / 62 300
Rakousko-Uhersko	140 / 6 100 / 22 900

Druhá průmyslová revoluce odsunula na vedlejší kolej země, které se celá desetiletí hřály na slunci jako největší světové velmoci. Nejviditelnější to byl na příkladu Velké Británie, jak je mimo jiné patrné i z tabulky výše. Ta ovládala stále největší koloniální impérium v dějinách lidstva. Disponovala největším obchodním a válečným loďstvem rozmístěným na celém světě. Nicméně z hospodářského hlediska zaznamenala ústup ze slávy. Její nejúspěšnější období končí v 80. letech. Británie se nedokázala dostatečně rychle adaptovat na podmínky druhé průmyslové revoluce. Koncentrace kapitálu tu neproběhla tak intenzivně, jako v jiných zemích. Hlavní součást jejich podnikatelské struktury tvořili drobní živnostníci a majitelé středně velkých podniků. Na konci 19. století už žádná z významných inovací nepocházela z Britských ostrovů. Na místo velmocí starých se na vrchol draly velmoci nové. Byly to státy, v nichž sice neproběhla první vlna industrializace tak rychle a efektivně, ale o to dramatičtěji teď nastupovaly do čela pokroku. Mezi tyto dravce patřilo sjednocené vilémovské Německo, dále velmi ambiciózní Japonsko a především Spojené státy. Právě ty se měly záhy stát novou světovou velmocí a na pomyslném piedestalu nahradit Velkou Británii. Bude patrně vhodné se na vývoj v těchto nových velmocech podívat podrobněji.

Spojené státy – nová hospodářská velmoc

Nebývalý hospodářský a sociální rozvoj ve Spojených státech se datuje od konce občanské války a zejména od ukončení okupační správy Jihu. Občanská válka, která probíhala v letech 1861-1865, znamenala nezměrné lidské ztráty. Zahynulo v ní více jako 900 000 lidí, což bylo zhruba 3% americké populace. Válka zanechala Ameriku rozdělenou, jižanské státy byly zpustošené a okupované severanskou armádou. Sever se naproti tomu během války proměnil z agrárně-průmyslového regionu v silně industrializovanou oblast. Válka urychlila budování velkých průmyslových závodů v okolí velkých jezer, zintenzivnila se také těžba nerostných surovin. Nejvýznamnějším impulsem dalšího rozvoje ale byla poválečná rekonstrukce jihu. Ta probíhala až do roku 1877, kdy byla okupační vojska odvolána. Klíčovým momentem bylo zrušení otroctví, prosazené prezidentem Abrahamem Lincolnem ještě během války. Svým efektem by se dalo srovnat se zrušením nevolnictví v evropských zemích. Osvobození otroci hráli klíčovou roli při budování průmyslu jakožto levná pracovní síla, která byla doposud vázána na jižanských plantážích. Jejich práci nyní ve velkém měřítku musely nahradit stroje.

Mechanizace, která pronikla do amerického zemědělství, nezasáhla jen velké plantáže jihu, ale i farmy na severu. Spojené státy zefektivnily a zlevnily zemědělskou produkci natolik, že se v 80. letech staly jedním z největších exportérů potravin a zaplavily jimi evropský trh (jako konkurence evropským pěstitelům, které tím úspěšně likvidovaly). Mechanizace zemědělství mimo jiné urychlila strmý růst zakázek strojírenských podniků na severu, které díky tomu velice snadno přešly z válečné na mírovou výrobu. Během války a v následujících letech po ní se vytvořila vrstva podnikatelů, kteří nashromáždili dostatečný kapitál, aby mohli vytvářet velké koncerny a korporace. Tyto mamutí podniky měly dostatek prostředků pro zavádění inovačních technologií, které sebou přinášela druhá průmyslová revoluce. Vznikly tak legendární dynastie kapitánů amerického průmyslu, u jejichž zrodu stál například Andrew Carnegie, Cornelius Vandrebilt, John

Pierpont Morgan, John Davidson Rockefeller. Tito magnáti propojili své průmyslové podniky s bankami, čímž získali potřebný kapitál pro rozvoj svých korporací. Přitom zajímavostí je, že prakticky všichni vzešli z nuzných poměrů a začínali s minimem prostředků. Nejtypičtějším příkladem může být John D. Rockefeller, jehož otec byl obyčejným obchodním cestujícím a samotný John zakládal svou legendární ropnou společnost Standard Oil s vkladem 100 dolarů. O dvacet let později vlastnil miliardové jmění.

Amerika měla oproti evropským velmocem hned několik trumfů. Byla to obrovská země, přičemž většina jejího území doposud nebyla kolonizována a nabízela nekonečné prostory všem, kteří chtěli získat novou půdu. Již od roku 1862 byl v platnosti zákon Homestead act, který zajišťoval novým kolonistům právo držby nově kolonizovaných pozemků, které doposud neměly majitele. Indiáni se samozřejmě nepočítali. Ti se naopak stali terčem krvavé genocidy, která vedla ke konci století k jejich takřka úplnému vyhlazení a soustředění přeživších do oddělených rezervací na západě. Spojené státy těmito zákony lákaly zástupy kolonistů z Evropy, kteří přijeli s minimem prostředků v kapse, aby osidlovali oblasti na západ od Mississippi. Nebývalý rozvoj průmyslu v severských státech v 70. a 80. letech ale přitahoval i další typ přistěhovalců. Byli to dělníci, kteří přijížděli ze starého kontinentu s vidinou nalezení práce v nových továrnách. Tato mamutí vlna přistěhovalců, která mnohonásobně převyšovala předcházející vlny imigrantů z anglosaských zemí, proudila ze zcela jiných regionů Evropy. Byly to převážně chudé oblasti, kde byl kromě chudoby i akutní nedostatek práce. Zástupy Poláků, Řeků, Irů nebo Sicilanů se nyní stávaly novými Američany. Tato vlna vrcholila v 90. letech a výrazně ulevila Evropě, kde právě vrcholila demografická revoluce a přírůstek obyvatel byl výrazně vyšší, než přírůstek pracovních míst. Spojené státy řešily tou dobou opačný problém. Rychle rostoucí průmyslová moc Ameriky potřebovala pracovní sílu. A tak fungovaly dokonce jakési náborové komise, které vyrážely do chudých regionů Evropy a lákaly tamní obyvatelstvo k cestě za oceán, kde bylo práce dost. Od konce občanské války do první světové války stoupl počet obyvatel Spojených států z 31 milionů v roce 1865 na 95 milionů v roce 1910. Většinu z tohoto přírůstku tvořili noví přistěhovalci.

V 90. letech již Spojené státy překonaly svým hospodářským výkonem do té doby kralující Velkou Británii a staly se největší hospodářskou velmocí světa. Nejpodstatnější ale bylo, že Amerika symbolizovala budoucnost. Ve velkých městech rostly mrakodrapy, v jejich okolí přibývalo kouřících továren, v přístavech kotvily zaoceánské parníky, budovaly se mosty a doky. New York se stal největší a nejbohatší metropolí světa a předběhl tak do té doby dominující Londýn (jak symbolické). Země si zakládala na pověsti, že zde každý může zbohatnout a do světa se šířily zvěsti o self made manech, kteří si splnili svůj americký sen. Američtí průmyslníci byli průkopníky nových vědních a technických oborů. Vedle již zmiňovaného Edisona či Tesly je nutné uvést také Henryho Forda (o kterém již byla řeč). V jeho automobilových závodech v Detroitu se zrodil zcela nový způsob výroby. Jednalo se o automatizovanou pásovou výrobu doplněnou o marketing, reklamu, síť firemních prodejen a péči nejen o zákazníky, ale také o vlastní dělníky. Ford velice dobře chápal strategii řízení podniku v této nové éře monopolního kapitalismu. Na otázku, kam by vložil svůj poslední dolar, dopovídal, že do reklamy. Když se jej ptali, proč tak štedře platí své dělníky, odpověděl: „Protože chci, aby měli peníze na nákup mých aut“. Podmínky ve Fordových závodech a posléze i v dalších průmyslových podnicích Ameriky byly nesrovnatelné s tím, jaké panovaly v továrnách prvního průmyslového věku. Požadována byla vyšší kvalifikace a na oplátku byly nabízeny mnohem lepší mzdy a pracovní prostředí. Tento nový tzv. americký způsob výroby se stal jedním ze symbolů druhé průmyslové revoluce. Za zmínku jistě stojí, že ne jeden evropský průmyslník jezdil tehdy do Spojených států pro inspiraci a takzvanou „fordizaci“ pak aplikoval ve svých závodech doma. Jako příklad „českého Forda“ lze uvést legendárního Tomáše Baťu ze Zlína.

Německo – nový hospodářský tygr na mapě Evropy

Německo bylo sjednoceno po prusko-francouzské válce v roce 1871. Mnozí měli z tohoto kroku obavy. Německý prostor mezi Rýnem, Alpami a polskými rovinami směřoval ke sjednocení již od roku 1848, kdy se nadšení němečtí vlastenci pokusili vytvořit Německo jako svobodnou a liberální konstituční monarchii

anglosaského typu na základě dobrovolného svazku všech německých států. Tento pokus se nezdařil a úspěšnější byla až snaha pruského kancléřem Oto von Bismarcka. Ten se rozhodl sjednotit německý prostor „krví a železem“. Totalitní a na silném nacionalismu založená podstata druhého německého císařství, ve kterém zaujímali dominantní postavení militarističtí Prusové, ale nebyla jediným faktorem, kterého se tehdejší Evropa obávala. Nové Německo totiž zároveň představovalo nejlidnatější a nejdynamičtější se vyvíjející hospodářský prostor na evropském kontinentě. K postupné ekonomické integraci více jak 150 států tu totiž docházelo ještě před samotným politickým sjednocením. To bylo jen završením procesu, při němž vznikal společný německý hospodářský prostor. Opět pod taktovkou Pruska.

Prusko bylo součástí Německého spolku, tedy volné federace států v německém prostoru. Byl zřízen roku 1815 na Vídeňském kongresu po té, co zanikla Svátá říše římská. Prusko bylo daleko největším, nejlidnatějším a nejbohatším státem spolku. Tvořilo více jak 55% jeho rozlohy (zaujímal v podstatě celou jeho severní polovinu), žily zde takřka 2/3 všech Němců. Na území Pruska bylo vázáno 70% HDP celého Německého spolku. Bylo tedy zcela logické, že sjednocené Německo bylo nejen politicky, ale také ekonomicky ve vleku pruského hospodářství. Proto je nezbytné podrobněji popřerovat o hospodářských poměrech v této evropské zemi.

Nikdy tu neproběhla pozemková reforma, a proto ohromné rozlohy půdy zejména v zemědělském Východním Prusku vlastnila velkostatkářská šlechta – junkeři. Tato značná koncentrace majetků v rukou velkostatkářské elity položila základ budoucí kumulaci kapitálu. Když se v Evropě začala šířit průmyslová revoluce, byli to právě junkeři, kteří vlastnili dostatek kapitálu k zakládání velkých průmyslových podniků. Druhou vrstvou německých kapitalistů tvořili bohatí bankéři působící ve velkých obchodních centrech na západě v Porýní. Města jako Frankfurt nad Mohanem, Kolín nad Rýnem, Dortmund nebo Essen byla bohatá již ve středověku a v rukou zdejších bankéřských dynastií se rovněž nakumuloval obrovský kapitál (příkladem budiž Fuggerové či legendární Rothschildové). Struktura pruské průmyslové základny tak byla od samého počátku budována na odlišných principech, než tomu bylo v anglosaských zemích. Na místo malých rodinných firem s lokální působností zde rovnou vznikaly velké koncerny disponující dostatkem kapitálu s masivní podporou státu, který vzniku takovýchto podniků velice fandil. Dalšímu rozvoji pruského hospodářství však bránila roztržitost německého prostoru. Desítky německých států byly od sebe izolovány celními bariérami, odlišnými zákony a měnovými systémy. Již v roce 1818 začali Prusové budovat celní unii a připoutávat k sobě menší německé státy ve svém sousedství. Roku 1829 se k pruské Severoněmecké celní unii připojil i jihoněmecký Obchodní spolek. O pět let později již Prusové ekonomicky kontrolovali takřka celé území budoucího Německa. Tyto kroky byly klíčové pro hospodářský rozvoj nejen samotného Pruska (získalo odbytiště pro své výrobky), ale i pro ostatní země (přitekly sem investice do rozvoje infrastruktury a průmyslu). Německo tak vytvořilo silný a vzájemně provázaný hospodářský prostor mnoho let před politickým sjednocením.

V momentě, kdy bylo Německo sjednoceno, představovalo již největší ekonomickou sílu Evropy, které mohla konkurovat jen Velká Británie se svým ohromným koloniálním panstvím. Britové však nehdnali s Německem soupeřit. Navázali s ním naopak velice živé obchodní styky. Došlo tu v podstatě k jakémusi vytýčení sfér vlivu. Britové budou pány moří a koloniálního obchodu, Němci budou pány na kontinentě. Přesto mezi strukturou německého a britského hospodářství existovaly propastné rozdíly. Británie byla dosti silně postižena hospodářskou krizí roku 1873, Německou tou dobou zažívalo ekonomický boom. Britské továrny stále jely na parní stroje, jejich struktura byla roztržitěná. Německo nyní těžilo z výhod koncentrace kapitálu do rukou několika průmyslových velkorodin. Byly zde zaváděny modernější výrobní technologie. Německé továrny vznikaly takřka na zeleném drnu jako korporace spojené se silným finančním sektorem. Jejich majitelé (porýnští bankéři a pruští junkeři) byli navíc velice silně napojeni na centrální vládu v Berlíně.

Byl tu totiž ještě jeden podstatný rozdíl. Zatímco Britové, poplatní své tradici, uplatňovali politiku ekonomického liberalismu minimálního státu, Němci se řídili poněkud odlišným systémem. V kontinentální Evropě neměl liberalismus příliš velkou tradici. Silná role státu a jeho propojení s velkými průmyslovými

kapitálem zásadně odlišovalo německou společnost od té anglosaské. Kancléř Bismarck, tvůrce jednotného německého státu, byl velkým propagátorem vládní hospodářské a sociální politiky. Německo tak bylo první zemí na světě, kde vláda prosadila zákony o sociální podpoře nezaměstnaných, stát také finančně garantoval skromný důchodový systém. Je ironií, že tyto požadavky, vznášené zástupci socialistických stran, prosadil konzervativní kancléř, který byl reprezentantem junkerské velkostatkářské šlechty. Je ale potřeba si uvědomit, že Bismarck tím sledoval jednak oslabení pozice socialistů, kteří byly v Německu tradičně velice silní, jednak si tím chtěl udržet jistý vliv vlády na ekonomiku a sociální sféru v zemi.

V 80. letech již bylo Německo nejsilnější evropskou ekonomickou velmocí a v řadě ohledů dokonce předběhlo Velkou Británii. Ekonomický růst nutně vyžadoval překročení hranic německého císařství. Němci se totiž nemohli spolehnout ani na velkou koloniální říši, jakou disponovala Británie, ani na nekonečné nevyužité prostory, kterým vládly Spojené státy. Země se příliš nezapojila do koloniální expanze, která gradovala na konci století (nepočítáme několik německých kolonií v Africe a Pacifiku). Jednak to neodpovídalo jejich národní tradici, jednak už v zásadě nebylo o co bojovat. Všechny významné zámořské oblasti již byly obsazeny a usilovat o kolonizaci takových regionů jako byla Sahara, se jevilo jako čiré bláznovství. Němci se soustředili na zcela jinou strategii. Tou byl export kapitálu a investic. V této oblasti byla dominantní Británie, ale ta vyvážela kapitál výhradně do svých kolonií. Na místo dobývání zámořských teritorií expandovaly německé firmy do chudších regionů východní a jihovýchodní Evropy (například i do Rakouska-Uherska). Velkým lákadlem byl nerozvinutý a perspektivní turecký trh. Německé investice na blízkém východě mimo jiné položily základ tradičního německo-tureckého spojení. S podobnou dravostí expandovaly německé finanční kruhy na slibně se rozvíjející ruský trh, který byl tou dobou jedním z nejlukrativnějších na světě. Německo přelomu století bylo skutečnou ekonomickou velmocí, která svůj další rozvoj spojila s hospodářskou a později i teritoriální expanzí na evropském kontinentě.

Japonsko – vycházející slunce první asijské hospodářské velmoci

V roce 1904 propukl na dálném východě vojenský konflikt mezi ruskou říší a japonským císařstvím. Když se ruský generál Štěpán Makarov (velitel ruské tichomořské flotily) dozvěděl během recepce v Zimním paláci v Petrohradě, že Japonsko vypovědělo válku carské říši, prohlásil pryč: „Japonsko mě vůbec netrápí. To není žádná říše, ale jen pár ostrovů kdesi v Pacifiku.“ Mezi ruskou generalitou se rozšířilo přesvědčení, že Japonci nejsou žádný relevantní soupeř mimo jiné i proto, že díky svým šikmým očím nemohou ani správně mířit. Je otázka, zda si tento svůj názor generál Makarov udržel i po té, co jeho loď najela v dálnévýchodním přístavu Port Arthur na japonskou minu a on spolu s celou posádkou zahynul. Nejen Rusko, ale ani ostatní evropské říše si totiž nevšímly, jakou dramatickou proměnou tato ostrovní říše za poslední léta prošla.

Japonsko patřilo mezi nejuzavřenější a nejtajuplnější státy světa. Bylo prakticky uchráněno od evropského kolonialismu. Japonci na své území Evropany, které označovali jako mořské ďábly, nikdy nepouštěli. Jediní Nizozemci dokázali se zemí vycházejícího slunce navázat obchodní kontakty prostřednictvím své obchodní stanice na ostrově Dedžima v zátocě Nagasaki. Nicméně ani Nizozemcům nebyl povolen vstup na území Japonska. Země byla od 17. století ovládána feudální šlechtou (šógunové) ve spolupráci s bojovnými klanovými rytíři (samurajové). I když v čele tohoto feudálního státu stál formálně císař, fakticky neměl takřka žádné pravomoci. Šógunát Tokugawa, jak se oficiálně vládní zřízení nazývalo, existoval v Japonsku do roku 1867. Tehdy země prodělala doslova revoluci a takřka ze dne na den se modernizovala do podoby průmyslově vyspělého státu západního typu. Tato éra dramatických reforem se nazývá Meidži. Období je pojmenováno podle vládnoucího císaře Macuhito řečeného Meidži. Ten během své vlády 1867-1912 prosadil všechny níže uvedené reformy.

Impuls k modernizaci Japonska však nevzešel zevnitř, ale zvenčí. Japonsko jako uzavřená země vehementně se bránilo pronikání zahraničního kapitálu, byla trnem v oku koloniálním velmocem, které se na japonský trh snažily všemi možnými prostředky proniknout. Úspěch zaznamenali až Američané, když jejich tichomořská flotila zakotvila v tokijském přístavu a její velitel komodor Matthew Perry z pověření vlády

Spojených států přesvědčil Japonce o výhodnosti uzavření obchodních smluv s Amerikou. Tím se země otevřela světu a byla nucena přijmout západní obchodníky a kapitál. Japonsko se mělo změnit v ekonomickou polokolonii, což se stalo například Číně. Japonské vládní kruhy pochopily, že této politice otevřených dveří se lze bránit pouze jediným způsobem – modernizovat zemi podle západního vzoru. Do čela těchto snah se postavil císař Meidži, který zlomil sílu šógunské a samurajské opozice a nastartoval éru industrializace země.

V následujících letech zval císař do země poradce ze Spojených států, Británie nebo Německa. S jejich pomocí byl proměněn jak politický, tak ekonomický systém státu. Mimo jiné byl zaveden parlament, podle evropského vzoru se reformoval soudní systém. Byla zavedena nová měna navázaná na tehdejší peněžní systém v čele s britskou librou. V Tokiu byla otevřena burza a japonské podniky začaly být řízeny kapitalistickým způsobem. Západní poradci pomohli s budováním železniční sítě i prvních průmyslových továren ve velkých přístavech. Reformou prošla také japonská armáda, byla vyzbrojena moderními palnými zbraněmi, země vybudovala mocné válečné i obchodní loďstvo a začala navazovat vlastní síť obchodních vazeb se svými evropskými partnery prostřednictvím jejich kolonií ve východní Asii. Japonsko se změnilo v dravou a rychle rostoucí průmyslovou zemi (růst ekonomiky byl mnohdy až 10% ročně), která měla dvě nesporné výhody. Jednak naskočila do rozjetého vlaku světové industrializace poměrně pozdě a mohla tak zavádět ty nejmodernější technologie a postupy právě vrcholící druhé průmyslové revoluce. Jednak neměla ve svém regionu prakticky žádnou konkurenci. Všechny okolní země byly buď chudé zaostalé feudální státy (například Korea) nebo kolonie evropských velmocí (Čína, JV Asie). Japonci proto začali sami rozvíjet vlastní imperiální ambice. Po čínsko-japonské válce 1895 ovládli Taiwan, část Mandžuska a Koreu. První evropskou zemí, se kterou se křížily japonské koloniální ambice, bylo carské Rusko. Výše zmíněná rusko-japonská válka z let 1904-1905 byla sporem o strategicky položenou vojenskou námořní základnu Port Arthur na pobřeží Žlutého moře. Vítězství Japonska v této válce bylo nejen šokem pro sebevědomou carskou říši, ale i pro další evropské velmoci, které si teprve nyní uvědomily, jak silný a ambiciózní stát se ve východní Asii vytvořil.

Hospodářství českých zemí v éře druhé průmyslové revoluce

Rakousku-Uhersko sice patřilo mezi evropské velmoci (po Rusku to byl rozlohou druhý největší stát na kontinentě), ale v této době začalo za nimi hrubě zaostávat. Jednou z příčin byly propastné rozdíly mezi Předlitavskou a Zalitavskou částí mocnářství. Hospodářské úrovně nejvyspělejších částí Evropy dosahovala jen Vídeň (centrum finančnictví a čtvrté největší město světa) a české země, které byly průmyslově nejvyspělejší oblastí celé monarchie. Dominantní postavení českých zemí bylo dáno jednak historickou tradicí kvalitní řemeslné výroby a reformami v ekonomické sféře, které byly zaváděny již od dob Marie Terezie. Jednak tu velkou roli hrálo silné propojení s německým prostředím díky početné německé menšině. Německý kapitál hrál v rozvoji celé monarchie významnou roli (docházelo nejen k politickému, ale i ekonomickému sblížení obou států) a české země byly v této oblasti dominantní.

V 90. letech již české země produkovaly dvě třetiny průmyslové produkce celé monarchie a zařadily se mezi nejdynamičtější se rozvíjející regiony na celém kontinentě. Například strojírna Českomoravská Kolben-Daněk v Praze byla prvním zcela elektrifikovaným závodem ve střední Evropě. Rovněž automobilový a letecký průmysl, který byl v této době naprostou novinkou, se soustřeďoval do českých podniků (Mladá Boleslav, Kopřivnice, Vodochody). České země měly v rámci monarchie takřka monopol na výrobu oceli (Vítkovické železárny vlastněné vídeňskou rodinou Rothschildů), těžbu uhlí na Ostravsku a Kladensku i v celé řadě dalších oborů.

Je potřeba zmínit, že ekonomika českých zemí se od počátků industrializace vyvíjela v rámci velkého a vzájemně provázaného vnitřního trhu habsburské monarchie a byla silně závislá na přílivu investic ze sousedního Německa. Toto si velice dobře uvědomovaly finanční a průmyslové kruhy a usilovaly o zachování celistvosti monarchie i o dobré vztahy s německým sousedem. Fakt, že až do vypuknutí první

světové války neprosazovala žádná politická síla v zemi rozbití monarchie a osamostatnění českého státu, lze připsat mimo jiné i tomu, že by takovou politiku nikdo z vlivných a bohatých sponzorů nepodpořil.

První světová válka – vyvrcholení druhé průmyslové revoluce

Svět přelomu století prodělával bezprecedentní období technického, průmyslového a civilizačního rozvoje. Objevovaly se dokonce názory, že civilizované státy starého kontinentu spolu již nikdy nebudou válčit. Evropská civilizace totiž dosáhla takové úrovně, že válka se stala z morálního hlediska nepřijatelnou. Průmyslově vyspělé státy byly navíc provázány tolika obchodními vazbami, že na válce by prodělali všichni. V neposlední řadě také panovalo přesvědčení, že jakoukoliv větší válkou by utrpěla absolutní nadvláda Evropy nad zbytkem světa. Logika, že lidé, kteří spolu obchodují, nebudou válčit, se ale nakonec ukázala jako mylná. Evropané ke svému šoku zjistili, že jejich civilizace, po celá desetiletí pracně budovaná a vystavovaná světu na odiv, je jen tenkou slupkou, pod kterou se skrývá primitivní barbarství. Příchod první světové války znamenal šok a drsné pobuzení.

V jistém ohledu bychom i některé předchozí války mohli označit jako světové. Sedmiletá válka mezi Británií a Francií měla již charakter světového konfliktu. Kromě Evropy se totiž válčilo i v koloniích. Napoleonské války byly také válečným střetnutím, které ovlivnilo život lidí na většině obydlených území. Přesto se první světová válka všem těmto konfliktům vymyká. Tato válka totiž zastihla evropské obyvatelstvo psychicky naprosto nepřipravené. Většina lidí si ani v nejdivočejších snech nedokázala představit, jaké strádání, masakry a nasazení všech lidských a výrobních sil bude následovat. Byl to první válečný konflikt rozvinutého průmyslového věku a státy do něj vrhly veškerý svůj průmyslový potenciál, který v předchozích letech budovaly. Není předmětem této kapitoly analyzovat ani příčiny ani průběh této války. Smyslem je popsat, jak se během války změnila hospodářská situace válčících zemí. Válka totiž znamenala nejen obrovské lidské a materiální škody, ale také dramatický posun v hospodářské oblasti.

Bylo to poprvé, kdy o vítězství nebo porážce nerozhodovala jen početní síla armád nebo genialita jejich vojevůdců. Kdo bude nakonec vítěz a kdo poražený bylo zásadně ovlivněno tím, jak velké výrobní, logistické a lidské zdroje může která země zmobilizovat a jak mohutnou sílu vojenské techniky je schopna vrhnout na nepřítele. A především jak dlouho je schopna takové tempo válečné výroby vydržet, než se ekonomicky nebo sociálně zhroutlí. Právě tento hospodářský rozměr byl určujícím kritériem, kterým se první světová válka liší od všech válek předchozích.

Jedním z nejvýznamnějších dopadů války na světové hospodářství byl konec liberálně tržních vztahů, které se v předválečné éře slibně rozvíjely. Celý systém mezinárodního obchodu v podstatě zkolaboval stejně jako finanční stabilita válčících států. V předválečném období hospodařily všechny vyspělé země s vyrovnanými rozpočty a minimální inflací. Systém světových měn byl krytý zlatem a dominovala mu velice silná a stabilní britská libra. S tím byl samozřejmě konec. Jelikož o vítězství nebo porážce rozhodoval průmyslový potenciál, veškerá výroba se přeorientovala na státní zbrojní zakázky. Kromě zoufalého nedostatku zboží pro civilní obyvatelstvo to také znamenalo astronomický nárůst státních výdajů. Válčící státy tento problém řešily vydáváním dluhopisů. První světová válka sice nebyla prvním konfliktem, který byl veden na dluh, ale doposud nikdy nedošlo k tak masivnímu zadlužení veřejných financí. To sebou neslo také potřebu přílivu peněz do státních rozpočtů. Jednou z možností, jak tyto prostředky získat, byla devalvace měny. Krok, který sice nebyl zcela nový, ale v moderní industriální éře zcela ojedinělý. Výsledkem bylo zrušení zlatého standardu, díky čemuž peníze přestaly být kryty zlatem. Vlády přikročily k masivnímu tištění peněz, čímž ožebračily všechny majitele hotovosti. Od drobných střadatelů po velké společnosti. Okřídlené pravidlo 19. století o tom, že kdo šetří, má za tří vzalo za své.

Druhým zásadním efektem, který válka přinesla, byl extrémní nárůst moci exekutivy. V předválečném světě se země řídily Smithovým liberálním modelem minimálního státu. Vlády prakticky nezasahovaly do tržních procesů, daňové břemeno bylo minimální a státní sociální politika existovala v omezené míře snad jen v Německu. Válka znamenala zásadní obrat v tom, jakou roli hraje stát v ekonomice. Nutnost koordinovat

válečnou výrobu vedla k přesvědčení, že ekonomické zájmy je nutné podřídit potřebám státní moci. Nejdále v tomto úsilí zašli v Německu, kde v roce 1916 dokonce generální štáb v čele s generálem Ludendorffem převzal kontrolu nad řízením podniků nezbytných pro zásobování armády (jednalo se v podstatě o první znárodnění průmyslu v dějinách). S tím, jak rostl vliv vlády na hospodářskou sféru, objevovaly se i nové řídicí instituce. Namátkou zmiňme ministerstvo zásobování nebo ministerstvo pro výzbroj. Rovněž objem prostředků, které stát přerozděloval, se astronomicky zvýšil (v Británii o 260%). I když se v řadě případů jednalo jen o dočasná opatření po dobu války, svět se již nikdy nevrátil k předválečnému liberálnímu ekonomickému systému a státy se nikdy zcela nevzdaly získané moci a vlivu.

Válka sice do jisté míry přerušila stabilní a dlouhotrvající období prosperity 19. století a v řadě ohledů tento vývoj zcela ukončila. Na druhou stranu však samotný průmyslový rozvoj urychlila. S jistým zjednodušením bychom mohli konstatovat, že byla završením celé druhé industriální epochy. Během války se totiž zásadním způsobem zefektivnila a modernizovala válečná výroba. Jestliže jedním ze symbolů předválečné éry byla pásová masová výroba, pak její zavedení do všech továren a oborů iniciovala v zásadě až válka. Na poli některých oborů, jako byl například chemický průmysl, petrochemie nebo letecká technika došlo k většímu pokroku, než za celá desetiletí mírového vývoje.

Klíčové pro další vývoj světového hospodářství byly ale důsledky války. Mnohé výše popsané změny byly v podstatě nevratné. Jedním z dalších důsledků války byla celková zadluženost států, masivní inflace a zpřetrhání hospodářských vazeb. Poválečný mír, vytvořený na Versailleské konferenci, místo aby se snažil tyto negativní jevy eliminovat a vrátit systém do předválečné podoby, tyto změny naopak ještě prohluboval zavedením nesmyslných a v podstatě nesplacitelných reparací. Navíc jakákoliv efektivní poválečná obnova byla nemožná, neboť Spojené státy (tou dobou již největší světová hospodářská velmoc) se stáhly do izolace a odmítaly likvidaci dluhů, které u nich měly všechny válčící státy. Britové a Francouzi, kteří sami Americe dlužili, tyto prostředky vymáhali na poraženém Německu, které je ale nebylo schopno splácet a muselo žádat neustálé úlevy a odklady. Vznikl tak velice nestabilní systém, kde v podstatě každý dlužil každému (o této problematice podrobněji pojednává kapitola Období velkého flámu a hospodářská krize).

Ruský bolševismus a stalinismus

Nová ideologie moderní doby

Především období 19. století zrodilo kromě nebývalého hospodářského růstu, průmyslové revoluce a kolonialismu také nové ideologické směry. Po staletí byla evropská společnost pod vlivem jediné jednotlivé ideologie, která pronikala do všech sfér lidského života. Touto ideologií bylo křesťanství reprezentované společenskou i politickou mocí církve. Ač může být spojení pojmů křesťanství a ideologie pro mnohé překvapující, je zcela logické a správné. Tradiční křesťanství (nikoliv jeho moderní liberalizovaná forma) stejně jako jakékoliv jiné univerzální náboženství představuje typický příklad ideologie. Poskytuje totiž svým stoupencům komplexní rámec společenských hodnot a norem chování, jednání a pravidel společenské organizace, které musí být striktně dodržovány a vyznávány. Zároveň se ostře vymezuje vůči všem, kteří tento systém hodnot nesdílejí, nebo jej vyznávají s určitými odlišnostmi (v křesťanství jsou tito lidé označováni za kacíře). Má tedy všechny rysy pro ideologie typické.

V moderní době, minimálně v souvislosti s rozšířením osvícenství na přelomu 18. a 19. století, ale vliv křesťanské ideologie značně ochabl. Jedním z cílů osvícenských filozofů bylo právě oslabení všemocného vlivu křesťanské dogmatiky na společnost. Myslitelé této éry předpokládali, že lidstvo je již natolik rozumově vyspělé, že se obejde bez berličky jakési kolektivní pravdy definované dogmaty a kolektivními hodnotami. Věřili v individualismus rozumného jedince, který si vybuduje svou autonomní morálku. V tomto svém přesvědčení o individuálním racionalismu lidí se ale hluboce zmýlili. Ukazuje se, a následný vývoj to jasně potvrdil, že kolektivně sdílené hodnoty jsou pro společnost nezbytné. Po odstranění křesťanské ideologie, tedy spíše po jejím oslabení, se na její uprázdněné místo začaly drát nové ideové směry, které se zrodily v éře industriální společnosti. Od původní křesťanské ideologie se v zásadě lišily jen tím, že ve svém čele neměly Boha, ale jinak se ve svých vnějších projevech od náboženství příliš neodkláněly. Jednalo se tedy o světské (sekulární) ideologie, které se vyvinuly z původně zcela neškodných a mnohdy i velice pokrokových myšlenkových směrů moderního věku. Jako příklad uvedme nacionalismus a socialismus (o nacionalismu již bylo pojednáno v kapitole Evropa před první světovou válkou). Obě tyto klíčové kolektivistické ideologie, typické pro moderní věk, se zrodily v podmínkách druhé průmyslové revoluce jako masová hnutí s ryze liberálními a pokrokovými cíli. Jak nacionalisté, tak socialisté první generace se zaklínali svobodou, občanskou rovností a bratrstvím, byť každý na jiném základě. Pro socialisty byla zásadní společenskou kategorií třída (jakási socio-profesní skupina osob stejného společenského postavení), nacionalisté považovali za určující příslušnost k národu (bez ohledu na třídní zařazení). Obě hnutí ale nabyly zcela jiných podob v první polovině 20. století, jakmile se etablovaly jako vládnoucí směry. Socialismu se podařilo prosadit v Rusku na konci první světové války, nacionalismus nabyl dosti obludných rozměrů o šestnáct let později v Německu. Problematikou nacionalismu jsme se již zabývali a jeho vyvrcholení v podobě nacismu je zde také věnována samostatná kapitola. Je tedy nezbytné zaměřit se zde na socialismus a zejména jeho bolševickou verzi, která se uplatnila v carském Rusku.

Ideové zdroje bolševismu

Naší primární tezí je fakt, že bolševická ideologie staví na principech, které se zrodily v západní Evropě v polovině 19. století. Nejedná se tedy o typicky ruský myšlenkový směr, který by byl této zemi vlastní. Pravdou ovšem také je, že jeho praktická podoba tak, jak byla realizována v podmínkách zaostalého Ruska žijícího celou moderní érou pod vlivem totalitního a byrokratického samoděržaví, vychází skutečně z ruských tradic autokratické totality postavené na úctě a respektu k silné osobnosti vůdce. Tím byl po celá staletí pro běžného ruského mužika car. Ruský bolševický stát je tak kombinací marxistické myšlenky kolektivního vlastnictví v beztřídní společnosti a na straně druhé je pokračováním staré ruské státní věrchušky byzantského typu (Rusko se vždy profilovalo jako dědic Byzance), která je mimo jiné postavená na imperiální expanzi.

Prosazení socialismu v Rusku lze považovat za jeden z největších paradoxů moderních dějin. Karel Marx (ideový otec proletářského socialismu) totiž ve svých teziích o proletářské revoluci vycházel ze západoevropských poměrů. Tedy z podmínek rozvinuté občanské a poměrně individualisticky organizované společnosti. Předpokládal, že jím prorokovaná světová revoluce odstraní poslední zbytky státní moci, kterých se lidstvo nezbavilo během série liberálních revolucí v první polovině 19. století. V jeho pojetí byl tehdy feudalismus nahrazen jinou formou nadvlády elit, tedy kapitalismem. Ten neodvozuje privilegované postavení vládnoucí oligarchie od rodové urozenosti a vlastnictví pozemkové držby, ale od vlastnictví kapitálu a průmyslových výrobních prostředků. Většina lidí však dále zůstávala v nerovném a nesvobodném postavení. Pro osvobození člověka je dle Marxe zapotřebí nejen vytvořit liberální právní stát stojící na občanských právech a rovnosti před zákonem. Svobodný bude člověk teprve tehdy, když přestane být také materiálně závislý na buržoazii. Volal tedy nikoliv jen po rovnosti před zákonem, ale také rovnosti majetkové a sociální. Právě v tomto bodě se socialismus zásadně rozchází s liberalismem. Obě hnutí operují s pojmem rovnost. Liberálové ale požadují rovnost příležitostí, socialisté chtějí nastolit rovnost v majetku.

Marx předpokládal, že svržením moci buržoazie dojde k osvobození drtivé většiny lidí, kteří pak převezmou řízení společnosti a výroby do svých rukou. V tomto novém světě nejen že nebudou chudí a bohatí, ale sama státní moc, která je v držení buržoazie jako nástroj k útlaku pracujících, bude muset zaniknout. Jeho pojetí kolektivního vlastnictví tak nestojí na všemocném státu, který vše vlastní a ovládá, ale na spontánní iniciativě lidí, tedy na principech družstevnictví, které byly v jeho době (tedy v polovině 19. století) na vzestupu. Takovouto společnost je ale možné nastolit jen v zemi s dostatečně vzdělaným, veřejně angažovaným obyvatelstvem a především s plně vyvinutými ekonomickými vazbami, které se vytvořily během industriální éry. Tedy v průmyslově vyspělé zemi jako bylo například Německo, kde žil a působil. Proletářská revoluce tak měla proběhnout především v těch zemích, kde došlo nejdříve k vyvrcholení industrializace a kde je koncentrace kapitálu v rukou buržoazie největší. Rozhodně tedy ne v zemích jako bylo tehdejší carské Rusko. Země, kde nejenže žádná skutečná industrializace ani neproběhla, ale kde ani neexistovala rozvinutější občanská společnost (s výjimkou Petrohradu a několika větších měst). Navíc představa, že je v Rusku možné svrhnout vládu buržoazie, byla dětinská, neboť zde žádná buržoazie nikdy nebyla.

Je otázkou, nakolik si Lenin, otec ruského bolševismu, vůbec uvědomoval tento zjevný rozpor. Z jeho výroků a kroků je zřejmé, že si byl vědom toho, že v Rusku nebude spontánní proletářská revoluce proveditelná. Chyběli totiž i samotní proletáři. Na druhou stranu věřil v celosvětový revoluční požár a v takovém případě bylo v celku lhostejné, ve které zemi propukne jako první. Lenin byl navíc velice silný oportunist, který svou ideologii dokázal v mžiku modifikovat podle měnících se poměrů. A protože byl zastáncem názoru, že důležitá není cesta, ale cíl, nečinilo mu žádné problémy provést proletářskou revoluci v zaostalé agrární zemi, která teprve pomalu přecházela z éry feudalismu do éry rodícího se industrialismu.

Podmínky v carském Rusku v předvečer revoluce

Rusko vstoupilo do První světové války jako nejméně připravená země. Nevolnictví tu bylo zrušeno až na konci 80. let 19. století. Industrializace probíhala teprve od přelomu století a děla se především díky masivní účasti zahraničního kapitálu. V předválečné éře tu investovala své peníze řada podnikatelů z Evropy, pro které se Rusko stalo doslova novým Klondikem. Rusko-japonská válka v roce 1904 ukázala značné rezervy v ruské armádě, ve schopnosti organizovat válečnou výrobu moderního typu a problém byla také doprava materiálu na frontu díky takřka neexistující železniční síti a tisícikilometrovým vzdálenostem.

Je proto s podivem, jak dlouho dokázalo Rusko válčit s mnohem vyspělejšími a na válku perfektně připravenými Německem i s o poznání slabším Rakousko-Uherskem. Dělo se tak ale za cenu totálního nasazení celého hospodářství ve válečném úsilí. Podmínky v zemi se tak rok od roku zhoršovaly. Válečné strádání odnášelo nejhůře městské obyvatelstvo. Nejenže zoufale vážlo zásobování měst základními potravinami z venkova (kde byla situace o něco lepší), ale na jejich bedrech ležela celá válečná výroba.

Pracovalo se nepřetržitě, do práce byly zapojeny také ženy (věc do té doby nevídaná), malé děti a starci. Denní přiděly chleba a uhlí na otop byly takové, že v nejedné západoevropské zemi by již dávno vyhnaly lidi do ulic. V těchto podmínkách není vůbec s podivem, že došlo k revolučnímu vystoupení veřejnosti v březnu 1917. Tato takzvaná únorová revoluce byla jedinou skutečně lidovou revolucí v celých ruských dějinách. Hlavními požadavky stávkujících byly zvýšené přiděly jídla, omezení pracovní doby a především ukončení války. Tedy ryze materiální požadavky. Nová vláda, v jejímž čele stanul velice populární hrabě Georgij Lvov, vzbuzovala velká očekávání stran provedení urychlené demokratizace země, zlepšení sociální situace dělníků ve městech a zejména ukončení války. O co větší naděje panovaly mezi obyvatelstvem, o to větší hrůzu budila tato možnost mezi ruskými spojenci v západní Evropě. Rusko vázalo nemalé vojenské kapacity Německa na východě a zhroutení ruské fronty by vrhlo obrovskou masu německých vojáků do Francie. Francouzští a britští diplomaté dělali, co mohli, aby Rusko i po revoluci udrželi ve válečné koalici.

Možná, že toto byl hlavní důvod, proč ministr obrany Alexandr Kerenský přesvědčil prozatímní vládu, která vznikla po svržení carského režimu v březnu, aby Rusko pokračovalo ve válce. Minimálně do doby, než budou zaznamenány reálné úspěchy ve snaze vytlačit německé okupanty z Ukrajiny a Běloruska. Dnes, s odstupem času, se toto Kerenského rozhodnutí jeví jako zásadní chyba, která otevřela dveře k moci nad bývalou carskou říší bolševikům v čele s Leninem.

Nástup bolševiků

Lenin byl intelektuál. Zapálený revolucionář, snílek a všehoschopný demagog. Tím vším byl. Rozhodně nebyl žádným dělnickým či odborovým vůdcem, jaké známe ze západoevropských poměrů. V životě nebyl v továrně. O tom, jak žijí běžní lidé, věděl jen z knih a teoretických marxistických pouček. Jeho manželka, Naděžda Krupská, s níž se seznámil v trestaneckém táboře na Sibiři, o něm jednou napsala:

„V Leninovi jakoby nebylo ani kousku lidskosti. Byl tvrdý k sobě i ke svému okolí. Neúnavně pracoval pro blaho lidu a každého, kdo s ním nesdílel jeho zápal, považoval za nepřítele. Zájmy lidu kladl nad jakoukoliv lidskost. Nicméně na jednotlivých lidech mu ani za mák nezáleželo a byl je schopen pro svou ideu zabít po tisících.“

Ne nadarmo získal tento profesionální revolucionář přezdívku: ruský Robespierre. S francouzským vůdcem Jakobínů sdílel tentýž spalující pocit, že musí pohnout kolem dějin kupředu stůj co stůj. Byl zásadním odpůrcem německých evolučních socialistů Kautského a Bernsteina. Ti přišli v 90. letech 19. století s myšlenkou, že Marxovy revoluční teze jsou překonány a socialismus bude lepší realizovat postupnými reformami v rámci stále větších demokratických práv, která dělníci na konci století v řadě evropských zemí získávali. Tito takzvaní revizionisté hodlali nastolit socialismus standardními demokratickými cestami. Z jejich myšlenek se začalo v evropských zemích rodit sociálně demokratické hnutí, se kterým ale radikální marxisté Leninova typu absolutně nesouhlasili. Lenin vycházel z přesvědčení, že buržoazie se sama dobrovolně své moci a privilegií nevzdá a hodlal dále razit myšlenku radikální proletářské revoluce. Na pražském sjezdu ruské sociálně demokratické strany v lednu 1912 se jeho stoupenci osamostatnili a vytvořili marxistickou revoluční stranu bolševickou. Slovo bolševická odkazuje na většinové zastoupení revolučních marxistů v nakladatelství časopisu Hvězda (vydávaný v Ženevě), který Lenin a jeho lidé ovládli.

Leninovi bolševici počítali s postupnou radikalizací společnosti. Jejich představou bylo, že se nerovnosti mezi buržoazií a proletariátem budou stále prohlubovat až do chvíle, kdy se proletariát chopí zbraně a vyvolá revoluci. Heslem bolševiků bylo: „čím hůře se budou mít dělníci, tím lépe pro věc marxismu“. A jak sám Lenin nejednou zmínil, kotlem revoluce se stane válka. Stačilo pod ním jen zatopit. Pro Lenina bylo doslova požehnáním, že v březnu 1917 padl carský režim. Nová prozatímní vláda totiž provedla řadu demokratizačních změn. Mimo jiné také povolila činnost politických stran. Otěží řízení bolševické strany, která mohla vystoupit z ilegality, se v domácích podmínkách chopil Leninův nejvěrnější druh – Lev Trocký. Lenin na dálku stranu řídil ze Švýcarska a finance na provoz dodával Alexander Parvus, šedá eminence v pozadí. O tomto muži se v souvislosti s bolševiky takřka nehovoří. Přitom to byl právě Parvus, který stál u

zrodu myšlenky provést revoluci v Rusku formou státního převratu. Tedy zcela v rozporu s Marxovými tezemi. A co je nejpodstatnější, Parvus především zprostředkoval Leninův kontakt s pracovníky německé vojenské kontrarozvědky.

Němci z počátku vzhlíželi s nadějí k revoluci, která v Rusku proběhla na jaře. Odstoupení carské říše z války by oživilo jejich naděje na rychlou porážku Francie. Nyní, když bylo jasné, že Kerenského vláda bude dále pokračovat ve válce (Kerenský totiž vystřídal hraběte Lvova v pozici premiéra), jejich naděje opět pomasínaly. Naskýtala se tu ale ještě jedna možnost. Vyvolat v Rusku druhou revoluci. Takovou, která by zemi uvedla v naprostý chaos a znemožnila jí dále se účastnit války. Tato strategie, tedy vyvolávání revolucí v nepřátelské zemi s cílem ji vyřadit z boje nebo dokonce zcela ovládnout, byla již v historii nejménou použita a vždy se osvědčila (je mimochodem oblíbená dodnes). Jako rozbušku k provedení další revoluce a vyvolání chaosu v Rusku se němečtí stratégové rozhodli využít Lenina a jeho bolševiky. Dále už jejich konspirace nedohlédla a zdá se, že si vůbec neuvědomili dalekosáhlost svého počínání. Nakonec ani sám Lenin nevkládá ve svůj podnik velké naděje, i když v následujících letech prohlašoval, že vše se událo podle jasných zákonitostí dějin. Německá rozvědka tedy Leninovi zajistila hladkou dopravu do Petrohradu. Po příjezdu do Ruska začal Lenin ve spolupráci s Trockým a několika dalšími věrnými soudruhy chystat revoluci. Svými cíli se nijak netajil a zformuloval je ihned po svém příjezdu na několika shromážděních dělníků přímo na ulicích Petrohradu. Bolševický recept na provedení revoluce shrnul ve svém dokumentu Dubnové teze. Cílem strany bylo aktivizovat dělníky a vojáky a s jejich pomocí svrhnout prozatímní vládu, která se prý co do útlaku lidu nijak nelišila od svržené vlády cara. Rudí agitátoři začali prakticky ihned tyto myšlenky realizovat.

Aktivizaci dělnických mas chtěl Lenin provést prostřednictvím ovládnutí sovětů. Sověty byly dělnicko-rolnické rady, které začaly vznikat bezprostředně po pádu carské moci na jaře. Jednalo se o spontánně vznikající revoluční orgány, jejichž činnost neměla Kerenského vláda nijak pod kontrolou, ale neměla v plánu s nimi bojovat natož je zakazovat. Sověty existovaly ve většině továren, kde fungovaly obdobně, jako odborová hnutí v západní Evropě. Vznikaly také ve většině měst, kde zase suplovaly lidovou obecní samosprávu. Pro bolševiky bylo zcela iluzorní, že by se jim povedlo získat na svou stranu všechny sověty. Stačilo nicméně získat pod svou kontrolu alespoň ty ve veských městech. Značným úspěchem bylo například zvolení Lva Trockého do čela Petrohradského sovětu. Kontrola sovětů měla bolševikům umožnit, aby se po provedení revoluce dostala pod jejich kontrolu většina státu.

Neméně významné bylo jejich rozkladné působení v armádě. Bojová morálka vojska silně utrpěla pádem carismu na jaře. Většina řadových vojáků doufala v rychlé ukončení války a rozhodnutí prozatímní vlády v pokračování bojů se setkávalo se značným odporem. Bolševická protiválečná agitace v jednotkách na frontě a hlavně v zázemí tak slavila úspěch. Bolševici navíc argumentovali internacionálním pojetím vojáků coby příslušníků dělnické třídy, která nezná hranice ani národnost. Podle jejich logiky byli ruští i němečtí vojáci nikoliv nepřáteli, ale soudruhy, které buržoazie v jejich zemích postavila proti sobě. Místo vzájemného zabíjení by udělali nejlépe, kdyby se sbratřili a zbraně pak spolu namířili proti kapitalistům. Tato agitace se mimochodem nevztahovala jen na ruské vojáky, ale byla s úspěchem šířena také v německých liniích, což mělo pro budoucí vývoj v Německu dalekosáhlé následky, jak bude ještě zmíněno. Leninovi bylo v celku lhostejné, jestli ruští vojáci odhodí zbraně a Rusko tak válku s Německem prohraje, protože již brzy očekával proletářskou revoluci na celém světě a po ní nebude na výsledku války vůbec záležet. V letních měsících tak nejen po Rusku, ale i na mezinárodním poli šířili ruští bolševici hesla jako „Válku palácům, mír chýším“ nebo mnohem konkrétněji znějící „Mír bez sankcí a kontribucí“. Tato protiválečná rétorika samozřejmě nesla své plody. Například tím, že se ve většině válčících států výrazně aktivizovaly místní marxistické revoluční strany a spolu s nimi i nemalá část obyvatelstva. Ta viděla v bolševické agitaci naději na rychlé ukončení války. V samotném Rusku se pak bolševická protiválečná aktivita projevila naprostým krachem letní ofenzivy, která měla podle představ Kerenského vylepšit vyjednávací pozici Ruska vůči Německu. Prakticky jedinými jednotkami ruské armády, které během bojů v létě 1917 neodhazovaly v boji zbraně, byly československé legie. Ty byly naopak proti bolševické propagandě takřka imunní a rychlé ukončení války s Německem rozhodně nebylo v jejich zájmu (o

československých legiích je podrobněji pojednáno v kapitole První československá republika). Samotné provedení revoluce však Lenin nehodlal nechat v rukou nevyzpytatelného proletariátu. Navíc si nebyl jist, zda by k ní vůbec došlo. Proto se rozhodl rozkývat kyvadlo dějin sám.

Revoluce a občanská válka

Na úvod se sluší uvést, že Velká říjnová socialistická revoluce skrývá již ve svém názvu náznak toho, že jde o jistý druh historické mystifikace. Rozhodně se nejednalo o revoluci v pravém slova smyslu. Přesnější by bylo označit ji jako mistrně připravený a precizně zrealizovaný puč, tedy státní převrat. Revoluce bývá už ze své podstaty jevem spontánním, do něž se alespoň v jejím průběhu zapojí masa veřejnosti. O spontánnosti bolševického převratu na podzim roku 1917 však nemůže být řeč. Akce byla naplánována do posledního detailu a provedena pod velením Lva Trockého v den jeho narozenin (Lenin se skrýval v tajném bytě s připravenými falešnými doklady). Byla provedena secvičenými pučisty přesně podle předem připravených instrukcí. To, co po ní v příštích měsících a letech následovalo, rozhodně nebyl socialismus tak, jak o něm psal ve svých pracích Marx. Jen pro zajímavost, prvním sovětským vůdcem, který se skutečně reálně pokusil vybudovat v Sovětském svazu socialistickou společnost, byl až Nikita Chruščov na konci 50. let (dlužno říci, že neúspěšně). „Říjnová revoluce“ navíc neproběhla v říjnu, ale 7. listopadu, neboť v Rusku stále platil juliánský kalendář, což je ale spíše jistým druhem historické zajímavosti.

Samotný průběh převratu je poměrně banální a známý. Bolševici se na převzetí moci připravovali minimálně od jara 1917 svou mohutnou protiválečnou propagandou a postupným ovládnutím klíčových sovětů v zemi. Předehrou samotného puče byla snaha důstojníků a poddůstojníků ruské armády zlikvidovat bolševiky obsazením jejich petrohradské tiskárny. Proti nim ale byly nasazeny dobře vycvičené a vyzbrojené rudé gardy pod velením petrohradského sovětu (zcela již kontrolovaného bolševiky). Právě zapojení sovětů dávalo revoluci jakýs takýs punc lidové masovosti. Díky tomu pak mohla sovětská propaganda v následujících letech tvrdit, že celá revoluce byla v rukou pracujícího lidu. Výsledkem bylo v podstatě nekrvavé obsazení Zimního paláce – úřadu prozatímní vlády a její zatčení. Jistou zajímavostí je, že většina obyvatel hlavního města toho dne ani nezaregistrovala, že v zemi došlo ke státnímu převratu a v některých vzdálenějších regionech Ruska se o proletářské revoluci dozvídali až s několikaměsíčním zpožděním.

Sám předseda prozatímní vlády Kerenský se zatčení vyhnul a v následujících dnech se snažil aktivizovat protibolševickou opozici. Kromě prozatímní vlády se Leninovi podařilo ovládnout také státní dumu (ruský parlament). Poslanci sociální demokracie a eseři (levicoví liberálové) mu pak umožnili začít schvalovat revoluční dekrety. Ty začaly vycházet bezprostředně po převratu. Klíčové bylo schválení dekretu o půdě, kterým Lenin sliboval provést pozemkovou reformu a který mu měl zajistit podporu venkova. Neméně důležitý byl dekret o míru, jehož přijetím zahájila bolševická vláda jednání s Německem o ukončení války. Tímto dekretem plnil Lenin jednak zadání, se kterým byl do Ruska poslán a za nějž dostával ze strany Německa finanční podporu na vyzbrojení rudých gard. Dále tím také získal podporu podstatné části armády, která se v následujících dnech začala přidávat na stranu bolševiků.

Lze konstatovat, že Lenin splnil přesně to, co od něj jeho němečtí podporovatelé očekávali. Uvrhnul Rusko do naprostého chaosu. V tuto chvíli je v zásadě přestal zajímat, i když ještě určitou dobu finančně podporovali jeho vládu. Minimálně do doby, než byl v březnu 1918 podepsán Brest-litevský mír a Rusko definitivně přestalo válčit s Německem. Brest-litevský mír stanovil, že Německo si ponechá všechna území bývalé carské říše, které mělo aktuálně ve své moci. V Berlíně to zcela po právu považovali za své vítězství na východní frontě. Získali obrovská území na Ukrajině a v Pobaltí a zejména vidinu rychlého vítězství na západní frontě. Říjnová revoluce však pro samotné Rusko neznamenała v žádném případě konec bojů. Byl to naopak začátek velice turbulentního období, které přineslo propad země na samotné dno utrpení. Během následující občanské války zahynulo čtyřikrát více lidí, než kolik činily ztráty v první světové válce. Po jejím skončení byl navíc svět bohatší o nový fenomén. První bolševický stát v dějinách.

Proti bolševické vládě v Petrohradu se z počátku nezformovala žádná zádní opozice. V chaotických podmínkách takřka zhrouceného státu totiž mnozí očekávali, že bolševická vláda bude mít jen krátké trvání. Ovšem Leninovy kroky dávaly tušit, že hodlá otěže moci převzít pevně a natrvalo. Zásadním krokem bylo vydání již zmíněných dekretů o míru a o půdě, čímž si nová bolševická moc získala sympatie nemalé části venkova a armády. Klíčové bylo také rozhodnutí o rozpuštění dumy a především zřízení politické policie „čeka“ v čele s bezohledným Felixem Dzeržinskim. Leninovi bylo jasné, že se jeho mladá a doposud nestabilní moc v hlavním městě dokáže udržet jen zavedením krvavého revolučního teroru. Tímto krokem se jednak inspiroval u francouzských jakobínů, jednak tím udal sám vzor pro všechny následní revoluce, ke kterým během 20. století došlo. V rámci revolučního teroru byl za nepřítele považován každý, kdo byl byt jen podezřelý z neloajality k novému vedení. Lenin totiž vycházel z Marxovy teze, že proletářskou revolucí musí být buržoazie nejen odstavena od moci a majetku, ale také nemilosrdně smetena z povrchu zemského diktaturou proletariátu. A protože v Rusku nebyla žádná skutečná buržoazie a ani říjnovou revolucí neprovedl žádný proletariát, nahradil Lenin diktaturu proletariátu diktaturou strany. A za buržoazii byl označen každý kritik nových politických poměrů. Jako první se proti moci bolševiků postavili velitelé bývalé carské armády. Bolševické vyjednávání s Německem o míru označili za vlastizradu. Když pak v lednu 1918 založili bolševici vlastní Rudou armádu, rozpoutala se v zemi občanská válka.

Nemá smysl na tomto místě podrobněji líčit samotný průběh války. Podstatné je především angažmá západních zemí, aktivita československých legií a především zavedení válečného komunismu. Situací v Rusku se začali poměrně aktivně zabývat politici v západoevropských zemích. Bolševická revoluce totiž silně zaktivizovala tamní obyvatelstvo. Také v dalších zemích, válčících ve světovém konfliktu, narůstala nespokojenost obyvatelstva, zhoršovala se sociální situace a mnohde dokonce propukaly hladové bouře. Lenin sám počítal s rozšířením revoluce do zbytku Evropy tím, že tamní marxistické strany využijí protiválečných nálad veřejnosti a vyženou lidi do ulic. Rusko totiž nebylo zdaleka jedinou zemí, která měla hospodářské problémy díky účasti ve válce. Na počátku roku 1918 se situace stala výbušnou i v Rakousku-Uhersku nebo v Itálii. Neméně radikální bylo také obyvatelstvo Německa. Němečtí vojáci vracející se z východní fronty (která díky Brest-litevskému míru přestala existovat) totiž byli silně ovlivněni bolševickou propagandou, které byli v Rusku vystaveni. Hrozící sociální nepokoje byly nakonec jednou z příčin spěšného ukončení války v listopadu 1918.

V počátcích revoluce byla dokonce plánovaná masivní západní intervence proti bolševikům. Ne, že by evropským zemím ležela na srdci demokracie v Rusku, ale bolševická agitace v západoevropských zemích byla velice masivní a bylo nutné jí čelit. Spojenecká vojska se skutečně vylodila na jihu Ukrajiny již v květnu 1918 a na přelomu let 1918-1919 významně zasáhla do bojů v této části země. Nicméně na celkový průběh občanské války neměla prakticky žádný vliv. Příčinou byla jednak neochota západních zemí angažovat se ve válce tak krátce po skončení té předešlé. Především to ale byly neshody mezi Francií a Británií, kdo bude vojenskému kontingentu velet a kdo jej bude financovat (podle logiky, že velet chtěli všichni, platit nikdo).

Jestli existovala síla, která mohla Leninovy naděje na udržení moci v zemi smést, nebyla to ani západní vojenská intervence, ani domácí velitelé protibolševické (tzv. bílé) opozice. V jejím čele sice stály významné osobnosti někdejší carské armády (generál Děnkín nebo velkoadmirál Kolčák), nedokázali ale soustředit ve svých rukou takovou moc a autoritu, jako Lenin. A především nemohli se opřít o tak silnou ideologii, jako bolševici. Byli prostě jen proti rudým. Děnkín s Kolčákem a mnozí další velitelé bílé opozice sice spoléhali na pomoc vlasteneckých sil neruských národů někdejší carské říše (především Ukrajinců), tyto národy však pochopily občanskou válku zcela jinak. Nevníмали ji jako boj bolševiků proti bílé opozici, ale jako příležitost tuto mnohonárodnostní říši zcela opustit a vyhlásit nezávislost. Platí to zejména o pobaltských národech, které si nezávislost skutečně vyhlásily a udržely. Na Ukrajině, která stála vyloženě proti rudým, se šířilo heslo: „Lepší německý než ruský okupant“. O samostatnost usilovaly i kavkazské národy. Lenin měl tak hned dva problémy. Jednak musel vést válku proti bílé opozici, jednak proti nacionalistům na Kavkaze a Ukrajině, kteří hrozili celou ruskou říši rozbít. Na druhou stranu mu to dávalo naději, že se jeho odpůrci nikdy nespojí.

Jediná síla, která mohla skutečně reálně bolševiky ohrozit, byly československé legie. Legionáři byli jednou z nejaktivnějších protibolševických sil v zemi. Ne nadarmo je admirál Kolčák přemlouval ke spolupráci. A když pak během léta 1918 ovládli celou transsibiřskou magistrálu od Jekatěrinburgu až po Vladivostok, zdálo se, že válka nebude mít dlouhého trvání. Legionáři však bojovali za svobodu českého a slovenského lidu a toto

nebyla jejich válka. Necháпали, jak by mohli porážkou bolševismu vybojovat Československu nezávislost. Jejich primárním nepřítelem bylo Německo a Ruskousko-Uhersko. Na místo boje s bolševiky se rozhodli rychle a v bezpečí Rusko opustit a přesunout se na západní frontu do Francie, kde se stále ještě bojovalo (o působení československých legií je podrobněji zmíněno v kapitole První československá republika).

Klíčové pro přežití vratké moci bolševiků bylo zavedení válečného komunismu. Toto téma si zaslouží podrobnější analýzu. Neboť během občanské války Lenin narysoval základní konstrukci bolševického státu tak, jak fungoval příštích sedmdesát let. Je nutné zmínit, že se od původních Marxových představ podstatně lišil. A zdá se, že ani Lenin si v předrevolučních časech takovýto režim nepředstavoval. Zavedení válečného komunismu si jednak vynutily okolnosti, kdy Lenin musel zorganizovat výrobu a zásobování ve válečném stavu, jednak bylo motivováno snahou bolševiků realizovat ideály komunismu v praxi a to hned. Na bolševiky ovládaném území byly znárodněny všechny továrny, banky i řemeslnické dílny. Veškerá výroba byla dána pod státní dohled tak, aby mohla především plnit zakázky pro armádu. Dlužno říct, že bolševických stát se v tomto inspiroval opatřeními, která přijala o rok dříve německá říše. Také zde převzal nad válečnou výrobou úplnou kontrolu stát v čele s generálním štábem pod vedením generála Ludendorfa. Ludendorfovo opatření mělo zajistit, že v době války bude celý vojensko-průmyslový komplex pod direktivem vlády a armády. Státní dohled se týkal také obyvatelstva na venkově. To bylo povinno odevzdávat veškerou svou produkci v rámci státních rekvizic. Ve městech i na venkově byl zaveden přidělový systém, v jehož rámci byly zavedeny spotřební knížky. Lidé byli zásobováni přidělovým systémem podle své třídní příslušnosti a podle své důležitosti pro válečnou výrobu. Výměna zboží mezi městy a venkovem mohla probíhat jen naturální směnou a vláda tvrdě postihovala jakékoliv projevy spekulací s nedostatkovým zbožím (tím bylo prakticky vše včetně základních potravin). Součástí válečného komunismu byly i krvavé čistky mezi obyvatelstvem, které nerespektovalo bolševické dekrety a stavělo se stranické politice na odpor. Hrůzné statistiky politické policie čeka hovoří o skutečnosti, že zatímco carský režim prováděl ročně několik desítek poprav z politických důvodů, čekisté v dobách občanské války tuto normu plnili týdně. Nejčastějším obviněním byla zrada revoluce a sabotáž. Těmito drakonickými opatřeními dokázali bolševici získat výhodu nad bílou opozicí, která k takovýmto drastickým korbům nikdy nepřistoupila.

Snahy o export revoluce a vznik SSSR

Občanská válka skončila roku 1921 vítězstvím bolševiků. Rusko však zanechala v naprostém ekonomickém i morálním rozkladu. Ukázalo se, že budování komunismu v zemi, která se propadla zpět do středověku, není myslitelné. Navíc nedošlo k naplnění Leninovy vize šíření proletářské revoluce dále do Evropy. V takovýto vývoj vkládali bolševici velké naděje a zprvu se nezdál být nereálný. Konec první světové války znamenal pro Evropu doslova politické zemětřesení. Německá císařská vláda se zhroutila a Vilém II. našel politický azyl v Nizozemí. V nastalém chaosu se na přelomu roku 1918-1919 pokusili němečtí marxisté realizovat po vzoru svých ruských soudruhů proletářskou revoluci. V Berlíně, Mnichově a několika dalších městech se skutečně na čas k moci dostaly marxistické revoluční gardy a v Bavorsku byla dokonce vyhlášena sovětská republika rad. Situace byla tak nebezpečná, že nově vytvořená německá republikánská vláda musela dočasně zasedat nikoliv v Berlíně, ale ve Výmaru (odtud název meziválečného Německa - Výmarská republika). Situaci v zemi nakonec uklidnily až dobrovolnické polovojenské jednotky Freikorps (pod vedením Ernsta Röhma) složené z demobilizovaných německých vojáků. Tyto narychlo zorganizované vlastenecké jednotky, složené z vojáků vracějících se z fronty domů, utopily komunistickou revoluci v krvi. Tato neblahá zkušenost pak mimochodem významně usnadnila nástup nacistů k moci. V Německu totiž v následujících letech panovala až hysterická obava ze zopakování tohoto bolševického puče.

Podobné pokusy o nastolení proletářské revoluce zažily v letech 1919-1920 mnohé další země. Bolševický pokus o export revoluce se prakticky všude odehrával podle stejného scénáře. Tedy kolaps centrální vlády a zhroutil ekonomiky, rudé gardy pod vedením tamních bolševiků v ulicích a následné vyhlášení proletářské revoluce. A ve všech zemích tyto pokusy končily podobně. Konkrétně v Maďarsku byla nakonec tamní sovětská republika rad Bély Khuna smetena až zásahem admirála Miklose Horthyho v čele maďarské armády. O export revoluce do Polska se sověti pokusili přímo. Během občanské války zahájila roku 1919 Rudá armáda pod vedením maršála Michaila Tučačevského invazi do Polska. Cílem bolševiků bylo poskytnout pomoc rudé revoluci, která právě probíhala v Německu. Bolševická vojska valící se do střední

Evropy na pomoc svým německým soudruhům, zastavil v bitvě u Varšavy roku 1920 až generál Józef Piłsudski. Sovětko-polská válka v letech byla nejviditelnějším pokusem bolševiků přenést revoluci do dalších zemí Evropy. Ve všech případech však byly jejich snahy zmařeny místními nacionalisty pod vedením armádních důstojníků. Röhm, Horthy, Piłsudski a mnozí další nacionalisté tak zabránili vzplanutí světové revoluce v Evropě.

Bolševici byli nakonec rádi, že se jim podařilo alespoň udržet pod svou kontrolou podstatnou část bývalé carské říše. Definitivně ztraceno bylo v podstatě jen Pobaltí. Lenin teď ale musel vyřešit problém, jak přistoupit k neruským národům, které během občanské války usilovaly o samostatnost (nejmarkantnější to bylo na Ukrajině). Bolševici stavěli na tezi, že proletářská revoluce by měla národům přinést svobodu a ne porobu, což bylo poněkud choulostivé, protože k udržení celistvosti někdejší carské říše byly využity dosti brutální metody revolučního teroru. Leninovi lidé proto prosadil v prosinci 1922 reorganizaci země do podoby federace šťastných, svobodných a radujících se národů. Svaz sovětských socialistických republik, jak se nově bolševická říše nazývala, již ve svém názvu odkazuje na to, že se jedná o federaci národů, které se za pomoci Rudé armády osvobodily od jha kapitalismu a k moci se v nich dostaly lidové sověty. Alespoň takto to líčila bolševická propaganda. Na kolik byl Sovětský svaz skutečnou federací, je diskutabilní. Vše záviselo na tom, jaká osobnost stála v jeho čele. Lenin byl zastáncem skutečné decentralizace, nicméně po jeho smrti se moci chopil Stalin a bylo po federaci.

Podobnou proměnou prošla i samotná bolševická strana. V dobách revoluce a během občanské války tvořila jakýsi elitní klub vládnoucí oligarchie. Měla něco přes 20 000 členů, což ve více jak stamilionovém národě působilo značně komicky. Navíc většina členů této proletářské strany byli buď intelektuálové, profesionální revolucionáři nebo, což bylo nejhorší, kombinace obého. Lenin se rozhodl přeměnit stranu na skutečně masové hnutí. Z bolševické strany se tak přejmenovala na stranu komunistickou a začala přijímat tisíce členů. Jednalo se o jedinou politickou stranu povolenou v Sovětském svazu a její moc byla absolutní. Vyjadřovala praktické naplnění ducha myšlenky diktatury proletariátu. Samotná strana byla vnitřně silně centralizovaná. V čele stál všemocný Ústřední výbor (jakási mocenská elita země), který spolu s předsedou - generálním tajemníkem - fakticky řídil zemi. V rámci federalizace státu se sice i strana dělila na jednotlivé organizace v rámci svazových republik, jejich kompetence byly ale značně omezené a v zásadě podléhaly rozhodnutím Ústředního výboru. V začátcích se Lenin snažil, aby alespoň Ústřední výbor fungoval na principu jakési vnitrostranické demokracie. V těchto dobách byl Sovětský svaz řízen jeho kolektivním rozhodováním. Ovšem s příchodem Stalina byl s vnitrostranickou demokracií konec a ti, kteří si ještě pamatovali časy, kdy se ve vedení strany o věcech hlasovalo, byli zlikvidováni.

Politika NEP

Po občanské válce se na počátku 20. let dostala komunistická strana do překérní situace. Svou legitimitu odvozovala od přesvědčení, že světová proletářská revoluce je historickým posláním lidstva a tento fakt je dům stejně, jako že každé ráno vyjde slunce. Kromě Ruska však k žádné revoluci nikde ve světě nedošlo a i v samotném Rusku proběhla dosti pofidérním způsobem. Navíc budování vyspělé socialistické společnosti bylo v realitě po občanské válce sporné. Všichni čekali, jak se s touto situací popasuje Lenin. Ten byl však zcela paralyzován, protože jej v roce 1922 stihla první ze série mrtvic a jednání Ústředního výboru se neúčastnil. O to více se zde začaly projevat ambice dalších členů. Vedení bolševického státu se v zásadě rozpadlo do několika autonomních skupin, které na sebe nevražily a vedly spolu skrytou válku uvnitř strany. Na počátku 20. let byla nejsilnější klika ve složení Rykov, Tomyskij, Zinovjev, Kameněv a především největší autorita - Trocký.

Bolševické vedení se snažilo zajistit obnovu válkou zničené země zavedením radikální hospodářské reformy, pro kterou se později vžilo označení „Nová ekonomická politika“ neboli NEP. Šlo zjednodušeně o částečný návrat ke kapitalistickému soukromému vlastnictví. Velké průmyslové podniky a banky dále zůstávaly ve vlastnictví státu, jejich řízením však byla pověřena vrstva manažerů (nepmanů), kteří měli finanční podíl na zisku podniku. Tyto podniky podléhaly státním direktivám a jejich výroba byla řízena centrálně tak, jako v dobách občanské války. Vedle toho mohlo existovat drobné živnostenské podnikání a také zemědělci byli zbaveni povinnosti odvodů a mohli se svými produkty volně obchodovat. Jednalo se tedy o jakousi formu

polostátního systému, tedy o smíšenou ekonomiku. Zajímavostí jistě je, že podobný systém jsme se pokoušeli praktikovat například v Československu v letech 1945-48 a 1968 jako alternativu k bolševickému tvrdě centralisticky řízenému systému.

Období NEPu bylo po hospodářské stránce v celku úspěšné a vedlo k jisté stabilizaci sovětské ekonomiky a dokonce i k růstu životní úrovně obyvatel. Což bylo samozřejmě trapné, neboť bolševici tím přiznávali nefunkčnost válečného komunismu a snahu zachránit ruské hospodářství částečným návratem k soukromému vlastnictví. Právě na tento rozpor kriticky poukazovala druhá mocenská klika v čele se Stalinem a jeho lidmi (například jeho nejméně spojencem Bucharin). Obviňovali Trockého z revizionismu a hospodářské problémy země hodlali řešit nikoliv ekonomickými, ale výhradně ideologickými nástroji. Stalin tvrdil, že válečný komunismus nefungoval nikoliv proto, že by byla tato koncepce chybná, ale proto, že společnost se zcela neočistila od pozůstatků buržoazního myšlení. Přišel proto s revoluční myšlenkou zostřujícího se třídního boje. V jeho pojetí je pro dokonání cesty k socialismu potřeba nejen odstavit buržoazii od moci a zbavit ji majetku (a mnohdy i života), ale je nezbytné změnit také myšlení celé společnosti, která je stále orientována materialisticky a individualisticky. Proti těmto zlořádům je třeba vést permanentní boj. Sovětský svaz byla navíc jediná země na světě, ve které zatím proběhla proletářská revoluce a je tedy v permanentním ohrožení ze strany buržoazních zemí v jejím okolí. Ty budou hledat všechny cesty, jak tento ráj pracujících zničit. Země a její režim je tak vlastně neustále ve válečném stavu se zbytkem světa a musí se připravovat na skutečný válečný konflikt, ke kterému dříve nebo později dojde. Válečný komunismus je proto potřeba obnovit a zostřit, nikoliv zavrhnout a změkčit v podobě NEPu. Zde se sluší zmínit, že v tomto bodě se Stalin ukázal být prorokem. Nebyly to však západní kapitalistické země, ale nacionálně-socialistické Německo, kdo se pokusil bolševismus zničit.

V letech 1925-1929 probíhal velice tvrdý souboj těchto dvou koncepcí. Lenin se ho však již nezúčastnil. Zemřel v lednu 1924 krátce po té, co písemně varoval soudruhy v Ústředním výboru před nebezpečím, jaké představuje Stalin a jeho mocenské ambice. Byl snad jediným bolševikem, který si plně uvědomoval, kým ve skutečnosti je Stalin.

Bolševický stát v Rusku vznikl jako fenomén doby. Nebylo na něm nic historicky nevyhnutelného, jak se Lenini ve shodě s Marxem snažil neustále zdůrazňovat. Nevznikl jako nějaké vyústění historického vývoje, ale jako produkt šílených podmínek, ve kterých se Evropa během první světové války ocitla. Důkazem je mimo jiné i skutečnost, že bolševici museli Rusku svou vizi společnosti vnutit silou během krvavé občanské války a ani po jejím skončení neměli zcela jasnou představu, jak vlastně socialismus zorganizovat. Uchylovali se proto k sociálním experimentům jako byl na jedné straně válečný komunismus, na straně druhé NEP. Tedy doslova tápali ode zdi ke zdi. Ani vysněná světová revoluce se nedostavila a zanechala bolševické vedení bez jasné koncepce jak dál. Jediný člověk, který měl zcela konkrétní představu o cestě, kterou by se Sovětský svaz měl ubírat, byl Stalin. Jeho vize, která nakonec zvítězila, ovšem měla s původním Marxovým konceptem, jak o něm v mládí mnozí bolševici romanticky snili, jen pramálo společného.

Novodobé náboženství

V únoru 1956, tři roky po Stalinově smrti, se v Sovětském svazu konal XX. sjezd Komunistické strany. Tato událost bývala sama o sobě středem pozornosti nejen médií a politiků v Sovětském svazu, ale i ve všech ostatních spřátelených zemích. Vytyčovala se tu stranická linie na další pětiletku a delegace vazalských států si přijížděly vyslechnout instrukce, jak vládnout ve svých guberniích. Tento sjezd byl ale mimořádný. Hlavním řečníkem byl totiž nový generální tajemník a faktický vládce této supervelmoci, nedávno instalovaný Nikita Sergejevič Chruščov. Kromě jiných významných změn, které na sjezdu oznámil, mělo klíčový význam především tajné zasedání před stranickými špičkami všech zemí tehdejšího sovětského bloku. Na tomto tajném jednání Chruščov zúčtoval se Stalinem a jeho kultem osobnosti. Tento termín tu vlastně poprvé zazněl. Chruščov Stalinovi vytknul řadu chyb a omylů. Prohlásil, že Stalinův kult osobnosti je něco, co je neslučitelné s komunistickou ideologií a vyzval k jeho odbourávání. Na komunistické vůdce mělo jeho vystoupení zdrcující dopad. Doposud byli zvyklí, že se od nich očekává pouze oslavné obdivování

Stalina. Ve svých zemích nainvestovali nemalý politický kapitál právě do Stalinova kultu osobnosti. Mnozí si na jeho nekritické adoraci vybudovali vlastní kariéru a poslali za mříže a na smrt nejednoho kritika stalinismu. O to větším šokem pro ně bylo, když z Chruščovových úst slyšeli zpochybnění Stalinovy neomylnosti a prozíravosti. Situace by se dala přirovnat k tomu, kdyby papež svolal do Vatikánu kardinály a sdělil jim, že Bůh není a mělo by se skončit s jeho oslavováním.

Přirovnat Stalinův kult osobnosti k novodobému náboženství není zdaleka od věci. Již v předchozích kapitolách jsme zmínili, že v moderní sekulární společnosti, ve které náboženství vyklidilo své tradiční pozice, se rozšířily nové moderní ideologie. Ty jen vyplnily prostor náboženstvím uvolněný. V tomto případě byla ale náhrada víry v Boha za víru ve vůdce pracujícího lidu dotažena k dokonalosti. Stalinismus měl s tvrdým náboženským dogmatismem spoustu společných rysů. Nejednalo se jen o prostou víru v neomylnost Stalina, ale o celý soubor postojových, hodnotových a morálních pravidel, které bylo nezbytné vyznávat. Šlo o nezpochybnitelnou doktrínu hlásající zjevené pravdy, kterým musí obyvatelstvo slepě věřit. Každá kritika nebo jen ochabnutí víry byly považovány za herezi a podobně, jako v dobách inkvizice, byl kacíř potrestán. Na místo upalování na hranici pro spásu duše byli ale hříšníci posíláni na převýchovu do pracovních táborů GULAG, kde jim byla dána šance dát se na správnou stranu. Kacířská hnutí jako husité, albigenští nebo luteráni byli nahrazeni trockismem, titoismem, revisionismem a k jejich potírání tu nebyla inkvizice, ale politická ideopolicie (NKVD). Oslavy a celebrace nejvyššího vůdce silně připomínaly náboženská procesí, kde místo kříže figuroval srp a kladivo a na místo Ježíše a panny Marie byly obrazy Lenina a Marxe. Stalin sám pak byl prezentován jako osvícený génius lidstva, nesmrtelný ochránce pracujících. Jeho portréty byly na každém kroku, jeho citáty se miliony dětí učily nazpaměť. Láska ke Stalinovi byla dokonce upřednostňována před láskou k rodičům. Typický je příběh chlapce Pavlíka Morozova, který jako uvědomělý pionýr udal svého otce za protistátní smýšlení a veřejně žádal jeho potrestání. Stalinová propaganda pak prezentovala hochův postup jako příklad hodný následování.

Je skutečně obdivuhodné, s jakou intenzitou dokázal Stalin naordinovat sovětské společnosti svůj kult. Přitom ještě pár let před jeho nástupem k moci to byla osoba veřejně poměrně neznámá. Zastiňovala ji nejen autorita Lenina, ale například i Trockého. Stalin byl jen řadový funkcionář ústředního výboru strany. Na rozdíl od svých spolustraníků měl ale jasnou vizi co dál s komunistickým režimem v Sovětském svazu. Navíc byl vybaven dvěma vlastnostmi pro výkon role diktátora zcela nezbytnými. Byla to jeho silná vůle k moci a schopnost geniálního politického šachisty a manipulátora.

Nástup Stalina

Stalin pocházel z městečka Gori v Gruzii. V mládí byl vychováván pravoslavnými mnichy, ale ke křesťanství choval silný odpor. Do budoucna si vybral jiné náboženství – komunismus. Byl členem tamní ilegální komunistické strany, pro kterou sháněl finance velice nestandardními metodami (například přepadáváním poštovních dostavníků). Po říjnové revoluci se objevil v Moskvě a stal se členem nejužšího vedení bolševického státu. Nijak výrazně se však neprojevoval. Jediné, čím vynikal, byly organizační a byrokratické vlohky, což ho odlišovalo od romanticky snících revolucionářů v čele strany. Byl proto zvolen generálním tajemníkem strany a časem z této funkce učinil nejmocnější post v Sovětském svazu. Během několika let dokázal zcela převzít řízení do svých rukou. Na všechny něco věděl, každého mohl vydírat. A také to dělal. Spíše se ale snažil obklopit spojenci. Lenin v závěru života prohlédl Stalinovy ambice a byl zděšen. Ještě na smrtelné posteli napsal dopis, kde před Stalinovými ambicemi varoval. Tato jeho politická závěť nazvaná Dopis sjezdu obsahuje mimo jiné tuto pasáž:

„Tím, že se soudruh Stalin stal generálním tajemníkem, soustředil ve svých rukou smírnou moc, a já si nejsem jist, dokáže-li vždy dost obezřetně tuto moc uplatňovat. Stalin je příliš hrubý a tento nedostatek, který se jakžtakž dá trpět ve styku mezi námi komunisty, nelze trpět u generálního tajemníka.“

Lenin proto navrhoval Stalinovo odvolání. Tento dopis se Stalinovi podařilo zablokovat, a proto se po Leninově smrti mohl veřejně vydávat za jeho dědice a pokračovatele.

Lenin zemřel roku 1924 a zanechal stranické vedení bezradné, co dál. Sověti neměli jasnou představu, jak zemi řídit ani jak zajistit realizaci jejich utopické vize komunismu. Dosavadní sociální experimenty typu válečný komunismus nebo NEP svědčily o nekonceptnosti jejich vlády. Očekávaná světová proletářská revoluce, kterou prorokoval Trocký, se také nekonala. A nevypadalo to, že by se snad v západní Evropě k něčemu podobnému schylovalo. Přitom Trocký počítal s tím, že jakmile plamen revoluce přeskočí do Evropy a vlády na kontinentě se ujmou komunisté, bohaté západoevropské země chudému ruskému bratru pošlou pomoc jako odměnu za to, že požár revoluce zažehl. Tyto Trockého fantasmagorie svědčily o jediném. Byl to možná skvělý řečník, filosof a akademik, ale určitě nebyl realista. Stalin měl naproti tomu v celku jasnou (byť velice drastickou) představu, kudy by se mělo pokračovat. Přišel s konceptem rozvoje země, který mnohem více odpovídal realitě.

Stalin viděl, že Sovětský svaz je patrně na dlouho jedinou zemí, kde se proletariát chopil vlády (to je samozřejmě sporné). Ostatní země zůstávají kapitalistické a tedy nepřátelské. Sovětská země je doslova v obležení nepřáteli, kteří budou chtít bolševický režim svrhnout. Pokusy o spojeneckou intervenci během občanské války sice neuspěly, ale kurz vývoje jasně předznamenávaly. Stalin proto přišel s teorií zostřujícího se třídního boje. Sovětský režim je v permanentním válečném stavu se zbytkem světa, a proto je nezbytný návrat k válečnému komunismu. Země se musí očistit od vnitřních nepřátel a připravit se na válku s nepřáteli vnějšími. K tomu je nezbytné provést několik kroků. Jde o centrálně řízené pětileté plánování, masivní industrializaci, kolektivizaci venkova a přeměnu komunistických stran v kapitalistických zemích v detašovaná pracoviště Kremlu. Aby ruská veřejnost lépe snášela oběti, které bude muset přinést na oltář úspěchu, je potřeba nasadit masivní propagandu. Pro tento svůj plán nakonec získal většinu Ústředního výboru. Jednal skrytě a nepozorovaně sbíral mezi soudruhy podporu pro svou vizi budoucnosti Sovětského svazu. Pro Trockého pak bylo velkým šokem, když na místo toho, aby ho výbor zvolil do čela státu, byl naopak odvolán a nakonec deportován do Kazachstánu. Mezi léty 1925-1929 se Stalin plně chopil moci nad stranou a nad zemí. Definitivně se také rozhodl skoncovat se způsobem, jakým se ve vedení strany hlasovalo a rozhodovalo. Trefně to vyjádřil slovy: „Není podstatné, jak se hlasuje. Důležité je, kdo hlasy počítá.“ Je jasné, že si těmto svými kroky postupně zneprátelil řadu vysokých stranických funkcionářů.

Stalin byl poměrně vynalézavý, co se odstraňování názorových oponentů týče. Trocký byl sice prvním, ale zdaleka ne posledním členem vedení, kterého postihl tento osud. Stalinovy pozdější kroky v čele země totiž nenacházely vždy pochopení u jeho spolustraníků. Ti byli zvyklí na to, že i když strana vládla Sovětskému svazu absolutistickým diktátem, v jejím vedení se rozhodovalo kolektivně. Tak to alespoň bylo za Lenina. Stalin však hodlal Sovětský svaz řídit direktivně a komunistickou stranu využít jen jako převodovou páku vlastní moci. Kritiku nebo alternativní názory považoval za zradu ideálů komunismu a ke všem, kteří nebyla slepě loajální k jeho vládě, přistupoval jako ke kontrarevolucionářům. Do této kategorie byli postupně zařazeni všichni jeho skuteční nebo i fiktivní oponenti. Zlikvidovat vedoucí funkcionáře strany ale nebyl snadný úkol. Byli to muži populární, veřejně známí a měli za sebou řadu sympatizantů uvnitř strany i na veřejnosti. Jedinou možností bylo nejprve je zdiskreditovat propagandou. Tak se zrodil fenomén politických procesů. Za Stalinova panování proběhlo v Sovětském svazu několik sérií politických čistek tohoto typu. Na lavici obžalovaných seděli většinou velice vlivní a vysoce postavení představitelé politické a hospodářské sféry. Mnozí z nich se dokonce ani neprovinili opozicí vůči Stalinovi, ale byli jen v nesprávnou dobu na nesprávném místě.

Politický proces se na první pohled od klasického soudního líčení příliš neliší. Vše vypadá autenticky a věrohodně. Procesům se navíc dostávalo velké mediální pozornosti a veřejnost byla přítomna přímo v jednacím sále. Cílem bylo, aby lid získal pocit, že vše se děje pod jeho kontrolou. Podstatný rozdíl tu ale byl. Především u klasického soudu není předem znám jeho verdikt. Obviněným je nejprve potřeba prokázat vina za skutek, který se objektivně stal. Smyslem politického procesu je zlikvidovat předem vybrané oběti. Celý scénář včetně rozsudku byl předem připraven a skutek, ze kterého jsou obviněni, byl často zcela vymyšlený. Prokurátor, soudce a všichni další zúčastnění jeli podle předem připraveného scénáře. Také obžalovaní se museli své výpovědi naučit a u soudu je vzorně deklamovat. Někteří z nich dokonce sami pro sebe požadovali smrt. Během moskevských procesů, které byly na přelomu 20. a 30. let vedeny Stalinovým

prokurátorem Andrejem Vyšinskim, bylo postupně zlikvidováno celé původní stranické vedení. Mnohé z obětí bývaly kdysi Stalinovými přáteli. Pro příklad uveďme Bucharina, který patřil k jeho nejvěrnějším spojencům. Stalin během procesů využíval dokonale metod manipulace ve vedení strany, kdy on sám stál v pozadí a nechal členy ústředního výboru, aby pro obviněné žádali smrt. Následně se snažil vystupovat jako umírněný smířčí, který žádá výbor o shovívavost s obviněnými. Přitom vše probíhalo v jeho tiché a nenápadné režii. Po sérii procesů se Stalinovi podařilo takřka od základů obměnit vedení komunistické strany. Dosadil do něj své vlastní lidi, od nichž mohl čekat bezmeznou loajalitu, oddanost a věrnost kultu osobnosti, který si ve straně a následně ve společnosti začal budovat.

Kromě elitních Stalinových oponentů tu ale byly miliony bezejmenných občanů. I mezi nimi bylo nemálo těch, kteří otevřeně nebo skrytě oponovali stalinistickým praktikám. Často však stačilo pouhé podezření na neloyalitu občana vůči vládnoucí ideologii. Osudné mohlo být i jen anonymní udání nebo nevhodný původ viníka. Kvůli těmto bezejmenným ale nebyly organizovány žádné procesy, nebyla kvůli nim rozvíjena žádná dehonestující kampaň v médiích. Ti prostě mizeli. Stalin tento svůj laxní přístup k milionům svých obětí parafrázoval výrokem: „Smrt vyřeší všechny problémy. Žádní lidé – žádné problémy“. Jestliže si Lenin nedělal hlavu z likvidace mas lidí pro vítězství revoluce, pak Stalina trápil jejich osud ještě méně. Jeho rozkaz zněl: „Bijte je, vyhubte je do posledního. Je lépe zajít příliš daleko, než nedostatečně.“ Jeho cílem ale nebylo všechny případné odpadlíky od stalinistické víry pozabít. To by ani technicky nebylo možné. Tito lidé naopak dostali šanci na nápravu. Byli deportováni do nápravných zařízení GULAG. Šlo o síť táborů rozestých po celé zemi od Moskvy přes Ural po nejzazší Sibiř. GULAGy začal budovat již Lenin ihned po bolševické revoluci. Původně mělo jít o internační tábory pro nepřátele revoluce. K jejich masovému rozvoji došlo ale až za Stalina. Byly dány pod správu politické policie (NKVD) a v dobách své největší „slávy“ na konci 40. let čítaly přes 470 zařízení, ve kterých pracovalo současně 13 milionů vězňů. Od počátku až do svého zrušení v roce 1960 Nikitou Chruščovem hostil GULAG přes 30 milionů lidí, mezi nimiž bylo i nemálo cizinců (například zajatí vojáci německého wehrmachtu).

Je ale jen mýtem, že GULAGy byly tábory likvidační. V pojetí stalinské propagandy šlo o nápravná zařízení pro občany, kteří se nedokáží normálně zařadit do společnosti Sovětského svazu. Všichni to byli nepřátele režimu a zde se měli převychovat tvrdou prací. Nežádka se stávalo, že po letech strávených v táboře se vězni vraceli domů a zařazovali se zpět do společnosti (pokud to přežili). Většinu vězňů tvořili rodiny odbojných rolníků, kteří odmítali kolektivizaci, jak bude pojednáno níže. Našli bychom tu ale i vědce, spisovatele, hudebníky, akademiky, prosté dělníky či skutečné zločince. Mezi nejslavnější osobnosti, které GULAGem prošly, patří například spisovatel Alexander Solženicyn nebo raketový technik Sergej Koroljov - později hlava sovětského vesmírného programu. Sovětský režim se existencí GULAGu nikdy netajil a naopak jejich výhody a výsledky propagoval jako ukázkou toho, že sovětský režim dokáže z kohokoliv udělat nového sovětského člověka.

Plánované hospodářství, industrializace a kolektivizace

Stalin se rozhodl skoncovat s politikou svých předchůdců a nastavil pro zemi radikálně nový plán. Realizovat socialismus co nejrychlejší cestou. Zde bychom měli obsvětlit rozdíly mezi pojmy socialismus a komunismus. Dle marxistické doktríny bylo dlouhodobým cílem vybudování komunistické společnosti. Jednalo se ale o utopickou představu dokonalého světa bez bídy, s dostatkem pro všechny. Společnosti, kde všechno patří všem, kde nejsou peníze, kde je vše dostupné pro všechny a motivací k práci je jen seberealizace a potřeba společenské užitečnosti. Bylo jasné, že taková společnost je v aktuálních poměrech zcela nereálná. K tomu, aby mohla fungovat, by bylo potřeba změnit myšlení a hodnotový systém celé společnosti. Proto měl být předstupněm socialismus. Tedy stav, ve kterém jsou zespolečňeny jen výrobní prostředky, kde se společenské a majetkové rozdíly stírají. Stále je však zachován institut peněz, soukromého vlastnictví a je povolena jistá i míra individualismu. Právě vybudování socialismu byl plán, který Stalin vytýčil pro příští desetiletí.

Základní podmínkou bylo udržet funkční ekonomiku v situaci, kdy jsou všechny výrobní prostředky v rukou státu. Aby si stát udržel plnou kontrolu nad celým národním hospodářstvím, bylo rozhodnuto řídit jej komplexně na základě jednotného hospodářského plánu. Tato praxe vychází z teorie etatismu, která upřednostňuje roli státu před rolí jednotlivců a privátních skupin. Stát je podle této teorie hlavní silou při řešení společenských a ekonomických otázek. Tento model byl kdysi s určitými úspěchy použit při plánování válečné výroby v Německu během 1. světové války nebo v rámci válečného komunismu, jak již bylo zmíněno. Nyní však měla být ekonomika řízena celá, v mírových podmínkách a natrvalo. Sověti tím zcela zrušili trh a tržní vztahy a nahradili je úředně vypracovaným hospodářským plánem. Tento plán se cyklicky stanovoval na pět let. Sovětská ekonomika tak začala tepat v rytmu pětiletěk. Podstatou ekonomické aktivity přestal být zisk a stal se jí růst objemu bez ohledu na náklady. Hospodářský plán určoval chod výroby, distribuce a spotřeby do nejmenších detailů. Úředně byly stanoveny ceny i objem zboží, které bude dodáváno do obchodní sítě. Podrobným plánem se musela řídit každá továrna i drobná provozovna. Vláda tak mohla kontrolovat, do kterých oblastí ekonomiky potečou investice a které budou naopak přiškrceny. Které priority jsou pro veřejnost podstatné a které jsou zbytné. Zcela se vytratil jakýkoliv prostor pro individuální kreativitu a podnikavost. Soukromé podnikání bylo dokonce postaveno mimo zákon jako vykořisťování a přizívování se na práci celku.

S takto nastaveným hospodářským systémem se Sovětský svaz vrhnu do víru masové industrializace. Díky politice NEP (viz výše) se sice Sovětskému svazu podařilo zvýšit výkon své ekonomiky o více jak 30%, ale země nadále zůstávala převážně agrární a hlavním exportním artiklem byly obiloviny. Stalin chtěl během první pětiletky udělat z Ruska průmyslový stát. Vedly ho k tomu dva důvody. Jeden ideový a jeden zcela pragmatický. Většina funkcionářů cítila, že industrializace je pro Sovětský svaz nezbytností. V tomto se od Stalinovy koncepce nelišili ani jeho někdejší oponenti. Režim se totiž nacházel v poněkud překerní situaci. První stát dělníků na světě totiž neměl takřka žádný skutečný proletariát. Alespoň ne podle původní Marxovy představy. Přes 80% obyvatel totiž tvořili soukromě podnikající rolníci. Továrny s dělníky se nacházely jen ve větších městech a i tam se jednalo jen o menší podniky. V Sovětském svazu tak politický vývoj předběhl ten hospodářský a stát proletariátu vznikl dříve, než proletariát sám. Tuto disproporci bylo nutné co nejrychleji vyrovnat a urychlená industrializace se jevila jako jediné východisko. Během prvních dvou sovětských pětiletěk se zvýšil počet dělníků na trojnásobek. V sovětském průmyslu pracovalo přes osm milionů dělníků, z nichž většina byla dříve rolníky.

Jistou zajímavostí je, že podobným problémem trpěly mimochodem i mnohé další komunistické státy, které vznikly po druhé světové válce. Komunismus se rozšířil takřka výhradně v chudých agrárních státech na Balkáně, ve východní Evropě nebo například v Číně a Indočíně. Prakticky jediné dva státy, kde již před nástupem komunismu existovala silnější dělnická vrstva, bylo Československo a Východní Německo. Ve většině těchto zemí komunisté volili sovětský recept, tedy urychlenou industrializaci a vznik mohutné vrstvy dělníků.

Ze Stalinova pohledu však měla věc také zcela pragmatický rozměr. Dle jeho teorie zostřujícího se třídního boje byl Sovětský svaz ve válečném stavu se zbytkem kapitalistického světa. A byla jen otázka, kdy se tento stav promění ve skutečnou válku. Na tu bylo zemi třeba připravit tak, aby byla schopná plně se spolehnout jen na vlastní zdroje a výrobní kapacity. Bylo jasné, že komunistické zemi by v případě války nikdo nepřišel na pomoc. Průmyslová základna tak byla budována v horečném tempu s důrazem na obory nezbytné pro případnou válečnou výrobu. Tedy především těžký a zbrojní průmysl. Jejich rozvoj měl být financován na úkor všeho ostatního. Zejména spotřebního průmyslu a především zemědělství. Stalinistická industrializace sice zrodila mamutí ocelárny, hydroelektrárny, strojírenské podniky a zbrojovky, ale životní úroveň obyvatel se stále snižovala. Nejvíce bylo postiženo zemědělství – do té doby páteř sovětské ekonomiky. Venkov byl zatížen speciální daní, rekvizicemi a soustavným podfinancováním. I když výsledky pětiletěk byly Stalinem záměrně zveličovány, je pravda, že položily základ industrializace země. V průběhu let 1928-1938 bylo vybudováno nebo zrekonstruováno asi 9 000 velkých průmyslových závodů, změnila se celková struktura sovětského průmyslu a země se osvobodila ze závislosti na zahraničním trhu. Tato fakta jsou bohužel podložena milion mrtvých a dalšími miliony strádajících, kteří padli stalinské industrializaci za obět. V Rusku

však byla cena lidského života vždy podstatně nižší, než v západoevropském prostředí. To je také důvod, že i přes teror, který Stalin nastolil, budily úspěchy jeho vlády u většiny obyvatelstva obdiv a hrdost. Dokonce i kritici, kteří se začali objevovat pár let po jeho smrti, uznávali, že před jeho nástupem země vyvážela jen obilí a brambory, po jeho smrti disponovala jadernými zbraněmi a létala do vesmíru.

Je nezbytné si uvědomit, že stalinská industrializace probíhala v období, kdy západní státy čelily největší ekonomické katastrofě v novodobých dějinách – velké hospodářské krizi. Ta vypukla ve druhém roce první pětiletky a vrcholila v době, kdy Sovětský svaz deklaroval její úspěšné splnění. V makroekonomických ukazatelích rostla sovětská ekonomika v době krize ročně o 8 – 12%. Tato čísla samozřejmě absolutně nezohledňují nesmírné strádání občanů, které bylo daní za tento růst. Nicméně v očích obyvatel západních zemí se Sovětský svaz jevil jako dobře hospodařící země, které se podařilo vyžít na krizi zavedením plánované ekonomiky a izolací od světových trhů. Nejedni sociolog, ekonom a novinář ve Spojených státech nebo v Evropě pěl chvály na sovětský systém a důvěra západní veřejnosti ve funkčnost kapitalismu se začala hroutit. Industrializaci tak Stalin využil i propagandisticky jako důkaz úspěchů komunismu a degenerace kapitalismu, který spěje k zániku. Tito nadšení hlasatelé výhod ruských pětiletok byli pravidelně zváni do Sovětského svazu, zde jim byly předváděny úspěchy kolektivistického hospodářství a po příjezdu domů pak nadšeně referovali v tom smyslu, že Sovětský svaz je rájem pracujících a splněným snem každého dělníka strádajícího v kapitalistickém pekle. Stalin těmto naivním žvanilům posměšně říkal „užiteční idioti“.

Nedílnou součástí přebudování sovětského hospodářství bylo i vyřešení problému venkova. Ten představoval pro bolševiky neřešitelný oříšek. V marxistických poučkách o něm nenacházeli takřka nic. Karel Marx byl produktem měšťanského prostředí Německa poloviny 19. století. O své proletářské revoluci snil v podmínkách průmyslové země plné dělnického proletariátu. Co si však počít se soukromě hospodařícími rolníky? Jsou proletariát nebo ne? Když Stalin zahájil přechod na plánovanou ekonomiku, musel do svého hospodářského plánu zahrnout také zemědělskou výrobu. Nebylo možné plánovat rozvoj průmyslových podniků bez zajištění potravinových dodávek. Zemědělství bylo také nutné zapracovat do hospodářského plánu. Jak ale donutit rolníky tento plán plnit? Nabízelo se řešení v podobě kolektivizace venkova. Protože rozptýlené zemědělské podniky nebylo možné znárodnit a centralizovat, bylo rozhodnuto, že budou sdružovány na principu družstva. Tedy společně hospodařících zemědělských jednotek. Vzniklá družstva (kolchozy) bude snadnější řídit a zapojit do plánovaného hospodářského systému. Princip družstevnictví nebyl tak úplně vynález sovětský. Družstva vznikala již dříve v západní Evropě a v řadě zemí fungují dodnes. V jistém smyslu jde o pozitivní krok, kdy družstevníci hospodařící společně jsou ekonomicky silnější, kapitálově stabilnější a mohou si dovolit rozsáhlejší investice. V sovětských podmínkách se ale všechny tyto výhody vytratily.

Stalin vyhlásil program kolektivizace v roce 1929. Cílem bylo přimět rolníky, aby zakládali obrovská družstva spojující stovky rodin a někdy i několik vesnic. Takto vzniklé kolchozy se měly řídit hospodářským plánem stejně, jako továrny. Veškerá produkce ale měla putovat do státních rukou a kolchozy nemohly samostatně nakládat s vydělanými prostředky. Ty jim byly naopak státem zabaveny, aby byly použity na rozvoj těžkého průmyslu. Je tedy zřejmé, že zájem o vstup do kolchozů byl minimální a rok po zahájení programu se zdálo, že vše skončí blamáží. Když nepomáhala nadšená agitace vyškolených, často z městského prostředí pocházejících svazáků, nastoupil tvrdý teror. Stalin označil vzdorující rolníky za kontrarevolucionáře, kulaky, kteří se brání socializaci venkova a sabotují tím rozvoj socialistického hospodářství. Místo agitátorů pak poslal na venkov rudá komanda. Ta měla vzdorným sedlákům zabavovat úrodu a nechat je vyhladovět. Tato řádění rudých komisařů způsobila v řadě zemědělských oblastí hladomor. Stalin navíc nechal rolníkům zlikvidovat doklady, aby se nemohli z hladovějícího venkova stěhovat do měst nebo do jiných oblastí a odsoudil je tak k smrti hladem. Teror Stalinových rudých komisařů v kombinaci s hladomorem zafungoval. V polovině 30. let již v rámci kolchozů pracovalo 90% všech přeživších rolníků. Propaganda donekonečna vychvalovala výhody kolchozního zemědělství, v řeči čísel ale situace vypadala jinak. Kolektivizace přinesla do sovětského zemědělství rozvrat, ze kterého se nikdy nevzpamatovalo. Carské Rusko bývalo před první světovou válkou největším vývozcem potravin na světě. Nyní musela Stalinova říše potraviny dovážet a na mnoha místech byl opět zaveden přidělový systém jako za války. Nejstrašnější byla situace na Ukrajině, kde

vinou rekvizic potravin zahynulo v letech 1932-1933 několik milionů venkovanů (odhady se různí od 3 do 7 milionů obětí). Bylo to v témže roce, kdy New York Times uveřejnily článek kritizující hladové průvody amerických nezaměstnaných a opěvující stalinský režim. Text byl zakončen větou: „Vrátit se ze Sovětského svazu zpět do Spojených států je jako návrat z ráje do pekla.“

Důsledky stalinismu

Stalinistický režim byl svou povahou pokračováním ruského imperiálního carského samoděržaví v kombinaci novým státním náboženstvím - stalinismem. Carské Rusko se během moderní éry střídavě přibližovalo a opět vzdalovalo Evropě. Petr I. Veliký věřil, že Rusko během několika desetiletí dožene zpoždění, které má za západní Evropou. Kateřina Veliká zemi zatáhla zpět na východ nekonečnými expanzivními výboji na Balkáně proti Osmanské říši. Na konci 19. století doufala řada politiků a investorů, kteří do Ruska ukládali svůj přebytečný kapitál, že carská říše se konečně stává standardním evropským státem. Bolševická revoluce se dokonce pokusila v praxi realizovat myšlenky, které se zrodily v západoevropském prostředí, a Lenin doufal, že to bude naopak Evropa, kdo nyní bude jezdit pro inspiraci na Rus. Stalinistická despotie ale vrhla zemi o celá staletí zpět. Nikoliv ekonomicky. V této oblasti naopak Sovětský svaz začal dohánět obrovskou ztrátu, kterou za Evropou měl. Ovšem společnost, její vládcí, kultura a mentalita se vrátily do středověku. Do dob byzantského caesaropapismu. Staré Rusko se nakonec vždy cítilo být nástupcem této orientálně despotické říše, kde císař byl zároveň bůh.

Česko-německé vztahy v moderní době

Jak to začalo?

Během druhé světové války prý v londýnském exilu položil prezident Edvard Beneš hypotetickou otázku Janu Masarykovi (ministru zahraničí exilové vlády). „Někdy se sám sebe ptám, Jene, kdy to vlastně s Němci začalo. Asi to tak bylo vždycky, vždycky jsme na sebe házeli kameny. Už jako malí kluci jsme se s těmi německými prali.“ Benešovi nebylo možné upřít jistou obsesi z Němců. Mnichov a vše, co po něm následovalo, jej zasáhlo natolik, že se do konce života nedokázal zbavit potřeby jeho odčinění. Nicméně zde musíme s Benešem polemizovat. Vždycky tomu tak nebylo a po většinu našich dějin jsme s Němci a nejen s nimi sdíleli tuto zemi bez větších konfliktů a v celku ke vzájemnému užítku. Otázka tedy je, kde se vlastně Němci u nás vzali a kdy to mezi námi začalo skřípat? Abychom tento problém lépe pochopili, musíme sestoupit až ke středověku.

Národnostní poměry v českých zemích ve středověku a novověku

Podstatná část německého obyvatelstva českých zemí (budeme-li je chápat v tradičním pojetí Čechy, Morava, Slezsko) přišla na naše území během velké středověké kolonizace. Ta probíhala ve 13. století a gradovala za vlády Václava I., Přemysla Otakara II. a Václava II. Zjednodušeně řečeno, Němce k nám pozvali slavní přemyslovští králové vrcholného středověku. Není asi účelné ze široka rozebírat příčiny tohoto fenoménu. Nicméně je nezbytné zdůraznit dvě klíčové skutečnosti týkající se německé kolonizace.

1) Němci sice přicházeli do zemí obývaných již sedm staletí Čechy, nicméně usazovali se zejména v pohraničních oblastech pahorkatin a vrchovin (například Českomoravská vrchovina). Tato území byla do té doby zcela liduprázdná a pod vládu českých panovníků patřila spíše formálně. Krajina tu byla porostlá neproniknutelným pralesem plným divoké zvěře, pánevní oblasti byly plné bažin. Původní slovanské obyvatelstvo žilo v úrodných nížinách kolem řek a do kopců a hustých lesů se stěhovat jednak nechtělo, a ani nemohlo. Většinu totiž tvořili venkovští nevolníci patřící pod jednotlivé zemědělské dvorce. Pohraniční kopce odlesnili, zúrodnili a kultivovali až němečtí osadníci (odtud pozdější hanlivé označení skopčáci – lidé z kopců). Samotnou kolonizaci organizovala především česká šlechta (se souhlasem panovníka). Šlechtici tak získávali nejen nové poddané, ale zvětšovali i svá panství, majetky a posléze i politickou moc. Obdobně si počínali i opati klášterů. V zemi nakonec vznikla zajímavá situace, kdy král vlastnil pozemky v úrodnějších nížinách, zatímco šlechta opanovala pohraničí. Příkladem budiž nejmocnější rod Rožmberků, kterým patřily bezmála celé jižní Čechy. Německé obyvatelstvo tak mělo od samého počátku v celku oprávněný pocit, že pohraničí je jejich země.

2) Němci nepředstavovali pro krále a šlechtu jen nové poddané. Přicházeli z oblastí ekonomicky, kulturně a sociálně podstatně vyspělejších. Přinášeli sebou know-how. Byli to němečtí kolonisté, kdo k nám přinesl nové zemědělské technologie hluboké orby a trojpolního systému, které nejen umožnily zkultivovat neúrodné oblasti vrchovin, ale především nastartovaly hospodářské změny směrem k vrcholně středověké společnosti. Němečtí horníci přinášeli poznatky o těžbě nerostných surovin a zakládali zde horní města. Příkladem budiž Jihlava nebo Kutná Hora, což byla ryze německá města (ač neleží v pohraničí). Na těžbě stříbra v těchto horních městech založili čeští panovníci nebyvalou prosperitu a bohatství středověkého českého státu. Německé obyvatelstvo ale přinášelo nejen nové technologie. Podstatné byly také odlišné právní zvyklosti. V Němci zakládaných městech se například uplatňovalo norimberské nebo augšpurské právo zahrnující městskou samosprávu, soudy, ochrany majetku a podobné novinky vrcholného středověku.

Nabízí se samozřejmě otázka, jak fungovalo soužití těchto dvou etnik v jednom státě. Máme-li věřit kronikářům jako Dalimil (Dalimilova kronika ze 14. století), pak je nutné připustit, že to již tehdy bylo partnerství plné konfliktů a rozmíšek. Dalimilovo pojetí sporu Čechů a Němců ale musíme chápat v kontextu doby, kdy české království usilovalo o větší míru suverenity na Svaté říši římské. Ani novodobá historiografie

z pera českých obrozeneckých historiků, jakým byl například František Palacký nebo Václav Vladivoj Tomek není zcela objektivní. Muži, kteří stáli na počátku moderní české historiografie, ale také u zrodu moderní národní mytologie, byli produkty své doby. Palacký psal a tvořil ve víru vrcholícího českého a také německého nacionalismu poloviny 19. století a touto optikou se snažil vidět celé naše dějiny. Jako nikdy nekončící konflikt Čechů a Němců. Žongloval při tom umně pojmy jako národ i v historických epochách, kdy toto slovo mělo zcela jiný význam, než dnes.

Pojetí národa v době před vznikem nacionalismu

O pojetí národa v moderním slova smyslu a o zrodu nacionalismu v 19. století bylo pojednáno v kapitole Evropa před první světovou válkou. Zde je ale nutné uvést několik základních faktů na konkrétním příkladu sporu českého a německého národa. Jedním z nejčastějších mýtů, které Palacký a lidé jeho doby zplodili, je představa, že český či německý národ tak, jak jej chápeme v moderním pojetí, existoval již v novověku a dokonce ve středověku. Mohly pak vzniknout takové absurdity, jako tvrzením že na pohřbu Karla IV. slzel celý národ, nebo že český národ byl poražen na Bílé Hoře. To jsou samozřejmě nesmysly. Se slovem národ se pravda setkáváme i ve strašících záznamech, měl však zcela jiný význam, než v Palackého době nebo dnes.

Ve středověké společnosti neexistovalo pojetí občanské společnosti, kdy národ je tvořen občany státu. Tento svět byl ovládán úzkou a privilegovanou vrstvou vládnoucí oligarchie. Ta byla tvořena šlechtou, panovníkem, církví a v novověku navíc bohatým městským patriciátem. Tito lidé představovali to, čemu se tehdy říkalo národ (nebo přesněji politický národ). Jako jediní měli politickou moc, majetky a hlavně byli to svobodní lidé. Jejich češtví ale nepramenilo z příslušnosti k národu v moderním pojetí (tedy podle jazykového klíče). Jednalo se spíše o zemský patriotismus. Tedy sounáležitost se zemí. Šlechtic, jehož rod pocházel z Porýní a v Čechách získal panství, se cítil být Čechem, byť neuměl česky a dnes bychom jej šmahem označili za Němce. Příkladem budiž Jindřich Mathias Thun, jeden z vůdců českého stavovského povstání, který česky neuměl ani jediné slovo. Thun a jemu podobní vůdci „českého národa“ v bitvě na Bílé Hoře bránili barvy zimního krále Fridricha Falckého, který pocházel z Rýnské Falce a v Čechách žil zatím jen několik měsíců.

Drtivá většina obyvatel země byli poddaní, kteří sice hovořili dvěma rozdílnými jazyky, ale cítili se být Čechy podle principu zemského patriotismu. Navíc, i kdyby mezi sebou měli nějaké spory, bylo by jim to málo platné. O jejich práva nebo svobody nešlo nikomu. Čeští stavové, ať už německy nebo česky hovořící, bojovali o udržení nebo posílení své politické moci proti českému králi Jiřímu z Poděbrad stejně urputně, jako proti habsburskému císaři Ferdinandovi II. Je prostě nesmyslné hledat národnostní konflikty v moderním slova smyslu ať už ve 14. nebo v 17. století.

Příčiny česko-německých sporů

Tento poněkud rozsáhlý úvod byl nutný, aby bylo zřejmé, že celá problematika národnostního konfliktu Čechů a Němců je produktem moderní doby posledních dvou staletí. Je ale pravdou, že po celou moderní éru byl česko-německý spor úhelným kamenem vývoje našeho národa a posléze i naší státnosti. Na úvod je však ještě nutné zdůraznit, že hovoříme-li o sporu Čechů a Němců, máme na mysli takzvané české Němce. Tedy osoby hlásící se k německé národnosti žijící na území českých zemí. Později označované jako sudetské Němce. Tento spor se netýkal ani Němců žijících na území dnešního Německa (tzv. říšští Němci), ani Němců v Rakousku, Uhrách či jiných částech habsburské monarchie. Ti se až na výjimečné případy a mezní situace do tohoto sporu nijak zásadně neangažovali. Podíl českého a německého etnika na našem území se samozřejmě historicky měnil, ale pro zjednodušení lze brát jako v celku přesný odhad, že v Čechách na Moravě a ve Slezsku tvořili Němci cca 30% populace. Jejich územní rozmístění bylo specifické. V Čechách žila převážná většina z nich v souvislém pásu pohraničí od Orlických hor přes Krkonoše, Krušné hory a Šumavu (kde byli naprosto dominantní většinou). Na Moravě a ve Slezsku tvořili spíše mozaiku – byly tu

vedle sebe obce české a německé. Jedinými většími ostrovy německého osídlení bylo Znojensko a Jesenicko.

Hledání počátků česko-německých konfliktů nás zavádí na počátek éry moderního nacionalismu. Je podstatné si uvědomit, že český a německý národ se vytvořily v naprosto odlišných podmínkách. Německo bylo sice politicky roztržštěným, ale ekonomicky a kulturně homogenním a vyspělým regionem, který od počátku usiloval o politické sjednocení všech Němců do jednoho společného státu. Český národ byl v mnohem horší pozici. Politicky jsme sice byli sjednoceni, ale na našem území žila početná německá menšina, která měla ve svých rukou veškerou politickou a ekonomickou moc. Českému národu v začátcích chyběly elity. Jak ekonomické (většina šlechty, buržoazie a i městského patriciátu se hlásila k německému), tak kulturní (vědci, spisovatelé atd.). Jedinými českými výhodami byla jednak početnost českého etnika (tvořilo většinu obyvatel státu) a jednak odkaz na skutečnost, že Češi byli v této zemi usazeni dříve, než Němci. Představitelé budícího se českého národa se všemi možnými cestami snažili zdůrazňovat, že tato země je a byla vždy jejich. Němci sem nikdy nepřinesli nic nového nebo hodnotného a české etnikum bylo vyspělé již před jejich příchodem. Proti této snaze by nebylo možno nic namítat, kdyby se horliví čeští vlastenci neuchylovali k podvodům a falsifikacím. Narážíme samozřejmě na nejznámější kauzu – rukopisný spor, který se pak táhl po většinu 19. století. Tato kauza je natolik známá, že není nutné ji zde rozebírat. Do věci se tehdy vložila řada významných veřejných osobností, mimo jiné i profesor Masaryk. Ten se snažil argumentovat, že i bez těchto zjevných podvrhů je naše historie slavná a že jen malé národy si svou velikost musí dokazovat podvody. V očích zapálených českých vlastenců byl vlastizrádce. Neméně agresivně si ale počínali i němečtí nacionalisté. Ti se naopak snažili prokázat, že všechny hmotné i duchovní hodnoty v této zemi vytvořili oni a jejich předkové. Že český jazyk je jen do slovanštiny přeložená němčina. Tvrdili, že Češi jsou možná nejkulturnější a nejcivilizovanější ze všech slovanských národů, ale to jen díky tomu, že byli obohaceni germánským vlivem. V první polovině 19. století navíc začaly oba národy žijící na území českého státu formulovat nejen své kulturní tradice, ale i politické cíle a plány do budoucna. Tyto cíle nemohly být odlišnější.

Snem a cílem všech Němců se stala vize jednotného, silného avšak demokraticky vedeného občanského státu. Proto také na Frankfurtském sněmu, který roku 1848 jednal o podobě nového sjednoceného Německa, dominovala velkoněmecká koncepce sjednocení. Tedy Německo v hranicích někdejší Svaté říše římské. Do takového celku by pochopitelně patřily i české země nebo třeba Rakousko (Habsburky považovali za největší brzdu německého sjednocení). Němečtí národovci automaticky předpokládali zánik Rakouské monarchie, kterou považovali za feudální přežitek minulosti. Na jednání sněmu tak byli pozváni i zástupci českých Němců a Čechů. Říšští Němci tehdy nevnímali Čechy jako svébytný slovanský národ, ale jen jako slovanské etnikum žijící na území historicky a kulturně patřící do německého civilizačního okruhu. Proto jim přišlo logické začlenit je do nově vznikajícího německého státu.

Tyto představy (tedy včlenění českých zemí do lůna německé říše) velice imponovaly německému obyvatelstvu v českém pohraničí. Jejich zástupci vyslali do Frankfurtu početnou delegaci. Čeští Němci se doslova shlédli v myšlence sjednocení se svými říšskými spolubratry a tato představa je pak již prakticky nikdy neopustila. Na Frankfurtský sněm byl pozván také František Palacký jako zástupce českého národa. Češi byli ujišťováni, že nové Německo bude demokratičtější a svobodnější než zatuchlá habsburská monarchie. Přesto Palacký svou účast odmítl a v otevřeném dopise zformuloval první politický program českého národa – austroslavismus.

Palacký si lehce spočítal, že v novém Německu by se Češi rozpustili jako kapka v moři. Navíc nechápal, proč by se měl český národ podílet na formování německého národního státu. Poslancům do Frankfurtu napsal, že Češi jsou svébytný slovanský národ, nikoliv jen nějaký folklorní soubor s kroji a zvláštním dialektem. A budoucnost národa vsadil na zachování habsburské monarchie. Vycházel z představy, že v monarchii tvoří Němci početně jen menšinu a Slované jsou v převaze. Kdyby byla v zemi skutečná demokracie, pozbyla by germánský charakter a stala by se slovanským státem. A Češi jakožto nejpočetnější, kulturně i ekonomicky nejvyspělejší slovanský národ, by se stali jedním z národů vládnoucích. Jedině federalizované a

demokratické Rakousko nás zachrání před tím, abychom byli pohlceni pangermánským nebo naopak velkoruským expanzionismem a umožní rozvoj českého národa do budoucna. V tom tkví podstata austroslavismu.

Tyto dvě koncepce, tedy snaha českých Němců připojit zemi ke vznikajícímu Německu a snaha Čechů setrvat v monarchii a provést její decentralizaci a demokratizaci, byly naprosto neslučitelné a položily základ národnostních sporů obou etnik, která shodou historických okolností obývala stejnou zemi.

Zápas o autonomii českých zemí

Tato záležitost je všeobecně dobře známa a proto je potřeba ji jen zasadit to do obecnějšího rámce. Palackého koncepce předpokládala postupnou demokratizaci a federalizaci Rakouska. To ale samozřejmě nebylo možné po té, co byly revoluční síly roku 1848 poraženy. K moci nastoupila tvrdá totalita Bachova absolutismu. Teprve po jeho pádu roku 1859 a především po zavedení rakousko-uherského dualismu o osm let později se rozhořel skutečný zápas o federalizaci státu.

Po obnovení parlamentarismu v Rakousku zastupovala zájmy českého národa na Vídeňské Říšské radě jediná politická strana. Česká národní strana vedená Františkem Ladislavem Riegerem se řídila tradičním Palackého austroslavismem (Rieger byl Palackého zeť). Jejím hlavním bodem politického programu byla samosprávná autonomie pro české země, tedy jakási obdoba rakousko-uherského vyrovnání. Češi usilovali o to, aby se zemský sněm v Praze proměnil v plnohodnotný zemský parlament a aby se země stala autonomní samosprávnou jednotkou v rámci monarchie. Tento požadavek pak čeští poslanci prosazovali v rakouské Říšské radě po celou druhou polovinu 19. století. Nedá se říci, že by císařská vídeňská vláda nebyla ochotna o tomto s Čechy jednat. Císař si uvědomoval sílu a význam českého národa. Proto došlo minimálně dvakrát k pokusům o česko-rakouské vyrovnání. Poprvé to byly fundamentální články projednané v roce 1871, podruhé punktace z roku 1890, jak je obecně známo. V obou případech ale jednání skončilo nezdarem a to nikoliv kvůli neochotě Vídně, ale díky masivnímu odporu českých Němců, jejich politické reprezentace a spojenců v podobě německých velkostatkářů a šlechty.

Reprezentanti Čechů a sudetských Němců se tradičně neshodly v otázce státoprávního uspořádání země. Němci se zcela logicky obávali, že by v novém autonomním českém státě zaujali pozici menšiny a moci v zemi by se ujali Češi. V tomto střetnutí se mimo jiné projevila asymetričnost postavení obou národů. Přestože Němci tvořili v českých zemích jen asi 30% populace, mohli se při prosazování svých požadavků opřít o podporu mnohem silnějšího německého etnika za hranicemi monarchie. Zejména po roce 1871, kdy tu vznikl sjednocený německý stát. Sudetští předáci tak často nacházeli své spojence v Berlíně. Rakouský císař pak vždy podlehl tlaku svého silnějšího německého souseda a české požadavky shodil ze stolu. Češi naopak žádného takto silného přímluvce neměli. Určitá část národa i politiků jej spatřovala v carském Rusku, jediném velkém a silném slovanském státě. Proto politici České národní strany pěstovali v českém národě pocit slovanské vzájemnosti a mýtus Ruska jako ochránce slovanských národů. V tomto duchu se uskutečnila také protestní pouť českých politiků do Ruska jako protest proti rakousko-uherskému dualismu v roce 1867. Čeští poslanci byli sice přijati carem, ale žádné pomoci se jim nedostalo. Carské Rusko projevovalo jen podporu balkánským slovanským národům a to ne kvůli slovanské vzájemnosti, ale z důvodu snahy oslabit moc osmanského Turecka.

Tento nerealistický postoj českých politiků vůči Rusku vedl k rozkolu v České národní straně. Zejména po té, co v Polsku proběhlo protiruské povstání a mnozí konzervativní čeští politikové odmítli vyjádřit sympatie a poskytnout pomoc polským povstalcům. Výsledkem byl vznik prozápadně orientované Národní strany svobodomyšlné. Ta sice také požadovala autonomii, ale byla spíše liberální a vůči Rusku velice opatrná a rezervovaná. Navazovala spíše na odkaz Karla Havlíčka Borovského a jejím stěžejním bodem programu byl liberální politický systém a všeobecné volební právo. Obecně lze konstatovat, že ke státoprávnímu narovnání mezi Vídní a Prahou nikdy nedošlo a to ani ne tak vinou císařské vlády, ale díky odporu českých Němců a jejich německých spolubratrů v říši.

První světová válka a opuštění politiky austroslavismu

Čas od času se z úst mnohých staromilců objevuje názor, že pro rozpad Rakouska-Uherska neexistovaly v roce 1918 žádné objektivní důvody a bylo možné navázat tam, kde byla nit vývoje monarchie přerušena vypuknutím první světové války. Takovéto názory opomíjejí skutečnost, že nejen monarchie, ale především vztah Čechů a Němců prodělaly za čtyři roky války takovou proměnu, že návrat zpět byl takřka nemožný.

Rakousko-Uhersko prošlo v předvečer války skutečně dramatickou proměnou a z totalitní a feudální říše se změnilo v relativně demokratický a liberální stát. Když byly v roce 1907 provedeny první volby podle všeobecného volebního práva, nikdo nepochyboval, že země spěje k anglosaskému modelu konstituční monarchie. Ani český národ už netrpěl pod nadvládou Němců, ale rozvinul se do podoby po všech stránkách vyspělého národa s vlastní buržoazií, inteligencí a kulturní sférou na světové úrovni. Mnozí čeští továrníci patřili k nejrespektovanějším v Evropě (Škoda, Kolben-Daněk). Řada vědců dosáhla světového věhlasu (Křižík, Ressel) a umělci dobývali světová pódia (Dvořák, Destinová). Období přelomu století můžeme směle označit za jeden z kulturních a ekonomických vrcholů našich dějin. Neznamená to, že by snad odvanuly tradiční česko-německé konflikty. Ty se naopak stupňovaly spolu s rostoucím militarismem vilémovského Německa, se kterým byli čeští Němci spojeni doslova pupeční šňůrou. Konflikty na zemském sněmu v Praze dokonce vedly císaře roku 1913 k jeho rozpuštění (Anenské patenty). Důvodem byla trvalá obstrukce německých poslanců, která tento zemský orgán doslova paralyzovala. Tyto události měly jen předznamenat budoucí vývoj ve vztazích Čechů a Němců.

První světová válka změnila na evropském kontinentě mnohé. K zásadní proměně došlo také uvnitř Rakouska-Uherska a změnily se i vztahy Čechů a Němců. Byl ukončen slibný demokratizační vývoj v monarchii, rozpuštěna Říšská rada, zakázána byla činnost politických stran, vláda zavedla tvrdou cenzuru a moci se ujal generální štáb armády. Rakousko-Uhersko se navíc stále více a více dostávalo do vleku Berlína. A to i v otázkách národnostního uspořádání. Během války se do popředí dostala pangermánská vize střední Evropy jakožto prostoru plně ovládaného německým etnikem. V roce 1915 vydal německý geopolitik a sociolog Friedrich Naumann knihu *Mitteleuropa*. Předjímala koncepci našeho regionu jako německého životního prostoru, který je po staletí ovládan a ovlivňován německou kulturou. Naumann vlastně předestřel německé plány s tímto prostorem po vítězné válce. Logicky tu pro mnohonárodnostní státy typu Rakouska-Uherska nebylo místo. Předpokládalo se jejich postupné splynutí s německým státem. Je logické, že tyto názory velice silně oslovovaly zejména ty obyvatelé habsburské monarchie, kteří byli stoupenci velkoněmecké koncepce, zejména tedy sudetské Němce. Sílicí vliv Berlína na poměry v habsburské monarchii pociťovali na vlastní kůži zejména vojáci, kdy Češi byli na frontě čím dále tím častěji šikanováni maďarskými a německými veliteli. Ale i české civilní obyvatelstvo se stávalo terčem národnostního útlaku. Naděje českých politiků na federalizaci monarchie a její transformaci ve svaz svobodných národů se začaly rozplývat.

Reakcí české veřejnosti i politiků bylo postupné opuštění austroslavistické politiky. Přestože před válkou o rozbití monarchie nikdo neusiloval a ani o něm neuvažoval, stávala se tato alternativa stále lákavější jako jediná možnost záchrany národa. Češi kdysi chápali tichý souhlas s existencí monarchie jako jistou formu manželství z rozumu. Nyní se ale cíle Prahy a Vídně začaly rozcházet. Čím silnější byl pangermánský talk ze strany Němců, tím více sílilo panslovanské hnutí. Jeho velkým zastáncem byl Karel Kramář, patrně nejvlivnější český politik této doby. Kramář dokonce plánoval přetvoření českého státu na konstituční monarchii v čele s panovníkem z ruského rodu Romanovců. Případně vytvoření jakési slovanské unie v čele s Ruskem. Tyto jeho fantasmagorie samozřejmě nebraly v potaz skutečnost, že ne všechny slovanské národy v monarchii sdílejí s Čechy jejich rusofilství a například Poláci považují Rusy za největší zlo tohoto světa. Poněkud realističtější přístup měla skupina okolo profesora Masaryka. Ten se rozhodl vést boj za úplné rozbití monarchie a osamostatnění slovanských národů. Poválečná Evropa měla být tvořena malými národními státy, svobodnými a demokratickými, které si své poměry budou řešit po svém na svém teritoriu.

Britové a Francouzi, bez jejich požehnání nebyl tento koncept možný, však Masarykovi vytýkali dva kontroverzní důsledky, které jeho vize obsahovala. Jednak by došlo k balkanizaci střední Evropy, tedy k vytvoření chaotické zvěti malých a nestabilních státek. Především ale fakt, že z geografického hlediska zde nebude možné vytvořit homogenní národní státy. Středoevropský prostor byl národnostně tak komplikovaná a promíchaná, že ani jeden z Masarykem navrhovaných států by nebyl národnostně jednotný. Jako příklad uváděli právě český stát, kde by 30% obyvatel tvořili Němci. Britský ministerský předseda Lloyd Georg se tehdy vyjádřil, že Masaryk hodlá zničit jedno velké mnohonárodnostní Rakousko-Uhersko a na jeho troskách vytvořit několik menších, jen s tím rozdílem, že vládu by tam přebrali Slované.

Postoj Sudetských Němců k první republice

V roce 1973 natočil režisér Otakar Vávra film Dny zrady, který pojednává o období sudetské krize a Mnichovské dohody. Sudetští Němci jsou zde líčeni jako fašistické vraždící bestie, které se snaží zmasakrovat české obyvatelstvo, ke kterému cítí až nelidskou nenávist. Při sledování tohoto slavného propagandistického snímku se nabízí otázka, jak mohly tyto dva národy spolu žít dvacet let v jednom státě a nepozabíjet se. Pravda je samozřejmě podstatně komplikovanější a zajímavější.

Reakce sudetských Němců na vyhlášení Československa v říjnu 1918 byla sice emocionální, ale v celku věcná. Němci se celá desetiletí snažili zabránit situaci, že by se v českých zemích dostali do pozice národnostní menšiny. Proto nebylo nikdy realizováno česko-rakouské vyrovnání. Nyní se však stalo něco mnohem horšího. Češi a Slováci si vyhlásili svůj zcela nezávislý stát a Němci měli žít v něm. Němečtí poslanci od prvního dne vzniku státu deklarovali, že jejich práva byla zcela ignorována a porušena. Z tohoto důvodu se jejich zástupci sešli již 30. října v Reichenbergu (dnešní Liberec) a jednohlasně se shodli na tom, že odmítají do nově vzniklého československého státu patřit. Zcela prozaicky vycházeli z Wilsonova dokumentu (14 bodů prezidenta Wilsona), který národům Evropy garantoval právo na sebeurčení. Vždyť na toto právo se odvolávali i tvůrci československého státu. Rozhodnutím německých poslanců tak byl vytvořen územní celek s názvem Německé Rakousko tvořený čtyřmi samosprávnými sudetskými župami.

- Sudetenland (Jesenicko, Orlicko)
- Deutschböhmen (Krkonošsko, Krušnohorský, Karlovarsko)
- Böhmerwaldgau (Šumava)
- Deutschsüdmähren (Znojensko, Novohradsko)

První tři župy pak v listopadu požádaly o připojení k Německu, poslední jmenovaná k Rakousku. Sudetští předáci považovali tyto své požadavky za zcela legitimní, i když chápali, že jejich prosazení nebude snadné. Jakékoliv návrhy na spolkové nebo federální uspořádání ze strany československé vlády rezolutně odmítli a rozhodli se vše vsadit na sloučení s německým a rakouským státem. Vycházeli při tom z představy, že nově vznikající státy by měly stanovovat své hranice na principu národnostním. Proti tomu ale stála představa Masaryka a zejména Beneše, který Československo zastupoval na chystané Versaillské konferenci. Ti naopak prosazovali vznik státu na základě jeho historických hranic. Hlavním motivem byla samozřejmě snaha zachovat posvátné hranice země, které se za tisíc let její existence nezměnily. Věc měla navíc i prozaičtější rys. Bez průmyslového a na suroviny bohatého pohraničí by země byla ekonomicky neživotaschopná. Ve prospěch Masarykova a Benešova pojetí navíc hovořil i fakt, že Československo patřilo mezi vítězné země, Německo a Rakousko byly státy poražené. Nebylo tedy myslitelné, aby vítěz ztrácel území ve prospěch poraženého.

Československá vláda ve spolupráci s Francií začala na přelomu listopadu a prosince 1918 Sudety vojensky obsazovat. Jediné město, kde došlo k ozbrojeným střetům, byl severočeský Most. Jinak se podařilo pohraničí obsadit v celku hladce. Svou roli jistě sehrála jednak minimální mezinárodní podpora německých snah, jednak skutečnost, že Němci nedisponovali žádnými vojenskými silami. Také většina obilných skladů ležela v českém vnitrozemí a Sudety nechtěly riskovat potravinové embargo. Nepokoje pak ještě propukly v únoru následujícího roku, kdy na řadě míst Němci demonstrovali za právo na sebeurčení. Také tyto

nepokoje československá armáda potlačila. Společné soužití Čechů a Němců ve společném státě tak nezačalo nejlépe.

Po takto konfliktních začátcích zaujala německá politická reprezentace i většina sudetské veřejnosti vůči nové republice postoj pasivního odporu. Němci se nepodíleli na vzniku nové ústavy, která byla přijata v únoru 1920. Bojkotovali také volby do parlamentu a všemožně dávali najevo, že nový stát, ve kterém jsou nuceni žít, není jejich zemí. Takto alespoň vypadala situace na počátku 20. let. Prezident Masaryk i většina českých politiků se snažila přistupovat k problému smířlivě. Masaryk sám se nejednou nechal slyšet, že jeho snem je přeměnit Československo ve středoevropské Švýcarsko a Němcům je potřeba dát čas. Jako ruku podanou ke smíru vydal parlament velice liberální zákon na ochranu menšin (jeden z nejpokrokovějších v tehdejší světě). Němcům i dalším menšinám, kterých měla republika více než dost, se tu zaručovala velice široká kulturní a jazyková autonomie. Jen politická samospráva zde chyběla. Němci mohli mít své politické strany, ale kandidovat mohli jen do celorepublikového parlamentu v Praze. Panovalo přesvědčení, že jakákoliv samosprávná autonomie by byla prvním krokem k odtržení Sudet.

Německé politické strany se v zásadě rozdělily na dvě skupiny – strany aktivistické a negativistické. Aktivistické byly strany, které po krátkém období vzdoru přešly k racionálnější politice a rozhodly se zapojit do politického života v zemi. Konstruktivní spoluprací s českými politiky chtěly pro Němce vyjednat lepší postavení ve státě. Nakonec také kandidovaly v parlamentních volbách a jejich ministři zasedali i v několika československých vládách. Mezi tyto strany patřila Německá sociální demokracie (v Sudetech zdaleka nejsilnější strana). V jejím čele stál Ludwig Czech, který od roku 1929 zasedal jako ministr v několika československých vládách. Další výraznou osobností byl Wenzel Jaksch, který stranu vedl v obtížných letech vzestupu oblíbenosti nacistického hnutí a pak také během druhé světové války v londýnském exilu. Druhou z aktivistických stran byl Německý svaz zemědělců, jakási obdoba českých agrárníků. Předseda strany Franz Spina byl ministrem československých vlád dokonce již od roku 1926. O celkovém příklonu sudetoněmeckého obyvatelstva k prorepublikánskému aktivismu svědčí fakt, že tyto strany byly až do poloviny 30. let nejsilnější uskupení v Sudetech. Neznamena to ale, že by jejich představitelé zcela akceptovali ideu československého státu tak, jak vznikl. Vedle toho pak existovaly strany negativistické. Nejznámější byla Sudetoněmecká strana založená jako lidové hnutí Konrádem Henleinem v roce 1933. Tyto strany sice také kandidovaly v parlamentních volbách, odmítaly se však podílet na vládě. Jejich program zpochybňoval existenci Československa a byl v trvalé opozici vůči jeho stávající podobě.

Tato pasáž byla nezbytná pro doložení toho, že sudetští Němci se na přelomu 20. a 30. let neochotně ale přece smířovali s myšlenkou života v československém státě a rozhodli se podporovat politiky, kteří k republice přistupovali pozitivisticky. Masaryk jednou pronesl optimistickou větu, že Češi a Němci budou potřebovat alespoň dvě generace, než se spolu naučí žít v jednom státě. Tento čas však republika bohužel nebyl dopřán.

Radikalizace sudetských Němců a Henleinovci

Vypuknutím velké hospodářské krize se situace v Československu poměrně dramaticky změnila. Na krizi totiž vlády většiny zemí reagovaly tím nejhorším způsobem, jakým mohly. Jejich jediným cílem bylo ochránit své vlastní hospodářství, pracovní místa a stabilizovat sociální situaci doma. Proto se za hradbou ochranných cel a dovozních kvót většina států ekonomicky uzavřela do sebe. To je také důvod, proč krize dopadla nejtvrději silou na státy orientované na export. Mezi nejpostiženější stát patřilo logicky i Československo. Země s masivní průmyslovou výrobou, exportní tradicí a s malým vnitřním trhem. Nicméně zdaleka ne všechny naše regiony byly krizí zasaženy stejně. Například chudé a agrární Slovensko patřilo k nejméně postiženým oblastem. Naopak průmyslové pohraničí neslo tíhu hospodářského poklesu nejsilněji. Bohužel v těchto oblastech žilo převážně německé obyvatelstvo, které se cítilo opuštěno centrální vládou v Praze. V Československu tak krize nabyla také národnostních rozměrů. Aby katastrof nebylo málo, ruku v ruce s krizí se v sousedním Německu stále více rozmáhala nacistická hnutí. A když v lednu 1933

stanul v čele země kancléř Adolf Hitler, vyvolalo to mezi sudetskými Němci doslova pozdvižení. Hitler totiž hlásal mimo jiné i sjednocení všech německých soukmenovců v jedné říši. Do jisté míry tak oprávil staré pangermánské plány německých vlastenců z 19. století. Novinkou, kterou Hitler do problematiky velkoněmecké koncepce vnesl, byla pokrevní vazba, kterou měli být všichni Němci spojeni. Nešlo tedy jen o jakousi iluzorní kulturní a jazykovou spřízněnost, ale o pokrevní a rasovou jednotu. Tedy o něco mnohem hmatatelnějšího, ale zároveň mysterióznějšího a hrozivějšího.

Sudetoněmecké obyvatelstvo na tyto Hitlerovy výzvy samozřejmě reagovalo velice pozitivně. Němci byli fascinováni myšlenkou, že kromě jazyka a kultury sdílejí se svými říšskými soukmenovci také pokrevní a rasovou jednotu. Konkrétním důsledkem tohoto nového hnutí bylo založení organizace Sudetendeutsche Heimatsfront (Sudetoněmecká vlastenecká fronta). V jejím čele stanul bankovní úředník, učitel tělocviku v Aši a vedoucí tělocvičné jednoty Deutscher Turnverband – Konrád Henlein. Toto hnutí se pak roku 1935 v předvečer parlamentních voleb transformovalo na Sudetoněmeckou stranu. Henlein se samozřejmě při všech příležitostech snažil zdůrazňovat loajalitu k Československé republice a vůbec dělal vše pro to, aby nemohl být československými orgány stíhán za rozvracení státu. Vyzdvihoval ale jednoznačný požadavek na rovnoprávnější postavení Němců v republice a usiloval o autonomní samosprávu Sudet. Argumentoval, že s podobnými požadavky vystupovali také čeští poslanci v dobách Rakousko-Uherska a nyní by tedy měli německou snahu o autonomii chápat jako zcela legitimní. Henlein se snažil sudetský problém přenést i na mezinárodní pole. V roce 1935 byl například pozván na přednáškové turné do Velké Británie. Setkal se s několika čelnými politiky a řečnil v řadě prestižních institucí. Jeho kritika postavení národnostních menšin v Československu vzbudila značné sympatie v tisku i u veřejnosti. Československo začalo být vnímáno jako stát netolerantní, nacionalistický a celkově problematický. Málokdo tušil, že již rok je Henleinovo hnutí financováno a podporováno z říše. A že Henlein začíná jednat podle Hitlerových instrukcí.

Hitler, ač se stále snažil vystupovat jako muž míru, samozřejmě od počátku plánoval územní expanzi na východ. V cestě mu stály dvě země. Polsko a Československo. Obě považoval za produkt nenáviděné Versailleské smlouvy a svým způsobem za kartografické anomálie. Vrásky mu dělalo zejména Československo. Stát sice malý, ale strategicky položený. Navíc s velice sofistikovaným průmyslem (například zbrojním) na světové úrovni a s dobře vyzbrojenou armádou. Země byla navíc soustavou spojeneckých smluv spojena s řadou států v regionu (Jugoslávie, Rumunsko) i s evropskými velmocemi (Francie, Sovětský svaz). Na Československu si mohl skutečně vylámat zuby. Chápal, že je naprosto nemyslitelné napadnout ho vojensky. Postavil by proti sobě polovinu Evropy a patrně i většinu své generality. Československo však mělo svou Achillovu patu. Tou byla třímilionová německá menšina, která se v posledních několika letech stále více radikalizovala a přimykala k myšlence pangermánské rasové jednoty. A tak se německý vůdce rozhodl Československo zničit touto cestou. Jeho snahou bylo rozpoutat zde národnostní konflikt a přivést zemi na pokraj občanské války. Následně ji zbavit všech spojenců a část po části ji pozřít. V této snaze měl být vykonavatelem jeho plánu právě Henlein. Dlužno říci, že tento plán Hitlerovi vyšel na výbornou.

Rozhodující v této věci byly parlamentní volby v roce 1935, v nichž Sudetoněmecká strana kandidovala jako protiváha německých demokratických aktivistických stran. Pro Henleinovce znamenal výsledek skutečný triumf. V celostátním součtu strana získala 15% hlasů a stala se nejsilnějším subjektem v celé zemi. Triumfovala dokonce i nad do té doby dominantními českými Agráři. Jen díky složité povolební matematice nezískala i nejvíce mandátů v Poslanecké sněmovně a premiérský post připadl Agráři. Pro republiku to bylo zděšení a doslova politické zemětřesení. Mimo jiné se ukázala křehkost celého demokratického systému. Češi totiž hlasovali podle demokratických pravidel každý pro svou stranu, Němci volili podle krve a rasy hromadně pro Henleinův nacionální socialismus. Ještě přesvědčivěji totiž vyznívaly Henleinovy výsledky v samotných Sudetech. Na Karlovarsku, Tachovsku a Českolipsku stranu volilo dokonce 70% voličů. Henleinovi se podařilo doslova vygumovat německé aktivistické strany a jejich voliči houfně přešli k němu. Dá se z těchto výsledků usuzovat, že většina sudetských Němců zradila republiku? To je velice sporné. Henlein totiž nikdy veřejně nedeklaroval snahu rozbit stát a odtrhnout Sudety od Československa. Jeho nacistické sympatie byly sice zřejmé, ale ve svém programu rozbití republiky neměl.

Je tedy otázka, pro co vlastně Němci v Sudetech hlasovali. Jisté je, že drtivá většina z nich volila Henleina s vědomím toho, že jeho strana propaguje pangermánský nacismus. Ten by nakonec i zakotven ve stranickém programu pod eufemickým označením „německý světónázor“. Případné sociologické šetření by ale prokázalo, kolik Henleinových sudetských voličů si skutečně přálo fyzicky se přimknout ke svým říšským soukmenovcům. To však nebylo nikdy provedeno, takže můžeme jen spekulovat. Vzhledem k frenetickým projevům souhlasu během pozdějšího přičlenění Sudet k Třetí říši v roce 1938 lze ale soudit, že procento separatistů mezi sudetskými Němci bylo značně vysoké.

Sudetská krize a Mnichovská dohoda

Když se na sudetskou krizi z podzimu 1938 díváme dnes, s odstupem mnoha desetiletí a s vědomím toho, co po ní následovalo, musíme konstatovat, že se jednalo o Hitlerům dokonalý kousek v oboru manipulace veřejného mínění. Dokázal nejen strhnout do té doby v celku konzervativní a umírněné sudetoněmecké obyvatelstvo, ale obalamutil i představitele největších světových velmocí – dokonce i Velkou Británii. Opět se potvrdilo, že státy jsou tak silné, jak silné a schopné mají politické vedení. A evropští lídři byli slabí a ustrašení. Praktikovali doslova politiku plných kalhot.

Konrád Henlein dostal od říšského vůdce v celku jasné instrukce. Vystupňovat požadavky vůči české vládě natolik, aby byly neakceptovatelné. Jeho strana představila svůj definitivní program na svém karlovarském sjezdu v dubnu 1938. Karlovarský program obsahoval mimo jiné také požadavek na uznání sudetoněmeckého obyvatelstva jako právní osoby a právo Němců přihlásit se k německému světónázoru (tedy nacismu). V praxi by tyto požadavky znamenaly rozdělení českého státu na českou a německou část, ztrátu kontroly nad sudetským územím ze strany pražské vlády a zejména možnost svobodně hlásat nacistickou ideologii na území Československé republiky. Tyto body byly zcela nepřijatelné, i když o dalších požadavcích byla centrální vláda premiéra Milana Hodži (Agrární strana) ochotná jednat. Reakce sudetských Němců však na sebe nedaly dlouho čekat. V červnových volbách do obecních zastupitelstev získala Sudetoněmecká strana v německých okresech dokonce přes 90% hlasů.

O problematiku silících národnostních sporů v Československu se v létě 1938 začaly aktivně zajímat i západní velmoci. A protože na konci 30. let se již Francie dostávala čím dál tím více do vleku Velké Británie, převzal iniciativu britský premiér Neville Chamberlain. Chamberlain od samého počátku ne zcela správně odhadl Hitlerovy plány a navíc se příliš neorientoval v národnostní problematice Československa. Jeho jedinou snahou bylo uchránit Británii a celou Evropu od války a byl pro to ochoten udělat cokoli. Rozhodl se nepřipustit, aby byla Británie zatažena do války s Německem kvůli jakémusi národnostnímu sporu ve střední Evropě. Po té, co ztroskotala usmiřovací mise jeho emisara Runcimana, rozhodl se přestat se bavit s československou vládou i s Henleinem a zahájil jednání přímo s Hitlerem. Ten se totiž stále kritičtěji vyjadřoval ve směru k vládě v Praze a hrozil, že se v případě nesplnění Karlovarských požadavků ujme iniciativy sám. Vyhržoval, že bude bránit práva svých sudetských soukmenovců třeba i válkou s Československem. Tomu se snažili Britové za každou cenu zabránit. Britské vládě bylo čím dál tím jasnější, že dohoda mezi znepřátelenými Čechy a Němci není možná. Zejména po té, co Henlein 12. září zorganizoval masivní povstání. To bylo tvrdě potlačeno československou armádou, v Sudetech bylo vyhlášeno stanné právo a 23. září proběhla v republice všeobecná mobilizace. Československo a Třetí říše se tak formálně ocitly ve válečném stavu. K vystupňování hysterie jistě přispělo i velice důrazné doporučení našich spojenců, aby republika odstoupila Německu své pohraničí, což Češi považovali za zradu.

I když Hitler při každé příležitosti hrozil válkou, bylo napadení Československa tím posledním, o čem stál. Obával se reakce spojenců, jeho generalita s konfliktem dosti hlasitě nesouhlasila. Navíc na české straně bylo odhodlání bránit republiku doslova hmatatelné. Masivní demonstrace a stávky nakonec vedly k pádu Hodžovy vlády a ustavení válečného kabinetu pod vedením generála Syrového. Chamberlain se snažil situaci na poslední chvíli zachránit. Využil při tom poslední možnosti, která mu zbývala. Československo bylo od roku 1925 vázáno Locarnskou smlouvou, která jasně ustanovovala povinnost řešit všechny spory mezi

státy (tedy i území) formou mezinárodních arbitrází. A právě takové arbitrážní řízení nyní proběhlo. Velmocí se sešly na 29. září na jednání v Mnichově a následujícího dne byla dohoda na světě. Československu se přikazovalo odevzdat Třetí říši všechny okresy s dominancí Německého obyvatelstva. Vláda v čele s prezidentem Benešem nakonec pod vlivem drtivých okolností diktát přijala. Není obsahem této kapitoly vést nekonečné polemiky, zda naše vláda měla či neměla Mnichovskou dohodu respektovat. Podstatný je fakt, že dohoda byla aktem mezinárodní arbitráže a Československo by jejím nerespektováním porušilo právní závazky, které samo podepsalo a vystavilo by se sankcím. Byl to tedy akt zcela legální. Sporné je, zda odpovídal také morální rovině mezinárodního práva.

Za zmínku ještě stojí, že v kritických podzimních dnech roku 1938 zveřejnil v rádiovém projevu český spisovatel Karel Čapek své provolání k sudetským Němcům. Zaklínal se dobrou vůlí obou národů a varoval Němce před příklonem k fanatické nacistické ideologii. Prorokoval, že tím na sebe i na nás přivolávají katastrofu nevídaných rozměrů, která zničí oba národy a zanechá jejich společné dědictví v prachu. Bohužel tato jeho prorocká slova nebyla ve své době vyslyšena.

Poválečný odsun

V prvních říjnových dnech roku 1938 tak skončilo soužití Čechů a Němců ve společném státě. Trvalo sedm století a nebylo vždy jednoduché. Bylo však katastrofou pro oba národy, že své společné sousedství ukončily takovýmto nešťastným způsobem. Poslední tragickou tečku pak učili poválečný odsun německého obyvatelstva. Také tato událost budí dodnes značné kontroverze. Nicméně je třeba ji posuzovat v kontextu doby.

Filmové záběry na davy jásajících sudetských Němců, kteří demontují symboly československé státní moci a vyvěšují nacistické vlajky s hákovým křížem, jistě silně cloumaly většinou české veřejnosti. Zástupy lidí hajlujících při příjezdu říšského vůdce do Českého Krumlova, Karlových Varů či Liberce byly hřebíky, které Němci vtloukali do rakve společného soužití s Čechy. Ještě více šrámů pak způsobilo masové vyhánění statisíců českých občanů ze Sudet do vnitrozemí. Tito uprchlíci putovali jen s nejnужnějšími osobními věcmi z území, které nadšeně zabírala Třetí říše. Avšak nepřekonatelnou bariéru mezi oběma národy vytvořila až následná nacistická okupace v Protektorátu. Zejména události spojené s Heydrichiádou, Lidice, Ležáky a další příklady německé okupační zvůle přesvědčily většinu veřejnosti, že Češi s Němci spolu v jednom státě již nikdy nebudou schopni žít. V tomto smyslu referovali domácí odbojáři nálady veřejnosti prezidentu Benešovi do Londýna. Požadavky domácího odboje byly v zásadě dva. Obnovení republiky v předmnichovských hranicích (tedy odvolání Mnichovské dohody) a vysídlení podstatné části sudetských Němců ze země pryč.

Prosadit první z těchto bodů bylo paradoxně snazší a Beneš nakonec dosáhl toho, že Británie i Francie svůj podpis pod Mnichovskou dohodou odvolaly (o této věci je podrobněji zmíněno v kapitole Československo po roce 1845). Horší byla situace týkající se odsunu bezmála tří milionů Němců. Bylo nemyslitelné, aby nové Československo provedlo tento akt bez souhlasu evropských velmocí. Nehledě na to, že samotné odsunutí obyvatelstvo musel na území okupovaného Německa někdo přijmout a postarat se o ně (také o tomto je pojednáno v kapitole Československo po roce 1945). Zde se sluší jen uvést, že první velmocí, která s požadavkem vysídlení sudetských Němců souhlasila, byl Sovětský svaz a Beneš musel učinit řadu ústupků, než tento souhlas dostal. Nakonec právě pod vlivem Stalina souhlasili s odsunem i Britové a Francouzi na Postupimské konferenci v srpnu 1945. Československo ale nebylo jediný stát, který se rozhodl vystěhovat německé obyvatelstvo ze svého území. K podobnému kroku se rozhodli například také Poláci po té, co získali rozsáhlá území Slezska a Pomořanska, kde po staletí žili takřka výhradně Němci. V jejich případě se odsun týkal dokonce takřka 6 milionů osob.

Samotný odsun necelých více jak 2,5 milionu sudetských Němců byl realizován na základě dekretů prezidenta Beneše. Dekret o úpravě státního občanství odnímal osobám německé národnosti československé státní občanství a v podstatě z nich učinil cizince. Retribuční dekret pak umožnil zabavení

veškerého jejich movitého a nemovitého majetku bez náhrady. Němci si sebou směli vzít jen osobní věci v jednom zavazadle na osobu. Abychom si uvědomili rozsah tohoto opatření, musíme uvážit, že se týkalo bezmála tří milionů lidí. Mnohé pohraniční okresy, kde Němci tvořili až 90% obyvatel, se takřka vylidnily. Všechny jejich majetky pak byly rozdávány novým českým osadníkům. V podstatě se jednalo o novou kolonizaci pohraničí podobnou té, která proběhal ve středověku. Nyní se ale vše realizovalo během dvou let 1945-1946. Sluší se zmínit, že dekrety i odsun se nevztahovaly na ty Němce, kteří mohli prokázat svou antifašistickou činnost před a během války. Logicky se ale jednalo o zanedbatelné procento z nich.

Takzvaný „organizovaný odsun“ nebo též Postupimský transfer, provedený pod taktovkou armády, policie a místních národních výborů, mohl začít až na konci roku 1945 (čekalo se na schválení Postupimskou konferencí). Tato událost budí dnes podstatně méně kontroverzí a vášní. Nejspornější je ale fáze vystěhování Němců, která mu předcházela a pro kterou se vžilo označení „divoký odsun“. Probíhala neřízeně a spontánně již od prvních dnů po květnovém osvobození a místy měla charakter genocidy. Během osvobozování Československa a v následných dnech a týdnech bylo rozhodnuto o tom, že československé vojenské jednotky, které do té doby sloužily v rámci Rudé armády, provedou v součinnosti s ruskými vojsky a místními národními výbory vojenské obsazení pohraničí a zjednájí klid a pořádek v těchto oblastech. K postupujícím vojskům se ale přidávali i vyzbrojení českoslovenští partyzáni a odbojáři. Vojáci a odbojáři neměli žádné instrukce o tom, jak zacházet se sudetským obyvatelstvem. A tak se na mnoha místech rozhodli vzít spravedlnost do vlastních rukou. Podrobná zpráva o těchto událostech by vydala na samostatný článek. Uvedme jen, že během léta a podzimu 1945 byly v pohraničí provedeny desítky improvizovaných lidových soudů, popraveny tisíce sudetských Němců a asi jedna čtvrtina z nich násilím vyhnána za hranice země. Tyto masakry jakoby symbolizovaly tragické zakončení mnohasetletého soužití obou etnik v českém státě.

První československá republika

Sen o nezávislém státě

„Lide československý! Tvůj odvěký sen stal se skutkem. Stát československý vstoupil dnešního dne v řadu samostatných, svobodných, kulturních států světa.“ Touto větou začíná slavné provolání Národního výboru, kterým byl 28. října 1918 oficiálně vyhlášen nezávislý československý stát. Pod dokumentem je podepsáno pět mužů – politických reprezentantů národa, kteří spolu s mnoha dalšími byli tak říkajíc v pravý čas u toho. Jinak se jejich role zhodnotit nedá. Kdybychom zalistovali v čase zpět před rok 1914, tedy před začátek První světové války, nenašli bychom mezi nimi takřka jediného, který by s myšlenkou nezávislého Československa veřejně koketoval. Dokonce ani Tomáš Garrigue Masaryk, který byl dvakrát zvolen poslancem Říšské rady ve Vídni (1907 a 1911), nevnesl požadavek na vyhlášení nezávislosti v žádném svém dřívějším veřejném ani soukromém projevu. Československo tak nebylo vyvrcholením jakéhosi „odvěkého snu“ o samostatnosti. Bylo produktem První světové války, bez níž by nikdy nevzniklo. Stalo se jedním z mnoha nástupnických států po válce, která zcela překreslila hranice Evropy a ukončila předešlý věk 19. století. Jeho vznik nebyl ani nevyhnutelný, ani samozřejmý a vedla k němu velice trnitá cesta. Masaryk i všichni ostatní aktéři těchto dní si museli být vědomi toho, že vznik státu byl umožněn jednak neočekávanou souhrou příznivých historických okolností, jednak blahosklonným souhlasem vítězných velmocí. Tyto dva faktory nejen že umožnily jeho existenci, ale byly také zcela limitní pro jeho budoucí přežití.

Boj za myšlenku nezávislého Československa

Ve dvacátých letech kladli novináři prezidentu Masarykovi častokrát otázku, kdy a za jakých okolností dospěl k názoru, že Češi a Slováci by měli usilovat o svůj zcela nezávislý stát. Dle Masaryka spočíval prvotní impuls ve viditelné neochotě českých odvedenců bojovat a padnou za císaře a vlast. Pravdou je, že Češi nebyli příliš nadšeni z vidiny boje po boku německých a maďarských jednotek proti slovanským bratrům z Ruska a Srbska. V českém národě byl hluboce zakořeněn a po léta národního obrození posilován pocit slovanské vzájemnosti a rusofilství. Boj za lepší státoprávní postavení v rámci Rakousko-Uherska, který vedla česká politická reprezentace celou druhou polovinu 19. století, byl chápán jako boj proti utlačovatelskému germánskému a uherskému elementu (podrobněji v kapitole Česko-německé vztahy v moderní době). Politická reprezentace ale v těchto konfliktech nikdy nevznesla požadavek na úplnou samostatnost a stále se držela Palackého myšlenky austroslavismu – tedy federalizace monarchie a její zachování. Ani většina českých vojáků, kteří bojkotovali povolávací rozkazy a na frontě hromadně dezertovali do ruských a srbských pozic, patrně neuvažovala o úplné likvidaci habsburské monarchie. Svými útekami chtěli spíše demonstrovat neochotu bojovat za císaře, který se v minulosti k národu zachoval velice macešsky. Pro Masaryka to byl ale signál, že Češi si dále nepřejí setrvat pod vládou Habsburského domu a cesty českého národa a rakouské dynastie se definitivně rozcházejí.

Druhým z argumentů, který se později objevil, byla radikalizace samotných rakouských Němců. Ti během války stále častěji a stále nevybíravěji zdůrazňovali pangermánskou podstatu konfliktu. Jak se habsburská monarchie dostávala více a více do vleku vilémovského Německa, rostlo i odhodlání rakouských Němců definitivně vyřešit národnostní problém soužití se slovanským etnikem, a to jeho úplnou germanizací. V takovéto situaci začal Masarykovi připadat Palackého austroslavismus pro Čechy neudržitelný. Austroslavismus byl postaven na pragmatickém soužití Slovanů, Germánů a Maďarů ve státě, který bude kompromisem jejich ambicí. Nyní ale německé ambice začaly zastíňovat vše ostatní a Masaryk došel k závěru, že budoucnost národa lze zachránit jen vystoupením z tohoto společenství. Tak lze ve stručnosti definovat jeho motivy.

Ještě před Masarykovým odjezdem do exilu na konci roku 1914 byla vytvořena tajná odbojová protirakouská organizace s názvem Maffie. Jejím účelem bylo poskytovat Masarykovi zpravodajskou službu a informovat ho o dění doma. Členy byli významní představitelé domácí politické scény. Například Edvard

Beneš (později odjel za Masarykem do Francie), Karel Kramář, Alois Rašín, Josef Scheiner a Přemysl Šámal. Na konci roku 1915 ale rakouská policie činnost této organizace rozbila a její představitele zatkla. Tím byla jakákoliv protirakouská odbojová činnost doma potlačena a po zbytek války se již žádné podobné snahy neobjevily. Hlavním důvodem byl strach českých politiků z tvrdých postihů ze strany rakouské policie a soudů, které jakékoliv sympatie s Masarykovou akcí klasifikovaly jako velezradu. Domácí zpravodajská činnost pak po zbytek války probíhala jen díky několika tajným kurýrům (mezi ně patřila například i světoznámá operní pěvkyně Ema Destinová). Kramář s Rašínem byli dokonce za svou protistátní činnost odsouzeni k trestu smrti, který jim byl nakonec prominut až v souvislosti s amnestií nového císaře Karla I. Veškerá aktivita spojená se snahou o vytvoření samostatného státu tak spočívala na zahraničním odboji.

Když Masaryk na podzim 1914 odjížděl inkognito na falešný pas do západní Evropy, patrně netušil, že se domů vrátí až po čtyřech letech. Varování přátel, aby se nevracel, neboť na něj rakouské úřady vydaly zatykač, jej zastihlo ve Švýcarsku. Zde také v červenci 1915 vystoupil u příležitosti výročí upálení Jana Husa a oficiálně vyhlásil plán rozbití Rakouska-Uherska a vzniku nezávislých a demokratických slovanských států. Vycházel z představy, že monarchie je v zásadě nereformovatelná, dostává se stále více do vleku Německa a pangermánsky uvažujících rakouských Němců. V takové zemi není pro slovanské národy místa a musí ji buď opustit, nebo zahynout. Západní tisk tehdy jeho vystoupení glosoval posměškem, že stárnoucí profesor z Prahy vyhlásil soukromou válku habsburské dynastii. Masaryk však nebyl sám. Kromě podpory, které se mu dostávalo v některých kruzích doma (například již zmiňovaná Maffie) se mohl opřít také o masivní sympatie v zahraničí. Velice aktivně začaly na obranu jeho myšlenky vystupovat spolky českých a slovenských krajanů, které existovaly v dohodových zemích. Krajané ve Spojených státech, Francii nebo Rusku zakládali dobrovolnické vojenské jednotky a bojovali v dohodových armádách s cílem vybojovat českému a slovenskému národu svobodu. Příkladem může být rota „Nazdar!“ bojující ve Francii nebo „Česká družina“, která se zformovala v carském Rusku. Tyto spolky zároveň mohutně finančně podporovaly Masarykovy aktivity. Jistou zajímavostí je, že tyto nemalé finanční dary nebyly nikdy ani po válce řádně vyúčtovány.

Vedle podpory krajanských sdružení byli nejsilnější Masarykovou oporou jeho spolupracovníci a podporovatelé. Klíčovou roli sehrál Edvard Beneš, se kterým se Masaryk seznámil ještě během svého působení na Karlově univerzitě. Beneš odjez za Masarykem v září 1915, čímž se vyhnul zatčení, které postihlo jeho kolegy z Maffie. Spolu se pak ve Francii spojili s třetím společníkem, slovenským astronomem, politikem a generálem francouzské armády, Milanem Rastislavem Štefánikem. Tento triumvirát se pak stal hlavním aktérem zahraničního odboje. Masaryk působil jako vůdčí ideová, propagační a politická síla, Beneš měl na starosti administrativní a vyjednávací kroky a Štefánik otevíral skupině dveře do vysokých pater francouzské diplomacie. Během roku 1915 pak tito muži založili Český komitét zahraniční se sídlem v Paříži, který se později transformoval na Českou národní radu. Jejím cílem bylo ekonomicky i organizačně zajistit celou odbojovou činnost. Kromě této trojice zde působila také řada dalších podporovatelů a obdivovatelů slovanské otázky z řad západních žurnalistů, akademiků a veřejně činných osob. Za všechny je třeba zmínit alespoň Ernsta Denise, francouzského historika, který se dlouhodobě zabýval otázkou slovanské historie a netajil se svým obdivem k Masarykovu úsilí. Dalším vlivným mužem byl například britský publicista Robert Seton-Watson, který v britském tisku opakovaně zdůrazňoval význam české otázky v probíhajícím válečném konfliktu. Cílem bylo oslovit především dohodové politiky, kteří měli osud budoucího státu ve svých rukou.

Zde totiž narážíme na klíčový problém celé zahraniční odbojové činnosti. Masarykova publikační a přednášková činnost, Benešova diplomatická aktivita, Štefánikovy kontakty ani finanční dary a osobní nasazení členů krajanských spolků by nebyly nic platné bez souhlasu dohodových velmocí. Masaryk si plně uvědomoval, že o poválečném uspořádání budou rozhodovat nikoliv články v novinách nebo tisíce lidí na jeho přednáškách, ale britští a francouzští diplomaté. Právě ty bylo nezbytné získat pro myšlenku nezávislého Československa. Proto se rozhodl přetavit českou a slovenskou otázku a učinit z ní otázku světovou. Vystoupil s tvrzením, že probíhající válečný konflikt není jen válkou velmocí v tradičním slova smyslu. Dle něj tu probíhá souboj dvou odlišných koncepcí evropské civilizace. Na jedné straně stojí starý a konzervativní model dědičných feudálních monarchií reprezentovaný vilémovským Německem,

habsburským Rakousko-Uherskem a osmanským Tureckem. Na straně druhé je moderní liberálně demokratický politický systém v čele s republikánskou Francií a konstituční Británií. Válka byla v Masarykově pojetí bojem starého řád s řádem novým, soubojem dobra a zla, temnoty a světla. Válčící dohodové státy by měly usilovat nejen o porážku centrálních mocností, ale také o demokratizaci a modernizaci politického a společenského systému na celém evropském kontinentě. V tomto světle se jeví jako logické usilovat o právo na sebeurčení pro malé národy střední a východní Evropy, které se chtěly dát na cestu západního liberálního parlamentarismu. Mají také právo na národní sebeurčení a do budoucna budou garantem mírového a pokrokového vývoje na kontinentě. Masarykovi bylo jasné, že středo a východoevropský prostor je národnostně, jazykově a kulturně silně roztržštěn a atomizován. Proto navrhoval vznik slovanských federací sobě blízkých národů. Měl tak vzniknout nejen československý stát, ale také velká jihoslovenská federace Srbů, Chorvatů a Slovinců a také obnovené Polsko. Tak se česká otázka, v podstatě okrajová a provincionální záležitost, stala otázkou světovou.

V této Masarykově koncepci nového uspořádání střední Evropy narážíme od samého začátku na řadu kontroverzí a protikladů. Jedním z největších problémů bylo budoucí fungování slovanských federací a soužití národů, které spolu kulturně, jazykově i nábožensky naprosto nekomunikovaly a jejich jediným pojítkem byla příslušnost ke slovanskému etniku. Příkladem může být Jugoslávie, kde měli vedle sebe v jednom státě žít pravoslavní Srbové, katoličtí Chorvati a muslimští Bosňáci. Dalším sporným bodem byla přítomnost početných německých menšin v celém tomto prostoru. Přestože měl Masaryk tendenci jejich množství neustále bagatelizovat, tento problém tím nezmišlel. Patrné to bylo na příkladu budoucího Československa, kde by Němci tvořili po Čechách druhou nejpočetnější skupinu osob a druhý slovanský národ této federace (Slováci) by byli až na třetím místě. S touto nepříjemnou skutečností se představitelé České národní rady vypořádali již během války formulací ideje čechoslovakismu.

Myšlenka čechoslovakismu se zrodila z debat mezi Masarykem, Benešem a Štefánikem. Vycházela z představy, že Češi a Slováci jsou dvě větve téhož národa, které jen shodou historických okolností hovoří dvěma dialektami téhož jazyka. V budoucím Československu tak nebudou žít národy český a slovenský, ale národ československý. Tím by byli čeští Němci dostatečně početně přečísleni, aby bylo možné celý stát považovat za slovanský. Touto statistickou klíčkovou dokázali čeští představitelé argumentovat během jednání s dohodovými mocnostmi. Problém spočíval v tom, že Slováci se v žádném případě necítili být Čechoslováky a to ani v pozdějších letech existence společného státu. Idea čechoslovakismu pak způsobila mnoho konfliktů a střetů mezi Čechy a Slováky, jak bude ještě zmíněno.

Problém Masaryka a jeho lidí ale v tuto chvíli nespočíval v tomto nacionálním novotvaru. Sporná byla spíše jejich legitimita. Členové České národní rady, kteří jednali s dohodovými politiky, totiž postrádali politický mandát. Masaryk byl vysokoškolský profesor (i když také působil jako poslanec Říšské rady), Beneš se živil jako žurnalista a překladatel a Štefánik byl naturalizovaný francouzský generál se slovenskými kořeny. Když tedy Masaryk předložil britskému ministerstvu zahraničí dokument s názvem „Free Bohemia“, kde tvrdil, že jeho snahy podporuje celá domácí politická elita a drtivá většina národa, jednalo se v lepším případě o tvrzení sporné. Pravdou sice je, že členem České národní rady byl i poslanec agrární strany Josef Dürich, který měl její činnosti dát jakýsi punc legitimacy a spojení s domácí politickou scénou, jeho činnost byla ale okrajová a Masarykovy snahy spíše nespočíval. Argument, že Masaryk postrádá jak plnou podporu politické reprezentace, tak domácího obyvatelstva, byl jednou z nepřekonatelných bariér, na které u francouzské a zejména u britské strany narážel. K jeho plánům se velice skepticky stavěl i britský ministerský předseda David Lloyd Georg, který výslovně podporoval zachování habsburské monarchie jako stabilizačního prvku ve střední Evropě. Výhrady Britů vůči separatistickým snahám slovanských národů střední Evropy byly navíc motivovány jejich obavou, aby se takovéto snahy nerozšířily i do dalších regionů. Lloyd Georg měl na mysli například Iry, kteří by také mohli požadovat právo na sebeurčení. Vzhledem k charakteru britského impéria coby mnohonárodnostního konglomerátu byly takovéto myšlenky velice nebezpečné. Zde je nutné zmínit, že na premiérové obavy skutečně došlo. Po skončení války Irové svůj boj za národní suverenitu zahájili a roku 1922 samostatné Irsko opravdu vzniklo.

Tento britský argument korespondoval také s postojem řady českých politiků doma v Rakousku. Na začátku války zde sice působila již zmíněná Maffie, ale po té, co rakouská policie její činnost rozprášila, jakýkoliv projev odporu proti rakouské vládě ustal. Vyvrcholením pak byly události, ke kterým došlo na začátku roku 1917 po smrti císaře Františka Josefa I. Nově nastoupivší císař Karel I. si plně uvědomoval křehkost konstrukce habsburského státu, který držela pohromadě už jen tvrdá policejní diktatura nastolená ihned po vypuknutí války. V podhoubí tu ale působily destruktivní síly jak ze strany radikálních pangermánsky orientovaných Němců, tak ze strany nespokojených Slovanů (zejména Čechů). K jejich radikalismu přispěly i informace o revoluci, ke které došlo na jaře 1917 v Rusku a která vedla k pádu cara Mikuláše. Karel, ve snaze zachránit vlastní trůn a monarchii, přistoupil k mohutné liberalizaci země. Propustil politiky odsouzené na smrt za vlastizrady (např. Kramář s Rašínem), opět svolal Říšskou radu a slíbil poválečnou demokratizaci a federalizaci. Tedy to, oč čeští poslanci léta usilovali. Výměnou požadoval projev loajality a respektu k habsburskému trůnu a odmítnutí separatistických myšlenek prezentovaných Masarykem. Čeští poslanci na Říšské radě ve Vídni sdružení v klubu Český svaz zcela jednoznačně podpořili myšlenku zachování Rakousko-Uherska. Masarykovy zahraniční snahy tím byly silně podkopány a vidina vzniku nezávislého státu se zdála být nereálná.

Československé legie a vznik samostatného státu

Ke změně došlo až během roku 1917. Zlomovým momentem byla již zmíněná ruská revoluce v březnu téhož roku. Ta nejen že svrhla vládu samoděržaví a nastartovala demokratizaci země, ale také umožnila vznik dobrovolnických vojenských jednotek složených z českých a slovenských vojáků, kteří dezertovali v minulých letech z rakouské armády. Začaly se tak odvíjet dějiny československých legií v Rusku. Předešlá carská moc se na tyto rakouské sběhy dívala s nedůvěrou a většinu z nich internovala v zajateckých táborech spolu s Němci a Maďary. Nová republikánská vláda premiéra Alexandra Kerenského umožnila, aby Češi a Slováci vstupovali do ruské armády a dokonce si v jejím rámci utvářeli své vlastní bojové oddíly. K zásadnímu obratu v postoji ruské strany pak došlo díky bitvě u ukrajinského Zborova (2. 7. 1917). Zde se v bojích s rakousko-uherskou armádou Čechoslováci natolik vyznamenali, že na Masarykův nátlak ruská vláda umožnila vznik samostatné armádní skupiny pod českým velením. Během několika měsíců vytvořili legionáři více jak šedesátitisícový armádní sbor, který byl pověstný svou vynikající bojovou morálkou a nasazením. Jednotlivé legionářské oddíly se odvolávaly na starodávné české válečné tradice a dávaly si dokonce husitská jména (sbor Jana Žižky, brigáda Prokopa Holého a podobně). V podmínkách demoralizované ruské armády, která volala po urychleném ukončení války s Německem, tvořili legionáři jednu z opor východní fronty. Masaryk pak osobně odjel do Ruska verbovat další krajany, kteří stále přebývali v zajateckých táborech. Souběžně s tím začaly vznikat obdobné vojenské oddíly složené z československých zajatců také v Itálii a v omezené míře i ve Francii. Na konci války tak na všech frontách bojovalo bezmála sto tisíc Čechů a Slováků. Legionáři zvolali Masaryka svým vrchním velitelem a ten mohl vystupovat jako oficiální představitel této bojové organizace. Vznikla tak paradoxní situace, neboť Československo stále ještě neexistovalo, ale mělo již svou armádu.

To vše se dělo v situaci, kdy se východní fronta začínala hroutit pod tlakem pacifistických názorů šířících se v ruské armádě prostřednictvím bolševické agitace (podrobněji o tomto problému v kapitole Ruský bolševismus). Legionáři byli ale zcela imunní vůči bolševické protiválečné propagandě. Právě naopak. Považovali bolševiky volající po ukončení války s Německem za své úhlavní nepřátele. Když pak na konci roku 1917 Lenin a jeho lidé převzali v zemi moc a rozpoutali občanskou válku, staly se československé legie v Rusku klíčovou silou, která mohla významně přispět k jejich porážce. Masarykova strategie však byla jiná. Nehodlal se nechat vtáhnout do ruské občanské války a rozkázal stáhnout legie do západní Evropy. Jedinou schůdnou cestou bylo přesunout je na Sibiř a odtud přes Panamu do Francie. A tak se tisíce československých legionářů přesouvaly po transsibiřské magistrále do Vladivostoku. Mnozí legionáři sebou na cestu brali i své ruské manželky, často se ve vojenských ešalonech přesouvaly celé rodiny. Je logické, že se legionáři na své cestě střetávali s mocí Rudé armády, která podstatnou část Sibiře kontrolovala. Po té, co odmítli uposlechnout Trockého rozkaz, aby se buď rozpustili, nebo přijali autoritu Rudé armády, došlo na

několika stanicích k potyčkám s místními bolševickými sověty (známý je například incident v uralském Čeljabinsku). Národní rada legií (jakýsi její vrcholný orgán) se po těchto problémech rozhodla pro jistotu celou magistrálu vojensky obsadit.

Vznik legií ve druhé polovině roku 1917 byl doslova požehnáním pro představitele České národní rady, jejímž jménem teď v Paříži vystupoval Beneš. Legionáři sloužící v řadách dohodových vojsk byli neoddiskutovatelným argumentem pro všechny kritiky, kteří stále zpochybňovali Masarykovu legitimitu hovořit jménem českého národa. Benešův vzkaz francouzské a britské vládě byl jasný: „Na straně Dohody bojují desetitisíce Čechoslováků jako naše národní armáda. Jaký potřebujete další důkaz o tom, že náš národ touží po svobodě a nezávislosti, za kterou prolévá spolu s vašimi muži krev.“ Tento argument nebylo již možné bagatelizovat. Masaryk už nebyl vnímán jako výstřední profesor s ještě výstřednějšími nápady, ale jako člověk, který disponuje nemalou bojovou silou. S tímto poselstvím pak v dubnu 1918 odjel z Ruska do Spojených států.

Masaryk správně odhadl, že nejsnazší cesta k respektování České národní rady a celého úsilí o uznání nároků Čechů a Slováků na vlastní stát vede skrze amerického prezidenta Woodrow Wilsona. Spojené státy vstoupily na jaře 1917 do války, čímž se zásadně změnil poměr sil válčících stran. Otevřela se tím ale i naděje pro československý odboj. Ve Spojených státech působila početná a velice vlivná komunita československých krajanů. Ti již delší čas Masaryka finančně podporovali. Nyní jej čekalo uvítání, které se s jeho příjezdem do Francie roku 1915 nedá srovnávat. Během několika let se totiž z neznámého akademika změnil v mediálně slavnou osobnost. Krajanskými spolky v Chicagu byl vítán jako novodobý mesiáš (na jeho uvítání se prý sešel až dvoustetisícový průvod). Během léta 1918 pak organizoval rozsáhlou kampaň po celých Spojených státech. Byla namířena na všechny české, slovenské a posléze i rusínské krajany ve snaze získat jejich podporu pro myšlenku nezávislého státu. Vyvrcholením této kampaně byl podpis Clevelandské dohody. Ta byla sepsána mezi Masarykem jakožto předsedou České národní rady a zástupci krajanských spolků v Americe. Deklarace stanovila, že nově vytvořené Česko-Slovensko (jak se měl stát nazývat) bude demokratický právní stát fungující na spolkovém principu federace Čechů a Slováků. Tyto body pak byly zpřesněny a doplněny v návazné Pittsburské dohodě. Zde je nutné podotknout, že k naplnění tohoto příslibu nikdy nedošlo a předválečné Československo se federací nikdy nestalo (došlo k tomu až v roce 1968). Právě na znění Pittsburské dohody se později odvolávali slovenští separatisté, jak bude zmíněno níže. Jednáními s americkými diplomaty Masaryk završil osobní schůzkou s prezidentem, kde už vystupoval jako člověk, za kterým stojí velice vlivná skupina krajanských organizací v Americe.

Wilson již v lednu 1918 formuloval americké válečné cíle v dokumentu s názvem „14 bodů prezidenta Wilsona“. Vyzýval mimo jiné i k prosazení práva evropských národů na sebeurčení a k vytvoření spravedlivého politického uspořádání středo a jihovýchodní Evropy. Je ovšem nutné vzít v potaz, že Wilson příliš neznal realitu této oblasti a o komplikovanosti a složitosti místních národnostních a náboženských poměrů neměl ani tušení. Navíc jeho deklarace byla poměrně vágní a zatím vůbec nespifikovala, jakou cestou se má této spravedlnosti docílit. Masaryk pak Wilsona přesvědčil, že naplnění jeho plánu je možné jen rozbitím Rakousko-Uherska a realizací vize Evropy malých suverénních národních států nebo federací. Američané proto pozměnili své válečné cíle a zařadili mezi ně i rozbití Rakouska-Uherska. Stalo se tak doslova na poslední chvíli – 18. října 1918. O vzniku Československa bylo rozhodnuto doslova v několika dnech (mezi 16. – 18. říjnem). Do té doby vůbec nebylo jisté, zda dojde na mapě střední Evropy k nějakým změnám. Nyní však byla Česká národní rada všemi dohodovými mocnostmi uznána jako reprezentant samostatného státu a československé legie jako součást dohodových vojsk.

Na všechna tato jednání samozřejmě musela zareagovat i domácí politická reprezentace. Poslanci Říšské rady, kteří ještě roku 1917 hrdě deklarovali svou věrnost habsburskému domu, začali pomalu obracet. V lednu 1918 vydali Tříkrálovou deklaraci, ve které se sice ještě neobjevuje jednoznačný požadavek rozbití monarchie, ale hovoří se zde již o právu českého a slovenského národa na vlastní svrchovanost v rámci monarchie. Významným impulsem pro ně byl například i dopis českých spisovatelů, v němž se významné osobnosti české kultury zasazovaly o změnu loajálního postoje vůči Rakousku. V červenci 1918 vznikl

v Praze Český národní výbor složený z předních politických reprezentantů národa. V jeho čele stál Karel Kramář, v té době nejvýraznější postava české politické scény. Během říjnových dnů zahájili zástupci Národního výboru jednání s Českou národní radou v Paříži o průběhu případného převzetí moci ve státě a provedení vyhlášení nezávislosti. Během první poloviny 1918 tak česká domácí politika prošla pozoruhodnou proměnou. Kdy od jednoznačné podpory zachování monarchie přes opatrné požadavky na národní svrchovanost přešla až k jednání o vyhlášení nezávislosti. To vše pod dojmem měnícího se postoje dohodových velmocí k Masarykovu úsilí.

Poměrně zoufalý byl postoj rakouské vlády, která se snažila zanikající monarchii zachránit. Císař Karel I. se pokoušel zvrátit postoj českých politiků a získat je zpět pro myšlenku zachování Rakousko-Uherska. V žádném případě však nehodlal jejich názory zvrátit násilím. Věděl, že touto cestou by rozpad monarchie ještě urychlil. Dne 16. října dokonce zaslal prezidentu Wilsonovi dopis, ve kterém se zavazoval demokratizovat a federalizovat monarchii (hovořilo se o spolkovém uspořádání), byl ochoten garantovat částečnou suverenitu Čechům a žádal o odmítnutí Masarykova plánu. Ten na kontra zaslal americkému prezidentu „Prohlášení nezávislosti československého národa“ – později nazvané Washingtonská deklarace. Žádost Karla I. americká vláda 18. října zamítla a podpořila Masarykovu deklaraci. O osudu monarchie tak bylo rozhodnuto. Nyní se jen čekalo, kdy bude vyhlášení Československa realizováno.

Dne 27. října požádala rakouská vláda dohodové mocnosti o kapitulaci. Následující den o tom informoval tisk. Tato žádost se stala signálem pro tisíce Čechů, kteří se zcela spontánně vydali do ulic jásavě slavit nezávislý stát, strhávali symboly rakouské monarchie a provolávali slávu české nezávislosti. Na tuto lidovou revoluci zareagovali politici Národního výboru veřejným vystoupením, kdy v odpoledních hodinách 28. října vyhlásili z balkónu Národního divadla nezávislý stát. O překotnosti těchto událostí svědčí skutečnost, že největší z českých politiků – Karel Kramář nebyl osobně přítomen. Významná byla ale účast slovenského politika Vavro Šrobára. Ještě téhož dne odvezl text svolání samostatnosti na Slovensko. Slovenští předáci byli již delší dobu v kontaktu s Národním výborem a plně podporovali myšlenku společného státu tak, jak bylo stanoveno v Pittsburské dohodě. Zástupci slovenského národa se sešli v Turčianském Svetém Martině a o dva dny později. Zde sepsali Martinskou deklaraci, kterou se slovenský národ připojuje k novému československému státu. Definitivně tak bylo Československo vyhlášeno vlastně až 30. října.

Zápas o územní vymezení nového státu

Věnovali jsme se poměrně podrobně okolnostem, které umožnily vznik prvního československého státu. Platí totiž výrok, který kdysi pronesl Masaryk: „Státy se udržují idejemi, na kterých vznikly“. Jeho existenci umožnila souhra šťastných okolností, ke kterým došlo ve víru války a Masarykovo nezlomné přesvědčení, že demokratická republika je pro náš národ vhodnější, než tradicionalistická monarchie. Bylo proto nezbytné tyto skutečnosti analyzovat, neboť podstatným způsobem rozhodly o podobě nového státu a také o jeho dalším směřování. Mýlil by se ale ten, kdo by očekával, že 28. říjnem vše skončilo a nadále se ve všech českých, moravských, slezských, slovenských a rusínských městech a vesnicích jen slavilo. Jistě to platí o oblastech obývaných českým, slovenským nebo rusínským etnikem. Na mnoha místech však důvod k oslavám neviděli a nová republika musela ještě vyřešit ne jeden problém. Mezi ty největší patřila otázka, kudy vlastně povedou hranice státu, která území a národy do něj budou a které nebudou patřit. Další otázkou byla politická a sociální situace, která se těsně po skončení války zdála být výbušnější než kdy dříve. A konečně tu byla otázka, jak nový stát zabezpečí svou existenci do budoucna a jaký vztah bude mít se svými novými sousedy. Jako nejakutnější se ve dnech o vyhlášení nezávislosti jevila otázka geografického vymezení a etnického složení státu.

Když Masaryk během války hovořil o Československu, měl na mysli stát vytvořený v historických hranicích Království českého. Historické hranice pak byly nepřekročitelnou podmínkou i na všech následujících jednáních, která jménem republiky vedl v Paříži Edvard Beneš. Mělo to své důvody historické, emoční a především ekonomické. Během průmyslové revoluce se v českých zemích vytvořil průmysl především

v surovinově bohatém pohraničí a byl silně provázán se zemědělskou základnou ve vnitrozemí. Pro ekonomické přežití republiky tak bylo nezbytné zachovat její celistvost. Celá věc měla ale nejeden háček. Tím byl fakt, že součástí státu mělo být také Slovensko, které žádné historické hranice nikdy nemělo. Od 9. století totiž bylo součástí Uher. O tomto problému bude ještě podrobněji pohovořeno. Dalším háčkem byl fakt, že Československo vzniklo na myšlence práva národů na sebeurčení. Toto právo nemůže z principu respektovat jakékoliv historické hranice, ale jen hranice národnostní a etnické. Podle logiky věci by do Československa měla patřit jen území obývaná Čechy a Slováky. V takovém případě by nemohlo zahrnovat ani Sudety obývané Němci, ani Těšínsko s dominantní polskou většinou a ani některé části Slovenska, kde drtivě převládali Maďaři. Právě boj o udržení historických hranic a vytýčení hranic tam, kde nikdy neexistovaly, poznamenal první měsíce a léta nezávislého státu. O problematice sudetských Němců a jejich postoji k nově vzniklému státu, do kterého měli patřit, je podrobněji pojednáno v kapitole Česko-německé vztahy v moderní době. Zde jen zmíníme, že na konci roku 1918 se představitelé sudetských Němců pokusili vyhlásit nezávislost Sudet, vytvořit samosprávné regiony (sudetské župy) a požádat o jejich připojení k Německu respektive k Rakousku. Tato logika vyplývala z principu práva národního sebeurčení, jak o tom nejednou hovořil prezident Wilson a konečně i Masaryk. Jejich separatistické snahy však ukončila na začátku roku 1919 až československá armáda, která za podpory Francie Sudety obsadila a úsilí Němců tvrdě potlačila. Československo totiž patřilo do tábora vítězů, Německo bylo poražené. Bylo tedy nemyslitelné, aby vítězný stát ztrácel klíčová území na úkor země poražené. Československo naopak od Německa území získalo. Jednalo se o Hlučínsko, které bylo důležité pro strategické spojení Ostravy s Opavou. Dodnes je tento region nazýván „Prajzská“, neboť byl po staletí součástí Pruska.

Podobně kontroverzní byla také otázka státoprávního uspořádání Těšínska. Tento region, ač malý rozlohou, měl pro republiku zcela zásadní význam. Jednak tudy vedla košicko-bohumínská železniční trať (tehdy jediné spojení na Slovensko). Jednak zde ležely zásoby černého uhlí klíčové pro provoz těžkého průmyslu na Ostravsku. Problém Těšínska nespočíval ani tak v tom, že zde dominantní složku obyvatelstva tvořili Poláci (to by bylo možné vyřešit obdobně, jako v případě Sudet). Kritická byla ta skutečnost, že polské územní a národnostní požadavky nebylo možné smést ze stolu tak, jako v případě poražených Němců. Polsko totiž bylo, stejně jako my, součástí tábora vítězů. Země byla po takřka sto letech 11. listopadu 1918 obnovena a tvůrci nového uspořádání Evropy (především Francouzi) s ní počítali jako se spojencem. Navíc se předpokládala užší spolupráce mezi Československem a Polskem jakožto nástupnickými zeměmi po rozpadu Rakousko-Uherska. Ta byla klíčovým prvkem plánované stability celého středoevropského prostoru. Obě země si ale na místo partnerství ihned vjely do vlasů. Sporným územím bylo právě Těšínsko. Zatímco česká reprezentace od samého počátku tvrdě prosazovala zachování celistvosti území a jeho přičlenění k nově vzniklému Československu, Poláci na Těšínsku (tvořili zde více jak 65% obyvatel) byli v kontaktu s vládou ve Varšavě a zorganizovali zde dokonce volby do polského parlamentu. Tím jasně deklarovali, ke kterému státnímu celku hodlají patřit. Nakonec sešlo i z plánovaného plebiscitu, který měl zdejšímu obyvatelstvu zajistit možnost svobodně se rozhodnout, ke kterému z obou států se chce připojit. Pohraniční spor o toto slezské území nakonec vedl nejen k roztržce s vládou ve Varšavě, ale dokonce k několika potyčkám, které v lednu 1919 dokonce přerostly v takzvanou Sedmidenní válku mezi polskou a československou armádou.

Urovnat zdejší poměry musela až mezinárodní arbitrážní komise, která nakonec v létě 1920 rozhodla o rozdělení celého Těšínska mezi oba státy. Vzniklo tak české a polské Těšínsko oddělení od sebe hraniční řekou Olší. Samotné město Těšín bylo rovněž rozděleno mezi oba státy. V české části se nacházely černouhelné doly i košicko-bohumínská trať. Tedy vše, oč Československo usilovalo. Rozpory a konflikty tím ale nebyly zcela zažehnané a Československo nedokázalo po celou meziválečnou dobu navázat s Polskem standardní diplomatické a přátelské vazby, jak to bylo původně zamýšleno. Toto skryté nepřátelství obou zemí velice silně oslabovalo trvalost a stabilitu poválečného uspořádání střední Evropy a postavení Československa v tomto regionu. Je nezbytné alespoň stručně zmínit vyústění celé kauzy. Polské požadavky stran české části Těšínska opět vyhřezly na povrch v souvislosti se sudetskou krizí v září 1938, kdy se polská vláda postavila po bok nacistického Německa a odmítla Československu pomoci. Nakonec byla většina českého Těšínska skutečně přičleněna k Polsku v rámci mezinárodní arbitráže, která proběhla jen pár týdnů

po Mnichovské konferenci. Po válce se oba sáty dohodly (mimo jiné pod silným tlakem Stalina) na návratu k hranicím z roku 1920 a tento stav trvá v zásadě do dnes.

Největším problémem však byla již avizovaná otázka slovenských hranic. Slovensko bylo tisíc let součástí uherského státu a nikdy zde nebyla vytýčena jednoznačná hranice mezi Dolními Uhry (dnešní Maďarsko) a Horními Uhry (dnešní Slovensko). Hovořit o historických hranicích bylo možné jen na severu a západě, nikoliv na jihu. Nová maďarská vláda odmítala uznat příslušnost Slovenska k československému státu a trvala na zachování celistvosti Uher. Po vyhlášení republiky začala československá vojska (složená z dobrovolníků, Sokolů a postupně se vracějících legionářů) Slovensko obsazovat. Vláda v Budapešti byla důrazně varována z Paříže, že československá armáda je součástí dohodových sil a není možné ji klást odpor. Maďarsko bylo navíc, stejně jako Německo, považováno za poražený stát, který se musí podřídit diktátu vítězných velmocí. Stále ale nebylo jasné, jak daleko na jih mohou Češi postoupit. V listopadu došlo k dohodě o dočasnou demarkační linii mezi Slovenskem a Maďarskem a tato linie se do budoucna měla stát novou slovenskou hranicí. Respektovala etnické hranice území, které je osídleno slovenským obyvatelstvem.

Situaci však silně zkomplikovala skutečnost, že v dubnu 1919 v Budapešti proběh převrat, po kterém se k moci dostali radikální marxisté usilující o provedení bolševické revoluce po vzoru ruských soudruhů. Tato událost zapadá do širšího rámce politického vývoje v Evropě po skončení války a byla zde již několikrát zmíněna. Nová bolševická vláda marxisty Bély Kuna okamžitě vojensky obsadila podstatnou část Slovenska a Sedmihradska ve snaze rozšířit sem proletářskou revoluci a udržet původní územní rozsah uherského státu. Tím rozpoutala otevřenou válku s Československem a Rumunskem. Jejich vojska okamžitě začala vytlačovat Kunovu Rudou armádu z obou okupovaných území. Československé jednotky na jaře 1919 dopochodovaly až do Bratislavy (Presburk) a k řece Dunaj. Tedy mnohem jižněji, než kudy měla vést původně zamýšlená jižní hranice Slovenska. Výsledkem této vojenské intervence byl zábor celé Podunajské nížiny včetně takzvaného Žitného ostrova. Na Versilleské mírové konferenci požadoval Edvard Beneš uznání této nové linie za definitivní hranici Slovenska. Československu se tím totiž naskytla možnost kontroly části úrodné uherské nížiny a zejména přístupu k Dunaji coby strategické říční dopravní tepně. Fakt, že na nově dobytých územích Žitného ostrova nežili žádní Slováci a obyvatelstvo je ze sta procent maďarské, v tuto chvíli nehrál žádnou roli. V důsledku toho se zhroutila i vláda Bély Kuna. Maďarský parlament pak jmenoval regentem veloadmirála Miklóse Horthyho, který uznal československé územní zisky, byť maďarská strana považovala i do budoucna jižní Slovensko za území okupované Československem. Hlavní potíž byla totiž v tom, že se v republice proti své vůli ocitla velká maďarská menšina. Ta se stala trvalým předmětem sporu mezi oběma zeměmi. Nevyřešené hraniční spory proto vedly k trvalému napětí mezi Československem a Maďarskem po celé meziválečné období. Také Maďarsko uplatnilo své územní nároky vůči Československu během krize roku 1938 a stejně jako Polsko se v rámci mezinárodní arbitráže dožadovalo navrácení okresů na jižním Slovensku. Celá oblast Žitného ostrova tak byla během války skutečně součástí Maďarska a byla, stejně jako české Těšínsko, navrácena Československu až roku 1945. Dnešní jižní slovenská hranice tak odpovídá linii, kterou vyjednal Edvard Beneš roku 1919.

Projekt Československa byl po celou první světovou válku prezentován jako projekt státu Čechů a Slováků. Ve svém důsledku ale vznikl stát, který byl tvořen velice pestrými směsí národů počínaje sudetskými Němci, těšínskými Poláky a konče jihoslovenskými Maďary. V této národnostní směsí tvořil národ československý jen něco přes 66% populace. Mnozí britští diplomaté, kteří byli k projektu Československa dlouhodobě skeptičtí, tehdy prohlašovali, že nová republika připomíná někdejší Rakousko-Uhersko, jenže v menším provedení. Země navíc trpěla nedořešenými pohraničními spory s řadou svých sousedů (Polsko, Maďarsko, částečně Rakousko), což její postavení silně oslabovalo. Vše ale kompenzovala osoba hlavního pařížského vyjednavče Edvarda Beneše, který dokázal pro novou republiku na Versilleské konferenci vyjednat vskutku exkluzivní podmínky a země si tak mohla v zásadě diktovat, kudy povedou její nové hranice. Částečně to bylo dáno také tím, že ač byla země považována z součást tábora vítězů, naše vláda uznala podíl československých vojáků bojujících v armádách Trojspolku a byla ochotna podílet se na splácení

válečných reparací jakožto země poražená. Svou samostatnost jsme tak museli vykoupit nemalými finančními částkami ve prospěch Francie a Británie.

Abychom byli zcela spravedliví, je nutné zmínit, že Československo nebylo jediným nástupnickým státem, který si přisvojoval území, na která měl jen sporný nárok. Mnohem hrabivější bylo například Polsko. Jeho východní hranice měla původně vést na linii stanovené britským ministrem zahraničí lordem Curzonem. Tato takzvaná „Curzonova linie“ měla oddělovat etnické Poláky od Rusů a stát se novou hranicí mezi oběma zeměmi. Na přelomu let 1919-1920 ale došlo k sovětsko-polské válce, během které se Rudá armáda pokoušela proniknout do středoevropského prostoru (viz kapitola Ruský bolševismus a stalinismus). Polská armáda pod velením generála Józefa Piłsudského její postup nejen zastavila, ale dobyla pro nové Polsko rozlehlá území na východ do Curzonovy linie. Ve výsledku tak bylo Polsko o čtvrtinu větší, než se původně zamýšlelo a pod jeho vládu se dostaly početné komunity Bělorusů nebo Litevců. Sluší se zde uvést, že v roce 1939 v souvislosti s napadením Polska nacistickým Německem, zabrala Stalinova Rudá armáda část polského území až po zmíněnou Curzonovu linii. A současná východní polská hranice ji více méně kopíruje dodnes.

Zápas o charakter nového státu

Ruku v ruce s problematikou vymezení hranic státu bylo nutné vyřešit také podobu politického a sociálního prostředí nového Československa. Krátce po vyhlášení nezávislosti došlo k transformaci Národního výboru v Praze do podoby Revolučního národního shromáždění. To bylo doplněno o politiky českých stran podle klíče posledních předválečných voleb v roce 1911. Revoluční národní shromáždění na své první schůzi 14. listopadu 1918 v prostorách pražského Rudolfinu zvolilo prezidentem republiky Tomáše Garrigua Masaryka (tou dobou stále ještě pobývajícím ve Spojených státech). Dále byla jmenována dočasná vláda premiéra Karla Kramáře, v níž zasedli zástupci všech českých politických stran (Vláda všenárodní koalice). Zároveň bylo Československo deklarováno jako pluralitní parlamentní republika s širokými demokratickými právy svých občanů. Součástí dalších jednání byla i příprava nové ústavy. Všechny tyto bezesporu pozitivní kroky ale nemohly zastínit fakt, že v novém parlamentu nebyl zastoupen ani jeden představitel národnostních menšin. Sudetští Němci tou dobou usilovali o odtržení a jednání parlamentu v Praze bojkotovali, na Těšínsku dokonce místní polská komunita zorganizovala volby do parlamentu ve Varšavě, Slováci rovněž zastoupeni nebyli. Žádná z národnostních menšin se tak na budování právního a ústavního pořádku země nepodílela. Pravdou ale je, že to bylo dáno jejich neochotou a nezájmem.

Ale ani mezi českými politickými stranami nebyla shoda na tom, jaké politické a sociální poměry by v zemi měly panovat. Předsedou vlády se sice stal konzervativní Karel Kramář, ale hned první volby, které proběhly na komunální úrovni v roce 1919, ukázaly jednoznačný vzestup oblíbenosti levicové Sociální demokracie. Bylo jasné, že politické preference české veřejnosti se od roku 1911 změnily. I když se jednalo jen o volby komunální (parlamentní mohly proběhnout až po přijetí ústavy v roce 1920), Kramářova vláda byla nucena podat demisi a nová vládní sestava byla tvořena dvěma nejsilnějšími subjekty – vítěznou Sociální demokracií a konzervativní Agrární stranou. V čele této „Rudo-zelené koalice“ stanul sociálně demokratický premiér Vlastimil Tusar. Vítězství Sociální demokracie v komunálních volbách v roce 1919 a následně také v prvních parlamentních volbách v roce 1920 kopírovalo již zmíněný trend příklonu obyvatel k levicovým stranám, typický v celé poválečné Evropě. V této době už ale uvnitř Sociální demokracie probíhal velice silný vnitrostranický spor. Vedení strany se od roku 1919 začalo štěpit na stoupence demokratického revizionistického směru, a radikální revoluční marxisty. Revizionisté v čele s premiérem Tusarem byli zastánci demokratického socialismu, který chtěli budovat parlamentní cestou ve spolupráci s ostatními stranami, především s pravicově konzervativní stranou Agrární. Revoluční marxisté vedeni Bohumírem Šmeralem (předseda Sociální demokracie) ale hodlali v zemi provést marxistickou revoluci po vzoru svých soudruhů v Německu či v Maďarsku. Jejich velkou inspirací byla Leninova bolševická revoluce v Rusku. Šmeral a jeho lidé obviňovali Tusarovy umírněné socialisty ze zrady zájmů dělnické třídy a kolaborace s buržoazií. V jejich podání to, co proběhlo v Československu v říjnu 1918, byla národní revoluce (jak ji

nazýval například i Masaryk), po které ale měla logicky následovat revoluce sociální, kdy se moci v zemi ujme proletariát. Tento zápas byl jedním z klíčových, protože měl rozhodnout o charakteru nového státu na celá desetiletí do budoucna.

Podobně jako v řadě dalších zemí Evropy, proběhly také v Československu pokusy o provedení proletářské revoluce inspirované děním v Rusku. Tento vnitřní konflikt u nás eskaloval na přelomu let 1920-1921. V září 1920 vytvořila marxistická revoluční část poslanců Sociální demokracie svůj vlastní poslanecký klub. Tento rozkol uvnitř nejsilnější vládní strany vedl k pádu celé vlády Rudo-zelené koalice. Prezident Masaryk pak jmenoval úřednickou vládu Jana Černého, dokud nebudou vnitrostranické spory v Sociální demokracii rozumně vyřešeny. Rozklad strany ale pokračoval a v prosinci došlo dokonce k pokusu marxistů vyhlásit v zemi generální stávkou, zmobilizovat dělníky a obsadit Lidový dům, ústředí Sociální demokracie v Praze. Generální stávka nakonec skutečně proběhla, nicméně její rozsah a dopad byly velice malé. K větším dělnickým bouřím a střetům s policií došlo jen na Kladensku nebo Hodonínsku. V zemi byl vyhlášen výjimečný stav a v podnicích, které dělnické rudé gardy obsadily, zasahovala armáda, a to dosti nevybíravě. Šmeralově revoluční frakci se podařilo mobilizovat jen zlomek dělníků a sen o proletářské revoluci se brzy rozplynul. Myšlenky na provedení marxistické revoluce byly československým obyvatelstvem přijímány velice chladně. To lze přičíst postavení československých legionářů, kteří se u nás těšili velké společenské prestiži a byli pověstní svým kritickým postojem vůči ruským bolševikům a vůbec všemu, co zavánělo marxistickými myšlenkami. Zásadní vliv měla ale také autorita prezidenta Masaryka, který se vůči marxistickému bolševismu stavěl velice kriticky. Právě osobnost československého prezidenta pomáhala kultivovat společenské klima a zmírňovat jeho radikalizaci.

Radikální část sociálních demokratů pak na svém sjezdu na jaře 1921 ustavila vlastní nezávislou politickou stranu – Komunistickou stranu Československa. Tato vzdorostrana vznikla vlastně jako z nouze ctnost po té, co se Šmeralovým lidem nepodařilo strhnout většinu veřejnosti pro myšlenku proletářské revoluce. Problémem komunistické strany ale bylo, že odčerpala nemalou část poslanců, členů i voličů Sociální demokracie. Roli nejsilnější strany v republice pak převzala konzervativní Agrární strana vedená Antonínem Švehlou. Komunisté tak vlastně docílili toho, že se vůdčí silou ve státě stala pravicově konzervativní strana a role levicových strany byla umenšena. Tuto svou dominantní pozici si Agrárníci udrželi po zbytek existence státu. Samotný Švehla byl až do roku 1929 předsedou vlády, než ho v této funkci vystřídali jeho straničtí kolegové František Udržal, Jan Malypetr a Milan Hodža, který v premiérském křesle skončil až roku 1938 v době Mnichovské krize. Právě dominantní role konzervativně pravicové Agrární strany ovlivnila celkový charakter sociálního a ekonomického prostředí první republiky a měla zásadní podíl na tom, že první československá republika byla státem aplikujícím klasické kapitalistické principy západního tržního prostředí. Za to byla komunisty nálepkována jako stát buržoazie a velkostatkářů.

Nemalý význam ve společnosti měla ale i samotná Komunistická strana. Její existence byla jedním z kritických problémů prvorepublikového politického systému. Komunisté totiž patřili trvale k nejsilnějším stranám ve státě. Ve volbách v roce 1925 se komunisté dokonce stali druhou nejsilnější stranou v zemi a patřili také k největším stranám svého druhu v Evropě. Tím, že komunistická strana odčerpávala nemalé procento levicových voličů, neumožnila vznik klasického demokratického pravo-levého politického spektra. Hlavní problém s komunisty totiž spočíval v tom, že se jednalo o stranu protisystémovou, nerespektující demokratický charakter státu. Jejich představitelé soustavně kritizovali politický režim v zemi, republiku označovali za kontrarevolučně buržoazní projekt. V jejich podání byla národní revoluce v letech 1919-1920 lidu ukradena kapitalistickou oligarchií, čímž nikdy nedošlo k dokončení jejího lidového charakteru. Tento jejich postoj do jisté míry komplikoval funkčnost celého politického systému. K dalšímu vyostření postoje komunistů k prvorepublikovému režimu došlo v roce 1929, kdy do vedení strany pronikli radikální stoupenci bolševizace a jejího plného podřízení Moskvě. V jejich čele stál Klement Gottwald, který se rozhodl přeměnit tuto revoluční marxistickou stranu v exozituru Kremlu v Československu.

Problematické aspekty fungování první republiky

První republika si tak od svého vzniku nesla řadu nedořešených problémů. Zmíněny byly spory se sousedy v otázce státních hranic, postoj menšin k československé vládě, rozkol levicových stran a existence silné antisystémové Komunistické strany. Tyto porodní bolesti, které se objevily krátce po zrodu státu, byly ale doplněny problémy, které vyvstaly až v průběhu jeho existence. Jednou z těchto slabín byla slovenská otázka. Velkými hendikepy se časem ukázaly i aspekty politické roztržičnosti, mezinárodního postavení a bezpečnosti. Nemałym problémem země byla také její ekonomická stabilita a velké hospodářské disproporce mezi jednotlivými částmi státu.

Faktorem, který permanentně oslaboval československou společnost, byla její vnitřní politická roztržičnost. Většinu politických stran země přejala z dob zaniklé habsburské monarchie (Sociální demokracie, která byla stranou nejstarší, vznikla již roku 1878). Kdybychom chtěli provést jejich celkový výčet, jednalo by se o poměrně dlouhý seznam. Změřme se proto pět nejvýznamnějších:

1) Nejsilnější pravicová strana Agrární (oficiální název byl Republikánská strana maloroľnického lidu) byla založena roku 1899 a o deset let později stanul v jejím čele Antonín Švehla. Tento velkostatkář z pražské Hostivaře se v následujících letech stal jednou z nejviditelnějších postav prvorepublikové politiky a v letech 1922-1929 byl ministerským předsedou. Politici Agrární strany pak stáli v čele vlád až do roku 1939 (nepočítáme-li vlády úřednické). Agrárníci byli vnímáni jako hlavní architekti sociálního a ekonomického prostředí země. Jejich silně konzervativní orientace způsobovala řadu rozkolů mezi vládou (kterou měli plně pod svou kontrolou) a Hradem pod vedením Masaryka či Beneše. Oba prezidenti totiž byli spíše liberálně-levicové orientace.

2) Národní demokracie, která tvořila liberální alternativu ke konzervativním Agrárikům, měla ve svých řadách skutečně výrazné osobnosti. Jako příklad uveďme prvního ministra financí a významného národohospodář Aloise Rašína. Jeho měnová reforma, provedená ihned po vzniku státu, zajistila našemu finančnímu a bankovnímu sektoru potřebnou stabilitu a také díky němu se československá koruna stala jednou z nejrespektovanějších měn v tehdejší Evropě. Další významnou osobností byl bezesporu první československý předseda vlády Karel Kramář. Kramář s Rašínem se navíc mohli pochlubit puncem mučedníků, neboť byli jako členové Maffie během války odsouzeni k trestu smrti. Přesto se Národní demokracie nedokázala prosadit nikde mimo Prahu, která byla její významnou baštou.

3) V levé části spektra stáli Lidovci vedení významnou postavou monsignora Jana Šrámka. Pozice lidovců v Československu byla ale poměrně komplikovaná, neboť strana byla silně propojena s katolickou církví. Tu vnímala především česká část veřejnosti jako anachronický přežitek z dob mocnářství a také samotní tvůrci republiky byli vůči katolíkům poměrně silně zaujati. Proto ani pozice lidovců nebyla nijak silná. Ke cti jim však slouží fakt, že nikdy neinklinovali ke klerofašismu, jako lidová strana na Slovensku (jak bude ještě zmíněno)

4) Významnější levicovou stranou byli národní socialisté pod názvem Československá strana národně sociální. Také socialisté ve svých řadách sdružovali známé a vlivné osoby, z nichž nejviditelnější byl patrně ministr zahraničí a budoucí prezident Edvard Beneš. Jisté sympatie Národním socialistům vyslovoval také prezident Masaryk, který se ale snažil být zcela nestranný. Masarykovy a Benešovy vlastenecké názory v kombinaci s jejich levicovou orientací byly ale všeobecné známé. Mezi další vlivné osobnosti patřil například Petr Zenkl (primátor Prahy).

5) Poslední z klíčových stran byla již zmiňovaná Sociální demokracie. Na počátku nejsilnější strana v republice byla silně oslabena rozkoľem a vznikem Komunistické strany Československa. Sociální demokraté pak úzce spolupracovali s Národními socialisty. Do určité míry se uvažovalo i o jejich sloučení. Na rozdíl do nich byli ale stoupenci proletářského internacionalismu a až do roku 1930 měli ve svých stanovách řadu radikálních marxistických myšlenek. To jejich sloučení s vlastenecky laděnými Národními socialisty znemožňovalo.

Nebudeme-li počítat antisystémové strany, jakými byla Komunistická strana, Sudetoněmecká strana Konráda Henleina nebo Hlinkova ľudová strana na Slovensku, lze konstatovat, že tím je výčet významných politických stran, podílejících se na vládě, vyčerpán.

Problémem republiky byla ale především velká roztržitost celého spektra. V parlamentních volbách kandidovalo několik desítek stran. Do parlamentu se běžně dostávalo osm až devět z nich. Ani nejsilnější Agráři nedokázali ve volbách získat více než 15% hlasů (volby v roce 1929). I takto malý zisk stačil na vítězství. Absolutně největšího volebního zisku dosáhla Sociální demokracie ve volbách roku 1920 (26% hlasů) a tento výsledek se již nikdy žádné straně nepodařilo zopakovat. Důsledkem pak byly velice křehké vládní koalice, které měly často jen krátké trvání a provázely je neustálé půtky, skandály a politické rozepře mezi vládními partnery. Za dvacet let se tak v čele státu vystřídal 18 vlád vedených 9 různými premiéry. Prezident Masaryk si byl této slabiny systému velice dobře vědom. Za svého dřívějšího působení v politice se seznámil s valnou většinou vrcholných politiků a o jejich kvalitách měl vážné pochybnosti. Řada z nich vyrostla v podmínkách rakouské monarchie a byla zvyklá na poněkud destruktivní politiku, kdy vůči Vídni zaujímalí povětšinou kritický postoj. Nyní museli kromě negace také pozitivně vládnout a to řada z nich neuměla. Měli spíše regionální až provincionální rozhled a byli svázáni soukromými a stranickými zájmy.

Snad proto si prezident prosadil do ústavy poměrně košaté pravomoci, které navíc mnohokrát překračoval. Snažil se být stabilizačním prvkem celého politického systému. To se mu do jisté míry dařilo a je především jeho zásluhou, že i přes všechny výše uvedené problémy působila Československá republika (na rozdíl například od Výmarské republiky v Německu) jako stabilní země bez politických turbulencí a převratů. Prezident kolem sebe soustředil výrazné osobnosti z oblasti politiky (ministr zahraničí Edvard Beneš), financí (ředitel Živnobanky Jaroslav Preiss) a kultury (takzvaní Pátečníci v čele s Karlem Čapkem). Tato skupina vlivných osobností, které se začalo přezdívat „Skupina Hrad“ měla klíčový vliv na společenské poměry v zemi, na její straně stála média i „kulturní fronta“ a silně formovala veřejné mínění. Za tuto nepolitickou politiku byl ale Masaryk velice kritizován, zejména představiteli vládních stran. Ti vytvořili kolem premiéra Švehly vlastní vlivnou organizaci zvanou „Petka“ – pět předsedů vládních stran (všechny výše uvedené strany). Mocenský souboj, který mezi Hradem a Pětkou probíhal mimo zraky veřejnosti, byl sice poněkud nestandardní a v demokracii těžko akceptovatelný fenomén, tyto skupiny ale samy o sobě přispívaly k jakés takés stabilizaci politického systému země.

Nejpalčivějším problémem vnitřního uspořádání státu ale byla otázka: „co si počít se Slovenskem“. Situace tu totiž byla na hony vzdálená podmínkám, které panovaly v českých zemích. Češi prošli v 19. století mohutnou vlnou národního obrození, které zasáhlo všechny společenské vrstvy. Postupně se vytvořila česká inteligence i světově významná umělecká obec. Velice početná byla rovněž česká buržoazie, která zahrnovala jak drobné živnostníky, tak i velké továrníky a finančníky. Po zavedení parlamentarismu v 60. letech vznikla i vlivná česká politická reprezentace dělící se na několik politických stran s dosti významným hlasem v Říšské radě ve Vídni. Díky řadě ústupků rakouské vlády získali Češi v rámci takzvané „drobečkové politiky“ řadu privilegií. Jedním z nich bylo zrovnoprávnění němčiny s češtinou, nebo zavedení sítě českých středních škol a nakonec i obnova české univerzity v Praze. Byly zakládány české knihovny, divadla, muzea, působilo také nespočet kulturních, uměleckých a tělovýchovných spolků (Junák, Sokol, Jednota pro povznesení průmyslu a mnohé další). Český národ patřil v předvečer vyhlášení nezávislosti mezi plně vyvinuté kulturní národy Evropy se všemi atributy. Nic z toho ale na Slovensku nebylo. Slovenské národní obrození probíhalo velice skrovně a ve srovnání s obdobným procesem v českých zemích se značným zpožděním. Hlavní vinu na tom měli vládnoucí Maďaři. Po zavedení dualismu v roce 1867 získali v uherské části monarchie takřka volnou ruku a zahájili velice drastickou maďarizaci Uher. A tak zatímco v Čechách byla obnovována česká univerzita, Slováci bojovali o udržení slovenských základních škol. Zatímco čeští poslanci prosazovali v Říšské radě ve Vídni další a další zákony umožňující rozvoj české kultury, slovenských politiků a aktivistů bylo tak málo, že se všichni znali osobně (jak jednou pronesl nestor slovenského národního hnutí Andrej Hlinka). Nejúčinnějším nástrojem maďarizace bylo školství, které produkovalo pomadžarštěné Slováky, hanlivě označované jako „maďaróni“. Situace na Slovensku v roce 1918 byla natolik zoufalá, že od naprostého zániku slovenskou kulturu, jazyk a národ dělily snad jen jedna nebo dvě

generace. Vznik Československa tak pro Slováky přišel doslova v hodině dvanácté. Slovensko bylo navíc k nové republice přičleněno za velice dramatických okolností, kdy v letech 1919-1920 probíhal dokonce válečný střet s nově utvořeným maďarským státem.

Tato situace sebou ale nesla nejen jeden problém. Během války o Slovensko nebylo možné v zemi vytvořit standardní vládu. Vznikl jen post ministra se zvláštní pravomocí pro Slovensko, který byl obdařen takřka diktátorskými pravomocemi. Tuto funkci zastával slovenský politik Vavro Šrobár. Po definitivním připojení Slovenska však vyvstala otázka, komu svěřit vládu nad touto zemí. Slovenská krajanská sdružení v Americe sice do Pittsburské dohody prosadila myšlenku federace Česko-Slovenské, na to ale v prvních letech nemohl nikdo ani pomyslet. Na Slovensku bylo nutné nejprve vybudovat základní politické, sociální a ekonomické struktury. Neexistovaly tu standardní politické strany s výjimkou strany lidové, která byla ale organizačně úzce spjata s katolickou církví (v jejím čele stál monsignor Andrej Hlinka). Většina obyvatel s vyšším než základním vzděláním byli Maďaři. Ti také drželi ve svých rukou všechny správní funkce počínaje úřady a konče policií a soudy. Bylo zhruba nemožné tyto osoby den ze dne nahradit Slováky. Proto bylo československou vládou rozhodnuto, že všechny vyšší správní posty budou dočasně obsazeny Čechy s příslušnou kvalifikací. Na Slovensko se tak stěhovaly tisíce českých učitelů, četníků, soudců a úředníků i s celými rodinami. Souběžně s tím byla obnovována činnost řady zakázaných spolků, jako například Matice slovenská. Svou činnost zahájily i politické strany často jako odnože těch českých (příkladem může být slovenská Agrární strana). Tato skutečnost, kterou si vynutily tristní podmínky v prvních letech samostatnosti, ale byla později slovenskými nacionalisty silně kritizována a označována za plíživou českou kolonizaci Slovenska. Snad právě proto zůstávala po celou dobu první republiky nejsilnějším politickým hnutím Slovenská strana ľudová (zkráceně Ľudáci).

V prvních letech po získání nezávislosti tak nebylo na slibovanou česko-slovenskou federaci ani pomyšlení. Nabízí se ale otázka, proč k ní pražská vláda nepřistoupila v letech následujících. Odpovědí na to může být právě velice silný vliv klerikálních kruhů na Slovensku a komplikovaný postoj české veřejnosti ke katolické církvi. Československo totiž vzniklo jako stát sekulární. Tuto myšlenku od počátku silně prosazoval sám Masaryk. Nelze tvrdit, že by byl první československý prezident ateista. Naopak byl člověkem spíše duchovně založeným. Osobně se například zasazoval o obnovu československé církve husitské a nikdy se netajil svými silnými sympatiemi nejen k osobě Husa, ale k celému českému reformačnímu hnutí. Katolickou církev však stejně jako českou šlechtu považoval za hlavní národní škůdce a pomahače Habsburků. Velice kriticky se vyjadřoval jak k pobělohorské rekatolizaci, tak k působení české pobělohorské šlechty. Nutno podotknout, že v tomto svém vidění nebyl sám. Také značná část českých politiků, veřejně činných osob a nakonec i české veřejnosti samotné s ním tyto názory sdílela. Důsledkem byla například rozsáhlá pozemková reforma, kterou ve 20. letech prosadili politici Agrární strany. V rámci ní byl zabaven a veřejnosti rozdán značný díl majetků nejen šlechty, ale také církve. Noviny tehdy přinášely titulky: „Odčičujeme Bílou horu“. Stran šlechty panovala v českém i slovenském národě shoda a tak nová republika všestranně omezila nejen její vliv a moc, ale postavila mimo zákon také používání šlechtických titulů. Jiná byla ale situace ve vztahu Čechů a Slováků ke katolické církvi. Na Slovensku byla totiž katolická církev považována za hlavní jednotící národní sílu již od 19. století. Právě rozporný vztah české a slovenské společnosti ke katolické církvi byl zřejmě jedním z hlavních důvodů, proč nikdy nedošlo k zavedení autonomní vlády na Slovensku. Panovala oprávněná obava, že by se vlády v Bratislavě ujaly katolické klerikální síly, které by nebyly v souladu se sekulárním charakterem státu. A tak rozdílný vztah obou národů k roli katolické církve ve společnosti se stal jedním z úhelných kamenů jejich budoucích rozepří.

Tento rozpor mezi sliby (federace) a činy (unitární stát řízený z Prahy) pak od konce 20. let živil sílící kritické hlas ze strany slovenských politiků. Ruku v ruce s rodícím se slovenským nacionalismem se postupně radikalizovala také nejsilnější slovenská strana – Ľudová v čele s Andrejem Hlinkou. Ľudáci se stali vůči společnému státu velice kritičtí a v jejich řadách se objevovali i velice radikální poslanci, jejichž činnost byla mnohdy klasifikována jako porušení zákona na ochranu republiky. K definitivnímu rozchodu Ľudáků s myšlenkou společného československého státu ale došlo až na konci 30. let po nástupu nového vůdce strany – Jozefa Tisa. Kromě odmítavého postoje republiky ke katolické církvi (Hlinka i Tiso byli oba

duchovní) slovenské představitele stále více dráždila idea čechoslovakismu, kterou chápali jako český pokus pohlit slovenský národ, čímž se by se Češi příliš nelišili od Maďarů.

Problém Československa ale nebyl jen nábožensko-národovecké povahy. Velkým hendikepem nového státu byly i značné ekonomické a sociální disproporce mezi jeho jednotlivými částmi. Tato situace byla zapříčiněna tím, že se spolu spojily země ekonomicky zcela nesourodé, vyvíjející se po staletí odděleně v naprosto jiných podmínkách. Československo jako celek pravda patřilo mezi 15 nejvyspělejších zemí tehdejšího světa. Úrovní své výroby, ekonomickými parametry i životním standardem obyvatel hladce předčilo všechny své sousedy (s výjimkou Německa samozřejmě) a mohlo se srovnávat se zeměmi jako Belgie či Nizozemsko. Nicméně na tomto oblíhým výkonu se takřka výhradně podílela jeho česká, moravská a slezská část. České země totiž během 19. století zažily vskutku nebývalý hospodářský rozkvět spojený s industrializací, modernizací zemědělství a rozvojem dopravy. V období před první světovou válkou byly daleko nejvyspělejší částí monarchie (kromě Vídně jakožto hlavního města). Na našem území se nacházelo přes 60% průmyslových kapacit mocnářství a v některých oborech byla tato dominance ještě větší. Po vzniku nezávislosti se ovšem česká ekonomika musela vyrovnat s řadou katastrof. Jednou z nich byl rozpad velkého vnitřního trhu monarchie, na který české firmy dodávaly své výrobky. Celé období první republiky tak bylo poznamenáno zoufalým hledáním alternativních trhů, kam by mohly české společnosti svou produkci, technologie a kapitál vyvážet (což je smutné uvážíme-li, že dnes je to Česko, kdo usiluje o přísun zahraničního kapitálu a know how). Jistou výhodou byla početná německá menšina v průmyslově nejvyspělejších částech pohraničí, která pomohla udržovat životně důležité obchodní kontakty na Německo. Významné bylo i spojení s dalšími nástupnickými zeměmi (Rumunsko, Jugoslávie), které se staly odbytištěm našich výrobků. Významná byla také obchodní dohoda s Velkou Británií, která otevřela československým výrobkům cestu na koloniální trhy. Legendární byl například export produkce Baťových obuvnických závodů do Britské Indie.

Žádný z těchto problémů ale na Slovensku neřešili. Průmyslová revoluce tu takřka neproběhla. Většina země byla stále agrární a převážná část obyvatelstva stále žila na venkově. Situace v některých chudých regionech na východě byla natolik tristní, že tu doposud nevedla ani železnice a mnohé vesnice se elektrifikovaly až po druhé světové válce. Jestliže uvážíme, že Slovensko zahrnovalo 20% populace společného státu a produkovalo jen 5% jeho ekonomického produktu, pak je tato disproporce zcela zřejmá. Tyto rozdíly v ekonomické úrovni se navíc ani během dvaceti let společného státu nijak zásadně nezmenšovaly a k částečné industrializaci Slovenska došlo až na konci 30. let, kdy sem byly přemísťovány některé strategické zbrojní podniky z Čech z důvodu obavy před německou agresí. Samostatnou kapitolou pak byla Podkarpatská Rus, kde byla situace natolik vzdálená podmínkám v Praze, že zde bez nadsázky můžeme hovořit o přetrvávání prvků feudalismu.

K těmto vnitřním problémům, které se nikdy nepodařilo zcela odstranit a jejichž kontroverznost naopak časem narůstala, se přidávala i sporná zahraničně politická zakotvenost republiky. Československo vzniklo jako produkt první světové války z vůle velmocí. Zejména Spojených států a Francie. Jeho účelem bylo vytvořit spolu s Polskem a Jugoslávií jakýsi bezpečnostní prstenec zemí, které z východu obklopí poražené centrální mocnosti (zejména tedy Německo). Tento „Kordon saniteur“, jak jej nazvali francouzští diplomaté, měl být součástí širší bezpečnostní struktury, která měla zabránit případné budoucí německé expanzi. Takto alespoň účel existence našeho státu vnímali v Paříži. A protože Američané se po smrti prezidenta Wilsona zcela distancovali od problémů budoucnosti Evropy, nechali tento nový pořádek na kontinentě na bedrech Francií. „Kordon saniteur“ ale dostal ihned po svém vzniku smrtelnou ránu v podobě rozkmitření Československa s Polskem ve sporu o Těšínsko. Jistou náhradou měla být organizace, jejímž duchovním otcem byl Edvard Beneš (ministr zahraničí v letech 1918-35). Jednalo se takzvanou „Malou dohodu“, spojení Československa, Rumunska a Jugoslávie. Tedy těch zemí, které se po rozpadu Rakousko-Uherska obávaly návratu Habsburků na trůn ve Vídni a v Budapešti. Z tohoto svazku bylo ale vynecháno Polsko, Beneš naopak usiloval o zapojení Sovětského svazu, což však Malou dohodu diskreditovalo v očích západoevropských vlád (zejména Británie). Beneš byl obviňován, že sovětským bolševikům otevírá vrátka do střední Evropy. Spojenecká smlouva mezi Malou dohodou (reprezentovanou Československem), Francií

a Sovětským svazem, motivovaná vzrůstající hrozbou německé agrese, byla nakonec roku 1935 podepsána. Nicméně funkčnost celého tohoto křehkého bezpečnostního zakotvení republiky se plně projevila o tři roky později během sudetské krize. Tehdy byl sice ze špatného odhadu situace a nedostatečného bezpečnostního zajištění státu obviňován Beneš, je ale potřeba přiznat, že v komplikované situaci, která se v našem prostoru po první světové válce vyvinula, mohl stěžejí udělat více.

Na Československou první republiku lze mít rozporuplné názory. Pomiňme extrémistická stanoviska komunistů, kteří ji označovali za plutokratickou kapitalistickou diktaturu velkoburžoazie. Neuvažujme ani fašistické postoje, kdy Hitler považoval Československo jen za jakousi nevydařenou geografickou anomálii. Můžeme tento dvacetiletý projekt československé samostatnosti hodnotit jako velice pokrokový, moderní, demokratický a kulturní stát. Československo mělo jednu z nejprogresivnějších ústav na světě. Důkazem může být fakt, že jako osmá země na světě zavedlo volební práva žen (již v roce 1919). Také zákony na ochranu menšin byly na svou dobu velice liberální a nikdo nemohl zemi objektivně obviňovat z národnostního útlaku minoritních skupin (přestože se o to nacistická propaganda snažila). O síle československé demokracie svědčí skutečnost, že si země zachovala pluralitní politický systém až do svého hořkého konce v roce 1938, kdy již všechny okolní státy měly fašistické či polofašistické vlády. První republika byla ekonomickým, kulturním a politickým vyvrcholením dlouhodobého procesu emancipace a rozvoje českého národa, který započal hluboko v 19. století. Bohužel ostatní národy republiky se s tímto konceptem nedokázaly identifikovat, neboť jej nepovažovaly za svůj projekt.

Na druhou stranu je ale potřeba vidět řadu kontroverzí, které zemi rozežíraly zevnitř. Nedořešené problémy se sudetskými Němci, stupňující se separatismus na Slovensku a nakonec i nesplněné sliby federalizace. Chatrné zahraničně politické zakotvení a nepřátelské vztahy takřka se všemi sousedy. A v neposlední řadě silné antisystémové strany, které nahloďávaly funkčnost politického systému provázeného navíc častými skandály, vládními krizemi a osobní řevnivostí politiků. Řada československých obyvatel právě v těchto jevech viděla největší slabinu státu, který po dvaceti letech své existence tak neslavně zanikl. Po válce pak logicky očekávali jejich odstranění a nápravu všech nedostatků, kterými první republika trpěla. O těchto problémech je podrobněji pojednáno v kapitole Československo po roce 1945.

Období velkého flámu a hospodářská krize

Velký flám po velké válce

Období mezi dvěma světovými válkami představuje z dnešní perspektivy jen jakousi dvacetiletou pauzu v sebezničující evropské občanské válce, trvající mezi lety 1914-1945. Historikové, pátrající po příčinách vypuknutí druhého světového konfliktu dnes vidí jasnou paralelu mezi podmínkami, za kterých byla válka v roce 1918 ukončena a situací, za které se konflikt v roce 1939 opět rozhořel. Na tuto skutečnost poukazovali i mnozí tehdejší odborníci. Během jednání Versailleské konference v roce 1919 se britský ekonom a nositel Nobelovy ceny John Maynard Keynes vyjádřil v tom smyslu, že mír, který je zde uzavírán, nevydrží déle než dvacet let. Jeho slova byla více než prorocká. Nešťastná Versailleská mírová smlouva je skutečně považována za jednu z příčin poválečné nestability, která o dvě dekády později přivedla svět na pokraj další zničující války. Kromě geopolitické nestability meziválečného období je ale nezbytné podávat se na tuto periodu také optikou hospodářských dějin. Neméně významnou roli v nástupu fašismu k moci totiž sehrály i tehdejší turbulentní hospodářské poměry.

První poválečná dekáda bývá mnohými označována jako období velkého flámu. Po zničující první světové válce se svět chtěl zhluboka nadechnout a nasměrovat se k novému rozvoji, na jaký byl zvyklý z předválečných časů. Jako by čtyři roky vraždění, bombardování a likvidace milionů vojáků děly, kulometry a bojovými plyny ani neproběhly. Když odeznělo dunění děl a usadil se prach nad bitevními poli, svět si uvědomil hloubku barbarství, kterému všichni propadli. Ve válce zahynulo 37 milionů vojáků (z 65 milionů mobilizovaných). Celá následující léta byla poznamenána hrůzami prožité války a touhou po návratu k normálu. Byl ale tento návrat možný? Z války se domů vraceli vojáci, kteří si sebou nesli tak těžká traumata, že jejich léčba vyžadovala specializované psychology. Zikmund Freud, hvězda tehdejší psychoanalýzy, si na zkoumání jejich problémů postavil celou kariéru. V prvních poválečných letech řádila v Evropě španělská chřipka, která si vyžádala více obětí, než předchozí válečné šílenství. Válčící státy se nacházely ve stavu ekonomického rozkladu a všude se šířila propaganda bolševiků, jejichž stát v Rusku byl dalším nečekaným produktem války. V poválečném systému, kde každý dlužil každému, kde státní moc v podstatě převzala kontrolu nad celými průmyslovými obory a kde byly obchodní vazby mezi státy zpřetrhány, bylo těžké navázat na předválečnou prosperitu.

Je nicméně pravdou, že po odeznění nejtěžších následků války se na počátku 20. let světový hospodářský systém v celku stabilizoval. Alespoň to tak na první pohled vypadalo. Během prvního poválečného desetiletí se částečně podařilo odstranit státní intervencionistickou politiku, i když návrat k tradičnímu liberalismu volné soutěže postavenému na myšlenkách Adama Smitha se nekonal. Byly odbourávány celní bariéry a nově vzniklé státy na mapě Evropy se snažily znovu navázat zničená obchodní partnerství. Během tohoto období došlo k dramatickému růstu světového hospodářství, objemu zahraničního obchodu i průmyslové výroby. Ve většině vyspělých zemí rostla životní úroveň obyvatelstva tempem, které vysoce převyšovalo předválečnou dobu. Již tento fakt měl být tehdejším odborníkům podezřelý. Všem se však zdálo se, že po zničující válce se svět opět vrací do vyjetých kolejí. Celá poválečná prosperita, exponenciální růst všech hospodářských ukazatelů i bezbřehý optimismus obyvatelstva i politiků, však trval všeho všudy devět let. Pak následoval propad do hlubin tak bezedných, že si to nikdo nedokázal ani představit. Celý poválečný hospodářský systém stál totiž na mnohem vratšších nohách, než si kdo chtěl připustit.

Dvacátá léta – kasínový kapitalismus

Nejzlobnější nemocí, která zasáhla světovou ekonomiku, byla inflace kombinovaná s vydáváním státních dluhopisů. Tento fakt byl přímým důsledkem války a vyžadovalo si to vedení válečné výroby, která byla financovaná ze státních peněz. První světová válka totiž byla prvním válečným konfliktem v dějinách, kde o celkovém vítězství nerozhodovala ani tak velikost armád či genialita vojevůdců, ale průmyslová a finanční síla válčících států. V takovéto situaci bylo opuštění zlatého standardu (který garantoval stabilitu měn

v předchozích obdobích) nezbytností. Vlády jednotlivých zemí během válečných let prodávaly státní dluhopisy obyvatelstvu, čímž si od něj vlastně půjčovaly prostředky na vedení války. Rekordmanem v tomto směru byly Spojené státy, které vydávaly své „Dluhopisy svobody“ v neuvěřitelných kvantech přesahujících 70 miliard dolarů (před válkou činil roční hrubý národní produkt USA 40 miliard dolarů). Těmito dluhopisy kryla americká vláda nejen své vlastní válečné výdaje, ale finanční prostředky získané prodejem dluhopisů půjčovala všem válčícím stranám Dohody, zejména Francii. Zadlužené evropské státy pak po válce vymáhaly peníze na poražených zemích formou astronomických reparací. Evropský válečný dluh tak mělo z velké části kryt především Německo (ale například i Československo, které také muselo jisté reparace zaplatit). A protože Němci nebyli schopni své závazky splnit, zavedli roku 1923 během tzv. Rúrské krize hyperinflaci v řádech milionů procent. Nakonec museli žádat o půjčky ve Spojených státech. Celý kruh dluhů nastřádaných během války se tak uzavíral. O problému s dluhopisy bude ještě řeč.

Druhým problémovým faktorem poválečné situace byl výpadek dvou největších hospodářských gigantů předválečné doby. Těmi byly Spojené státy a Německo. V případě Německa šlo o snahu Británie a zejména Francie zemi ekonomicky tak oslabit, aby již nikdy nebyla schopna vést válku. Právě obrovská síla a dravost německé válečné výroby prodloužily boje na dlouhé čtyři roky a vítězné velmoci proto chtěly německý hospodářský kolos preventivně srazit na kolena. Země, která byla v předválečném období druhou nejsilnější ekonomikou světa, tak upadla do stavu permanentní platební neschopnosti a balancovala na hraně bankrotu. Větší problém představoval izolacionismus Spojených států. Po smrti prezidenta Wilsona nastoupila republikánská administrativa prezidentů Hardinga a Coolidge, kteří odmítali zemi výrazně zapojit do mezinárodního systému. Spojené státy nikdy nebyly závislé na mezinárodním obchodu (jak tomu bylo například u Británie), jelikož disponovaly obrovským vnitřním trhem. Právě výpadek těchto dvou nejsilnějších hospodářských velmocí byl jednou z příčin nestability světového systému.

I přesto, že se Spojené státy stáhly do zdánlivé izolace, byly stále největší světovou ekonomikou a ve 20. letech toto jejich dominantní postavení ještě posílilo. Je proto klíčové zaměřit se na vývoj právě v této zemi. Amerika 20. let rostla tempem, které nemělo v moderních dějinách obdoby. Během let 1920-1929 vzrostl objem průmyslové výroby skoro třikrát, byla dobudována železniční síť, elektrifikace nabyla masového rozměru a k rozvodné síti se připojovaly i malé továrny a městečka. Automobilismus také nabyl masového rozšíření, exponenciálně rostla těžba a zpracování ropy. V běžné americké domácnosti se objevily takové luxusní vymoženosti jako rádio nebo telefon. Růst mezd ve všech odvětvích byl stabilní a každoročně dosahoval 8-10%. Amerika začala budovat konzumní společnost. Tento růst byl ale z velké části krytý úvěry. Lidé s vidinou nekonečného růstu čím dále tím častěji sahali po půjčkách, které jim velice ochotně poskytovaly banky, které nebyly limitovány objemem peněz v ekonomice. Zlatý standard, který byl po válce částečně obnoven, se podle potřeb neustále upravoval a banky si mohly potřebný objem peněz prostě natisknout. To byla novinka, kterou přinesla válka a bankéřům se velice zalíbila. Tisknutí peněz bylo navíc již roku 1913 svěřeno Federálnímu rezervnímu systému – konsorciu privátních komerčních bank bez státní kontroly.

Velká část půjček ale nesměřovala jen do nákupu spotřebního zboží. Američané totiž kromě nakupování propadli také investování na Wall Street. Státní dluhopisy vydávané za války, které nyní vlastnila nejedna americká domácnost, byly časem doplněny o akcie firem, průmyslových podniků, telegrafních společností nebo filmových studií. Obyvatelstvo je masově kupovalo v bezbřehé víře, že na akciovém trhu vydělá každý. Lidé si akcie kupovali dokonce i na dluh s vidinou rychlého a astronomického zisku. Výnosy z obchodu s akciemi byly totiž vyšší, než úroky půjček u bank. Na konci 20. let už půjčky určené na nákup akcií tvořily přes 40% všech vypůjčených peněz v Americe. Ceny akcií prakticky nepřetržitě rostly a nikdo si nedokázal představit, že by to snad někdy v budoucnu mohlo být jinak. Tento trend se samozřejmě s určitým zpožděním přeléval i na druhou stranu Atlantiku a spekulativnímu investování podlehlý také miliony Evropanů. Tomuto systému se později začalo přezdívat kasínový kapitalismus. To, že ceny akcií jdou nahoru v situaci, kdy roste celá ekonomika, je v celku logické. Americké hospodářství tou dobou rostlo okolo 8-9% ročně. Ceny na burze ale stoupaly podstatně vyšším tempem. Jen za jediný rok 1928 vzrostla cena akcií na dvojnásobek, tedy o 100%. Jednalo se v podstatě o klasickou cenovou bublinu, která ale dosáhla olbřímích

rozměrů a pohltila celou ekonomiku. Skutečná hodnota akcií však byla mnohonásobně nižší a všechny peníze vydělané jejich nákupem, byly jen fiktivní spekulativní hodnoty bez jakéhokoliv krytí. Takovéto celoamerické a vlastně celosvětové šílenství nemělo nic společného s konzervativním podnikáním předválečné éry.

Krach na burze a hospodářská krize

O neudržitelnosti růstu podporovaného jen spekulativním investováním, začali již na počátku roku 1929 opatrně hovořit někteří bankéři a finančníci na Wall Street a mnozí se začali z trhu stahovat. Paul Warburg, jeden z vlajkonošů amerického bankovního světa, varoval před přicházející katastrofou: „Když se orgie bezuzdného spekulování nechají zajít příliš daleko, přinese sebou neodvratný kolaps ekonomickou krizi, která zasáhne celou zemi.“ Ostatní bankéři a finančníci však veřejnost spěšně ujišťovali, že vše je pod kontrolou a neexistuje žádný důvod, proč Warburgovým slovům věřit. Obávali se totiž, že jakákoliv poplašná informace (byť pravdivá) by mohla celý systém uvrhnout do katastrofy a že Warburgovo varování by se mohlo stát sebenaplňujícím proroctvím.

Dodnes nikdo neví, proč ve středu 23. října 1929 došlo ke ztrátě důvěry investorů. Jisté je, že toho dne se hodnota akcií poprvé po mohla letech propadla. Následující den (čtvrtek 29. října) newyorská burza zkrachovala. Lidé, firmy a další investoři, kteří v předchozích letech nakoupili akcie za miliardy často vypůjčených dolarů, rázem přišli o všechno. Nejvíce postiženými však byly banky, půjčující astronomické sumy na nákup akcií, které nyní byly takřka bezcenné. V nastalé panice se majitelé akcií snažili zbavovat se svých cenných papírů často i pod jejich skutečnou hodnotou a tím je zcela potopili. Nikdo se už totiž nedokázal zorientovat, které akcie jsou nadhodnocené a které mají ceny reálné. V následujících dnech musely vyhlásit bankrot desítky bank, které se rázem ocitly bez hotovosti. Krize se z Wall Street přelila i do skutečné ekonomiky. V bankách měly totiž uloženy své finance tisíce průmyslových podniků, které nyní neměly peníze ani na provoz a mzdy a tak musely začít omezovat výrobu a propouštět. Celý ekonomický systém postupně zkolaboval. Krachující banky tak sebou do hlubin stahovaly celou ekonomiku. Lidé v obavách z budoucího vývoje přestávali nakupovat zboží a tím krizi ještě více posilovali. Krize se během listopadu a prosince převalila přes celý hospodářský systém Spojených států jako historicky bezprecedentní ekonomický kolaps. A jelikož byly ekonomiky zemí v té době již značně provázané, zasáhla na počátku roku 1930 i Evropu. Amerika sice v minulých letech uplatňovala politiku izolacionismu, to ale neplatilo pro finanční svět a akciový trh. Již do konce 19. století existovalo přímé spojení mezi finančními institucemi v New Yorku a Londýně (takzvaná finanční osa NYLon). Angloamerické finanční instituce již tehdy ovládaly podstatnou část globálního finančního světa. Díky krachu amerických bank tak začaly bankrot vyhlášovat britské a nakonec i evropské finanční domy. Během první poloviny roku zaniklo přes 15 000 amerických a evropských finančních institucí.

Původně ryze finanční krize, kterou by zde ani nemělo smysl rozebírat, se změnila v krizi ekonomickou a zasáhla všechny vyspělé země tehdejšího světa. V letech 1929-1932 klesl objem průmyslové výroby celosvětově o 35%, samotné Spojené státy, které byly krizí nejvíce zasaženy, snížily svůj HDP o 40%. Nejhorším důsledkem krize byly ale její sociální dopady. Především prudce stoupla nezaměstnanost, jak ukazuje tabulka níže.

rok	Spojené státy / Německo / Velká Británie (% nezaměstnanosti)		
1929	2,8	/	8,5 / 10,4
1932	34,0	/	29,9 / 22,1
1933	35,3	/	25,9 / 19,9
1938	26,4	/	1,9 / 12,9

Mezi odborníky dodnes nepanuje zcela jasná shoda o prvotních příčinách krize. Ještě větší problémy jsou však s hodnocením jejího řešení. Ani v době vypuknutí krize ani v jejím průběhu se ekonomové, sociologové a politici nedokázali shodnout, jaké řešení zvolit. Jedno bylo ale zjevné. Jednalo se o dlouhodobou záležitost, a jestli na jejím počátku někteří uklidňovali, že jde o drobné a dočasné zaškobrtnutí, šeredně se mýlili. Krize sebou přinesla hned několik zásadních změn s globálním dopadem. Především to byla ztráta důvěry veřejnosti v liberální ekonomiku tržních sil. Panovalo přesvědčení, že právě liberální kapitalismus (reprezentovaný finančníky a spekulanty z Wall Street) krizi způsobil a proto nemůže být jejím řešením. V Americe se sice prezident Herbert Hoover snažil krizi takzvaně vysedět a nechat věcem volný průběh, ale ani on nemohl zavírat oči před masovou nezaměstnaností a katastrofální sociální situací, ve které se ocitly miliony občanů a především před hrozícími sociálními nepokoji. Řada ekonomů, sociologů a novinářů hleděla s nadějí k Sovětskému svazu. Ten totiž krizí absolutně postižen nebyl. Ve 30. letech právě vrcholila stalinská industrializace, země rostla 8-10% tempem a vykazovala nulovou nezaměstnanost (podrobněji je o této problematice pojednáno v kapitole Ruský bolševismus a stalinismus). Za těmito úctyhodnými čísly se samozřejmě skrývalo nezměrné utrpení milionů občanů a také fakt, že Sovětský svaz se v poválečném období zcela separoval a vyčlenil ze světového hospodářského společenství a usiloval o politiku soběstačnosti. Nic z toho nebylo většině obyvatel západních zemí známo nebo to nebrali v potaz. Americké a evropské noviny pěly chválu na sovětskou plánovanou ekonomiku a panovalo přesvědčení, že centrálně řízený a plánovaný systém je lepší, stabilnější a krizi odolný. A tak veřejnost i většina odborníků volala na pomoc vládu a dožadovala se radikálních vládních zásahů. Jestliže svět díky první světové válce opustil klasickou liberální ekonomiku a přiklonil se k etatistickému pojetí všemocného státu, pak krize tyto tendence ještě posílila.

Nejnešťastnějším opatřením, které bylo během krize přijato, bylo zrušení volného mezinárodního trhu. Ve snaze ochránit své domácí producenty a zachovat pracovní místa se vlády jednotlivých zemí uchýlovaly k zavádění ochranných opatření, celních a dovozních regulací a uzavírání jednotlivých zemí zahraničnímu zboží. Státy tak spolu začaly vést nekonečné obchodní a celní války. Tímto krokem byl o to nešťastnější, že v předchozí dekádě naopak docházelo k liberalizaci světového obchodu a jednotlivé země byly spolu silně provázány a na vzájemném obchodě závislé. Tato opatření nejvíce poškodila malé, exportně zaměřené země, jako třeba Československo. Ve výsledku na něm ale prodělali všichni. Během krize poklesl objem mezinárodního obchodu u hrozivých 50%. V různých zemích se politikové snažili krizi řešit odlišnými recepty, jedno však měly společné. Držely se zásad tehdy moderního Keynesianismu.

John Maynard Keynes byl profesorem v Cambridge a jistou dobu i guvernér Bank of England. Dodnes je označován za otce makroekonomie. Především je ale tvůrcem alternativní ekonomické teorie, která navrhuje Smithův systém neviditelné ruky trhu, který světu dominoval poslední dvě století, a navrhuje systém viditelné ruky státu. Stát má v Keynesově pojetí zaujmout roli mentora a regulátora ekonomických procesů. Masivními investicemi, zákonnými regulacemi, progresivními daněmi a intervencemi mají státní instituce usměrňovat ekonomické a sociální oblasti a vyrovnávat nerovnosti tak, aby zabránily výkyvům v podobě krizí a sociální nerovnosti mezi bohatými a chudými. Keynesovy myšlenky silně ovlivnily všechna socialistická hnutí a do jisté míry byl Keynesianismus klíčovou ekonomickou strategií po takřka celý zbytek 20. století. Jednalo se o kompromis mezi klasickým liberalismem na jedné straně a sovětským státním a striktně centrálně řízeným systémem na straně druhé. Na Keynesových zásadách byly postaveny v podstatě všechny recepty řešení krize. Nejlépe je to patrné na dvou zcela jasných příkladech. A to ve Spojených státech a v nacistickém Německu.

Spojené státy v době New Dealu

V roce 1932, v době vrcholící krize, se v Americe konaly prezidentské volby, které zcela přesvědčivě vyhrál demokrat Franklin D. Roosevelt. Roosevelt navrhl a následně realizoval ekonomicko-sociální program na záchranu americké ekonomiky s názvem New Deal. Není účelné pitvat do podrobností tuto jeho strategii. Ve své době měla velké množství kritiků a příznivců a nejinak je tomu i dnes. Stačí jen konstatovat, že

Roosevelt se rozhodl zavrhnout Smithe a držet se Keynese. New Deal byl se dal stručně shrnout do čtyř základních bodů.

1) Vznikla rozsáhlá legislativa a na ní navázané instituce, které měly regulovat a usměrňovat ekonomický vývoj v zemi. Příkladem může být Národní správa pro obnovu. Jejím cílem bylo omezit konkurenční prostředí jednáním mezi zaměstnavateli, odbory a vládou tak, aby podniky sloužily rozvoji státní ekonomiky a ne jen svému vlastnímu profitu. Byly stanovovány pracovní doby, zaměstnanecké kvóty a pravidla férové soutěže, nad nimiž měly dohlížet státní instituce. Další byly regulační úřady, které omezovaly volné obchodování s akciemi a stanovovaly podmínky těchto obchodů, aby nevychylovaly stabilitu finančního systému. Příkladem může být Burzovní komise pro dohled nad cennými papíry.

2) Hlavní snahou vlády bylo zajistit dostatek práce pro armády nezaměstnaných a nespokojených Američanů. Vláda proto dala vzniknout řadě institucí, které financovaly velké stavební a inženýrské projekty s cílem vytvořit nová pracovní místa. Po celých Spojených státech tak byly za pomoci státních investic budovány přehrady, silnice, modernizovala se elektrárenská soustava. Symbolem těchto stavebních počínů bylo vybudování kaskády přehrad na řece Tennessee. Dlužno podotknout, že takto mohutnou vlnu budování veřejných inženýrských a dopravních sítí Spojené státy již nikdy nezažily.

3) Bylo zahájeno rozsáhlé vyšetřování zpronevěry a nelegálních obchodních praktik na Wall Street. Před státní vyšetřovací komise byli předvoláváni bankéři a finančníci, kteří byli obviňováni z toho, že svými spekulacemi nejen že přivodili krizi, ale sami se na ní notně obohatili.

4) Stát znárodnil veškeré zlato a jeho privátní vlastnictví bylo postaveno mimo zákon. Toto opatření mělo dát základ ke stabilizaci hodnoty dolaru, který byl stále částečně kryt zlatem, i když klasický zlatý standard se podařilo zcela obnovit až po druhé světové válce.

Většina těchto opatření byla přijata během prvních sto dní vlády prezidenta Roosevelta. Nicméně v roce 1935 na něj navázal druhý New Deal, který přeměnil Spojené státy v sociální stát. Byly rozšiřovány pravomoci odborových organizací, zaveden byl státní sociální systém, minimální mzda a zákony o zdravotním pojištění. Je otázka, nakolik New Deal ukončil nebo alespoň zastavil propad americké ekonomiky. Faktem ale je, že došlo k uklidnění veřejnosti a situace na hranici lidového povstání se začala vracet do normálu. New Deal tak měl minimálně psychologický efekt. V ekonomických ukazatelích ale Amerika vybědla z recese až díky účasti ve druhé světové válce. Na závěr je nutné zmínit, že ačkoliv byla mnohá opatření New Dealu po válce zrušena nebo zmírněna, řada z nich přetrvává do dnes.

Fašistický korporativní stát a Hitlerova hospodářská politika

Jedním z dopadů hospodářské krize byla ztráta důvěry v řešení, která nabízely standardní demokratické strany. Veřejnost drcená následky krize a obrovskou nezaměstnaností hledala recepty jinde. Rozhodně nehodlala poslouchat mantry ekonomů o tom, že krize je ozdravným procesem a je třeba počkat, až přejde. Žije-li běžný člověk s rodinou v kanále nebo pod mostem, těmto argumentům těžko uvěří. Nabízel se buď sovětský model hlásaný a propagovaný komunistickými stranami, nebo model italský, který podporovaly strany fašistické. Hromadná obsese z komunistické totality, která byla u evropské veřejnosti rozšířená, naháněla voliče spíše do náruče fašistických stran. V žádné zemi to nebylo tak patrné, jako v Německu. Adolf Hitler je dnes po právu nejnenáviděnějším mužem moderních ději. To však neplatí pro jeho hospodářskou politiku. I když to nikdy nikdo nepřiznal, byly některé kroky nacistické cesty z krize uplatňovány a vychvalovány mnoha demokratickými vládami a to nejen ve 30. letech. Hitlerův nástup k moci byl zcela jednoznačně umožněn nejen nešťastně konstruovaným versailleským mírovým systémem, ale především hospodářským marasmem, do kterého Německo v době krize upadlo. Většina Němců Hitlera podporovala ani ne tak pro jeho antisemitistickou a pangermánskou politiku, ale z mnohem prostšího důvodu. Uvěřili, že jako jediný zná lék na hospodářskou krizi. Tím mělo být převzetí modelu italského korporativního státu.

Korporativní stát, hlásaný fašistickými stranami po celé Evropě, byl v podstatě určitou variací na Keynesovu myšlenku aktivní hospodářské politik vlády. Byl ale doplněn o prvek velice silného nacionalismu. V praxi to znamenalo, že národ představuje jakousi semknutou komunu, která se bude kolektivně podílet na společném blahobytu a bude ho pilně budovat pro blaho celku. Časy sobeckého individualismu, kde si každý budoval svůj osobní blahobyt, byly pryč. V korporativním státě byla nejvyšší autoritou vláda v čele s osvíceným vůdcem. Ta měla pravomoc řídit a regulovat ekonomiku pro všeobecný rozvoj a prospěch státu. Zájmy zaměstnavatelů, zaměstnaneckých svazů a dalších sdružení se musely tomuto společnému cíli absolutně podřídit. V takovém státě byl každý organizován, měl své předem dané místo a úkol pracovat pro blaho celku. Zaměstnanci v masových odborových organizacích, zaměstnavatelé ve velkých profesních korporacích a kartelech dozorovaných vládou. Korporativní stát se od klasického stalinského státem vlastněného a plně řízeného hospodářství v podstatě lišil jen v tom, že formálně bylo zachováno soukromé vlastnictví. Jinak je zde ale mnoho podobností. Existovalo zde centrální plánování, politika plné zaměstnanosti, podřízení zájmů jednotlivců potřebám celku.

Na počátku 30. let byl Hitler vnímán jako jeden z mnoha centrálních plánovačů. Plně si podmanil odborové svazy i průmyslové korporace. Dokázal dokonale sladit ideu sociálního státu se silným kolektivním nacionalismem (jeho hnutí konec konců mělo nacionální socialismus přímo v názvu). Zahájil program veřejných prací výstavbou dálnic a dalších veřejných staveb, chránil průmysl před zahraniční konkurencí, stanovil politiku plné zaměstnanosti. Byl zaveden státní sociální program, regulovány ceny zboží i celý trh. Hitler v podstatě zavedl v Německu obdobu New Dealu jen se silným nacionalistickým a protizidovským podtextem. Tak jako ve Spojených státech byli z krize viněni bankéři a akcioví spekulanti, v nacistickém státě byla krize sváděna na židovské spiknutí. Židé byli v Evropě již v minulosti vnímáni jako podporovatelé ekonomického liberalismu. V éře, která skončila první světovou válkou, velice zbohatli a stali se významnými finančníky a průmyslníky (podrobněji o tomto jevu je pojednáno v kapitole Německý nacismus a Holokaust). Byli tedy logickou skupinou, která byla obviňována z příchodu krize. Nacistická propaganda proto líčila wallstreetké bankéře jako židy s plnými měšci peněz u pasu.

Druhým specifickým znakem nacistické hospodářské politiky bylo masivní zbrojení. V roce 1934 vydávalo Německo na zbrojení 1% svého ročního HDP, v roce 1938 to již bylo 25%. Obrovské státní zakázky na výrobu zbraní kryla Hitlerova Třetí říše jednak rekvizic židovského majetku, jedna devalvací německé marky. Ve světle čísel se Hitlerovi podařilo již v roce 1937 vybědnout z krize. Nezaměstnanost dramaticky klesala a ekonomika dokonce začala růst. Nacistický stát tak byl první zemí na kontinentě, který překonal následky krize. Ve skutečnosti však byly všechny státní zásahy, dotace a intervence kryty narůstajícím dluhem a nebyť příchodu války, Třetí říše by byla nucena vyhlásit bankrot.

Hitlerovy expanzivní plány byly proto motivovány především ekonomickými cíli. Německo již od časů Bismarcka pociťovalo geografickou stísněnost ve středoevropském prostoru. Tento ekonomický kolos hospodařil na poměrně malém území s omezenými zdroji. V dobách liberálního systému 19. století to nebyl až takový problém, neboť suroviny i potraviny bylo možné dovážet. Přesto Němci již před první světovou válkou usilovali o koloniální expanzi do východní Evropy s cílem zajistit si surovinovou a potravinovou nezávislost. V dobách hospodářské krize a protekcionismu nacisté oprášili tento plán, který měl Německu zajistit dosažení úplné soběstačnosti ve všech hospodářských odvětvích. Nacistické představy o izolacionismu a plné soběstačnosti se nakonec až tak nelišily od podobných představ ruských bolševiků, kteří také chtěli v Sovětském svazu docílit úplné hospodářské nezávislosti na okolním světě. Idea soběstačnosti a uzavřenosti totiž byla společná pro všechny totalitní režimy 20. století a byla v přímém protikladu k otevřenému mezinárodnímu obchodu. Ten podle Hitlera drželi pod kontrolou angloameričtí židovští bankéři, kteří způsobili hospodářskou krizi. V tomto světle dostává nacistická antisemitická expanzivní politika také svůj ekonomický rozměr. K tomu, aby bylo Německo ekonomicky zcela nezávislé na ostatních zemích, byla nezbytná územní expanze směrem na východ. Ukrajina a Rusko se svými černozemními půdami a nekonečnými zdroji surovin, představovaly pro Hitlera cíl, který měl zajistit prosperitu a soběstačnost třetí říše na tisíc let. Podobné ambice nakonec vedly i Japonce k expanzi do

Mandžuska a do východní Asie, kterou chtěli proměnit na „Východoasijskou sféru společné prosperity“ pod svou nadvládou.

Společným rysem receptů na řešení hospodářské krize ať už ve Spojených státech, Německu, Británii, Francii či Sovětském svazu byl důraz na ochrannou a regulační roli státu, obchodní války a protekcionismus jednotlivých zemí vůči sobě navzájem. Důsledkem bylo enormní daňové ztížení obyvatelstva i firem, extrémní nárůst státní byrokracie a především nedůvěra a nepřátelství jednotlivých zemí, které si začaly budovat a vytyčovat své sféry vlivu. Žádný div, že tento systém nakonec dospěl až k nejstrašnější válce v dějinách. Ta vymazala všechny dluhy, vyřešila nezaměstnanost a dala tolik potřebný impuls skomírajícímu průmyslu. Ukázalo se, že válka je nakonec nejlepším řešením všech hospodářských problémů, protože je přikryje pláštěm ničení a vraždění. Jakkoliv cynicky to zní.

Druhá světová válka a její hospodářské důsledky

Druhá světová válka uzavírá období 31 let mezi roky 1914-1945, které někteří historikové označují jako novou evropskou třicetiletou válku. Během tohoto období zničily evropské velmoci vše, co předchozích 300 let pracně budovaly. Prohrály svou hospodářskou a mravní nadvládu nad světem. Po válce se Evropa nacházela ve stavu totálního rozvratu a mnohé země ekonomicky kolabovaly. Žádný div, že si tento nešťastný kontinent jako kořist mezi sebe rozdělily dvě nové supervelmoci – Spojené státy a Sovětský svaz (více o tom v kapitole Studená válka). Svět se rozpadl nejen na dva nesmiřitelné ideologické tábory, ale také na dva zcela rozdílné a navzájem nekompatibilní ekonomické systémy. Pro zjednodušení je můžeme označit jako kapitalistický západ v čele se Spojenými státy a komunistický východ vedený Sovětským svazem, jakkoliv je toto označení velice zkreslující. Především ani ve Svazu, ani v žádném z jeho satelitů nebyl skutečný komunismus nikdy vybudován (jedná se o fiktivní a veskrze utopickou společnost). O klasickém kapitalismu, jak jej známe z předchozích staletí, zase nemůže být řeči ani ve Spojených státech, ani u jejich západoevropských spojenců. Podrobněji o tom bude pojednáno níže. Přesnější by bylo hovořit o demokratické a totalitní části světa, ale přidržme se dělení na kapitalistické a komunistické státy.

Nemáme zde prostor podrobněji líčit průběh války a ani to není předmětem této kapitoly. Postačí, když uvedeme, že válku vyhrály tři okolnosti. Jednak až neskutečné nasazení ruských vojáků a jejich značné lidské oběti. Dále obrovská síla americké ekonomiky a s jistou nadsázkou i její hovězí konzervy a čokoláda. A v neposlední řadě počasí. Klíčová ale byla technologická, výrobní a lidská převaha Spojenců (zejména Spojených států) nad zeměmi Osy. Je proto účelné se na tuto zemi podrobněji zaměřit. Jestliže platí zásada, že války moderního věku vyhrává průmyslová síla válčících států, pak pro druhou světovou válku platí toto rčení dvojnásob. Nárůst válečné ekonomiky všech zainteresovaných států byl doslova totální. A i když se Hitler a jeho ministr válečné výroby Albert Speer snažili sebevíc, absolutní hospodářské dominanci Spojených států vzdorovat nemohli. V době vrcholící totální války v Evropě a v Pacifiku (v roce 1943) dokázali Američané zmobilizovat tak obrovské hospodářské síly, že produkovali více zbraní a vojenského materiálu, než všechny válčící země světa dohromady. Jejich roční HDP se díky tomu zvýšil z 80 mld. dolarů v roce 1939 na 140 mld. dolarů v roce 1944. Nezaměstnanost, hlavní metla předchozího období, naprosto vymizela. Všichni nezaměstnaní byli povoláni do armády (a samozřejmě nejen oni) nebo do válečného průmyslu. Vznikl tak mamutí vojensko-průmyslový komplex štědře financovaný ze státního rozpočtu. Nutno podotknout, že tohoto břemene se Spojené státy zcela nezbavily ani po válce a vlastně dodnes.

Veškerá válečná výroba nejen v Americe byla financována (stejně jako u války předchozí) vydáváním státních dluhopisů. Zadlužení spojeneckých zemí přesáhlo 150% jejich HDP, což byl jev v historii zcela nevídaný. Pro srovnání během první světové války činil americký dluh vzniklý prodejem dluhopisů zhruba 30% tehdejšího HDP. Situace se ale nezměnila ani po skončení války. Spojené státy a částečně i Británie byly nuceny zásobovat zbídačený evropský kontinent obrovským množstvím civilního materiálu. Jednalo se o oblečení, jídlo, léky a další materiál, který byl masově produkován a distribuován až do konce 40. let prostřednictvím organizace UNNRA. Když k tomuto přičteme i finanční náklady na Marshallův plán (13 mld.

dolarů), který probíhal v letech 1948-53, činily celkové spojenecké náklady na válku astronomických 900 mld. dolarů.

Všechny válčící státy s výjimkou Spojených států byly v naprostém rozkladu. Je těžké vybrat, který faktor byl nejtragičtější. Ztráta obyvatelstva byla samozřejmě klíčová. Válka si vyžádala více než 70 milionů mrtvých (z toho 25 milionů vojáků). Jen Sovětský svaz pozbyl 23 milionů občanů. Mnohé země ztratily 10 - 20% své populace (Polsko, Pobaltské státy, Německo). Nejvýmluvnějším svědectvím o apokalyptickém dopadu války na Evropské hospodářství je tato tabulka.

počty zcela zničených celků

vesnice	120 000
města	5 000
průmyslové závody	98 000
kilometrů železnic	240 000
mostů	58 000
bytového fondu	23%

V Evropě bylo 8 milionů bezdomovců, pětina lidí přišla o svůj zdroj obživy.

Je celkem pochopitelné a zcela opodstatněné, že Evropané, ať už stáli na straně vítězných či poražených zemí, svou válku prohráli. Hlavním vítězem, alespoň z ekonomického hlediska, byly Spojené státy. Velká Británie, někdejší dominantní světová velmoc, odvozuující svou moc mimo jiné od existence britské libry coby světové rezervní měny, byla nucená v roce 1947 vyhlásit státní bankrot, provést razantní devaluaci libry a předat pomyslné žezlo vlády nad finančním světem do rukou Spojených států.

Spojené státy vlastnily po skončení války dvě třetiny světových zásob zlata, ovládaly polovinu světové těžby uhlí, produkovaly více než polovinu světové produkce elektřiny, ovládaly tři čtvrtiny ropných zásob světa a produkovaly 60% světového HDP. Připočítá se potřeba také jejich ohromný technologický náskok, jehož důkazem může být například konstrukce atomové bomby. Američané si samozřejmě již během války uvědomovali, že nyní nebude tak snadné stáhnout se do izolace, jak tomu bylo v roce 1918. K tomuto pocitu také přispěl nečekaný útok Japonska na Pearl Harbour v roce 1941. Zmizel tím totiž bláhový pocit bezpečí a Spojené státy si uvědomily, že je ani nekonečné plochy obou jejich oceánů neochrání. Navíc si zcela logicky chtěly svou bezprecedentní dominanci ve světové ekonomice uchovat i do budoucna a pokud možno na trvalo. To ale vyžadovalo aktivní diplomatickou a především hospodářskou politiku v globálním měřítku. Vedle Spojených států se však rozvíjel i sovětský blok, který představoval zcela odlišný model společenské organizace. Tyto dva nesmiřitelné a vzájemně neslučitelné systémy pak vedle sebe existovaly následujících více jak 40 let.

První světová válka a následné období představují zcela nový světový řád, než jaký se vytvářel v přechodných staletích. Světové hospodářství se v tomto období vyvíjelo jako na houpačce. Od expanzivního růstu po naprostý kolaps a chaos následovaný totalitou. Jestliže 19. století znamenalo období, kdy státní moc měla jen minimální vliv na hospodářské záležitosti a životní úroveň obyvatel ovlivňovala jen málo, pak poválečná éra znamenala doslova vpád státu do každodenního života milionů občanů. Nejednalo se ale jen o totalitní země. I v demokratických státech si státy uchovaly svou klíčovou roli v ekonomice. Došlo doslova k propojení státu a hospodářství (nejdále v tom samozřejmě zašli v Sovětském svazu, kde byl trh nahrazen státním plánem). Ekonomika tak začala ovlivňovat politiku a naopak v míře dosud nevídané. Mezi veřejností se masivně rozšířil názor, že vláda je tu od toho, aby se o lidi postarala. Něco takového by si lidé předešlých věků nedokázali ani představit.

Německý nacismus a Holokaust

Tajná schůzka ve Wannsee

V úterý 20. ledna 1942 se v prostorách malebného klasicistního zámku ve Wannsee nedaleko Berlína konala tajná porada špiček nacistického státu. Mezi přítomnými vynikal zejména Obergruppenführer SS Reinhard Heydrich, který z pověření Hitlera celou konferenci řídil. Dále zde byli přítomní ministři a tajemníci zodpovědní za vnitřní bezpečnost, rasovou otázku a osidlování dobytých území, zástupci ministerstva spravedlnosti a lidé zodpovědní za válečný čtyřletý hospodářský plán. Na pořadu jednání byla velice delikátní otázka vskutku epických rozměrů. Jak naložit s miliony osob, které se nacházely na evropském kontinentě a které nacisté považovali za méněcenné a v podstatě zbytečné „*untermensch*“ - podlidé. Předmětem jednání byli zejména židé, jakožto rasa nejpodřadnější, nejnebezpečnější a nejrychleji si žádající radikální řešení. Věc ale měla mnohem hlubší a dalekosáhlejší rozměr, neboť po zdárném vyřešení židovské otázky měla následovat neméně palčivá otázka slovanská. Právě na židech měl být odzkoušen plán, který pak bylo možné aplikovat na mnohem početnější populaci. Všichni zúčastnění se shodovali na tom, že téma schůze je natolik kontroverzní a výbušné, že jakékoliv její závěry musí zůstat utajeny nejen před světovou, ale i před německou veřejností. Nejtrefněji se v této věci vyjádřil samotný Heydrich: „Na takto radikální čin není německý národ připraven. Možná jednou za mnoho let jej budeme moci informovat o tom, jaké kroky jsme v zájmu jeho přežití podnikli, ale ta doba zatím nenastala.“ Nacistické vedení si bylo vědomo toho, že ani Němci, po léta zpracovávaní antisemitskou propagandou, by patrně nedokázali akceptovat řešení tak radikální, jaké bylo ve Wannsee přijato. O utajeném charakteru schůze i celého plánu svědčí fakt, že důkazy jejího konání byly nalezeny až v roce 1947 a to zcela náhodně pracovníky americké okupační správy v západním Berlíně. Zachoval se jediný zápis, který se našel v archivu jednoho ze zúčastněných ministerstev.

Přestože celá akce s názvem „Konečné řešení židovské otázky“ byla projednána a nakonec provedena v tichosti a naprostém utajení, její rozměr a následky byly olbřímí. V jejím rámci bylo mezi lety 1942-1944 fyzicky zlikvidováno takřka 10 milionů osob. Kromě židů, kteří tvoří většinu obětí (asi 6 milionů), byli mezi zavražděnými také Romové, partyzáni, sovětské komunisty, polští odbojáři, mentálně a fyzicky postižení či katoličtí duchovní. I přes mamutí rozsah celé akce se nacistům zdaleka nepodařilo dokončit celé své dílo, a to z důvodu ukončení války v roce 1945. Byla to první masová genocida, kterou Evropa v moderních dějinách zažila. Navíc první, která byla chladnokrevně, byrokraticky a s příslušným německým pedantstvím organizována státem. V roce 1958 použil židovský spisovatel Elie Wiesel pro tuto genocidu poprvé termín Holokaust, k jeho všeobecnému rozšíření pak došlo v 70. letech. Dodnes je Holokaust považován za jednu z nejtemnějších kapitol novodobé historie a jednu z hlavních specifických, která odlišuje druhou světovou válku (která jej umožnila) od všech ostatních válečných konfliktů. Holokaust ale nevznikl ani náhodou, ani nečekaně. Nebyl to produkt jedné choré mysli či jednoho politického systému. K jeho strašlivému vyvrcholení vedla dlouhá cesta, která započala již na konci 19. století. Proto je tento fenomén nutné chápat v kontextu politického, hospodářského a společenského vývoje Evropy v celé moderní době. Na jedné straně šlo o projev tradičního a postupně sílícího evropského antisemitismu v sociální rovině. Na straně druhé o produkt politického režimu, který vznikl kombinací nacionalismu a socialismu do výsledného nacistického koktejlu. Třetím aspektem pak byla hospodářská krize 70. let 19. století a hlavně krize 30. let 20. století jako faktor ekonomický.

Zrod moderního antisemitismu na konci 19. století.

„Ze všech plemen a ras, co obývají tento svět, těžko se najde plemeno proradnější, úskočnější, zálučnější a hanebnější, než jsou židé. Tato semitská rasa, jež vznikla křížením, alevitských beduínů, egyptských otroků a palestinských pastevců koz, v sobě zhmotňuje hamižnost, která je dána jejich zbytnělými prsty na ruce a výrazným vyměšováním, nečestnost zrcadlící se ve skelném pohledu, úzce přivřených očích a nízko posazených nadočnicových obloucích, pokrytectví, což je patrné z jejich orlího nosu a vystouplé brady a

také mentální méněcennost, jež je dána krátkolebým profilem temen hlavy.“ Tento text nebyl převzat z nacistických brožur o rasové otázce, jak by se dalo očekávat. Jedná se o část vědecké práce věnující se tehdy velice oblíbené kulturní antropologii, která byla vydána v roce 1896 na vídeňské univerzitě. Je otázka, proč se na konci 19. století, tedy v době osvícené, plné moderních zázraků techniky a postupně se demokratizujících států, zrodil cosi tak iracionálního a mysteriózního, jako moderní antisemitismus. Tento fenomén má příčiny ekonomické, kulturní a vědecké (přesněji pseudovědecké). Je zcela nezbytné se této problematice věnovat pro celkové pochopení příčin Holokaustu.

V 70. letech 19. století zasáhla Evropu první vážná hospodářská krize průmyslového věku (podrobnosti v kapitole Světové hospodářství na přelomu 19. a 20. století). Jejimi oběťmi se stali jednak malí živnostníci či majitelé rodinných průmyslových podniků, jednak drobní rolníci hospodařící na malých výměrách polí. Důvod byl prostý. V krizové době nedisponovali dostatečným kapitálem k tomu, aby jejich hospodářství či firmy mohly přežít otřesy, které přicházely. Tito drobní podnikatelé (později nazýváni jako maloburžoazie) proto houfně bankrotovali a často končili s celými svými rodinami na ulici. Velká část obyvatelstva také přicházela o své celoživotní úspory, které mizely z bankrotujících bank, kempeliček a záložen. Krizové období mohly přežít jen větší podniky, které začaly vznikat jednak slučováním několika menších firem formou fúzí, nebo tím, že velké firmy zkupovaly stovky malých krachujících podniků. Nejjistější bylo spojení takovéto nové mamutí společnosti s bankou, která ji poskytovala pravidelné úvěry na její provoz v době ekonomických turbulencí. Vznikly tak moderní koncerny a akciové společnosti a jejich majitelé byli označováni jako velkoburžoazie.

V této době si veřejnost začala všímat faktu, že v čele většiny velkých bank, které se staly spolumajiteli nově vytvořených monopolů, stály židovské rodiny. Židé byli skutečně vlastníky velké části bankovních domů ve všech velkých evropských metropolích. Nejslavnější byla patrně bankéřská rodina Rothschildů, která měla své zastoupení v Londýně, Paříži, Vídni i Frankfurtu (odkud původně pocházela). Nebyli to ale jen Rothschildové, kteří zkupovali krachující podniky a vytvářeli z nich velká konsorcia. Fakt, že právě židovské rodiny byly pány finančního světa, měl své logické vysvětlení. Židé byli v západní Evropě po staletí perzekuováni mimo jiné také v otázce možnosti obživy. Před zavedením osvěcenských reforem na konci 18. století nesměli vlastnit půdu a provozovat většinu takzvaných počestných řemesel. Jednou z mála oblastí, která jim nebyla zapovězena, byl svět finančních transakcí. Půjčování peněz na úrok, které bylo potíráno křesťanskými církvemi (snad s výjimkou kalvinistů), se tak stalo židovskou doménou. Židé proto nejen že nashromáždili nemalý kapitál, ale také zkušenosti v tomto oboru a stali se doslova hnacím motorem průmyslového rozvoje na konci století.

Židé tehdy působili i v oblasti kultury a médií. Řada slavných vědců, umělců, herců a novinářů byla také židovského původu. Na tom by samozřejmě nebylo nic podivného nebo špatného. Židovské rodiny se však, i přes svou veřejnou angažovanost, většinové společnosti stranily a v tom byl problém. Židé si za staletí neustálého pronásledování, útlaku a pogromů vybudovali svou vlastní paralelní subkulturu, která byla odlišná od většinové křesťanské. Jednotlivé komunity tak žily v evropských zemích v podstatě souběžně se zbytkem společností, držely velice silně pospolu, ale s majoritní populací se spíše mýjely. Vyplývalo to mimo jiné i z tradičního židovského postoje k okolnímu světu. Typická byla snaha naprosto respektovat pravidla a kulturu hostitelské země, ale nijak se neasimilovat s většinovým obyvatelstvem a naopak si udržovat své specifické náboženství spojené s řadou odlišných kulturních zvyků, rituálů a postojů. Staletá ostrakizace židů z veřejného života křesťanské společnosti navíc vedla k jejich internacionalizaci. Jednotlivé židovské komunity v evropských zemích byly vzájemně provázány rodinnými i obchodními vazbami a vytvářely tak celoevropskou síť vzájemně propojených obchodních společností. Tento fakt mimo jiné umožnil židovským bankéřům efektivně podnikat v době nadcházející druhé průmyslové revoluce, která stála právě na liberalizaci obchodu a větší provázanosti jednotlivých národních ekonomik.

Tato na jedné straně uzavřenost a tajuplnost, na straně druhé vzájemná mezinárodní provázanost evropské židovské komunity bylo to, co začalo na konci 19. století majoritní Evropany dráždit a iritovat. Fakt, že na krizi, během které bankrotovaly miliony evropských obyvatel, vydělávají židovští bankéři, byl jedním

z katalyzátorů počínajícího antisemitismu. V předchozích letech se mohutně rozvíjel liberální a ničím neregulovaný průmyslový kapitalismus, který byl podepřen myšlenkou ekonomického liberalismu. Nejhlasitějšími zastánci tohoto nového světa podnikatelských svobod, kde se prohlubuje mezinárodní obchod a kde přestávají existovat hranice států, byli mimo jiné i novináři, kteří v médiích pěli chválu na tento nový systém. Mnozí z nich byli rovněž židé, což u většinového obyvatelstva jen posilovalo pocit, že celá krize byla záměrně vyvolána židy s cílem zotročit křesťanské obyvatelstvo a získat vládu nad jeho majetky.

Nemalou měrou se na zrodu antisemitismu podílel také velice silný nacionalismus těchto let. Ten se zrodil na počátku 19. století jako jeden z produktů Velké francouzské revoluce a díky Napoleonským válkám se následně rozšířil do většiny západní a střední Evropy (podrobnosti v kapitole Evropa před první světovou válkou). Vznikla tak nová entita – moderní národ. Ten se vyznačuje několika základními rysy, z nichž nejpodstatnější je společný jazyk, kultura a země. Právě teritoriální charakter považovali romantičtí nacionalisté konce 19. století za jeden z klíčových atributů národa. Mnozí sociologové zabývající se teorií národa hovořili dokonce o mystickém sepětí lidu s jeho zemí, která je nasáklá krví předků, kteří ji za ni prolévali. Mysterióznost spojení národa s jeho územím například ve svých dílech zmiňoval slavný geopolitik Friedrich Ratzel, zejména v knize *Lebensraum (Životní prostor)* vydané v roce 1901. Na jeho dílo pak navázal další významný teoretik nacionálního hnutí, Karl Haushofer. Rudolf Kjellén dokonce hovoří o národu jako o živoucí bytosti, která má své vědomí, vůli a právo obývat určité teritorium.

Židé neměli svůj stát, nikdy neměli svou vlast. S žádnou zemí a s žádným evropským národem se neintegrovávali. Naopak ve všech evropských státech platili za nositele myšlenek internacionalismu a kosmopolitismu. Snad právě pro tento jejich multikulturní postoj je mnozí autoři označovali za rozvratný element, který se snaží rozklížit celistvost národa zaváděním nebezpečných internacionálních myšlenek. Protože na podobné bázi stavělo i rychle se vzcházející proletářské marxistické hnutí, byli židé zcela neprávem obviňováni, že právě oni stvořili socialistický marxismus a úspěšně se jim daří infikovat touto nebezpečnou ideologií příslušníky evropských národů. Jako argument mimo jiné sloužil i fakt, že řada duchovních otců socialistického hnutí byli židé (například i samotný Karel Marx). Byl to samozřejmě nesmysl a židovský internacionální kosmopolitismus neměl s tím socialistickým takřka nic společného. Socialisté hlásali internacionalismus jako bratrství a rovnost dělnické třídy napříč hranicemi a národy. Jejich cílem bylo zespolečenštění výrobních prostředků do rukou dělníků. Židé chápali internacionalismus jako prostředek vzájemné kooperace jejich komunity a zejména jako vítaný zdroj obchodu a podnikání. Socializace kapitálu byla v přímém rozporu s jejich zájmy.

Na konci 19. století se objevily mezi vzdělanci, politiky i masovou veřejností paranoidní názory týkající se takzvaného „židovského spiknutí“. Podle něj židé podloudně vytvořili a prostřednictvím svých lidí v médiích a kultuře vnutili evropským národům myšlenku socialistického multikulturního kosmopolitismu. Na jeho vedlejší produkt, tedy liberálním globalizovaném obchodu nestydatě zbohatli. Nyní záměrně vyvolali hospodářskou krizi, aby své dílo zkázy dokončili. Jejich cílem je materiální likvidace milionů poctivě pracujících příslušníků maloburžoazie a maloročníků, jejichž majetek bezskrupulózně zkupují. Konečným cílem jejich ďábelského plánu je ovládnutí Evropy, její zotročení a zničení toho, co je nejposvátnější, tedy čistoty evropských národů. Za tímto účelem konají jejich vůdci tajné porady a schůzky, kde spolu konspirují proti zbytku světa. Zrodila se tak patrně největší a nejmasověji rozšířená konspirační teorie všech dob.

Zdánlivou věrohodnost těmto teoriím dávala také řada zdánlivě autentických dokumentů, které se na přelomu století objevily a které potvrzovaly existenci tohoto globálního spiknutí židovských elit. Mezi nejznámější bezpochyby patří dokument s názvem „Protokoly sionských mudrců“. Dnes již s jistotou můžeme říci, že se jedná o podvrh, který vznikl v roce 1903 v carském Rusku na objednávku ruských tajných služeb. Carské Rusko patřilo k nejvíce antisemitistickým státům tehdejší Evropy. Autor textu (patrně někdo z okruhu francouzských padělatelů) vytvořil na základě smyšlených zápisů konspiračních schůzek židovských bankéřů, rabínů a vůdců tajných společností dokument dokazující, že židé plánují převzetí kontroly nad světem a jeho celkové zotročení. Součástí jejich plánu má být také zničení křesťanských národů tím, že bude

jejich duchovní i biologická síla oslabena vzájemným rasovým míšením s etniky podřadnými. Židé se k provedení tohoto svého plánu rozhodli zneužít tehdy velice silně rozšířené hnutí Svobodných zednářů, které infiltrovali a ovládli svými pretendenty. Jakkoliv nám může tento text připadat zcela absurdní a nesmyslný, setkaly se Protokoly ve své době s velice pozitivní odezvou u čtenářů ve většině evropských zemí a staly se jedním z hlavních argumentů všech antisemitských hnutí a proudů v následujících desetiletích.

Nebyly to ale jen antisemitské dokumenty šířené mezi veřejností. Antisemitismus se stal také politickým tématem a chopila se jej nejedna konzervativní a nacionálně laděná politická strana. Mezi nejviditelnější politiky, kteří stáli na konci 19. století v čele antisemitského hnutí, patřil například Georg von Schröner, významný rakouský politik a vůdce rakouské křesťanské strany lidové, případně Karl Lueger, který dokonce zastával dlouhá léta post starosty Vídně. Nebyla náhoda, že právě Vídeň se stala jedním z významných center antisemitské propagandy. Tato více jak dvoumilionová metropole patřila mezi největší města a kulturní centra tehdejšího světa. Žily tu vedle sebe kultury a populace celé rakouské monarchie (Němci, Poláci, Češi, Maďaři, Židé, Rusíni a další). Pro vznik konspiračních teorií o židovském plánu míšení ras tu tedy byly velice vhodné podmínky.

Témata objevující se v Protokolech dokonce figurovala u řady soudních přelíčení, ve kterých se objevovali židé obvinění z trestného činu spáchaného na křesťanské oběti. Za všechny jmenujme například slavnou Hilsneriádu z roku 1899, která otřásala českým veřejným míněním po dlouhé měsíce. Židovský tulák Leopold Hilsner byl viněn z toho, že rituálním způsobem zavraždil křesťanskou dívku Anežku Hružovou z Polné. Jeho čin byl prý mimo jiné motivován potřebou křesťanské krve při zadělávání židovských macesů. Proti takto absurdně formulovaným obviněním se tehdy veřejně postavil například profesor Tomáš Garrigue Masaryk, který si tím vysloužil v českém tisku ale i mezi svými studenty přezdívku „židofil“ a nebezpečný kosmopolita. O pět let dříve vyvolala kauza židovského důstojníka Alfréda Dreyfuse podobné antisemitistické vášně u francouzské veřejnosti. Dreyfus sice nebyl souzen za čin související s jeho náboženstvím (šlo o špionáž ve prospěch německého císařství). Jeho proces ale vyvolal v zemi velice nebezpečné protizidovské nálady a židé byli v celé společnosti masově obviňováni z neloajality k zemi a národu.

Na Dreyfusově aféře a Hilsneriádě lze demonstrovat vzrůstající averzi přinejmenším části evropské populace vůči židovskému etniku. Reakce židů byly neméně emocionální. Jednou z nich bylo sílící hnutí sionismu, které usilovalo jednak o větší semknutí židovského obyvatelstva a jeho návrat k duchovním a kulturním kořenům. Jednak o vybudování židovského státu v původní palestinské domovině a jeho návrat na blízký východ. V tomto smyslu činila židovská komunita prostřednictvím svých společensky vysoce postavených členů nátlak především na britskou vládu. Zejména v období první světové války a bezprostředně po ní. Tehdy totiž vláda Velké Británie získala Palestinu jakožto bývalou kolonii Osmanské říše do své správy (podrobněji o tomto problému v kapitole Dekolonizace a hnutí zemí třetího světa). Tento židovský lobbying v kombinaci se stupňující se kooperací a semknutostí židovské populace dále utvrzoval mnohé zastánce myšlenky židovského spiknutí v přesvědčení o pravdivosti této konspirační teorie.

V neposlední řadě působily proti židům i tehdy velice rozšířené a oblíbené vědní disciplíny – kulturní antropologie, geografický determinismus a eugenika. Tyto směry vycházely z tehdy již široce rozšířené a všeobecně přijímané Darwinovy teorie o výběru druhů. Darwin v ní argumentoval nutností evolučního vývoje v přírodě, který se děje na základě neustálého soupeření jednotlivých organismů o prostor a zdroje. Vítězí ten nejsilnější a nejschopnější, zatímco slabší a méně vyvinutí jedinci umírají. Tento proces je nejen přirozený, ale také žádoucí, jinak by celý evoluční vývoj ustrnul a život na planetě by degeneroval. Tato myšlenky, která byla původně čistě přírodovědné podstaty, se ale začala vkrádat i do prací sociologů, filosofů a antropologů. Mnozí z nich přicházeli na konci 19. století s tvrzením, že podobnými principy se řídí také lidská společnost. Jen tak byl v minulosti možný jakýkoliv civilizační pokrok. Tedy vítězstvím silnějších a životaschopnějších civilizací a kultur a vyhubením těch slabších. Odkazovali se například na starověkou

Spartu, která si dokázala vybudovat a udržet svou dominanci jen díky drastické a v podstatě nehumánní eliminaci slabších jedinců a podporou přirozeného výběru ve svých řadách.

Základní teze těmto novým oborům položili němečtí filosofové druhé poloviny 19. století. Na prvním místě je to bezesporu Friedrich Nietzsche, který ve svém díle „Tak pravil Zarathustra“ prorokoval budoucí evoluci lidstva směrem k vyšší bytosti, kterou označil jako „nadčlověka“. V porovnání s ním budou dnešní lidé stejně primitivní, jako opice (tedy budou to jacísi podlidé). Nadčlověk se vyvine z nejušlechtilejších a nejsilnějších jedinců naší doby. Dalším autorem byl Friedrich Ratzel. Dle jeho teorie se státy a národy vyvíjejí jako živé organismy, které bojují o přežití a dominanci. A stejně jako v přírodě vítězí silnější a schopnější, zatímco slabší jsou smeteny. Za základ národa považoval pouto krve a půdy, které ovlivňují životní vitalitu národů. Vedle těchto filosoficko-sociologických prací se začaly objevovat také díla z oblasti biologie zejména britské provenience. Například kulturní antropologové Herbert Spencer nebo Edward Tylor považovali vnější biologické znaky za určující pro intelekt jednotlivých ras. Tylor navíc v díle „Primitivní kultura“ přisuzuje etnikům a národům i určité mentální a charakterové vlastnosti a to jen podle jejich antropologických rysů. Na tato díla z oblasti kulturní antropologie pak navázali představitelé geografického determinismu, kteří ve svých pracích zašli ještě dále. Ti tvrdili, že národy jsou navíc ovlivněny i přírodním prostředím, v němž vznikaly a vyvíjely se. Mnozí dokonce přisuzovali jednotlivým etnikům charakterové vlastnosti podle toho, zda žijí v teplém, mírném či chladném klimatickém pásu. Rozhodující také je, zda je jejich země přímořská či kontinentální. Tyto geografické determinanty prý mimo jiné rozhodly o tom, zda budou dané národy civilizované a kulturní, či nikoliv.

Ze všech těchto nových „vědních oborů“ byla zcela zásadní eugenika. Jednalo se o sociálně-biologický směr vedoucí k eliminaci nevhodných genů a faktorů v lidském rodu a vyšlechtění jedinců s nejlepšími duševními a fyziologickými vlastnostmi. Tyto teorie se opíraly jednak o názory starých antických filosofů (typická jsou například díla Platóna), jednak o tehdy moderní kulturní antropologii, jak bylo zmíněno výše. Eugenika se na konci 19. století jako vědní obor rozšířila například ve skandinávských zemích nebo na Britských ostrovech. Ovšem s prvními zmínkami o eugenice se setkáváme již v dílech francouzského filosofa Arthur de Gobineau v 50. letech 19. století. Ten ve svém díle „Esej o nerovnosti lidských plemen“ volal po cílevědomém šlechtění lidského rodu s cílem jeho zušlechťování a zdokonalování. V britském prostředí byl velkým propagátorem těchto myšlenek Francis Galton, který například zcela zásadně odsuzoval takzvané míšení ras, které údajně vede k oslabování jejich fyzických a především intelektuálních schopností. Na jehož popud svolala roku 1912 Londýnská univerzita první mezinárodní eugenický kongres. Eugenika našla své zastánce také ve Spojených státech, kde bylo eugenické hnutí mezi mnohými vědci aktivní až hluboko do 60. let 20. století. Kromě snahy o uplatňování eugenických metod ve zdravotnictví zde byly využívány také metody sterilizace osob s fyzickými či duševními hendikepy. Za všemi těmito díly můžeme vysledovat jediný motiv. Jakkoliv vědecky vysvětlit a ospravedlnit dominanci evropské rasy nad zbytkem světa, což byl jev tehdy neoddiskutovatelný.

Tento text může být pro mnohé nudným výčtem autorů a jejich děl. Pro jiné bude šokujícím zjištěním, že k Holokaustu vedla cesta dlážděná mimo jiní i evropskou vědou přelomu století. Je však nezbytný pro pochopení „vědeckého“ základu, na němž pak mnozí nacionalističtí a rasističtí vůdci vybudovali své tvrzení, že židé představují z kulturního, antropologického i sociálního hlediska podřadné a nebezpečné etnikum. To je nutné vyhladit nebo přinejmenším separovat, aby neoslabovalo budoucí rozvoj evropské populace, kterou chápali jako vrchol civilizačního a kulturního vývoje lidstva. Přesvědčení o kulturní a civilizační nadřazenosti bílé evropské populace v kombinaci s představou o chystaném židovském spiknutí byl základ, na němž povstal moderní antisemitismus. Ten byl pak v první polovině 20. století doveden až do svého absurdního vyvrcholení v podobě Holokaustu.

Nacionální socialismus a jeho postoj k židům

Otcem německého nacionálního socialismu je bezesporu Adolf Hitler. Dříve, než nahlédneme pod poličku tohoto hnutí, je nezbytné změřit se na jeho osobu. Hitler se narodil roku 1889 ve vesničce Braunau nedaleko rakouského Lince. Jeho rodinné poměry byly svérázné. Otec, velice dominantní státní úředník, byl o mnoho let starší, než matka, která mladého Adolfa rozmazlovala a stále jej utvrzovala v jeho výjimečnosti a malířském nadání. Hitlerovým životním snem bylo stát se umělcem. A do jisté míry skutečně duši romantického umělce měl a celý život byl pod vlivem iracionální potřeby dokázat něco velikého a převratného. Jeho „umělecké“ dílo ale bylo jiné povahy, než jak si to představovala jeho matka. V životě mladého Hitlera můžeme vysledovat dva klíčové momenty, které nakonec předurčily jeho kariéru. V první řadě to bylo setkání s nacionálními a antisemitskými názory ve školním prostředí (nikdy nenavštěvoval žádnou školu kromě základní). Zde na něj měl největší vliv jeho učitel dějepisu, který získal duši mladého Adolfa pro myšlenku pangermánské nadřazenosti. Svě nacionální triády prý doplňoval ukázkami z hudebního díla Richarda Wágnera, který byl ztělesněním pangermánské a zároveň antisemitistické myšlenky. Pro Hitlera se stal Wágnér po zbytek života velkou inspirací. Během svého působení ve Vídni se pak setkal s antisemitismem hlásaným tehdejšími vědeckými a politickými autoritami. Zde si samostudiem doplnil vzdělání v otázkách kulturní antropologie, geografického determinismu, pilně studoval Nietscheho, Ratzela i Haushofera a navštěvoval meetingy antisemitských stran.

Druhým momentem, který silně zapůsobil na Hitlerovo vidění světa, byly zkušenosti ze západní fronty první světové války a zejména tvrdé vystřízlivění po kapitulaci Německa. Na konci roku 1918 se Hitler vrátil z fronty do Mnichova, který se stal jeho druhým domovem. Bylo to právě v době vrcholícího pokusu německých marxistů o provedení rudé revoluce v zemi. Mnichov byl tehdy doslova ověšen rudými prapory a na ulicích docházelo k ozbrojeným střetům mezi marxisty a nacionalisty. Němečtí nacionalisté vytvořili proti bolševickým revolucionářům polovojenské dobrovolnické jednotky (Freikorps) složené z bývalých frontových vojáků. Tito němečtí vojáci, místo aby jakožto demobilizovaná armáda odevzdali zbraně a rozešli se domů, byli znovu zorganizováni bývalými frontovými důstojníky. Jednou z nejvýraznějších osobností v jejich čele byl plukovník Ernst Röhm. Hitler, stejně jako miliony demobilizovaných vojáků, spatřoval v kapitulaci Německa osudovou chybu a zradu na nejvyšších místech. Nesouhlasil s myšlenkami marxistického internacionalismu a pacifismu. Na rozdíl od jiných, ale začal celý problém vnímat komplexně a ve své mysli si dotvořil konečný obraz nepřítele. Byli jím bolševičtí židé. Již z minulosti znal názory na to, že celá marxistická ideologie je v podstatě židovský vynález, jak za pomoci nemyslící masy dělnického proletariátu zničit národní státy a ovládnout svět. Nyní se celé dílo zkázy odehrávalo před jeho očima a jemu to vše najednou dávalo smysl. Německou kapitulaci zařídili židovští zrádci v čele státu. Titíž lidé nyní otevřeli stavidla bolševizace země. Celá tato záležitost není ničím jiným než židobolševickým spiknutím proti největšímu, nejušlechtlejšímu a nejkulturnějšímu z evropských národů. Proti národu Německému. Jakkoliv může tato myšlenka znít zcela absurdně, Hitler ji nejen věřil, ale celý svůj následující život zasvětil boji proti tomuto nebezpečí, které tak niterně cítil na přelomu let 1918-1919.

Na jaře roku 1919 se jednotkám Freikorps podařilo zničit ohniska bolševické revoluce v Mnichově, Berlíně a dalších německých městech. Nová německá vláda, která do té doby zasedala ve městě Výmar, se mohla chopit moci v hlavním městě. Němci se poprvé ve svých dějinách pokoušeli vybudovat funkční parlamentní demokracii západního typu. Její největší slabinou však byl fakt, že se zrodila jako produkt prohrané války a v jejich počátcích málem došlo k provedení bolševické revoluce. Aby bylo toto nebezpečí nadobro zažehnáno, stala se vůdčí osobností nové republiky osoba říšského prezidenta obdařeného mimořádnými pravomocemi. Tuto funkci po většinu času zastával konzervativní a nacionálně laděný maršál a hrdina bojů na východní frontě – Paul von Hindenburg. Hlavní politickou silou v Reichstagu (říšském sněmu) však představovali demokratičtí socialisté.

Hitler (spolu s velkou částí německé veřejnosti) nevěřil, že by slabá německá parlamentní demokracie, navíc vedena socialisty, mohla být dostatečnou garancí proti návratu rudého nebezpečí. Navíc v čele průmyslových podniků, bank a v kulturní sféře dále dominovali židé, které vinil ze zrady národa na konci války. Nefunkčnost politického systému Výmarské republiky, která se projevovala permanentní vládní krizí,

Hitlera jen utvrzovaly v přesvědčení, že celá hra na republiku je jen podvod, který byl Německu vnucen západními velmocemi ve spolupráci s domácími židobolševickými zrádci. Cílem je německého ducha otupit a německé obyvatelstvo ožebračit. Přijetí Versailleské mírové smlouvy a placení mamutích reparací byly jen další argument podporující toto jeho přesvědčení. Na místo nefunkčního liberálního parlamentarismu navrhoval Hitler semknutí se kolem osoby silného vůdce, který by zemi vyčistil od nebezpečných marxistických živlů, eliminoval vliv židovské lobby a zabezpečil národu blahobyť. V tomto posledním bodě je třeba zdůraznit, že Hitler neměl nic proti myšlenkám kolektivistického socialismu. Dá se dokonce říci, že jeho představě kooperující národní pospolitosti konvenovaly mnohem více, než importovaný a pro Německou národu zcela cizí anglosaský liberální individualismus. V socialisticky kooperující společnosti se mohly uplatnit jeho představy národa jako živoucího organismu, kde individuální potřeby ustupují zájmům kolektivním. Jde-li o socialismus, pak ale musel být organizován striktně na národní bázi. Tedy nikoliv jako spolupráce mezi národy, ale jako národní pospolitost tvořená jen Němci. Socialismus v jeho pojetí tedy není internacionální bratrství všech dělníků napříč národy, ale sociální soudržnost a vzájemná rovnost mezi všemi Němci napříč společenskými třídami. Odtud tedy i název jeho hnutí – nacionální socialismus.

V této pospolitosti německého národa samozřejmě nebylo místo pro cizince a už vůbec ne pro židy. Podle Hitlerovy představy nejsou židé Němci, neměli by být ani německými občany a nakonec by ani neměli fyzicky existovat v německém prostoru. V tomto smyslu zašel Hitler mnohem dále, než většina jeho současníků, kteří také prosazovali sociálně korporativistický fašistický stát na nacionální bázi jako například Mussolini, který byl v počátcích jeho velkým vzorem. Evropští fašisté stále chápali národ jako pospolitost lidí svázaných jazykem, kulturou a společně sdílenou historií. Tedy ve smyslu romantických představ nacionalistů 19. století. V tomto pojetí se i židé mohli stát za určitých podmínek členy některého z evropských národů a proto takřka žádný fašistický stát nebyl v zásadě antisemitistický (nebo alespoň ne tak vyhraněně). Hitler ale vnímal národ jako společenstvo složené s osob, které jsou k sobě vázány něčím mnohem silnějším, než je jazyk nebo kultura. Jsou propojeny mystickým poutem společné rasy a krve. Národ je v jeho podání definován spíše biologicky, než kulturně. V takovém případě neexistovala možnost, jak by se židé mohli stát Němci. Stanovil také postulát, že německý národ je nejvyspělejší a nejušlechtlejší v Evropě.

K této úvaze jej vedly tehdy velice populární studie eugeniky (jak bylo vysvětleno výše), které se snažily dokázat, že v evropských národech je více či méně obsaženo určité procento původní ušlechtilé árijské krve dávných evropských prapředků. Mnozí vědci, kteří byli více mystiky a mystifikátory, než seriózními badateli, se snažili dokázat, že tito prvotní árijci byli předky všech velkých evropských civilizací. Antickými Řeky počínaje a hrdinnými germánskými Góty konče. Tato árijská krev je nejčistší a neušlechtlejší ze všech lidských ras. V průběhu věků bylo ale evropské obyvatelstvo konfrontováno a „infikováno“ množstvím nečisté a podřadné krve národů, které se na kontinentě usadily. Jednalo se o mongolské a tatarské nájezdníky, Avary a Huny a v neposlední řadě též židy. Jejich krev byla podle řady tehdejších hlasatelů čisté rasy nejpodřadnější a nezkaženější. Německý národ si však uchoval nejvíce původní árijské krve a byl díky tomu „židovským jedem“ nejmenší otráven. Kdyby se Němci dokázali zbavit tohoto židovského vlivu, budou schopni za několik generací opět ze svého středu vyšlechtit pravé árice, kteří budou jakožto plemeno vládců panovat světu.

Hitler všechny tyto své plány sepsal Hitler během několikaměsíčního pobytu ve vězení Landsberg, kde byl roku 1923 odsouzen za pokus o státní převrat v Mnichově. Kniha *Mein Kampf*, kterou následně vydal, se stala jakousi biblí nacionálního socialismu a výše uvedené názory tvoří její podstatnou část. Jednalo se o jakési Hitlerovo politicko-ideologické vyznání, které by v normálních podmínkách zapadlo. Bohužel politické a sociální podmínky Výmarské republiky byly všechno jen ne normální.

Kromě těchto etnicko-rasových antisemitských a eugenických teorií se ve své knize Hitler zabýval také geopolitickým směřováním Německa a především budoucí strategií převzetí moci v zemi. Po neúspěchu mnichovského puče došel k závěru, že jedinou cestou je vítězství v regulérních volbách. Jeho malá, semknutá a revoluční politická strana NSDAP se měla v příštích letech přetransformovat v masové

celoněmecké hnutí s miliony členů a pobočkami po celé říši. K takovéto transformaci ale nezbytně potřeboval podporu, zejména finanční. Našel ji v řadách německých bankéřů a průmyslníků, kteří většinu jeho myšlenek nejen akceptovali, ale zcela s nimi souhlasili. Je s podivem, s jakou lehkostí dokázal potlačit socialisticko-revoluční základ svého hnutí, jakmile došlo na jednání s buržoazií. Na těchto schůzích Hitler okázale zdůrazňoval především protimarxistický a fašistický charakter strany. Zdůrazňoval elitářskou povahu německého národa, což těmto vysoce postaveným představitelům velkoburžoazie velice konvenovalo. Samotná představa fašistické diktatury by bankéřům v žádném případě nevadila, jen když zemi ochrání před rudým terorem bolševiků. To jim Hitler mohl garantovat. Mimo jiné díky svému spojení s Ernstem Röhmem a dobrovolnickými jednotkami Freikorps (nyní SA). Se stejnou bravurností pak dokázal řečnit o socialistické rovnosti a národní solidaritě napříč sociálními vrstvami, jakmile předstoupil před dělníky v továrnách. Na meetinzích živnostenských komor hovořil o tradičních německých středostavovských hodnotách a tak podobně. Při studiu jeho projevů z počátků 30. let docházíme k závěru, že Hitler byl jen výstřední oportunistický mluvka bez jakéhokoliv jasného programu kromě jediného. Tím byl antisemitismus a německý pokrevní rasismus. A ani v tomto nebyl zcela originální. Této své fixní ideji však podřídil všechno. A i když ještě neměl zcela jasnou představu, co s židovským elementem udělat, stále hlásal zcela jasnu myšlenku: „buď se německý národ osvobodí od židů, nebo žádný německý národ nebude“.

První fáze Holokaustu – předválečné období

Nacisté se nakonec dostali k moci výrazným vítězstvím v parlamentních volbách v roce 1933. Pomohly jim k tomu jednak šílené politické turbulence v politice Výmarské republiky, obrovská nezaměstnanost během hospodářské krize, obrovské finanční dary ze strany německé velkoburžoazie a teorie o nadřazenosti árijské rasy, kterým Hitler strhnul většinu Německého národa. Tuto svou nově nabytou moc přetavili v naprostou a totální nadvládu o několik měsíců později, kdy využili požáru budovy Reichstagu. Výsledkem byl výjimečný stav, který následně zavedli. Ten měl původně znamenat jen dočasné opatření k odvrácení rizika dalších teroristických aktů „židobolševické spiklenecké klaky“, jak tehdy psala německá média. Potlačení základních demokratických svobod a naprosté odsunutí ústavních institucí do pozadí ale vydrželo jako stav trvalý až do neslavného konce v roce 1945. To ale není předmětem této kapitoly. Podstatné je, že následně po likvidaci všech Hitlerových skutečných i zdánlivých politických oponentů během Noci dlouhých nožů v létě 1934 již nebyl nikdo, kdo by bránil zavádění jeho radikálních plánů. Obklopil se obdobně smýšlejícími muži ve vedení NSDP a s jejich pomocí a za jejich vydatného přičinění začal s přípravami na realizaci svých představ.

Ty byly samozřejmě mnohem ambicióznější, než jen totalitně ovládnout Německo. Jednalo se o fantaskní plán tisícileté říše, která by byla ekonomicky zcela soběstačná a nezávislá na okolním světě. Tato tisíciletá třetí říše by byla obývána jen krásnými, zdravými a ušlechtilými Němci árijské krve. Ostatní národy, pokud by byly zachovány, měly sloužit jen jako podřadná kasta otroků. K tomu bylo potřeba kolonizovat východoevropský prostor. O tomto bude pojednáno níže. Bylo jasné, že tato kolonizace východoevropských regionů se neobejde bez rozpoutání války. A na tu muselo být Německo připraveno. Hitler chtěl v podstatě přetočit hodiny zpět do podzimu roku 1918. Tentokrát však mělo být Německo odpočaté, dobře vyzbrojené, připravené a zejména posílené očistou od neárijských elementů, které podle jeho představ zapříčinily porážku v první válce. Takzvaná listopadová zrada (odkaz na kapitulaci Německa v listopadu 1918) měla být odčiněna odklizením německých židů. Dál zatím Hitlerovy plány stran židovského obyvatelstva nesahaly, neboť aktuálně měl ve své moci jen něco přes 500 000 židů žijících přímo v Německu.

Prvním krokem o „očistě německého národa“ bylo přijetí Norimberských rasových zákonů v roce 1935. Oficiální znění nejkontroverznějšího z nich bylo „Zákon o ochraně německé cti a německé krve“. Již jen jejich název dává tušit, jakou cestou se nacistický stát vydal. Byla to kombinace takřka středověkého až mystického pojmu pokrevního bratrství všech Němců a moderního německého byrokratického pedantství. V minulosti byla řada etnik nejen v Evropě vystavena brutálnímu teroru a genocidě, ale zatím žádná země

nezakotvila tyto principy do svého právního řádu v podobě zákonů v paragrafovaném znění včetně judikátů a prováděcích předpisů. Ty do nejmenších detailů stanovovaly, na základě jakých kritérií bude obyvatelstvo Třetí říše rozděleno do jednotlivých rasových kategorií podle vnějších biologických znaků a analýzy rodového původu. Jen v kategorii žid existovalo několik podskupin podle míry židovské krve u daného jedince. Dále zde bylo několik kategorií židovských míšenců a tak dále. Židům bylo zapovězeno vstupovat do manželského svazku s etnickými Němci, osoby židovské krve nesměly zaměstnávat nikoho, kdo byl krve árijské nebo podobné. Takovýchto nařízení zde najdeme bezpočet. Na základě norimberských zákonů pozbyli židé německé občanství, byli vyloučeni z veřejného života, státní správy, škol, úřadů, nesměli vykonávat samostatnou živnost (to se nevztahovalo na služby poskytované jiným židům) a byl jim zapovězen vstup do veřejných budov a na veřejná prostranství (například knihovny nebo dětská hřiště). Tyto zákony zatím platily jen v Německu, ale následně byly aplikovány i na všech okupovaných územích – například i v Protektorátu Čechy a Morava.

Souběžně s tím probíhala v Německu arizace židovského majetku. Na ten byla uvalena speciální židovská daň, židům byl také obstaven jejich movitý majetek, se kterým nadále nemohli volně nakládat. Nejhorší akty rasového útisku ale byly pravidelně se objevující pogromy, tedy veřejné a masové útoky na židy a jejich nemovitosti. V těchto akcích nejen že policie proti útočníkům nezasahovala, ale po té nutila židovské obyvatelstvo, aby následky řádění samo na své náklady a svou vlastní prací odstraňovalo. Nejznámějším pogromem byla bezesporu Křišťálová noc, ke které došlo v listopadu 1938. Během tohoto pogromu, který zasáhl takřka celé Německo, bylo zabito několik desítek židů, zhruba 30 000 jich bylo deportováno do koncentračních táborů a bylo vypáleno bezpočet židovských obchodů, bytů a synagog.

V této souvislosti je nutné uvést smutný fakt nečinnosti nejen německých úřadů, ale také ostatních evropských států. Proti rasovému útlaku židů v Německu oficiálně nezasáhla žádná evropská země. Nemale množství perzekuovaných německých židů se samozřejmě snažilo ze země emigrovat. Problém ale spočíval v neochotě ostatních států tyto židovské emigranty přijímat. Poštěstilo se to jen nemnohým, kteří byli buď vynikajícími odborníky ve svém oboru (jako příklad může sloužit laureát Nobelovy ceny Albert Einstein), nebo měli ve svobodných zemích vlivné známé. Mnohde nepomohly ani peníze a židé nebyli schopni dostat výjezdní vízum do žádného státu. Nejzatvrzelejší byla v tomto smyslu vláda Velké Británie a Spojených států. Obě země se obávaly obrovského exodu a masového přílivu statisíců židovských uprchlíků. Tato skutečnost se stala po válce terčem zdrcující kritiky zejména po té, co byly odhaleny skutečnosti týkající se dalšího osudu evropských židů za války. Vlády zemí, které se cítily být díky své předválečné netečnosti spoluzodpovědné za osud židů během Holokaustu, pak mimo jiné podporovaly vznik státu Izrael (podrobnosti v kapitole Dekolonizace a hnutí zemí třetího světa). V důsledku toho byla nakonec přijata i ženevská konvence týkající se politických uprchlíků a povinnosti signatářských zemí v otázce jejich přijímání. Je bezesporu potěšující, že v tomto ohledu bylo prvorepublikové Československo jednou z čestných výjimek a země poskytovala v celku ochotně židovským uprchlíkům azyl a vstupní víza. Bohužel se pro ně Československá republika často stávala konečnou stanicí, odkud se již nikam dál nedostali.

Židovská ghettoizace a přípravy na konečné řešení

Další krok k řešení otázky židovského obyvatelstva mohlo nacistické Německo učinit až se začátkem druhé světové války. Teprve nyní mohl Hitler odhodit roušku mírotvůrce a zbavit se zábran, které v předválečném období měl. Jestliže si němečtí židé (a s nimi zbytek světa) mysleli, že vydáním Norimberských zákonů dosáhla Třetí říše kýženého stavu ve vztahu k židovskému obyvatelstvu, šeredně se mýlili. Jednalo se v podstatě jen o předeheru. Hitler a jeho lidé se v žádném případě nehodlali smířit s prostým vyloučením židů z veřejného života a odebráním německého občanství. Cílem byla jejich fyzická separace případně eliminace. Dalším důvodem stupňující se perzekuce židů byl fakt, že po rozpoutání války ovládla nacistická říše území Polska a dalších regionů východní Evropy (Pobaltí, Ukrajina), kde žilo mnohonásobně více židů, než v Německu. Jen na území Generálního gouvěrnementu (Němci okupovaná část Polska) se nacházelo přes 2 miliony osob židovského původu. Hitler tak měl ve své moci ne statisíce, ale miliony osob, jejichž

existenci považoval za problém, který není možné vyřešit jen zavedením Norimberských zákonů. Němci tak přikročili k dalšímu stupni židovské perzekuce, a to k jejich ghettoizaci. Než se tomuto tématu budeme věnovat podrobněji, je nezbytné zmínit, jaké byly Hitlerovy plány ohledně budoucnosti okupovaných území na východě.

Němci přistupovali k první i druhé světové válce jako k aktu koloniální expanze. O tomto problému již byla stručná zmínka v kapitole Období velkého flámu a hospodářská krize. Zde se mu ale budeme věnovat podrobněji. V předešlých staletích provedly západoevropské země řadu koloniálních výbojů, díky nimž nyní disponovaly obrovskými zámořskými teritorii. Využívaly je jednak ekonomicky, jednak jako přesídlenecké kolonie, které zaplnilo evropské obyvatelstvo. Evropští kolonisté přitom nebrali žádný ohled na původní domorodé obyvatelstvo, které buď zotročili, odsunuli do separovaných a uzavřených oblastí nebo zcela vyhladili. Příklady takového postupu bychom našli bezpočet, ale jako nejznámější se jeví příběh severoamerických indiánů, které vláda Spojených států vytlačila do Skalnatých hor a jejich zbytky umístila do rezervací. K tomuto aktu došlo v relativně nedávné době (na konci 19. století). Dalším příkladem může být osud australských aboriginců, jejichž populace byla evropskými kolonisty takřka vyhlazena a teprve na konci 19. století vydal britský parlament zákon zakazující jejich nekontrolovaný lov. Evropské velmoci (zejména Británie) během tohoto procesu postupně vytvořily globální koloniální a ekonomické zóny, které měly zcela pod svou kontrolou a které umožňovaly mateřské zemi být ekonomicky v celku nezávislou na zbytku světa.

Ze všech velmocí, které se zrodily v moderní době, jediné Německo nedisponovalo žádnou koloniální říší ani vlastní ekonomickou zónou obchodu. Pokoušelo se sice investičně a exportně expandovat na Balkán a Blízký východ, tomu ale učinila přítrž porážka v první světové válce. Hitler, poplatný dřívějším německým stratégům a geopolitikům (jako byl například Karl Haushofer), byl přesvědčen, že jedinou cestou, jak může Německo nejen hospodářsky prosperovat ale také přežít, je vytvořit vlastní koloniální říši, která by Němcům poskytla dostatek nerostných surovin, orné půdy a především životního prostoru, do kterého může německý národ expandovat. Třetí říše se však neměla rozkládat v zámořských državách, ale v prostorách východní Evropy. Německo bylo totiž odjakživa spíše kontinentální velmocí. Životní prostor pro svou další expanzi a rozvoj nevidělo v afrických savanách nebo indických tropech, ale v ukrajinských stepích a regionech evropského Ruska. Tato myšlenka nebyla nová a rozhodně s ní nepřišel poprvé Hitler.

Tento plán, vycházející ze starších německých hospodářských a teritoriálních strategií, ale rozšířil o zcela novou dimenzi. Prohlásil, že cílem nacistického Německa není jen prostá kolonizace těchto regionů, ale také jejich vyčištění od podřadných národů a méněcenných populací, které je doposud obývají. Tato systematická snaha o masovou likvidaci obyvatelstva žijícího na kolonizovaných územích, byla novinkou, ke které v tomto rozsahu a systematickosti nikdy před tím žádná koloniální velmoc nepřikročila. Nová byla také skutečnost, že poprvé se měla genocida dotknout samotného evropského obyvatelstva, byť podle nacistické rasové teorie podřadného. Doposud byli totiž likvidováni „jen“ afričtí, američtí nebo australská domorodci bez většího zájmu evropské veřejnosti. Likvidace židů na východě navíc byla jen předstupněm mnohem ambicióznějšího plánu odklizení všech národů, které zde po staletí žily. Následovat mělo jejich nahrazení německými sedláky a osadníky. Rozhodnutí přednostně eliminovat židovskou populaci východní Evropy bylo motivováno jednak přesvědčením, že židé jsou ze všech etnik nejpodřadnější a nejnebezpečnější, jednak představou že právě židé jsou nositeli marxismu. Nejzchoubnější ideologie, jakou kdy svět poznal. Likvidace této ideologie – židobolševismu spolu s jeho nositeli – židy byl další z cílů Hitlerova velkého východního tažení. To byl nakonec i rozhodující motiv rozpoutání války.

V první fázi bylo rozhodnuto o ghettoizaci židovského obyvatelstva na dobytých územích. Tím je myšleno soustředění židů do izolovaných a od okolního světa uzavřených ghet. Ta měla vzniknout ve všech větších městech ve východní Evropě. Mezi největší pařila bezesporu ghettu Varšavské, Krakovské a Lodžské. Největší z ghet, varšavské, bylo zřízeno roku 1940 v jedné z městských čtvrtí, postupně obeháno plotem a následně zdí. Postupně v něm bylo soustředěno takřka půl milionu židů z Varšavy a okolí. Židé nesměli ghetto opouštět, museli se tísnit na velice malém prostoru ve strašných podmínkách. Není divu, že zde

docházelo k četným úmrtím a šířením infekčních chorob. Obdobným ghettem pak byla i vojenská pevnost Terezín na území Protektorátu Čechy a Morava s tím rozdílem, že šlo o ghetto tranzitní. Tedy že přes něj procházeli židé svázení sem nejen z území Protektorátu, ale i z Německa a některých zemí západní Evropy.

Ghettoizace navazovala na dřívější praxi fyzické separace židovského obyvatelstva v dobách středověku a raného novověku a byla tak v podstatě jakousi negací osvícenských reforem, kdy byla na konci 18. ghetta zrušena a z jejich obyvatel se stali plnohodnotní občané (u nás například reformy císaře Josefa II.). Nelze ani pominout inspiraci, kterou němečtí politikové nacházeli v obdobném přístupu jiných vlád k nepohodlnému obyvatelstvu v moderní době. Jako příklad lze uvést britské separační a koncentrační tábory, které byly zřizovány v letech 1880-1902 v jižní Africe během Búrských válek. Končily v nich celé rodiny původních holandských osadníků, kteří nehodlali akceptovat britskou okupaci. Němci plánovali obdobný osud pro obyvatele východoevropských regionů. Stále ale ještě neměli jasnou představu, jaký bude jejich konečný osud. Zřízení ghettt měl být jen dočasný mezikrok.

Většina ghettt se nacházela na území okupovaného Polska. Šokující je netečnost polské společnosti k osudu polských židů. Jedním z důvodů byl patrně strach z německé represe, dalším je ale také smutná skutečnost, že polská společnost byla rovněž silně antisemitská. Již před válkou docházelo v katolickém Polsku k nemalému počtu projevů antisemitismu, vláda ve Varšavě dokonce již před válkou zvažovala své vlastní řešení židovské otázky. Objevovaly se dokonce úvahy o deportaci židů z Polska například na francouzský Madagaskar. V tomto duchu již probíhala jednání s francouzskou vládou. O těchto skutečnostech se sice po válce příliš nehovořilo, jsou však smutnou realitou. Také špičky nacistické říše si dlouho pohrávaly s myšlenkou zřízení jakéhosi superghetta, kde by byli všichni židé deportováni jednou pro vždy. S touto ideou přišel již v roce 1934 Reinhard Heydrich. Nyní byla opět na stole a záleželo jen na tom, kde bude toto superghetto zřízeno a jak do něj přemístit miliony židovských obyvatel. Jednou z možností bylo jeho vytvoření v asijské části Sovětského svazu. Samozřejmě až po jeho dobytí. Ani v tomto nebyli nacisté zcela bez inspirace. V carském Rusku existoval tradičně velice silný antisemitismus a bolševická revoluce ani následný stalinismus jej nijak neumenšily. V roce 1928 nechal Stalin na Sibiři zřídit židovský autonomní okruh a plánoval do něj postupně přesunout většinu židovského obyvatelstva Sovětského svazu.

Souběžně s úvahami o zřízení superghetta probíhala i jednání německé vlády s představiteli francouzské Vichistické republiky (což byl v podstatě vazalský fašistický stát zřízený po kapitulaci Francie). Nacisté oživilí někdejší polský plán na přesídlení milionů židů na Madagaskar. V této věci dosáhli i podpory mnohých sionistických organizací, které v plánu viděly jedinou možnost na záchranu evropských židů před útlakem a pronásledováním. Plán Madagaskar se jevil v celku realisticky, od jeho realizace ale bylo upuštěno po té, co se nepodařilo zlomit odpor Velké Británie, která si uchovala dominantní postavení na světových oceánech. Přitom provedení takto monstrózní vysídlovací akce vyžadovalo likvidaci britské námořní síly a volný průjezd lodí Suezským průplavem. Po nezdaru německé ofenzivy v severní Africe a zejména po bitvě u Tobrúku na konci roku 1941 bylo jasné, že tento plán nebude možné realizovat. V lednu 1942 tak na konferenci ve Vannsee musely špičky Třetí říše najít jiné řešení. Právě zde bylo rozhodnuto, že konečné řešení proběhne formou masové fyzické likvidace. Osud evropských židů se tak neměl skončit ani v pustinách dálné Sibiře, ani na tropickém ostrově v Indickém oceánu, ale v krematoriích vyhlazovacích táborů v Polsku.

Konečné řešení a vyhlazovací tábory

Je velice obtížné psát bez sentimentu o vyvrcholení Holokaustu. To, co se tehdy za zdmi a ostnatými dráty táborů v Polsku dělo, patrně nejpřesněji popsal spisovatel Arnošt Lustig, přímý účastník těchto událostí: „Osvětim, je novodobý výraz pro peklo, které bylo stvořeno lidmi pro lidi. Je to prolomení měřítek toho, co je možné, tak hluboko, že tam ani nevidíme. A protože se to stalo, tak my víme, že se to může stát kdykoliv znovu.“

Na přelomu let 1941-1942 zahájili nacisté postupnou deportaci židů žijících v ghettech, do velkokapacitních vyhlazovacích táborů, které měly být k tomuto účelu zřízeny na území Generálního gouvernementu (okupované Polsko). Velitelem celé operace byl jmenován Obergruppenführer SS Heinrich Himmler. Himmler se svými pobočníky (především Adolfem Eichmannem a Rudolfem Hösem) začal již na konci roku 1941 vytipovávat koncentrační tábory v Polsku, které by bylo možné přebudovat a rozšířit na tábory vyhlazovací. Zde je nezbytné ujasnit pojmy koncentrační a vyhlazovací tábor.

Koncentrační tábory začaly vznikat v Německu bezprostředně po nástupu nacistů k moci. Prvním takovým zařízením byl tábor Dachau nedaleko Mnichova zřízený již roku 1933. Postupně vzniklo na území Německa, Rakouska, Polska, Protektorátu i v dalších okupovaných zemích nespočet takovýchto zařízení (nacházely se i v západní Evropě). Jednalo se v podstatě o jakási masová vězení kombinovaná s pracovními tábory. Byli sem umísťováni političtí vězni, partyzáni, komunisté a samozřejmě i židé. Jejich účel ale nebyl primárně likvidační. Na druhou stranu je ale pravda, že již před přijetím konečného řešení zde nacisté experimentovali s možnostmi plošného vyhlazování většího počtu lidí. Jednou z metod bylo trávení vězňů výfukovými plyny. Speciálně upravené dodávky, které byly maskovány jako sanitní vozy s červeným křížem, pak jezdily po okolí, dokud nebylo celé jejich osazenstvo (vyjma řidiče samozřejmě) mrtvé. Takto byly například zavražděny děti z Lidic deportované do tábora Chełmno. Na těchto „experimentech“ se mimo jiné podílel také personál, který měl s tichým, nenápadným avšak masovým vražděním zkušenosti z předválečných let. Tehdy Němci zahájili proces očisty národa od mentálně a fyzicky postižených jedinců v rámci programu Euthanasie.

Obecně ale v koncentračních táborech k masovému vyvražďování nedocházelo. Vyhlazovací tábory, byly naproti tomu speciální zařízení, která začala být provozována až během roku 1942 a nacházely se v podstatě výhradně na území Generálního gouvernementu. Spojovaly v sobě funkce pracovního koncentračního tábora a funkce masově-vyhlazovací. V rámci toho zde byla prováděna plošná fyzická likvidace lidí. V táborech byly instalovány plynové komory doplněné o spalovací krematoria. Během let 1942-1945 bylo v provozu šest takovýchto zařízení. Byly to tábory Osvětim-Brzezinka, Belzec, Sobobor, Treblinka, Majdanek a Chełmno. V těchto táborech začali nacisté realizovat svůj plán konečného řešení.

Největším problémem, se kterým se organizátoři (v čele s Himmlerem) museli potýkat, byla masovost celé akce, kdy měli v plánu zlikvidovat několik milionů osob tak, aby to nezbudilo pozornost německé veřejnosti (proto padla volba na území Polska). Problém spočíval v technickém provedení celé akce, kdy bylo nezbytné tyto osoby transportovat na místo jejich smrti bez paniky, chaosu a odporu a následně je zabít co nejrychleji a nejefektivněji. V neposlední řadě měli strůjci Holokaustu na srdci náklady na celou akci s cílem co nejméně zatížit válečný rozpočet Německa. Tato fakta samozřejmě působí více než cynicky, ale jsou bohužel obrazem způsobu myšlení, se kterým organizátoři Holokaustu přistupovali ke svým obětem.

Klíčový problém utajení byl vyřešen tím, že vyhlazovací tábory byly maskovány jako klasické tábory pracovní a většina zdejších vězňů skutečně sloužila jako otrocká pracovní síla. Samotným Němcům a nakonec i židům, kteří byli z ghetta postupně transportováni, bylo řečeno, že jsou odvázeni na východ, kde pro ně německá vláda zřídila novou domovinu. Na vlaky, do kterých nastupovali, si dokonce museli kupovat jízdenku. Dostávali instrukce, že si mají sebou vzít všechny osobní věci a cennosti. Aby nevznikala panika, byli nakládáni v celku humánním způsobem tak, aby nedocházelo k rozdělování rodin. A jelikož nebylo možné přepravit všechny židy umístěné v ghettech najednou, byly dokonce sestavovány jakési pořadníky na transport. Ani představitelé židovské rady ghetta, kteří tyto pořadníky sestavovali, netušili, kam vlaky ve skutečnosti míří. O svém skutečném osudu se židé dozvěděli až po příjezdu do vyhlazovacího tábora a mnohdy až po uzavření vrat plynové komory.

Masovost a požadovaná efektivnost celé akce, která z počátku Himmlera děsila, byla vyřešena postupným vypravováním transportů z jednotlivých ghetta podle toho, jaká byla kapacita vyhlazovacích táborů. Nakonec byl vypracován velice sofistikovaný systém, kdy židovské transporty byly začleněny do grafikonu německých říšských drah a dostaly prioritu i před transporty vojáků a zbraní na frontu. Cílem bylo, aby na jedné straně nevznikal v cílových táborech přetlak vězňů, které by plynové komory nestačily zabíjet, na druhé straně aby

byla plně využita jejich kapacita. Himmler osobně spolu se svými podřízenými prováděl kontroly jednotlivých zařízení a velitelé táborů byli odměňováni nebo naopak sankcionováni, pokud neplnili danou normu. Tak například v případě největšího tábora v Osvětimi činila tato norma 20 000 zabitých lidí denně. Ne nadarmo se vyhlazovacím táborům začalo přezdívat „továrny na smrt“.

Finanční a realizační stránku věci vyřešil hned v samém zárodku Rudolf Höss, který jakožto velitel tábora Osvětim v létě 1942 poprvé k likvidaci polských zajatců použil jedovatý plyn cyklon B, původně sloužící jako insekticid proti hmyzu. Jednalo se o levnou, rychlou a nesmírně jednoduchou metodu. Bezprostředně po té začaly být ve všech vyhlazovacích táborech budovány velkokapacitní plynové komory a vláda učinila mamutí objednávku na tento produkt u německé továrny IG Farben, která cyklon B vyráběla. Himmler dokonce od výrobce obdržel množstevní slevu při pravidelném odběru většího množství tohoto smrtícího plynu. Minimálně několik osob z managementu firmy vědělo, k čemu bude použit. Aby byl absurdní obrázek celé akce kompletní, je třeba uvést, že Himmlerovi lidé měli poměrně přesné kalkulace, jaké budou náklady na likvidaci jednoho vězně. Započteny musely být také zisky z prodeje vlasů, šperků, zubů a tuku, ze kterého se vyrábělo mýdlo. Celkově byl provoz vyhlazovacích táborů velice ziskovou záležitostí, neboť vězni, kteří v táborech čekali, až na ně dojde řada, byli mezi tím používáni jako otroci na práci v továrnách, které díky tomu v Generálním gouvěrnementu vznikaly. Himmler, který touto armádou vězňů disponoval, neskutečně zbohatl.

Je totiž jen mýtem, že všichni židé a další vězni ve vyhlazovacích táborech umírali bezprostředně po příjezdu. V rámci takzvané selekce byli nově příchozí ihned roztříděni na ty, kteří jsou schopni práce a na místo do plynové komory poputují do tábora jako pracovní síla. A na ty, kteří půjdou do plynu hned. Jejich množství záviselo na hlášeních z plynových komor, jakou kapacitu jsou právě schopny pojmout. To, že byl vězeň zařazen do pracovního tábora, mu ale nezaručovalo, že se plynové komoře vyhne. V případě, že se očekával příjezd většího počtu nových vězňů, byli na smrt v rámci průběžné selekce vybíráni nejslabší nebo nemocní vězni. Ti už ale samozřejmě věděli, co je čeká.

Tento nelidský, cynický a nepochopitelný stroj na smrt byl v plném chodu od konce roku 1942 do poloviny roku 1944. Během tohoto období bylo ve vyhlazovacích táborech zabito 6-8 milionů lidí, v drtivé většině židů. V roce 1944 již bylo zřejmé, že Německo válku prohraje. I přes to ale pokračovaly urychlené deportace zbylých židů z ghetta do vyhlazovacích táborů. Mnohá ghetta byla již takřka vyčistěna a mohla být zlikvidována. Nejmasovější proud vězňů nyní směřoval z Maďarska. Až do roku 1944 zde fašistická vláda velkoadmirála Miklóse Horthyho maďarské židy před Holokaustem chránila. Po pádu Horthyho režimu ale zemi obsadila nacistická armáda a Němci se rozhodli na poslední chvíli zplynovat co nejvíce židů z Maďarska. Jen během první poloviny roku 1944 to bylo přes 400 000 osob. Pak se ale nacistická moc v Polsku začala hroutit pod náporům postupující Rudé armády a vyhlazovací tábory musely být vyklizeny. Plynové komory a spalovací krematoria byla vyhazována do povětří, zbylí vězni byli vražděni nebo nuceni dát se spolu dozorcí a jednotkami SS na ústup. Nemálo jich pak zemřelo hladem, zimou nebo zastřelením ve škarpách u cesty. Těmto ústupovými manévry se začalo přezdívat pochody smrti. Na přelomu roku 1944-1945 Rudá armáda osvobodila všechny vyhlazovací tábory a zveřejnila informace o jejich skutečném účelu. Pro svět to byl doslova šok, neboť ani lidé žijící v jejich okolí často netušili, k jakým zvěrstvům zde docházelo.

Potrestání viníků

Myšlenkou potrestání válečných viníků a především strůjců genocidy páchané na civilním obyvatelstvu se vlády spojeneckých zemí zabývaly již v průběhu války. Winston Churchill o tomto záměru hovořil již v roce 1942. Teprve po zveřejnění informací o Holokaustu ale nabyla celá věc na významu. Bylo jasné, že mezinárodní společenství nehodlá přejít německou porážku bez následků pro ty, kteří stáli v čele Třetí říše. Nacistický režim totiž zašel dál, než kterákoliv předešlá vláda v dobách míru i války. Proto bylo rozhodnuto, že celá věc bude řešena před mezinárodním tribunálem. Ten se skutečně sešel v německém Norimberku a

jednal od listopadu 1945 do října 1946. Na straně žalobců byli zástupci vítězných velmocí, na lavici obžalovaných seděli čelní představitelé nacistické moci. Největšími celebritami zde byli například vůdčův tajemník Martin Borman (bohužel souzen v nepřítomnosti), říšský maršál Herman Göring nebo ministr zahraničí Joachim von Ribbentrop. Hlavní strůjce Holokaustu ale bohužel nebylo možné soudit. Adolf Hitler a Heinrich Himmler spáchali sebevraždu, také Reinhard Heydrich byl po smrti, Adolf Eichmann či Josef Mengele uprchli do Latinské Ameriky. Význam Norimberského tribunálu byl tedy spíše symbolický. Ke skutečně plošnému potrestání tisíců dozorců, komandantů, členů vyhlazovacích einzatsgruppen a dalších příslušníků speciálních jednotek SS nikdy nedošlo. A to z nejrůznějších důvodů.

Stalin věřil v rychlou bolševizaci poválečného Německa a nebylo v jeho zájmu pořádat zde hony na čarodějnice. O nacistických zločinech se proto v Sovětském svazu hovořilo jen málo a teprve po rozdělení Německa v roce 1949 byly opět připomínány. Nyní ale jen v souvislosti s Němci žijícími ve Spolkové republice. Sověti se snažili tvářit, jako by se obyvatelé východního Německa na ničem z toho nepodíleli. V komunistickém Německu navíc okamžitě vznikla tajná policie Stazi, která do svých řad nabírala také mnohé bývalé řadové pracovníky gestapa a nejednoho příslušníka jednotek SS. Tito lidé a především jejich schopnosti přišly komunistické policii náramně vhod a nebylo proto účelné jejich kauzy jakkoliv vytahovat na světlo. Pokud jde o západní spojence, ti se v počátečních letech drželi plánu denacifikace Německa a skutečně jistá vyšetřování řadových viníků probíhala. Jejich úsilí ale komplikovala dosti nepřehledná situace ve válkou zničené zemi, kde bylo obrovské množství lidí bez jakýchkoliv dokladů. Většina písemností nacistických institucí byla navíc skartována nebo během bojů a bombardování zničena. Je paradoxní, že po tak monstrózní akci, jakou Holokaust bezpochyby byl, se dochovalo tak málo dokumentace. Nakonec i u spojenců převládly racionální kalkuly nad emocemi. V roce 1947 se rozhořela studená válka se Sovětským svazem, následně bylo urychleně obnoveno samostatné západní Německo a Spojené státy si plně uvědomovaly jeho strategický význam. Proto i zde utichal debata o potrestání válečných viníků. V následujících letech se o vypátrání osob spojených s Holokaustem pokoušelo už jen několik soukromě působících jedinců, z nichž nejznámější byl zakladatel Židovského dokumentačního střediska ve Vídni – Simon Wiesenthal.

Nejen Němci, ale i další národy Evropy projevující za války netečnost k osudu židů, se s odkazem Holokaustu dodnes zcela nevypořádaly. Snad právě proto, že nikdy skutečně nedošlo k potrestání všech jeho viníků. Za války zahynuly nejen miliony židů a dalších lidí, kteří byli nacistickou ideologií považováni za méněcenné. Definitivně zemřel také sen o nadřazenosti, civilizovanosti a osvícenosti evropské civilizace. Evropa ztratila své sebevědomí, které ji v předchozích staletích vyneslo až na vrchol globální moci. Holokaust je jedním z nejsilnějších traumat moderní doby, se kterým se naše společnost dodnes nevyrovnala.

Československo po roce 1945

Budoucí podoba obnoveného státu

Československá republika oficiálně přestala existovat 15. března 1939. Hořce se tak rozplynul sen milionů těch, kteří ji budovali, kteří za její vznik umírali a kteří v její budoucnost věřili. Ve skutečnosti idea samostatného a demokratického státu zemřela již v září 1938 spolu s Mnichovem. To, co následovalo, byla jen nefunkční karikatura státu, který mílovými kroky směřoval k zániku. Období mezi říjnem 1938 a březnem 1939 bylo nazýváno Druhá republika a jednalo se o totalitní stát plně připoutaný k Německu. Projevovaly se v něm prvky fašizace a antisemitismu. Politická reprezentace, která stála v jeho čele, by na tuto ostudnou epizodu našich dějin nejráději zapomněla. Došlo totiž k úplnému odklonu od masarykovské koncepce demokratické společnosti a to ještě půl roku před definitivní likvidací státu jako takového.

Neznamená to ale, že by domácí společnost přestala věřit v možnost a smysluplnost existence demokratického Československa. To, co lidé odmítli, byla jeho předmnichovská podoba, která skončila v září 1938 fiaskem. Zásadně se proto změnil většinový názor na to, jak by měl obnovený stát vypadat. Pro většinu veřejnosti symbolizovala první republika sice skvělý, ale nefunkční koncept. Panovalo přesvědčení, že podaří-li se po válce zemi obnovit, pak nové Československo musí vypadat zcela jinak. Nesmí být pouze kopií předmnichovských poměrů. Uvedme alespoň několik momentů, které připadaly československé veřejnosti jako nejproblematičtější. O mnohých jsme již hovořili v kapitole První československá republika.

1) Politická struktura první republiky byla chaotická, zkorumpovaná a nepřehledná. Systém velkého množství malých stran neumožňoval vznik funkční a zodpovědné vlády. Bylo jasné, že do budoucna je potřeba počet stran omezit a všechny politiky donutit přijmout vládní zodpovědnost. Politická moc musí vycházet z principů kolektivní zodpovědnosti, nikoliv ze sobeckých stranických cílů, jak tomu bylo za první republiky.

2) Sociální podmínky země byly v minulosti hrozné. Ač se o tom dnes příliš nehovoří, první republika byla zmítána neustálými sociálními problémy, zejména během hospodářské krize, kdy patřila k nejpostiženějším zemím Evropy. Ekonomická elita tvořená průmyslníky, velkostatkáři a bankéři navíc během okupace z velké části kolaborovala s nacistickou mocí (ať už z donucení nebo dobrovolně). Ti, kteří tak neučinili, byli o své majetky připraveni. Československá veřejnost tak měla rozhodování jednoduché. Většina se shodla na tom, že nový stát musí být sociálně spravedlivější, jako nejideálnější se jevila myšlenka smíšené ekonomiky, tedy tržně-socialistický systéme spolu s rozsáhlým znárodněním velkého průmyslu a kapitálu.

3) Opětovnému spojení se Slovenskem se řada lidí v českých zemích bránila a po většinu války toto ani nebylo na pořadu dne. Fašistické Slovensko nebylo Němci okupováno, ale naopak bylo spojencem Osy. Byli to konec konců Slováci a ne Němci, kteří společnému státu zasadili ránu z milosti tím, že v březnu 1939 jednostranně vyhlásili nezávislost. Slovenské národní povstání v roce 1944 však ze slovenského národa smylo nános fašistického státu a pardonovalo jej v očích Čechů i zbytku světa. Slovenská populace, která opět začala projevovat sympatie k myšlence společného státu, však očekávala, že tentokrát budou naplněny její představy o federalizaci země.

4) V otázce zahraniční bezpečnosti také panovala relativní shoda. Do budoucna již nebylo možné opírat bezpečnost země o západní spojence. Trpká zkušenost z Mnichova v národě přetrvávala a nebylo možné toto mnichovské trauma zapomenout. Jak se na konci války blížila fronta, rostly naopak sympatie obyvatelstva k Sovětskému svazu a Rudé armádě osvoboditelce. Byl to navíc tentýž Sovětský svaz, který jako jediný nabízel na podzim 1938 Československu pomoc. Jako jediná velmoc nebyl podepsán pod Mnichovskou dohodou. Bylo tedy více než logické, že valná většina národa požadovala těsnější spojení se Stalinovou říší.

5) Zcela jednoznačný byl postoj české veřejnosti k otázce setrvání ve společném státě se sudetskými Němci. Veřejnost dávala jasně najevo, že jakékoliv soužití není možné, zejména po tom, čím si národ prošel po

Mnichovu a během Heydrichiády. Panovalo přesvědčení, že Němci jakožto kolaborantský národ, mají být ze země vyhnáni.

Tyto názory veřejnosti na budoucí podobu státu tvořily základní rámec, který musela chtít nechtě respektovat i jeho politická reprezentace a její povinností bylo tato přání nějak přetavit do reálné podoby. Politickou reprezentací máme samozřejmě na mysli exilovou vládu v Londýně v čele s prezidentem Benešem. Většina exilových ministrů včetně prezidenta navíc postoj z velké části sama zastávala. Vláda měla navíc po celou válku díky dobře fungující agenturní síti v čele s generálem Františkem Moravcem přesné informace o názorech a náladách nejen domácího odboje, ale také české protektorátní veřejnosti. Prezident Beneš si velice dobře uvědomoval, že pokud chce být po válce doma obyvatelstvem přijat, musí především odčinit Mnichov, za který se osobně cítil zodpovědný a který mu doma stále řada lidí nedokázala odpustit. Celá konstrukce poválečného Československa tak byla budována ve stínu komplexu odčinění mnichovské zrady. V těchto intencích byla plánována nová politická struktura, vypořádání se s Němci i zahraničně-politická orientace země, která se nakonec ukázala jako klíčová.

Beneš samozřejmě nečekal na závěr války, ale po celou dobu londýnského exilu vedl jednání, která by umožnila obnovit stát podle těchto představ. Tedy především v předmnichovských hranicích a zcela bez Němců. Ve většině svých požadavků, ať už se jednalo o odvolání platnosti Mnichovské dohody a navrácení Sudet, nebo vystěhování sudetských Němců však u západních spojenců stále narážel na odmítavý postoj. Původně kalkuloval tezí, že jsme byli pod nátlakem nuceni přijmout Mnichov, čímž se na nás spojenci dopustili morální zrady a nyní na nich díky tomu může požadovat pro český národ výhody. To se ale ukázalo jako naivní. Morálka a svědomí nepatří do slovníku světové diplomacie a Britové s Francouzi se vůči Československu necítili být ničím povinováni. Překvapivě vstřícnější postoj nacházel u sovětského vedení. A tak se prezident během války stále častěji obracel na Sovětský svaz jako na velmoc, která jako jediná se s ním o těchto věcech baví a je ochotná československé požadavky akceptovat a podpořit. V jistém smyslu se zde naše exilová politika potýkala již po druhé s podobným problémem. Během první světové války se Masaryk také marně snažil přesvědčit Brity a Francouze, aby souhlasili se vznikem Československa. Povedlo se mu to až v USA a evropské velmoci toto akceptovaly teprve na americký nátlak. V obdobné situaci byl nyní Beneš, jen místo do Washingtonu za prezidentem musel jet pro požehnání do Moskvy za vůdcem světového proletariátu. Problém ale spočíval v tom, že Stalin nebyl Wilson a Sovětský svaz měl v roce 1945 zcela jiné záměry, než Spojené státy v roce 1918.

Jako naprosto klíčové se jeví jednání mezi Benešem a Stalinem v Moskvě 12. prosince 1943. Beneš tu doslova otočil kormidlo naší zahraniční politiky o sto osmdesát stupňů. „Československo-sovětská smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci“ jak zní výsledný dokument, pomohla prosadit na mezinárodním poli všechny požadavky, které se před tím zdráhali odsouhlasit naši západní partneři. Československo se tak stalo partnerem Sovětského svazu. I pro Stalina byl tento dokument důležitý. Naše země byla první, se kterou takovouto smlouvu podepsal. Bylo jasné, že to znamená pro Sovětský svaz určitý průlom. Navíc Československo bylo před válkou hospodářsky vyspělý stát ležící v srdci Evropy, čímž mohl Stalin konečně mocensky proniknout do nitra kontinentu. O tom svědčí například i tajné memorandum ruského ministra zahraničí Molotovova Stalinovi, v němž budoucí Československo označil za baštu sovětské moci ve střední Evropě. Tato smlouva pak na dalších čtyřicet let narýsovala naši zahraničně-politickou orientaci. Původně měla mít platnost jen pět let, ale na nátlak Zdeňka Fierlingera, našeho velvyslance v Moskvě, byla její platnost prodloužena na dvacet let. Fierlinger, který byl tou dobou již tajným spolupracovníkem sovětské rozvědky, se po válce stal prvním československým předsedou vlády.

Kromě jednání se Stalinem čekala naši vládní delegaci také jednání s československými komunisty v čele s Klementem Gottwaldem a Rudolfem Slánským. Ti vytvořili v Moskvě alternativní exilové centrum a jejich vliv na domácí poměry den ze dne rostl. V protektorátu působila komunistická strana jako hlavní odbojová síla a i sympatie veřejnosti se stále více přikláněly na stranu komunistů. Pokud Beneš nechtěl ztratit vliv na domácí dění a vybudovat dobré vztahy se Stalinem, musel s nimi jednat.

Před válkou sice Komunistická strana patřila k nejsilnějším v zemi, byla ale stranou protestní a nesystémovou, se kterou se tehdejší politikové odmítali bavit. Gottwald jako pavlačový radikál, který v parlamentu hřímal cosi tom, jak komunisté všem zakroutí krkem, se také nejevil jako seriózní partner. Nyní však komunisté změnili rétoriku a Beneš byl velice překvapen, když místo známého křiklouna a buřiče našel v Gottwaldovi člověka, který zaujal postoj umírněného muže kompromisu. Na poválečné spolupráci se dohodli podezřele rychle. Po válce měla v Československu vzniknout vládní koalice všech stran včetně komunistů, která zemi očistí od kolaborantů a připraví první svobodné volby. Pro komunisty to byly doslova vánoce. Jako mávnutím kouzelného proutku se dostali do vlády, navíc jako strana, která jediná nebyla spojená s aférami a katastrofou první republiky a nezapletla se ani do fašizujících poměrů druhé republiky. Jistou zajímavostí je, že Československo byla jediná země budoucího východního bloku, kde se komunisté dohodli na vládě s demokratickými stranami bez vnějšího Stalinova zásahu.

Tento poněkud delší úvod byl zcela nezbytný, aby bylo jasné, že o poválečné podobě země se rozhodovalo již v průběhu války. Tehdy byly narýsovány základní mantinely, ze kterých bylo později velice obtížné vybočit. Aktéři těchto jednání však k sobě nebyli zcela upřímní co se motivů a hlavně konečných cílů týče. Když Beneš podepisoval v Moskvě smlouvu se Stalinem, chápal ji jako akt spolupráce dvou suverénních zemí. Nejednou dokonce prohlašoval, že smlouvu podepsal, aby minimalizoval Stalinovo svévolné a nekontrolované vměšování do našich domácích poměrů. Jak se mělo již brzy ukázat, Stalin měl o naši spolupráci jiné představy. Také zapojení Komunistické strany do vládních struktur bylo motivováno snahou, aby všechny strany přijaly vládní zodpovědnost a komunisté byli více pod kontrolou. Beneš navíc snil, že Československo bude svorníkem mezi západem a východem, že naše socializující demokracie změní i samotné komunisty. Také v tom se šeredně zmýlil. Otázka ovšem zní, byla-li v dané chvíli pro naši zemi nějaká jiná alternativa. Československo chtělo být mostem mezi vítěznými spojenci, ale jeho politikové si neuvědomovali, že po mostech se většinou šlape. Navíc snili sen o světě, který se záhy po osvobození začal drolit a rozpadat.

Košická vláda

Během jednání v Moskvě tedy bylo dohodnuto, že po osvobození Československa vznikne prozatímní vláda, která bude tvořena celonárodní koalicí všech povolených politických stran. Jednalo se o strany: Komunistická strana Československa (včetně její dceřiné strany slovenské), Československá sociální demokracie, Strana národně socialistická, Strana lidová a na Slovensku strana Demokratická, která jako jediná neměla prvorepublikové tradice, ale vznikla během Slovenského národního povstání. Ostatním stranám byla činnost zakázána, neboť byly obviňovány z kolaborace s nacismem (typickým příkladem je strana Agrární, jejíž předseda Rudolf Beran byl dokonce jako kolaborant souzen). Tyto strany se spojily do koalice s názvem Národní fronta a zavázaly se v ní spolupracovat na obnově země. Předsedou vlády Národní fronty byl zvolen sociální demokrat Zdeněk Fierlinger, o kterém zde již byla řeč. Vláda se na svém prvním jednání sešla 5. dubna 1945 v osvobozených Košicích a přijala zde tzv. Košický vládní program. Mezi jeho hlavní body patřily:

- a) obnova válkou zničeného hospodářství
- b) zestátnění majetku kolaborantů, zrádců a Němců s výjimkou německých antifašistů
- c) potrestání kolaborantů a realizace odsunu sudetských Němců
- d) znárodnění velkopřemyslu a velkého kapitálu
- e) příprava svobodných voleb

Jedním z kroků, které měly na zemi nejzásadnější dopady, byl program znárodnění. Tento krok navíc úzce souvisel s bodem týkajícím se zestátnění majetku zrádců, kolaborantů, Němců a Maďarů. Realizace tohoto aktu byla umožněna vydáním takzvaných Benešových dekretů. Je nezbytné zdůraznit, že Benešovy dekrety byly prezidentská legislativní opatření vydaná během války a těsně po ní (v době nefunkčnosti parlamentu). Celkem jich Edvard Beneš vydal více než 90, většinu ještě v době londýnského exilu. Tyto dekrety pak byly

zpětně potvrzeny československým parlamentem vzešlým z poválečných voleb jakožto platné zákony. Nejednalo se tak v žádném případě o akt zvláště moci jednoho člověka. Týkaly se řady oblastí fungování exilové vlády, československé zahraniční diplomacie během války nebo přebírání kontroly nad osvobozovaným územím během jara 1945. Z hlediska našeho zájmu jsou významné dekrety vydané prezidentem během jara a léta 1945. Klíčový byl zejména dekret vztahující se na odejmutí státního občanství osobám s německým nebo maďarským občanstvím. A následně dva dekrety zabývající se konfiskací majetku a půdy osob s německým nebo maďarským občanstvím. Zmíněné dekrety navíc stanovovaly, že majetky se budou zabavovat také československým občanům usvědčeným z kolaborace, kteří byli s Němci a Maďary hozeni tak říkajíc do jednoho pytle. Problematický je však ten aspekt, že zatímco Češi a Slováci byli sankcionováni v případě, že jim byla prokázána kolaborace, na Němce a Maďary jakožto národní zrádce byl uplatněn princip kolektivní viny.

Zabavení veškerého majetku Němců a Maďarů odpovídalo celkové náladě společnosti po válce, navíc bylo v souladu se závěry Postupimské konference velmocí. Československá veřejnost ale požadovala i rozsáhlé socialistické a kolektivizační reformy. Navíc panovalo přesvědčení, že s fašismem kolaborovali také všichni velkopřemyslníci a bankéři z řad Čechů, byť jim tuto jejich kolaboraci často nebylo možné prokázat. Proto byly zestátněny také všechny ostatní banky a velké průmyslové podniky (nad 150 zaměstnanců), ať už patřily komukoliv. Tato vlna znárodnění se týkala sice jen 20% podniků v Československu, ale tyto podniky zaměstnávaly přes 60% všech zaměstnanců a produkovaly 75% národního produktu. Pod kontrolu státu se tak již v roce 1945 dostaly tři čtvrtiny celého národního hospodářství. Správu nad znárodněnými podniky přebírali národní správci pověřeni jejich řízením. Vedle toho samozřejmě existovaly soukromé živnosti a drobné provozovny a pochopitelně také celý zemědělský sektor zůstal v soukromých rukou. Vznikla tak polostátní smíšená ekonomika s dominancí státního vlastnictví. Všechny strany včetně KSČ se dušovaly, že tímto bylo dosaženo jejich cíle a žádné další znárodnování nebo nedej bože kolektivizace se neplánuje. Sám Gottwald nejednou v novinách horoval, že Československo není Sovětský svaz a není důvod se obávat, že by snad komunisté plánovali zakládání kolchozů či zákaz soukromého podnikání jako takového. Každého, kdo takové lži šíří, označil za provokatéra. Do jaké míry těmto svým proklamacím sám věřil je otázka.

Nejproblematičtější krokem se ukázala potrestání kolaborantů z řad českého obyvatelstva, neboť je na rozdíl od Němců a Maďarů nebylo možné tak snadno identifikovat. Navíc tento akt bylo nezbytné provést neprodleně po osvobození. Nebylo možné riskovat, že čeští kolaboranti zmizí někde v nastalém chaosu po osvobození. Řešením bylo nechat promluvit spravedlnost přímo na lokální úrovni a předat pravomoci potrestání kolaborantů do rukou místních revolučních Národních výborů. Ve všech obcích se jménem republiky měli místní obyvatelé chopit moci a zajistit hladký a spořádaný průběh přechodu od nacistické okupace k mírovým podmínkám. Členy Národních výborů měli být respektovaní místní občané, odbojář a partyzáni. Samozřejmě se po osvobození objevila řada odbojářů takzvaně na poslední chvíli. Určitou perličkou může být například skutečnost, že tito lidé v dotaznících na otázku: „Jaká byla vaše odbojová činnost za války?“ odpovídali, že pravidelně poslouchali londýnský rozhlas či tajně na půdě schovávali kulovnici po dědečkovi. Pro nás je ale zásadní, že podstatnou pravomocí Národních výborů byly i lidové soudy nad místními kolaboranty. A to včetně exekuce. Dnes již nikdo nezjistí, v kolika případech byli oběšeni lidé zcela nevinní. Mnohde si jen sousedi vyřizovali staré účty, jinde byl člověk oběšen jen díky shodě jména se skutečným kolaborantem. Protože zejména na konci války byla v odboji nejaktivnější Komunistická strana, podařilo se komunistům opanovat většinu Národních výborů (zatím to nikdo nepovažoval za problém).

Samotný odsun sudetských Němců, který probíhal až do konce roku 1946 a byl umožněn závěry Postupimské dohody velmocí, byl již popsán v kapitole Česko-německé vztahy v moderní době a nemá smysl se mu zde věnovat. Podstatné je nicméně to, že veškeré majetky zabavené odsunutým Němcům byly následně přidělovány československým občanům. Nejvýznamnější byly přiděly zemědělské půdy v pohraničí. Ministr zemědělství Julius Ďuriš, který byl ve vládě za KSČ, dokázal tuto novou pozemkovou reformu umně prodat jako iniciativu komunistů. Všichni hrdí majitelé statků v pohraničí pak následně ve

volbách volili Komunistickou stranu, která v Sudetech zaznamenala mimořádný volební úspěch, jak bude zmíněno dále.

Volby v roce 1946 a vláda Národní fronty

Byly to první poválečné volby. Poprvé od roku 1935 mohli obyvatelé svobodně volit. Bylo jasné, že výsledky se budou od posledních předválečných voleb, které proběhly před 11 lety, značně lišit. Země si prošla nacistickou okupací, osvobozením Rudou armádou, přiklonila se k Sovětskému svazu. Z politické mapy vymizely někdejší pilíře politické moci (zrušeny byly takřka všechny pravicové strany). I přes to všechno ale nebyly změny tak hluboké, jak by se dalo očekávat. Strany, které ve volbách kandidovaly, byly tytéž partaje se stejnými politiky a podobnými programy, jako před válkou. Volby se konaly podle pravidel platných v dobách první republiky. Největší novinkou byla dohoda všech strana Národní fronty, že sice budou kandidovat každá sama za sebe, ale po volbách opět spolu usednou do jedné vládní koalice. Je tedy otázka, zda se skutečně jednalo o zcela demokratické volby. Dle regulérnosti jejich průběhu bezpochyby ano. Ale fakt, že ve volbách kandidoval jen omezený počet stran, žádná nová strana bez souhlasu Národní fronty vzniknout nesměla a strany deklarovaly, že ani po volbách nevznikne žádná opozice, příliš standardní nebyl. Jednalo se nicméně o poslední skutečné volby v Československu na příštích 44 let.

Také předvolební agitace byla taková, na jakou československá veřejnost byla zvyklá z předválečných dob. Všechny strany se mohly přetrhout, aby přesvědčily občany, že jen ony jsou schopny vybudovat v zemi blahobyt a prosperitu. Nová však byla hesla, která se na mítincích a v předvolebních letáčích objevovala. Je to dáno tím, jak se změnila poválečná situace a především priority společnosti. Nejčastější slova, která se v kampaních opakovala, byla v pozitivním duchu: mír, lid, budovat, svoboda, práce, budoucnost, pokrok, jednota. A v duchu negativním: Mnichov, Němci, válka, buržoazie, krize.

Jako podtext celých voleb se nesly dvě základní myšlenky. Za prvé se nikdy nesmí opakovat Mnichov, nikdy se k nám nesmí vrátit Němci. A za druhé společnost musí být sociálně spravedlivá, už žádný neřízený kapitalismus a krize. Zde je patrné, že většina národa stále nedokázala zapomenout na tyto své noční můry doby předešlé. Tedy strádání během krize a katastrofu konce první republiky. Dnes, s odstupem času, můžeme konstatovat, že ani jedna z těchto obav – návrat Němců a návrat krize – nebyla tehdy opodstatněná. Lidé to ale tehdy vnímali jako stále aktuálně hrozící nebezpečí. V obou těchto nosných tématech měli oproti ostatním stranám nespornou výhodu komunisté. Vystupovali jako strana bez minulosti a jestli nějakou minulost symbolizovali, byla to minulost mučedníků a odbojářů během války. Vystupovali naopak jako strana budoucnosti. Strana mládí, lepšího světa, který po požáru světové války chtějí vybudovat. Jejich nosným heslem do voleb bylo: „Republice více práce, to je naše agitace.“ Tomuto nemohla žádná ze zavedených politických stran konkurovat. Nesly si sebou minimálně jedno stigma. Všechny seděly v prvorepublikových vládách a také ve vládě druhé republiky zostuzené zaváděním polofašistických metod. Komunisté navíc neustále zdůrazňovali, že jejich sepětí se Sovětským svazem, které zemi zajistí mír a bezpečí, neznamená bolševizaci Československa. Gottwald se stále oháněl specifickou českou cestou k socialismu. Je pravda, že ani Stalin zatím neměl zcela jasno, jak moc bude požadovat přejímání bolševických vzorů u svých nových spojenců.

Když uvážíme všechny tyto okolnosti, musíme konstatovat, že volby dopadly pro komunisty značným zklamáním. Je sice pravda, že v některých okresech dosáhla KSČ velkého úspěchu (Tachovsko, Českolipsko a Jesenicko přes 60% hlasů), ale na Moravě a především na Slovensku totálně pohořela. Prezident republiky sice jmenoval sestavením nové vlády Klementa Gottwalda, nicméně Komunisté spokojeni nebyli. Očekávali podstatně lepší výsledky.

Celkové výsledky byly následující:

Komunistická strana Československa – 31% + Komunistická strana Slovenska – 7%

Národně socialistická strana – 17%

Strana lidová – 16%

Sociální demokracie – 15%

Demokratická strana – 14%

Po volbách opět vznikla jednotná vláda Národní fronty, jak bylo dohodnuto. Premiérem byl Gottwald a komunisté obsadili mnohé klíčové pozice, například ministra vnitra (Václav Nosek), ministra spravedlnosti (Alexej Čepička) nebo ministra informací (Václav Kopecký). Zkrátka všechny resorty, které později komunistům pomohly získat nad zemí kontrolu. Na venek si ale země stále zachovávala tvář pluralitní demokracie, kde na ministerstvo zahraničí nastoupil Jan Masaryk a na ministerstvo obrany generál Ludvík Svoboda – oba nestraníci. Zejména u Svobody však byla jeho politická neutralita sporná. Vešel československým jednotkám v rámci Rudé armády na východní frontě. Léta strávená v Sovětském svazu se u něj projevovala až nekritickým obdivem k této zemi a panuje podezření, že byl zverbován jako tajný agenta ruské rozvědky. Nebylo by na tom nic divného. Agentem sovětských tajných služeb byl i sociální demokrat Fierlinger a řada dalších našich politiků. Stalin nenechával nic náhodě.

V euforické povolební době se zdálo, že strany spolu budou pokračovat v obnově a budování republiky. Alespoň Gottwald to tak všude prezentoval a zdůrazňoval, že každý, kdo by snad chtěl tuto harmonickou jednotu narušovat, bude označen za zrádce a škůdce pracujícího lidu. Byl to především vzkaz jeho koaličním partnerům, aby se komunistům klidili z cesty. Nikdo z nich tato jeho slova tehdy ještě nedokázal správně identifikovat. Ale již během roku 1946 se začalo ukazovat, jak si komunisté tuto spolupráci představují. Ostatní politické strany byly z dob první republiky zvyklé na zaběhnutý politický systém. Tedy předvolební agitace, volby a pak čtyři roky klid na práci, politické dealy a kabinetní dohody. Komunisté ale k vládě přistoupili po svém. I když už bylo po volbách, jejich agitace ještě zesílila. Konala se lidová shromáždění, sepisovaly se petice na vládu, probíhaly masivní mediální kampaně. Tu za prosazení milionářské daně, jindy zase za potrestání tajných luďáků, kteří se prý infiltrovali do slovenské Demokratické strany. Zejména ale komunisté v tichosti přebírali kontrolu nad některými významnými silami v zemi. Dokonale se jim například povedlo ovládnout Revoluční odborové hnutí, když byl do čela zvolen Antonín Zápotocký. V rezortu vnitra, kterému šéfoval Václav Nosek, prosadili zřízení Státní bezpečnosti. Nejnebezpečnější ale bylo, že dokázali protlačit svoje koně do vedoucích orgánů ostatních politických stran. Ve vedení Národních socialistů a ještě více u Sociálních demokratů byla řada členů, kteří byli tajnými členy Komunistické strany. Tyto lidi zde měl Gottwald v záloze, navíc mu poskytovaly poměrně přesné informace přímo ze sekretariátů těchto stran. Jejich zprávy, které pravidelně dostával, hovořily o zoufalství a bezradnosti jejich vedení ve vztahu k tomu, co dělají komunisté.

Vláda Národní fronty totiž fungovala na principu, že všechna její populární rozhodnutí byla veřejnosti prezentována jako úspěch komunistů. Příkladem může být dvouletý plán obnovy, který počítal s dosažením předválečné úrovně do dvou let. Nebylo na tom nic nereálného. Československo bylo válkou postižené poměrně málo a větší škody byly jen ve finanční oblasti, neboť Němci na konci války doslova vytunelovali velkou část našeho průmyslu a bankovního sektoru. Přesto nebyla obnova až tak snadná, neboť bylo nezbytné přeorientovat průmyslovou výrobu, která byla za války silně povázána s německou válečnou mašinerií. Navíc na konci války byly i české země postiženy bombardováním strategických cílů. Jako příklad lze uvést likvidaci Škody Plzeň v květnu 1945. Veřejnost se do tzv. dvouletky pustila s vervou. Komunisté organizovali pracovní brigády, soutěže v produktivitě práce a podobně. Ostatní strany proti této nikdy nekončící kampani neměly co postavit.

Marshallův plán

Mezi léty 1946-1947 začínaly mezinárodní události nabírat na rychlosti. V souvislosti s tím, jak se bortila architektura spojeneckých vztahů vítězných velmocí, se blížilo rozhodnutí, na které straně polarizujícího se světa bude republika stát. Když v roce 1945 Beneš obnovoval nezávislost, doufal v to, že budeme tvořit jakýsi komunikační most mezi západem a východem. Tato pozice ale předpokládala, že západ a východ spolu budou mít zájem komunikovat. To se během roku 1947 zdálo být čím dál tím více nereálné (podrobnosti o tomto dění jsou zmíněny v kapitole Studená válka). V létě 1947 Spojené státy zahájily jednání o Marshallově plánu. Touto svou iniciativou Američané sledovali několik cílů. Jednak finanční pomoc válkou zničené Evropě, jednak silnější připoutání evropské ekonomiky k americké. Věc měla ale i geopolitický rozměr. Československo samozřejmě nebylo jediné, kde komunisté vyhráli parlamentní volby. Podobná byla situace ve Francii a vítězství komunistů hrozilo i v Itálii. Stalin doufal, že by se mu snad přece jen mohlo povést pohládnout celou Evropu. Stačilo jen počkat na výsledky poválečných voleb v západní Evropě. Američané však na nic nečekali a spustili nad Evropou dolarový déšť. Země, která produkovala přes 50% světového HDP a měla nekonečné finanční přebytky, se rozhodla zabránit zrudnutí Evropy penězi. Finanční pomoc byla nabídnuta všem zemím, tedy i Československu a nakonec i samotnému Sovětskému svazu. Stalin skutečně poslal své vyslance do Paříže, kde se konala konference o podmínkách americké finanční pomoci. Ovšem americké podmínky byly pro Stalina nepřijatelné. Spojené státy chtěly za své investice plnou kontrolu nad jejich využitím a navíc půjčky podmiňovaly uzavřením obchodních smluv. Došlo by tak k větší kontrole ekonomik ze strany Spojených států. Půjčky samozřejmě nikdy nejsou projevem solidarity a ani v tomto případě tomu tak nebylo.

O účast na Marshallově plánu projevilo samozřejmě zájem také Československo. A dlužno říci, že pro něj byla životně důležitá. Před válkou patřilo k největším exportérům v Evropě. Jeho hospodářství bylo životně závislé na fungujících hospodářských vztazích, zejména s Německem a západní Evropou obecně. Naše země dodávala v předválečném období na západní trhy zejména spotřební zboží (boty, sklo, textil) a vysoce sofistikované strojírenské výrobky (zbraně, motory, turbíny). Ztrátu západních trhů by země nesla velice těžce. Hospodářská spolupráce se Sovětským svazem nemohla tento výpadek nahradit. V Sovětském svazu sice byla poptávka po kvalitní československé produkci, ale sověti neměli nic, co by naši ekonomice mohli nabídnout. Za špičkové výrobky našeho průmyslu byli schopni platit pouze obilím či bavlnou.

Odmítnutí Marshallova plánu ze strany Sovětského svazu předznamenalo podobný krok ze strany všech zemí východní Evropy, které měl již tehdy Stalin na povel. S výjimkou Československa. Naši politici nepochopili, že svět (nebo minimálně Evropa) se právě definitivně dělí na dva tábory a stále snili svůj sen o mostu mezi západem a východem. Dostávali se však do čím dál tím schizofrennější situace. Politicky stáli za Sovětským svazem (o tom absolutně nemohla být debata), ale ekonomicky nemohli zemi odstříhnout od západu. To, že Stalin zatím neprotestoval proti naší účasti na jednáních v Paříži, bylo dáno jeho kalkulem. Doufal, že naše vládní delegace způsobí vnitřní rozkol mezi jednajícími státy, což nakonec povede ke kolapsu celého plánu. V tom smyslu také tajně instruoval naše komunistické vedení. Když ale pochopil, že tato strategie nevyšla, rozhodl se tvrdě zasáhnout. Na jednání naší vládní delegace v Moskvě postavil Jana Masaryka, Klementa Gottwalda a Prokopa Drtinu před hotovou věc. Jestli chce Československo být nadále spojencem Sovětského svazu, nemůže se pařížských jednání účastnit. Stalin tím definitivně vyřešil dilema československých politiků. Po návratu domů se Jan Masaryk nechal slyšet, že do Moskvy odlétal jako ministr suverénní země a zpět se vrátil jako Stalinův pohůnek. Naše odmítnutí Marshallova plánu nejen že způsobilo zemi značné hospodářské škody a přibrzdilo její slibně se vyvíjející budoucnost. Především nás v očích světa zařadilo definitivně do Stalinovy sféry vlivu. Další vývoj byl už jen smutným epilogem demokracie, kterou jsme se po válce pokoušeli obnovit.

Únorový převrat

V roce 1947 se rozhořel konflikt mezi Sovětským svazem a Spojenými státy, kterému se později začalo říkat studená válka. Na tomto místě není účelné pitvat ani příčiny ani průběh těchto událostí. Je tomu věnována samostatná kapitola Studená válka. Tyto události měly nicméně zásadní vliv na vývoj v Československu. Bylo stále zřejmější, že Evropa se rozpadá na dva nesmiřitelné tábory a Stalin začal stále častěji a nevybíravěji tlačit na své spojence, aby se distancovali od spolupráce se západem a více se přimkli k Sovětskému svazu. Jestliže ještě v roce 1945 deklaroval, že jednotlivé země si budou moci zvolit vlastní cestu v budování socialismu, nyní požadoval striktní bolševizaci podle ruského vzoru. Byla v tom skryta obava, že by Sovětský svaz mohl nad těmito zeměmi ztratit kontrolu. Stalin navíc očekával válečný konflikt se západem. Byl přesvědčen, že kapitalistický svět se připravuje k útoku, a proto požadoval i těsnější sepětí ekonomik svých spojenců s ekonomikou sovětskou. V roce 1947 se navíc rozplynul i jeho sen o zrudnutí západní Evropy. Italské volby nakonec tamní komunisti nevyhráli (mimo jiné díky masivní finanční a mediální kampani podporované Spojenými státy). Ve Francii padla vláda a z té nové byli komunisté vyřachováni. I britští labouristé se rozhodli pro spolupráci s Amerikou. Stalin se obával, aby se podobný scénář neopakoval také v Československu.

Československo byla jediná země sovětské sféry vlivu, kde ještě neměli místní komunisté monopolní politickou moc. Stále setrvali v Národní frontě a připravovali se na budoucí volby, které hodlali vyhrát. V lednu 1948 svolal Stalin jednání Kominformy (nově založené organizace sdružující komunistické strany) do polské Szklarske Poręby. Tam se tvrdě obul zejména do československé delegace. Vytкнуł jim zejména to, že stále spolupracují s takzvanými buržoazními stranami a nedokončili dosud proces proletářské revoluce. Požadoval od nich okamžité a plné převzetí moci v zemi. Československo bylo příliš významné (ekonomicky i strategicky) na to, aby riskoval jeho ztrátu. Naše delegace dostala jasný signál. Je jedno jak a kdy to uděláte, musí to ale být rychle. Události na sebe nedaly dlouho čekat. Vládní krize a následné převzetí moci se uskutečnilo měsíc na to.

Události konce února 1948 budí u nás stále značné otazníky. Byl komunistický převrat nevyhnutelný? A jaké postavení by Československo zaujalo, kdyby se mu podařilo zabránit? Zde je nutné uvést několik faktů. V politické a společenské konstelaci té doby bylo nemyslitelné, abychom se přimkli k západu a opustili sovětský blok. Nebylo to možné po našem odmítnutí Marshallova plánu a ani drtivá většina veřejnosti a politiků si to nepřála. Mohli jsme však zaujmout neutrální pozici obdobnou té, jakou později měla Titova Jugoslávie. Ani to ale nepřipadalo v úvahu z hlediska naší geopolitické polohy a strategického významu našeho průmyslu (zejména zbrojního). Nehledě na to, že zatímco komunisté se na převzetí moci v předchozích letech systematicky připravovali, jejich politické oponenty zastihla únorová krize doslova v neglizé.

Průběh samotné vládní krize, po jejímž skočení získala Komunistická strana faktický monopol na moc, je poměrně dobře znám a není asi účelné jej pitvat minutu po minutě. Jedno je ale nutné zdůraznit hned na začátku. Komunisté neprovedli ani revoluci v klasickém slova smyslu, ani protistátní puč podobný tomu, ke kterému došlo v listopadu 1917 v Rusku. Plně využili ústavních možností a provedli převzetí moci v souladu s tehdy platnými zákony, navíc s masivní podporou veřejnosti v zádech. Vládní krizi, která se rozhořela ve dnech 20. - 25. února 1948, navíc neiniciovali komunisté, ale vyvolali ji politikové demokratických stran Národní fronty. I když Komunistická strana je svými předešlými kroky vyprovokovala. Komunisté tyto strany označovali jako strany buržoazní, my se přidržíme termínu strany demokratické. Na počátku vládní krize byly nestandardní personální změny komunistického ministra vnitra Noska ve vedení policie. Ministři za Národně socialistickou stranu, Lidovou stranu a Demokratickou stranu se obávali, že Komunistická strana přebírá kontrolu nad celým bezpečnostním sborem. A protože premiér Gottwald odmítal tyto jejich námitky na vládě řešit, podali na protest demisi.

Cílem ministrů demokratických stran jistě nebylo odejít z vlády a přenechat moc komunistům. Hodlali vládu svrhnout, vyvolat předčasné volby a v nich komunisty porazit. Inspirovali se podobným krokem, který proběhl ve Francii, kde se takto podařilo komunistickou stranu skutečně odstavit od moci. Gottwald a jeho

lidé jejich strategii pochopili a rozhodli se naopak situaci využít k definitivnímu převzetí moci. Vše nyní leželo v rukou prezidenta Beneše. Demise ministrů byla platná až po jeho podpisu. Demokratičtí ministři doufali, že Beneš jejich demisi nepřijme, naopak jmenuje dočasnou úřednickou vládu a vyhlásí v zemi nové volby. Komunisté, kteří měli v těchto stranách své informátory, tuto strategii znali a museli jí zabránit. Jejich plánem bylo přimět prezidenta, aby demisi demokratických ministrů přijal a na jejich místa jmenoval nové s tím, že vláda pak může v klidu fungovat dále. Takové tedy byly pozice v předvečer bitvy. Rozhodující ale nebyly plány. Klíčové bylo, jestli budou prosazeny.

Když dnes studujeme průběh únorových událostí, nejsme absolutně schopni pochopit lehkovážnost a amatérismus demokratických ministrů. Ve chvíli, kdy podávali demisi si ani nezajistili, aby tvořili nadpoloviční většinu vlády. Nikdo například neoslovil ministry za Sociální demokracii. Panovalo přesvědčení, že se přidají pak. Navíc Sociální demokracie byla doslova prošpikovaná Gottwaldovými agenty a panovala obava, aby celý plán nezhatili. Byla vedena jen tajná jednání s předsedou Bohumilem Laušmanem, ale ten s trpkostí konstatoval, stranu v podstatě řídí Gottwald a on na své kolegy nemá žádný vliv. Sociální demokraté se tak k revoltujícím ministrům nepřidali a zůstali ve vládě. Nikdo nezašel ani za ministrem zahraničí Masarykem. Čekalo se, že se k demisi připojí automaticky. Masaryk byl ale tímto přehlížením tak uražen, že demisi podat odmítl. Když pak Gottwald sečetl škody, zjistil, že mu ve vládě zůstala většina ministrů a vládnout je možné dále. Stačí přijmout demisi lidí, kteří podle jeho slov: „Rozbíjejí národní frontu jen pro své osobní politické pletichy.“ Takto byla také demise demokratických ministrů prezentována veřejnosti. Noviny psaly o rozbíječích národní jednoty, o lidech, kteří chtějí vracet móresy první republiky, kde jedna vládní krize střídala druhou. Nikdo z odstoupivších ministrů neprojevil snahu veřejnosti své kroky vysvětlit nebo ji mobilizovat. Petr Zenkl, předseda Národně socialistické strany, odjel na veřejnou schůzi do Lanškrouna, poslanec Ota Hora z téže strany odmítl svolávat vedení mladých národních socialistů s odvoláním na blížící se víkend. Antonín Hřebík, který byl starostou Sokola, na žádost o svolání celonárodní manifestace svých členů dokonce odpověděl, že odjíždí do Vysokých Tater na lyžařské závody. Jak si vysvětlit takovou laxnost a bláhovost? Tito pánové právě položili vládu a pak se rozutekli z Prahy na venkov. Lze to ale pochopit. Byli zvyklí dělat zákulisní kabinetní politiku tak, jak se to naučili před válkou. Nikdo z nich nebyl pavlačový řečník. Toto nebyl jejich styl. Vše vsadili na prezidenta a zákulisní jednání, která se potáhnou týdně. Přitom se ani neobtěžovali mu své motivy jít na Hrad vysvětlit osobně. Neměli ho rádi a on je také ne.

Iniciativu samozřejmě převzali komunisté. Jejich byla média, jejich byla ulice. Na jejich straně stály odbory. Ve dnech vládní krize dokázali každý den naplnit Václavské náměstí. 21. ledna zde prý bylo dokonce až půl milionu lidí. Objevovala se zde hesla o „narušení pokojné práce našeho lidu“ nebo výzvy „ pryč s rozvraceči Národní fronty“. Když se do Prahy sjel ústřední výbor Revolučního odborového hnutí, řečnil na jeho schůzi předseda Antonín Zápotocký tak plamenně, že dělníci odhlasovali rezoluci prezidentovi požadující odchod buržoazních ministrů. V podobném duchu pak vyzněla i velice úspěšná hodinová generální stávk. Při ní se 24. února zastavila výroba v celé zemi. Zároveň se ale objevila jedna ne zcela standardní a legální síla. Byly to ozbrojené lidové milice tvořené vyzbrojenými dělníky, kteří přebírali kontrolu nad stávkujícími továrnami. V nastalém chaosu nikdo nepátral po tom, kde vzali dělníci najednou tolik zbraní a munice. Milicionáři dokonce obsadili i sekretariáty Lidové strany a Sociální demokracie. V obcích se zase z ničeho nic objevili místní komunisté v doprovodu lidových milic. Prohlásili se za Akční výbory Národní fronty a začali postupně přebírat kontrolu nad obecní samosprávou. Veřejnost byla natolik vyhecovaná každodenní ideologickou masáží v novinách, že do těchto Akčních výborů vstupovala v dobré víře, že pomáhá něčemu správnému. Tyto dvě síly (tedy lidové milice a Akční výbory) byly jediné nezákonné okolnosti celého únorového převratu.

Gottwald ale chtěl revoluci nekrvavou. Proto byly hlavním nátlakovým prostředkem masové demonstrace lidu na Václavském náměstí. Byl to především velký spektakl a kulisa. Hlavním divákem byl prezident Beneš, za kterým Gottwald denně jezdil a přesvědčoval ho, aby přijal demisi buržoazních ministrů. Argumentoval přáním lidu, hrozil občanskou válkou. Přicházel ovšem i s konstruktivním návrhem řešení vládní krize. Demise ministrů by měla být přijata a vláda doplněna o ministry nové. Ti by pocházeli ze stejných stran,

jako ministři odvolaní, ale při letmém pohledu na Gottwaldův seznam bylo jasné, že jsou to všechno jeho lidé. Beneš nebyl naivní a věděl, oč komunistům jde. Nicméně tváří v tvář bouřícím davům na náměstích, generální stávce a ozbrojeným lidovým milicím neviděl jinou možnost, než Gottwaldovy návrhy přijmout. Stalo se tak 25. února a tento den byl v příštích letech slaven jako den vítězství pracujícího lidu nad buržoazní reakcí. Gottwald pak mohl před jásajícím davem na Staroměstském náměstí pronést tento legendární projev:

„Právě se vracím z Hradu od prezidenta republiky. Dnes ráno jsem panu prezidentu republiky podal návrh na přijetí demise ministrů, kteří odstoupili 20. února tohoto roku. A současně jsem panu prezidentu navrhl seznam osob, kterými má být vláda doplněna a rekonstruována. Mohu vám sdělit, že pan prezident všechny mé návrhy, přesně tak, jak byly podány, přijal.“

Následná cesta k totalitě

Únorové události byly jen predehrou k tomu, co v následujících měsících přivedlo zemi do komunistické totality. Komunisté opanovali vládu, byť v ní stále formálně zasedaly všechny strany Národní fronty v nezměněném poměru. Gottwald přesto trval na nutnosti vyslovení důvěry této staronové vládě. Před tím ale státní bezpečnost, nyní již plně podřízená komunistickému sekretariátu, provedla sérii razíí a zatýkání v řadách vrcholných politiků nekomunistických stran. Mnozí z těch, kteří se v předchozích letech stavěli komunistům na odpor, byli ze svých stran vyloučeni. Typickým příkladem může být známá a velice angažovaná poslankyně Národně socialistické strany Milada Horáková, které bylo nejen zrušeno členství ve straně, ale byla vyloučena také ze všech dalších organizací, jichž byla členkou. A veřejně ji vyloučily ze svých řad dokonce i spolky, jejichž členkou nikdy nebyla. V této divoké atmosféře nemůže být vůbec s podivem, že poslanci Národního shromáždění (tedy kromě těch, kteří byli zatčeni nebo stačili emigrovat) vyslovili Gottwaldově nové vládě jednohlasnou důvěru.

Aby nikdo nepochyboval, jakým směrem se Československo vydá, provedla nová vláda takzvané obrozené Národní fronty ihned několik zásadních reforem. Především proběhla další vlna znárodnění, která se dotkla podniků do 50 zaměstnanců, byla provedena reforma školství a zdravotnictví. V červnu pak komunisté a sociální demokraté uspořádali slučovací sjezd a Sociální demokracie, nyní již vedená novým prokomunistickým vedením, si odhlasovala svůj zánik. Nejdůležitější ale bylo prosazení nové ústavy. Na změnách v ústavě se pracovalo již od roku 1946. Nyní však měli komunisté volnou ruku, aby do ní zapracovali své představy, které se jim v minulých letech nedařilo prosadit. Ústava deklarovala Československo jako lidově demokratickou republiku s jednotným vedením, sen Slováků na federalizaci se tak opět odložil. Nejproblematictější ale byly změny ve volebním zákoně. Nově totiž měly všechny strany Národní fronty kandidovat na jedné společné kandidátce. Zcela se tak vytratil základní princip voleb jako výběru z několika nabízených stran. Ústava byla přijata 9. května 1948 a prezident Beneš ji odmítnul podepsat. I přesto podle ní proběhly volby do Národního shromáždění. Voliči měli na výběr volbu společné kandidátky Národní fronty složené ze zástupců Komunistické strany, Lidové strany a Národně socialistické strany, nebo vhození prázdného (bílého) hlasovacího lístku. Mezi veřejností tehdy kolovala anekdota: „Nedáte-li červený, dejte aspoň bílý.“ Volby proběhly 30. května a voliči vhodili do urn 87% rudých a jen 13% bílých lístků. Vůle lidu byla více než zřejmá. Pod vlivem této trpké skutečnosti následně abdikoval prezident Beneš, odjel na své letní sídlo do Sezimova Ústí a po několika měsících zemřel. Komunisté pak promptně nechali novým prezidentem zvolit Klementa Gottwalda. Jako symbolickou tečku za úspěšným rokem nechali komunisté na podzim 1948 schválit zákon o zřízení pracovních táborů pro zrádce lidu a nakonec i zákon na ochranu lidově demokratického zřízení. Vše bylo doprovázeno masovými demonstracemi lidu vyjadřujícímu podporu těmto změnám.

Tento konec, který je jen suchým výčtem událostí, které po únoru následovaly, je smutným svědectvím o bláhovosti československé veřejnosti a její naivní víře v prozíravost nových vládců země. Dnes po letech se objevují alibistická prohlášení, že komunistický režim nám byl vnucen Sovětským svazem. To je ale pravda

jen z části. Československý lid samozřejmě neměl tušení, jak obrovskému tlaku ze strany Stalina je vedení Komunistické strany vystaveno a jak moc se v příštích letech Sovětskému svazu přiblížíme. Většina lidí si stále přála československou cestu k socialismu. Naivně však uvěřili, že tuto cestu jim zajistí Gottwald a jeho lidé. Komunistická strana se k moci dostala s plnou podporou a vědomím podstatné části národa. Pokud někdo nesouhlasil s tím, aby komunisté uchopili v zemi absolutní moc, pak svůj nesouhlas nijak neprojevil.

Československo v éře bolševizace

Popravený soudruh

V mrazivém prosincovém počasí roku 1952 se v pražské věznici na Pankráci konala další ze série politických poprav. Sama událost nebyla v těchto letech nijak neobvyklá. V československých věznicích se popravovalo pro nepohodlné politické názory již třináct let a veřejnost byla s tímto stavem natolik smířená, že ji podobné události nijak nešokovaly. Naopak. Dobová propaganda dokázala v očích československých občanů každého obviněného vylíčit v tak černých barvách, že se obyvatelstvo formou petic a memorand samo dožadovalo popravy těchto zrádců lidu. V této paranoidní době byl každý, kdo nesouhlasil s oficiálně hlásanou ideologií (nebo byl z nevhodného myšlení jen podezřelý), považován za agenta západu a tím pádem lidu nepřátelskou osobu. Názory, které by se jen nepatrně odlišovaly od oficiální stranické linie, byly označovány za americkou propagandu a jejich nositelé byli v lepším případě dehonestováni, v horším uvězněni.

Výše zmíněná exekuce však byla v lecčems výjimečná. Popravený se jmenoval Rudolf Slánský a donedávna byl generálním tajemníkem Komunistické strany Československa, tedy fakticky druhý nejmocnějším mužem v zemi. Jeho soud a následná poprava jsou dokonalou ukázkou absurdity doby. Byl to totiž samotný Slánský, který se v minulých letech podílel na upevnění režimu, který se nyní obrátil proti němu. O jeho smrti však rozhodovaly síly stojící dalece mimo vliv naší domácí politické reprezentace. Vše bylo řízeno prostřednictvím sovětských poradců přímo z Moskvy. Tento proces a následná smrt tak významné figury režimu jen dokladují, v jakém postavení tehdy Československo a jeho vládnoucí vrstvy byly.

Bolševizace země

V únoru 1948 se Komunistická strana chopila absolutní moci ve státě. Komunisté si následně své změny ve vládě nechali potvrdit hlasováním parlamentu a v květnu také většina veřejnosti (86%) vyslovila ve volbách s nastoleným kursem souhlas. Komunistické převzetí moci proběhlo zcela poklidně, bez jediného výstřelu a za plné asistence a souhlasu většiny obyvatelstva. S tímto postupem již během samotných únorových dní nesouhlasili někteří komunističtí funkcionáři. Například ministr zemědělství Julius Ďuriš se vyjadřoval v tom smyslu, že revoluce musí být krvavá, jinak se pracujícím lidu nepodaří definitivně zúčtovat s buržoazií. Nestačí jen tyto síly odstavit od moci, ale je nezbytné je v rámci třídního boje také zlikvidovat. S tím ale nesouhlasil Gottwald a hodlal politický převrat v zemi realizovat nenásilnou a pokud možno zákonnou formou. V tomto smyslu také referoval své stanovisko Stalinovi během letní dovolené roku 1948 na Krymu. Stalinova reakce však byla neočekávaně kritická. Vytknul Gottwaldovi, že v Československu neproběhla skutečná revoluce a požadoval likvidaci zbytků buržoazie a reakčních sil v rámci třídního boje. Navíc vyostřující se mezinárodní situace souvisící s počínající studenou válkou vedla Stalina k čím dál tím razantnějším požadavkům na plné podřízení satelitních států Moskvě.

Gottwald přijížděl do Prahy s jasnými instrukcemi. V zemi musí v následujících měsících a letech proběhnout drastická bolševizace, během níž Československo zcela převezme stalinské metody řízení společnosti ve všech oblastech života od soudní moci přes kulturu a politiku až po státní plánovanou ekonomiku. K tomuto účelu Stalin poslal do Prahy několik týmů svých poradců, kteří měli na bolševizaci země dohlížet a v součinnosti s našimi politickými špičkami ji provádět, jak bude popsáno níže. Jestliže Gottwald dříve doufal, že se mu podaří realizovat československou cestu k socialismu, Stalinovy ultimativní požadavky jeho představy zcela zvrátily. Československo se mělo změnit na jakýsi protektorát řízený z Kremlu pomocí sovětské ambasády v Praze a týmu sovětských poradců (jakýchsi gubernátorů). Domácí veřejnost však měla být nadále udržována v pocitu, že tyto změny vycházejí z jejího přání a Československo si samo dobrovolně volí svou cestu k socialismu. Jinými slovy že jsme stále suverénní zemí. K tomu, aby si lid sám žádal bolševizaci, měla být nasazena mohutná propaganda líčící Sovětský svaz jako ráj na zemi a sen všech pracujících. Nutno podotknout, že podobný postup volil Stalin i vůči ostatním komunistickým zemím.

Bezprostředně po té, co se Komunistická strana chopila moci, následovala očista politických stran, zájmových organizací, vysokých škol, armády, redakcí novin, odborů a dalších veřejných institucí od „buržoazních živlů“. Všude byly zakládány Akční výbory složené z věrných komunistů, kteří prováděli v těchto institucích tvrdé kádrové čistky.

Velké změny zasáhly například oblast práva. Rozsáhlá reforma měla vytvořit takzvané zlidovělé soudnictví. To bylo zakotveno v nově revidované ústavě, která byla přijata parlamentem 9. května 1948. V soudním líčení rozhodovaly senáty složené převážně z takzvaných soudců z lidu. Byli vybíráni z řad režimu věrných dělníků, kteří prošli několikaměsíčním právním kurzem. Soudci, advokáti a prokurátoři byli od této chvíle vázání politickým rozhodnutím strany, nikoliv pouze zákony. Samotné zákony začaly být upravovány a přepracovávány, aby svým obsahem odpovídaly praxi takzvaného lidově demokratického státu, jak komunisté nový režim nazývali. Klement Gottwald jednou na námitku, že k danému soudnímu verdiktu není žádné zákonné opatření, reagoval slovy: „Když na to žádný paragraf není, pak takový paragraf vytvoříme“. Logika, že zákony lze libovolně modifikovat podle potřeb režimu, je nakonec typická pro všechna totalitní zřízení.

Bolševizace se dotkla také ekonomické sféry. V den výročí vzniku republiky (28. října 1948) proběhla poslední vlna poválečného znárodnění. Tentokrát zasáhla zbytek ekonomiky, který ještě zůstával v soukromých rukou. Znárodněny byly takřka všechny živnosti a další zdroje živobytí milionů obyvatel. Z komunistických slibů, kterými se Gottwald zaklínal před volbami v roce 1946, nezbylo zhora nic. Souběžně s tím začal přípravný proces kolektivizace venkova. Rolníci byli zatíženi povinnými naturálními dávkami a za jejich neplnění přísně trestáni. Československo také přijalo sovětský model státem řízeného centrálního plánování (o jeho metodách je podrobněji zmíněno v kapitole Ruský bolševismus a stalinismus). Zároveň se země začlenila do budovaného východoevropského hospodářského prostoru. Od roku 1949 bylo pak vše organizováno v rámci RVHP – Rada vzájemní hospodářské pomoci (podrobněji o tomto problému v kapitole Hospodářské dějiny poválečného období). V tomto systému připadla naší zemi role průmyslové a především zbrojní základny. Je totiž nutné si uvědomit, že Československo bylo jednou z mála průmyslově a technologicky vyspělých zemí, které do tohoto společenství patřily. V rámci bolševické ekonomické transformace nyní nově tekly investice především do protěžovaných oborů (těžký průmysl, zbrojní výroba) na úkor výroby spotřebního zboží, v jehož produkci země v minulých desetiletích vynikala. A tak zatímco hutě a zbrojovky se stavěly a rozšiřovaly mamutím tempem, spotřební průmysl a zemědělství skomíraly. Za těchto podmínek se v roce 1953 podařilo splnit první pětiletý plán, nicméně za cenu silného podfinancování ostatních oborů, enormních ekonomických disproporcí mezi jednotlivými obory, stagnující životní úrovně obyvatel a při zachování válečného přidělového systému.

Bolševický režim si dal za cíl vybudovat kolektivistickou, unifikovanou a homogenní společnost, kde se bude vše řídit podle centrálně stanovených norem. Tomu odpovídalo také budování infrastruktury veřejných služeb, které měly být jednotné, všem veřejně dostupné a podle předem stanovených standardů. Jistým pozitivem bylo samozřejmě odbourání křiklavých sociálních rozdílů, kterými trpěla první republika. Z veřejných prostředků byla budována obchodní síť, občanská vybavenost jako školy, nemocnice, byty a kulturní zařízení pro masovou veřejnost. V zásadě došlo k jistému zlepšení životní úrovně velké části dříve nízkopříjmových skupin obyvatelstva. Jednalo se zejména o manuálně pracující a dále ty, kteří vykonávali pomocné a méně kvalifikované práce. Tato nová dělnická třída byla všemožně protěžována a měla být pilířem moci komunistické strany. Nový režim se tak těšil masové podpoře mezi těmito vrstvami obyvatel. Na druhé straně v oborech, které byly značně podfinancované, docházelo ke stagnaci nebo k úpadku životní úrovně a společenské prestiže. Jednalo se zejména o zemědělství, obory lehkého průmyslu, služeb a státní správy. Leckterý horník či frézař tak dostával mnohem vyšší plat (mnohdy až dvojnásobný) než ředitel továrny, úředník, vědec či lékař. Navíc výše zmíněné komunální služby včetně obchodní sítě byly silně poddimenzované a nedokázaly pokrýt poptávku obyvatel. Celkově tedy došlo k homogenizaci společnosti a jejímu celkovému zchudnutí. Snad nejpřesněji tento stav kdysi charakterizoval Churchill svým výrokem: „Kapitalismu je vlastní jedna vada: nerovnoměrné rozdělení bohatství. Socialismu je naproti tomu vlastní jedna ctnost: rovnoměrné rozdělení bídy.“

Zcela zásadní proměnou prošla také kultura v zemi. Velice tvrdé kritice a cenzuře byla podrobena meziválečná liberální avantgarda (byť v podstatě levicově orientovaná). Kultura předválečné éry byla líčena jako úpadková, buržoazní, maloměšťácká a lidu nepřátelská. Kulturní fronta měla nově plnit tři základní funkce. Jednak propagandistickou, dále výchovnou a vlasteneckou. Cílem bylo přeměnit myšlení lidí a vytvořit nové hodnotové vzorce chování tak, aby příští generace již odpovídala bolševické představě takzvaného nového člověka. Ten měl být kolektivistický, myslet třídně, neměl být zatížen buržoazním materialismem a nevyšší motivací mu měla být práce pro blaho cecku. Takováto témata měla kultura propagovat a posilovat. Neméně významným prvkem byly nacionální motivy. A přesto, že komunistická ideologie staví na internacionalismu, propagovala bolševická kultura 50. let silně vlastenecká témata. Z historických to byla například doba husitství či národního obrození. Za všechny jmenujme alespoň takzvanou Jiráskovskou kampaň, kterou velice silně propagoval ministr školství Zdeněk Nejedlý. Hmatatelným symbolem kultury byl nový stavební sloh s názvem SORELA (socialistický realismus), který se do komunistických zemí šířil ze Sovětského svazu.

Politické procesy

Klíčovou roli v bolševizaci země zaujímal sovětští poradci. Jednalo se o jeden z nejefektivnějších způsobů, jak mohl Stalin uplatňovat svou kontrolu nad vazalskými zeměmi. Na oficiální žádost vedení Komunistické strany dorazily do země již na konci roku 1948 týmy poradců vyslaných ze Sovětského svazu. Jejich oficiální funkcí bylo radit našim představitelům moci v otázkách transformace československé společnosti podle ruských zkušeností. Ve skutečnosti poradci přebírali plnou kontrolu nad jednotlivými resorty a v podstatě je zcela ovládli. Ministři a vysocí komunističtí funkcionáři se rozhodnutím poradců museli podřizovat a mnozí se jich dokonce báli jakožto prodloužené ruky Stalina. Jejich celkový počet není možné zcela přesně určit, neboť někteří pracovali v utajení, jiní byli oficiálně zaměstnanci sovětské ambasády v Praze. Jednalo se o osoby, které byly přímo přidělovány ministrům do vedení jejich resortů, nebo o odborníky, kteří měli jen poradní hlas. Nejaktivnější a pro budoucí vývoj klíčoví byli pánové Makarov, Lichačov a Bojarskij, poradci vyslaní na ministerstvo vnitra. Byli to oni a jejich tým, kteří pak aktivně připravovali a vedli sérii politických procesů.

Naše země ale samozřejmě nebyla jediná, které Stalin naordinoval tvrdou a bezvýhradnou bolševizaci řízenou týmy poradců. Tyto kroky se týkaly v podstatě všech (nebo téměř všech) zemí v sovětské sféře vlivu. Tento Stalinův tlak měly samozřejmě své důvody. Spouštěcím efektem horečné Stalinovy snahy plně si podřídit komunistické země byla jednak počínající studená válka, zejména ale trpká zkušenost, kterou učinil s Titovou Jugoslávií. A tak se velice dramatická sovětsko-jugoslávská roztržka promítla i do politiky dalších států sovětského bloku.

Jugoslávie měla mezi komunistickými zeměmi poněkud výjimečné postavení. Vládnoucím národem zde byli Srbové, kteří měli s Rusy historiky vynikající vztahy. Již od 19. století bylo Srbsko nejbližším ruským spojencem na Balkáně (o tomto podrobněji v kapitole Evropa před první světovou válkou). Nový jugoslávský vůdce Josip Broz Tito proto přistupoval k stalinskému Sovětskému svazu mnohem více jako k partnerské zemi, nikoliv jako k protektorovi. Jugoslávští komunističtí partyzáni, které právě Tito vedl, navíc dokázali osvobodit zemi z fašistické okupace v zásadě bez výraznější pomoci Sovětského svazu. Efekt Rudé armády osvoboditelky zde tedy nefungoval a samotný Tito byl mezi jugoslávskou veřejností populárnější, než Stalin. Tak silné postavení žádný z komunistických funkcionářů v ostatních zemích nikdy neměl. Tito proto nechtěl hrát roli Stalinova satelitu a již od roku 1946 rozvíjel vlastní diplomacii zaměřenou na těsnější spolupráci mezi balkánskými zeměmi. Navíc se odmítl zcela separovat od západoevropských trhů. Stalinovy nabídky obchodních smluv se Sovětským svazem tvrdošjně odmítal a nechtěl ani přijímat kremelské poradce, které mu sověti vnucovali. Rozhodl se budovat socialismus specifickou jugoslávskou cestou.

V roce 1948 začal konflikt mezi Titem a Stalinem narůstat do osobní roviny. Tito vypověděl sovětské diplomaty z Bělehradu a pohrozil Stalinovi, že: „jestli ještě jednou pošle do Jugoslávie někoho, kdo jej bude

chtít zabít, pošle on svého člověka do Moskvy“. Stalin se v poslední zoufalé snaze svrhnout Tita obrátil na samotné vedení jugoslávské komunistické strany. Ta se ale prakticky celá postavila za Tita. Soudruzi, kteří chtěli být nadále věrni Stalinovi, byli odstraněni. V červnu 1948 Stalin svolal do Bukurešti zasedání Informbyra (centrálního organu všech komunistických stran). Zde byli zástupci ostatních zemí východního bloku donuceni otevřeně odmítnout jugoslávskou cestu k socialismu. Jugoslávie byla označena za trockistickou a revizionistickou zemi, která zradila zájmy pracujícího lidu a odchýlila se od marxisticko-leninistické teorie třídního boje. Zrodil se zde také nový termín – titoismus. Za titoistu byl nově označen každý komunista, který nehodlal plně a bezvýhradně přejímat bolševické metody ze Sovětského svazu.

Stalinova hysterická reakce mimo jiné vypovídala o tom, že si nebyl zcela jist loajalitou ostatních komunistických představitelů východního bloku. Obával se, aby také v dalších zemích nebyly podobné osobnosti ve vedení stran, které by měly zájem o autonomnější a na Moskvě nezávislejší politiku. Možnost vzniku další Jugoslávie v čele s druhým Titem mu nedávala spát. Z tohoto důvodu zesílil tlak na přijetí sovětských poradců, kterým se mělo vedení komunistických zemí plně podřídit. Dále zahájil sérii vyšetřování ve vrcholných patrech společnosti s cílem odhalit případné kontrarevoluční živly a to jak mimo komunistickou stranu, tak i v ní samotné.

V září 1948 proběhlo v Praze zasedání Ústředního výboru Komunistické strany, na kterém prezident Gottwald přednesl Stalinovy požadavky. Urychleně musí být zahájen proces vyhledávání, vyšetřování a exemplárního potrestání všech kontrarevolučních, buržoazních a titoistických živlů ve společnosti i ve straně samotné. Tuto akci si měla vzít na starost III. správa sboru národní bezpečnosti, známá také jako Státní bezpečnost. Jejím úkolem bylo vytipovat potencionální nebezpečné osoby, provádět jejich sledování, vydírání, zastrahování pomocí nasazených agentů. Dále organizovat provokační akce s cílem odhalit zrádce nebo osoby nespolehlivé lidově demokratickému zřízení. Příkladem takové aktivity Státní bezpečnosti může být operace Kameny, prováděná během léta 1948. Smyslem bylo vyprovokovat předem vytipované osoby k ilegálnímu přechodu státní hranice do Bavorska. Vše bylo samozřejmě v režii Státní bezpečnosti. Zájemci o emigraci byli po té na místě fiktivní státní hranice zadrženi a uvěznit za spáchání trestného činu nezákonného opuštění republiky. Tato akce byla jednou z mnoha, během kterých uvízly v síti Státní bezpečnosti řady občanů. Tisíce lidí tak byly vyšetřovány a následně uvězněny jednak ve věznicích, jednak v pracovních táborech, které zřídila československá vláda. Těchto speciálních táborů bylo více než 200 a bylo v nich často bez soudu uvězněno přes 10 000 osob.

Vedle vyšetřování a věznění tisíců obyčejných občanů, což byla aktivita veřejnosti v podstatě neviditelná, uspořádal komunistický režim v letech 1949-1955 několik desítek veřejných politických procesů s řadou prominentních osobností předúnorového období a také s několika významnými funkcionáři samotné Komunistické strany. Tyto procesy byly řízeny ruskými poradci Lichačovem a Makarovem, kteří po roce 1948 fakticky převzali kontrolu nad ministerstvem nitra. Sověti přivezli do Československa tak říkajíc sovětské know-how, neboť stalinský režim měl s organizací a provedením politických procesů přece jen bohatší zkušenosti, než československá strana. Ze všech procesů jmenujme alespoň nejvýznamnější.

Jednou ze skupin osob, proti kterým byly politické procesy směřovány, byli představitelé zahraničního protifašistického odboje. Zde je nutné zmínit proces s generálem Heliodorem Píkou. Ten působil během druhé světové války jako Benešův atašé v Moskvě. Byl to právě Píka, který ve spolupráci s generálem Ludvíkem Svobodou zformoval roku 1942 v Buzuluku první československé vojenské jednotky, které pak vytvořily armádní sbor operující v rámci Rudé armády. Již během války se Píka seznámil s praktikami stalinského režimu, mapoval zejména systém sovětských GULAGů, odkud mu tisíce uvězněných československých zajatců psaly prosebné dopisy o pomoc. Píka několikrát v dopisech upozorňoval Beneše na Stalinovy metody a varoval před jejich zavlečením do Československa. Bylo tedy jasné, že se po únoru 1948 stal jednou z prvních obětí politických procesů. Oficiálně byl odsouzen za velezradu a špionáž a v červnu 1948 opraven.

Druhou skupinou osob, která se stala obětí procesů, byli političtí představitelé demokratických stran, kteří nestačili nebo nechtěli po únoru emigrovat. Nejslavnější kauzou je v tomto případě bezesporu proces

s poslankyní Miladou Horákovou a jejími spolupracovníky. Doktorka Horáková se velice angažovala již v předválečném období. Byla předsedkyní československého svazu žen a šéfredaktorkou řady časopisů (například Vlasta). Ve volbách 1946 byla zvolena jako poslankyně parlamentu za národně socialistickou stranu. V předúnorovém období patřila k nejsilnějším kritikům těsné spolupráce se Sovětským svazem. Kritizovala naši neúčast na Marshallově plánu a v době únorové krize trvala na svolání parlamentu. Po komunistickém převratu však odmítla emigraci a dále, nyní v ilegality, organizovala protikomunistickou aktivitu ve spolupráci se svými přáteli. Byla také v pravidelném kontaktu se svými kolegy z národně socialistické strany (Prokopem Drtinou a Petrem Zenklem), kteří emigrovali do Vídně. Tou dobou již byla pod stálým dohledem Státní bezpečnosti. Komunistické vedení se rozhodlo udělat z Horákové exemplární příklad toho, jako buržoazní politikové, odstavení od moci, dál kují pikle proti lidově demokratickému režimu a chystají převzetí moci v žoldu západních zpravodajských služeb. Zde je třeba podotknout, že Milada Horáková skutečně o svržení komunistické vlády hovořila a psala přátelům do zahraničí, nicméně očekávala spíše spontánní povstání lidu.

Milada Horáková byla zatčena v září 1949 v rámci akce Střed, doposud největší zatýkácké akce v režii Státní bezpečnosti. Proces s ní a s jejími spolupracovníky, který byl připraven pod vedením sovětských poradců, měl být prvním velkým procesem v Československu. Veřejnost byla celé týdny zpracovávána tiskem a komunistickou propagandou. Horáková a její kolegové byli líčeni, jako nejodpornější vlastizrádcí, kteří si nezaslouží slitování. O radikalismu až fanatismu dobového tisku svědčí už jen titulky Rudého práva, které v průběhu soudu v červnu 1950 přinášely každý den zprávy ze soudní síně. Fascinující na těchto novinových titulcích není ani tak jejich dikce, ale fakt, že velice účinně působily na většinu veřejnosti, která obviněným skutečně přála smrt. Namátkou uvádíme jen některé.

4. června 1950: „Celou zemí zní rozhodný hlas lidu: Republiku si rozvracet nadáme.“

6. června 1950: „Proces proti velezrádcům a špionům – škola bdělosti a ostražitosti.“

7. června 1950: „V tisíci rezolucích odsuzuje náš lid bandu špionů a velezrádců.“

9. června 1950: „Odporná banda velezrádců a špionů dohrála svou hanebnou hru.“

10. června 1950: „Odsouzení celým národem.“

Výsledkem procesu byly čtyři tresty smrti – pro Miladu Horákovou, Jana Buchala, Závaše Kalandru a Oldřicha Pecla. Ostatní obvinění dostali tresty v rozpětí 15 let až doživotí. V návaznosti na tento monstrproces probíhaly následná menší soudní líčení, kde padlo deset trestů smrti. Horákové nepomohly ani žádosti o milost, které do Československa přicházely ze zahraničí (žádost zaslal například i Albert Einstein). Byla popravena 27. 6. 1950. Jistou kuriozitou je, že Milada Horáková byla jedinou ženou, která byla popravena v rámci politických procesů v celém východním bloku.

Třetí oblastí, kam mířily politické procesy, byla samotná Komunistická strana, respektive její vedení. Politickými čistkami ve vládnoucích stranách lidově demokratických zemí chtěl Stalin utužit kázeň a strach jejich vedení a předejít případnému odpadlictví, jako tomu bylo v případě Jugoslávie. Proto se na lavici obžalovaných ocitali vysoce postavení komunističtí prominenti, kteří byli podezřelí z přílišné autonomie a nelояality k Moskvě. Přestože podobné procesy se konaly ve všech zemích sovětského bloku, proběhl jeden z největších procesů tohoto typu právě v Československu. Jednalo se o proces s takzvaným „protistátním centrem“ v čele s Rudolfem Slánským. Ten byl členem Komunistické strany od roku 1921, dlouhá léta byl nejbližším spolupracovníkem a přítelem Klementa Gottwalda a po únoru 1948 se jako generální tajemník Komunistické strany stal druhým nejmocnějším mužem v zemi.

Slánského proces byl vyvrcholením několikaleté snahy Stalina odhalit jakési ďábelské titoistické spiknutí prostupující všechny špičky komunistických stran ve východní Evropě. Série vyšetřování a následných procesů začala v Maďarsku odsouzením tamního ministra zahraničí Laszlo Rajka, následovaly procesy v Bulharsku s místním generálním tajemníkem strany Trajčo Kostovem a v Polsku s Władysławem

Gomuškou (ten ovšem nebyl popraven, ale jen odklizen do ústraní). Stalin potřeboval vykonstruovat proces, který by rozkryl ústřední vedení tohoto monstrózního protisocialistického spiknutí. A volba padla na Prahu. Je jistou ironií, že konečné rozhodnutí o tom, kdo bude hlavou tohoto spiknutí, bylo silně ovlivněno změnou politické situace na blízkém východě. Tedy něčím, co s evropským děním v podstatě nijak nesouviselo. Od roku 1948 tu existoval nezávislý stát Izrael (podrobněji o tomto problému v kapitole Dekolonizace a hnutí zemí třetího světa). Stalin se původně domníval, že by mohl z Izraele vytvořit své mocenské předpolí v celém blízkovýchodním regionu. Když se ale izraelská vláda přimkla ke Spojeným státům, zahájil Salin v Sovětském svazu a satelitních zemích hysterické tažení proti sionistickým agentům amerického imperialismu. Hlavou trockistického a protisocialistického spiknutí tak musel být žid.

Po několikaměsíčním monitoringu vhodných obviněných začalo v Československu zatýkání. Už na konci roku to byl Eugen Löbl (náměstek ministra zahraničí), během roku 1950 pak Otto Šling (krajský tajemník v Brně) a v lednu 1951 Vladimír Clementis (ministr zahraničí). Nepřekvapí, že všichni zatčení byli židovského původu. Samotné zatýkání a výslechy prováděla Státní bezpečnost zcela podřízená ruským poradcům pod vedením Vladimíra Bojarského. Žádný z vysoce postavených politiků, ani sám Gottwald, netušili, kdo bude další na řadě a tato skutečnost v nich vyvolávala panickou hrůzu. Během roku 1951 se smyčka začala stahovat i kolem samotného Slánského. Nepomohlo ani jeho odvolání z pozice generálního tajemníka a jeho upozadění v mocenské struktuře strany. Na nátlak Bojarského nakonec Gottwald souhlasil s jeho zatčením. V následném procesu bylo veřejnosti představeno rozsáhlé protistátní spiklenecké centrum v čele s Rudolfem Slánským. Tato „titoisticko-sionistická banda“, jak byla líčena v dobovém tisku, byla souzena v procesu, který si svou monstrózností nezaдал s procesem s Miladou Horákovou. Z dobového tisku nyní vybereme jen jediný titulek, který se stal doslova sloganem doby a velmi výmluvně hovoří za všechny ostatní: „Psovi spí smrt!“ Celkem bylo v procesu, který probíhal v listopadu 1952, obžalováno 14 vysoce postavených politiků. Z toho 11 bylo odsouzeno k smrti. Mezi nimi také Rudolf Slánský, jehož žádost o milost Gottwald ze strachu striktně odmítl.

V návaznosti na Slánského proces probíhala v následujících letech další série politických procesů proti vysoce postaveným funkcionářům strany. Nejznámější je bezesporu proces se slovenskými buržoazními nacionalisty. Jednalo se o skupinu slovenských komunistických politiků, kteří byli obviňováni ze sympatií k fašistickému Slovenskému štátu, což je ironické, neboť většina z nich se aktivně účastnila Slovenského národního povstání. Skutečnou příčinou jejich odstranění byly jejich neutuchající autonomistické snahy, kdy se dožadovali mnohokrát slibované a neustále nerealizované federalizace státu. Na lavici obžalovaných tehdy mimo jiné zasedli Gustáv Husák (dostal trest doživotí) a Laco Novomeský. Přitom nešlo o nijak malé ryby. Samotný Husák byl na Slovensku v poválečných letech ve funkci předsedy Sboru pověřenců (jakési dočasné slovenské vlády). Debaty o slovenské autonomii tím definitivně a na dlouho utichly.

Určitou satisfakcí pro všechny odsouzené byly snahy o revizi politických procesů, které se objevily na počátku 60. let v souvislosti s destalinizací celého sovětského bloku. Tento proces nastartoval již roku 1956 Nikita Chruščov, který otevřeně odsuzoval stalinský kult osobnosti a hovořil o soudních přehmatech, které je potřeba napravit. Komunistické vedení v jednotlivých zemích pak v tichosti propustilo mnohé z odsouzených z počátku 50. let. Příkladem může být právě Gustav Husák, který nejen že byl roku 1960 po rozsáhlé amnestii propuštěn a rehabilitován, ale bylo mu dokonce obnoveno členství v Komunistické straně. Nejrozsáhlejší vlna rehabilitací pak nastala v roce 1968, kdy byla na ministerstvu spravedlnosti dokonce zřízena speciální komise (o těchto událostech je více pojednáno v kapitole Pražské jaro a období normalizace).

Měnová reforma

Pro dokreslení celkové situace v první polovině 50. let je nezbytné zmínit ještě jednu událost. Tou byla měnová reforma. Došlo k ní v červnu 1953 a jejím důsledkem bylo znehodnocení československé měny, likvidace úspor obyvatelstva a získání kapitálu pro další investice plánované ve druhé pětiletce. Její motivy

byl jednak ideologické (vyrovnat majetkové rozdíly ve společnosti) a jednak praktické (omezit koupěschopnost obyvatelstva). Tato událost vyvolala na mnoha místech ve státě masové projevy veřejného nesouhlasu s politikou Komunistické strany.

Na počátku 50. let se Československo ocitlo v překérní ekonomické situaci. Ještě v roce 1953 (tedy osm let po válce) fungoval v zemi přidělový systém zavedený za války nacisty. Vedle něj sice existoval také volný trh, v rámci něhož bylo možné spotřební zboží a potraviny nakupovat v neomezeném množství, ale ceny na něm byly mnohonásobně vyšší. Spotřebního zboží byl totiž nedostatek a jeho nabídka silně pokulhávala za poptávkou z řad obyvatelstva. To byl jednoznačný důsledek obrovských ekonomických disproporcí mezi rozvojem jednotlivých oborů, jak jsme o tom hovořili výše. V makroekonomických číslech sice země rostla závratným tempem (až 15% ročně), ale více jak třetina průmyslu vyráběla pro armádu a veškeré investice šly jen do rozvoje těžkých oborů. A jelikož veškerý průmysl byl tou dobou již v rukou státu, potřebovala vláda na tyto mamuté investiční programy nutně kapitál, který jí velice rychle docházel. Obyvatelstvo naopak vlastnilo stále značné sumy peněz, za které ovšem nemělo co nakupovat. Měnová reforma, která se začala připravovat již od roku 1952, měla tyto problémy vyřešit. Tedy sebrat lidem peníze, za které si stejně neměli co koupit, a dát je státu, který je potřeboval pro druhou pětiletku.

Nešlo tu ani tak o drobné stokorunové úspory obyvatelstva. Hlavní zájem byl o větší objemy peněz, které byly v držení občanů. Ty ale ležely ponejvíce na vázaných účtech ve znárodněných bankách. Vázané účty byly vytvořeny ještě Košickou vládou v roce 1945. Smyslem bylo, aby lidé, kteří vlastnili větší hotovost, nemohli s těmito penězi volně disponovat a jejich vklady a výběry byly silně limitovány. Panovala totiž obava, že nemalá část těchto peněz pochází z černého obchodu provozovaného během války. Tedy že jde o peníze špinavé. K těmto penězům tak neměli přístup ani jejich majitelé, ani stát. Byly nicméně stále oficiálně majetkem svých držitelů. A tyto peníze nyní potřebovala vláda takzvaně socializovat. K tomu se přidával ještě motiv ideologický. Cílem komunistické vlády bylo vytvořit socialistickou a zcela rovnostářskou společnost. Za tímto účelem proběhly v letech 1945 a 1948 dvě vlny znárodnění, které občanům sebraly prakticky všechny výrobní prostředky. Nyní byla na řadě hotovost, které se zatím znárodnění netýkalo. Měnovou reformu tak můžeme v jistém slova smyslu považovat za třetí vlnu znárodnění.

Ačkoliv byla reforma v naprostém utajení připravována již více než rok (v Sovětském svazu byly tištěny nové peníze a raženy nové mince), vláda se všemožně snažila obyvatelstvo uklidňovat, že jakékoliv obavy z ní jsou liché. Veřejností se totiž již delší dobu šířila jistá šuška, že se cosi podobného chystá. Když se po smrti Klementa Gottwalda stal v březnu 1953 novým prezidentem Antonín Zápotocký, byla již reforma takřka připravena. Přesto ještě dva dny před jejím spuštěním vystoupil v rozhlasovém vysílání a ujišťoval veřejnost, že jakékoliv zvěsti o měnové reformě jsou dílem provokatérů, kteří chtějí podkopat důvěru lidu v komunistickou vládu.

Samotná reforma spočívala ve výměně starých peněz za nové. V případě hotovosti se peníze měnily v poměru 1:5 do výše 300 Kč, nad tuto částku byl již poměr 1:50. V případě vkladů v bankách byl poměr výměny 1:5 u drobných vkladů do výše 10 000 Kč, ale u vkladů nad 50 000 Kč to již bylo 1:30. Po 1. červnu 1953, kdy byla měnová reforma provedena, tak většině obyvatel zůstalo v kapse či v bance jen několik nových stokorun. Součástí měnové reformy také bylo zrušení přidělového systému (takzvaný vázaný trh). Nyní si již lidé mohli za své nové peníze koupit spotřební zboží nebo potraviny v libovolném množství, přičemž ceny oproti předchozímu období neklesly v poměru 1:50 ani 1:5, ale jen asi na polovinu. Všechny finanční prostředky, které byly tímto způsobem v podstatě převedeny na stát, pak byly v následujících letech využity na investice do rozvoje průmyslu v rámci druhé pětiletky, která právě rokem 1953 začala.

Takto kontroverzní krok samozřejmě nemohl zůstat bez odezvy. Veřejnost vnímala měnovou reformu jako velkou krádež. Pocit nespravedlnosti ještě posiloval fakt, že straničtí funkcionáři měli možnost měnit své peníze ve výhodnějším kurzu. V mnoha podnicích navíc zaměstnanci dostali mzdu záměrně v předstihu tak, aby byli nuceni si tyto peníze ihned změnit na nové. To se týkalo například plzeňské Škodovky. Ze všech více jak 130 stávek a demonstrací, které probíhaly ve dnech 2. - 3. června 1953, byly právě plzeňské události nejdramatičtější. Komunističtí funkcionáři samozřejmě počítali s jistými nepokoji, a proto již v květnu

povolali do pohotovosti vybrané oddíly policie a armády, avšak razance a rozsah následných demonstrací, byl nad jejich očekávání. V den měnové reformy se pobouření zaměstnanci plzeňské Škodovky vydali do ulic, kde se k nim spontánně přidávala veřejnost. Povstání tak zasáhlo celé město. Na náměstí byly páleny vlajky Sovětského svazu, v oknech se dokonce objevily vlajky americké. Rozlíčený dav pak vtrhnul do budovy radnice a soudu, kde tvrdě lynčoval komunistické představitele města a státní prokuratury. Došlo dokonce k pokusu o napadení věznice Bory a osvobození politických vězňů, kteří zde byli drženi.

Ještě téhož dne bylo město obsazeno jednotkami armády a lidových milicí. Jen zázrakem nebyl při následných potyčkách nikdo usmrcen. Následně pak bylo zatčeno přes 600 osob, se kterými bylo zinscenováno několik politických procesů. Oficiálně byly plzeňské události i demonstrace v dalších městech (Ostrava, Bohumín, Praha, Strakonice a další) prezentovány jako dílo imperialistických agentů, kteří chtěli zviklat obyvatelstvo v jeho víře v pokrokový lidově demokratický režim. Vůči stávkujícím dělníkům se kriticky vyjádřil také prezident Zápotocký. Pro komunisty nastala totiž nepředstavitelná situace, kdy dělníci stávkují v režimu, jehož by měli být nejpevnější oporou. Vládní špičky byly zaskočeny intenzitou protestů i tím, že se v nich v nemalé míře angažovali nejen dělníci, ale i mnozí místní představitelé strany. Proto byla následně přijata opatření, která měla vládě získat zpět ztracenou důvěru veřejnosti. V novém pětiletém hospodářském plánu byl mnohem větší prostor věnován položkám, které měly zajistit alespoň minimální růst mezd a životní úrovně obyvatel. Razantně byly omezeny investice do zbrojního programu. Komunistické vládě tak v následujících letech podařilo stabilizovat ekonomickou situaci a v podstatě uklidnit rozbouřené veřejné mínění.

Období 50. let, zejména jejich první polovina, patří k nejtragičtějším epizodám našich novodobých dějin. Zcela byla přetržena tradice demokratické občanské společnosti, jejíž základy byly budovány již od dob národního obrození až po masarykovskou první republiku. Na místo toho nastoupila třídní nenávisť a propaganda líčící celá předchozí desetiletí jako omyl. Za vzor byl stále kladen Sovětský svaz, který měl být pro československou společnost nedostižným vzorem ve všech oblastech veřejného i civilního života. Nová společnost tvořená novými a převychovanými lidmi, směřovala k socialismu. V souvislosti s měnovou reformou i s celou érou bolševizace by bylo možné s nadsázkou parafrázovat větu z proslulého seriálu Tři chlapi v chalupě z roku 1963: „V rámci budování socialismu usilujeme o to, aby měli všichni všechno. A jak toho docílíme? Tím, že nebude mít nikdo nic. Jenže mu to nebudeme říkat.“

Studená válka

Předehra na konci Druhé světové války

Studená válka byl podivný válečný konflikt. Nestřílelo se během něj, z nebe nepadaly bomby, neumírali lidé. Přinejmenším tedy ne celosvětově. Drobné lokální rozmíšky, ke kterým pravidelně docházelo, byly jen občasným ohřátím jinak zamrzlého globálního konfliktu druhé poloviny 20. století. Přesto jeho aktéři setrvali v podstatě permanentně ve válečném stavu. Nebyla to válka zbraní. Byla to válka slov, válka ideologií. A nešlo v ní o nic menšího, než o to, který ze společenských systémů, kapitalismus představovaný Spojenými státy nebo komunismus prosazovaný Sovětským svazem, bude dominovat na naší planetě. Světovládné ambice měly oba systémy stejně jako obě velmoci, které je reprezentovaly. Pátrání po příčinách toho, proč proti sobě stanuli tyto dva giganti – tyto nové supervelmoci bipolárního světa, musíme začít u podstaty jejich neslučitelných ideologií.

Spojené státy a Sovětský svaz – dva odlišné světy

Sovětský svaz i Spojené státy měly přes všechny své antagonismy řadu rysů společných. Především to byly velmoci relativně nové, zrozené v podstatě až v předvečer moderního věku. Obě země se zformovaly do své konečné podoby teprve v průběhu 18. století. Do klubu opravdových velmocí vstoupily ještě později. Tolik k jejich podobnosti. Zároveň to ale byly dva zcela rozdílné světy jakoby ze zcela jiných dimenzí. Jejich ideologie, politické a společenské poměry ale i tradice a historie nemohly být odlišnější. Oba státy se po roce 1945 souhrou historických okolností staly nositeli klíčových, vše zastřešujících a zcela se navzájem vylučujících ideologií moderního věku. Tedy na jedné straně anglosaského individualismu a na straně druhé kontinentálního kolektivismu. Boj těchto velkých ideologií se odehrával již od počátku novověku a eskaloval v celé moderní éře. Tedy mnohem dříve, než se Spojené státy či Rusko (Sovětský svaz) vůbec objevily na seznamu velmocí. V poválečném světě se ale oba státy staly hlavními nositeli těchto myšlenek a to v globálním měřítku.

Rusko bylo přeměněno v moderní stát za vlády Petra I. a následně v době panování Kateřiny Veliké. Poprvé ale začala Evropa tuto zemi akceptovat až po Napoleonských válkách, kdy ruští kozáci tak říkajíc napojili své koně ze Seiny. Po celou tu dobu se carská říše formovala jako absolutistická despotie s velice silnými imperiálními ambicemi. Odpovídalo to její historické tradici, neboť již stará středověká Rus převzala nejen náboženství, ale i formy vlády a společenské organizace od orientální Byzance. Kulturní přenos z Konstantinopole do Moskvy sebou přinesl také tradiční byzantský caesaropajismus. Tedy fenomén, kdy je panovník zároveň i hlavou a autoritou církve. A je tak zcela bezvýhradným vládcem všech sfér veřejného života. V tom patrně spočíval nejzásadnější rozdíl mezi ruskou a evropskou společností (vesměs sekularizovanou).

Rusko se nikdy nezapojilo do evropského koloniálního dobrodružství, zato ale expandovalo do svého kontinentálního okolí a to v podstatě všemi směry. Jednak do střední Evropy (své o tom věděli například Ukrajinci nebo Poláci), pak také na Balkán a do Černomoří, kde bylo jeho největším rivalem osmanské Turecko. Boj o přístup k úžinám Bosporu a Dardanely byl úhelným kamenem ruské zahraniční politiky po celou druhou polovinu 19. století (podrobněji je o tom zmínka v kapitole Evropa před první světovou válkou). Kromě toho Rusko opanovalo nesmírné rozlohy Sibiře a podmanilo si i kavkazské a středoasijské národy. K těmto teritoriím přistupovalo jako ke svým koloniím. I když byl ruský expanzionismus masivní, jednalo se stále jen o klasický kolonialismus, který byl tehdy typický pro takřka všechny evropské velmoci (Británie například dobyla podstatně větší teritoria). Avšak Sovětský svaz, který se zrodil z trosk carského Ruska a povstal po první světové válce, reprezentoval imperialismus zcela jiného typu. Komunistická ideologie, která stavěla na principech internacionálního šíření proletářské revoluce, představovala kvalitativní posun. Sovětská říše se totiž začala prezentovat jako světlo v temnotách pro proletariát ve všech zemích světa a Rusové místo prostého dobývání nových území zahájili strategii exportu své revoluce.

Sovětský vliv se nadále neměl šířit silou jeho armád, ale výmluvností agitátorů a lákavostí jeho vizí. A jestliže Marx, který se pro bolševiky stal novodobým evangelistou, prorokoval vítězství komunismu na celém světě, byly sovětské ambice rovněž světovládného charakteru. Nešlo o nic menšího než o vítězství komunismu na celé planetě.

Spojené státy vznikly zhruba ve stejné době, kdy Kateřina Veliká bojovala s krymskými kozáky. Povstaly však na zcela odlišných principech. Evropské kolonisty, kteří se vzbouřili proti britské nadvládě, byli motivováni tehdy oblíbenými myšlenkami osvícenství. Nosnou ideou, na které byl tento stát vytvořen, byla individuální svoboda a to jak politická, tak náboženská. Americká revoluce vypukla proti autoritě britských elit a cílem otců zakladatelů bylo vytvořit stát, v jehož čele žádné takové elity nebudou. Do jisté míry by bylo možné Spojené státy považovat za první zemi, která byla postavena na myšlence individuálních svobod a práv občanů. Zatímco ruská říše se zformovala shora diktátem absolutistického monarchy, Spojené státy vznikly zezdola. Vybudovali si je sami jejich občané. I když v počátcích své existence nebyl tento nový zámořský stát žádnou velmocí, jeho ambice byly již tehdy neomezené. A spočívaly opět spíše v síle myšlenky než v moci armád. Američané se jako první osvobodili od koloniální nadvlády a pozvedli prapor občanských svobod. Navíc jako země nezatížená feudální minulostí a jako stát nabízející novým evropským kolonistům mnohem více svobody, než jejich mateřské země. To jim v jejich vlastních očích dávalo nad ostatními státy neskutečnou výhodu a také privilegované postavení.

Stejně jako později sovětské komunisty, také Spojené státy samy sebe považovaly za světlo v temnotách, za naději pro zbytek utlačovaných národů. Jejich mentalita byla od začátku postavena na pocitu jistého mesianismu, kdy Amerika má právo a dokonce povinnost toto nové evangelium svobody a rovnosti vyvážet do všech zemí. Jistý rozdíl oproti obdobné sovětské nutkové potřebě tu ale byl. Američané byli na svém kontinentě sami. Alespoň tak to vnímali. Indiánů se zbavili v rámci masové genocidy a jejich území vtělili do svého státu. Nikdo je k neohrožoval, naopak oni byli pány západní polokoule. Proto se neuchylovali k exportu své revoluce vojenskými intervencemi nebo přímým politickým vměšováním, ale jen silou svého příkladu. Na konci 19. století se ve Spojených státech vžila představa, že Amerika je v čele světového vývoje a ostatní národy, pokud chtějí být také tak dobré, ji jen musí následovat.

Tyto politologicko-filosofické odstavce jsou nezbytné pro porozumění motivů a příčin toho, proč se obě supervelmoci, které vzešly jako jednoznační vítězové druhé světové války, nakonec postavily proti sobě. Jestliže nějaký bláhovec mohl doufat v jejich trvalou spolupráci i po válce, pak vůbec nechápal, jak odlišné státy a politicko-spoločenské režimy to jsou.

Vítězové a porážení druhé světové války

Druhá světová válka znamenala katastrofu pro Evropu. Starý kontinent ovládl během posledních čtyř staletí takřka celý svět. Evropské národy mu daly první globální obchod, světové jazyky, kulturu, průmyslovou revoluci nebo osvícenství. Na samotném vrcholu své moci se však Evropa propadla do třicet let trvající série válek a konfliktů, které znamenaly konec její globální hegemonie. Jestliže první světová válka podryla moc a autoritu evropských velmocí, pak druhé celokontinentální běsnění o dvacet let později zanechalo většinu zemí v naprosté zkáze. Evropa svou světovládu prohrála a byla na ústupu ze slávy. Ani Britové a Francouzi, kteří formálně patřili do tábora vítězů, nebyli po válce schopni obnovit svou někdejší velikost a byli doslova ve vleku skutečných vítězů. Těmi byly nové supervelmoci Spojené státy a Sovětský svaz.

Spojené státy stanuly po druhé světové válce jako její nezpochybnitelný vítěz. Amerika vyhrála válku ekonomicky. Byla daleko největší hospodářskou velmocí planety. Produkovala více jak 60% světového HDP a byla největším věřitelem všech válčících zemí. Měla tak obrovské přebytky kapitálu, že doslova nevěděla co s nimi. Navíc byla také na špici tehdejšího technologického vývoje. Američané nepoznali válku na svém území, masivní zbrojní výroba nastartovala skomírající průmysl a vyvedla zemi definitivně z hospodářské krize. Všechny země, které by mohly Spojeným státům konkurovat (Británie, Francie, Německo, Japonsko) byly buď válkou zničeny, nebo přímo americkou armádou okupované. Americký válečný úspěch korunovala

Bretton Woodská konference z roku 1944, kdy ostatní země akceptovaly americký dolar jako světovou rezervní měnu a Amerikou naordinovaný světový hospodářský řád za závazný. Spojené státy hleděly do budoucnosti s optimismem. Poválečný svět bude tančit podle amerických not.

Vítězem byl ovšem také Sovětský svaz. Na jeho území se odehrávala drtivá většina bojů a všichni akceptovali, že právě sověti přinesli největší daň na oltář vítězství. Tato cena krve, kterou musel Sovětský svaz zaplatit, čítala 23 milionů mrtvých (z celkových 70 milionů všech obětí války). Více jak polovina země byla zničená německou totální válkou. Navíc celý konflikt byl od samého začátku Němci prezentován jako boj fašismu proti komunismu. Tedy jako boj ideologií. A komunismus zvítězil. Jestliže před válkou se západní svět díval na komunisty jako na podivné a nebezpečné bláznů, nyní musel akceptovat tuto jejich ideologii jako vítěznou. Hitlerovi se povedl vsutku husarský kousek. Měl v plánu komunismus zničit a místo toho jej v očích světa legitimizoval a nasadil mu masku hrdinného hnutí za svobodu národů. Sovětský svaz vyhrál válku morálně. A hodlal své vítězství zúročit. Jenže právě ona cena krve, kterou musela země za vítězství zaplatit, byla zároveň i její největší slabinou. Konflikt vyhladil 6000 vesnic a měst. Většina průmyslových areálů byla buď zničena, nebo chvatně přesunuta na Ural. Infrastruktura byla v troskách, leckde dokonce netekla voda a nefungovala elektřina. Sovětský svaz rozhodně nebyl připraven na to zúročit své morální vítězství konfliktem se Spojenými státy. Nutně potřeboval pomoc na obnovu. Proto také studená válka nezačala ihned po skončení války světové.

Jak si tedy vítězové představovali nové světové uspořádání? V této otázce byli mnohem bezradnější Američané. Tato země, která předchozí dvě dekády uplatňovala izolacionistickou politiku, nebyla na postavení světové supervelmoci mentálně připravena. Řada Američanů i jejich politiků si naivně představovala, že teď si všichni padnou jako bratři do náruče, ve světě zavládne mír a demokracie podle amerického vzoru a oni se opět budou moci stáhnout za oceán. Je s podivem, s jakou mírou bláhovosti přistupovala země ke svému bezprecedentnímu postavení, které měla. V podobném duchu uvažoval i prezident Roosevelt. V posledních letech v úřadu se opájel představou, jak spolu se Stalinem vládou světu pomocí mírové OSN. O budoucí demokratizaci Sovětského svazu vůbec nepochyboval. Naprosto neuvažoval (ke Stalinově nemalé radosti), že by se snad Amerika po válce jakkoliv dále angažovala v Evropě. Za slib sovětské pomoci s porážkou Japonska, která nakonec ani nebyla nutná, dokonce obětoval polovinu Evropy, kterou bez mrknutí oka a jakýchkoliv záruk přiznal Stalinovi. Skutečným tvůrcem ruské nadvlády nad východní Evropou byl tento stárnoucí americký prezident. Je s podivem, že mu v následujících letech nepostavili u kremelské zdi sochu. Zasloužil by si ji. Když Roosevelt 12. dubna 1945 zemřel, nebylo již možné nastolený kurs změnit a nová americká administrativa pod vedením Harryho Trumana si teprve pomalu a neochotně uvědomovala, s jakým protivníkem mají tu čest.

Cíle Sovětského svazu se odvíjely od cílů a motivů samotného Stalina. A ten měl zcela jasnou představu o podobě budoucího světa. Byl odhodlán zajistit, aby již nikdy nikdo nemohl ohrozit Sovětský režim a zatřást jeho mocí, jak se to povedlo Hitlerovi. Byl přesvědčen, že nebýt svého zdrcujícího vítězství nad Německem, byli by západní spojenci schopni otočit své zbraně proti němu. Třeba i se znovuobnoveným wehrmachtem. Je pravda, že tato jeho obava nebyla zcela neopodstatněná. O plánu pokračovat ve válce a zlikvidovat Sovětský svaz několikrát hovořil Churchill a i mnozí němečtí důstojníci doufali, že po odstranění Hitlera by se mohli s Američany a Brity proti sovětům spojit. Stalin zkrátka svým spojencům nevěřil. Byl rozladěn, že se Rudé armádě nepodařilo dopochodovat až k Atlantiku a zablýskal spojencům, že se v samotném závěru války vyloďili ve Francii a s minimálními ztrátami dobyli polovinu Evropy, která měla celá patřit jemu. Jeho tajným snem byla bolševická Evropa od Uralu až po Lisabon. Fakt, že tyto své představy několik let skrýval a tvářil se jako přítel západu, spočíval v tom, že po zničující válce potřeboval oddych a západní hospodářskou pomoc. Jenže právě čas bylo to, čeho se Stalinovi nedostávalo.

Stalin byl jediný z vůdců protifašistické koalice, který měl na konci války jasnou představu, jak naložit s dobytou Evropou. Přizpůsoboval tomu i válečné operace Rudé armády. Jeho plánem bylo osvobodit co největší část kontinentu a tam instalovat k moci místní komunistické strany, které měl již léta na povel. K tomu hodlal využít jednak aktuální atraktivitu komunistické ideologie mezi veřejností, dále fakt, že většina

odbojářů a partyzánů se hlásila ke komunismu a nakonec i efekt Rudé armády osvoboditelky. V západní Evropě, kterou mu doslova před nose vyfoukli západní spojenci, sice tyto benefity nepůsobily tak intenzivně, ale i tam bylo možné počítat s nárůstem obliby levicových stran. V Británii například zcela nepochopitelně prohrál Winston Churchill červencové volby roku 1945 a k moci se dostali labouristé Clementa Attleeho. Také ve Francii se do vlády dostali komunisté a vůbec celá západní Evropa začala rudnout. Také ve východní Evropě se k moci dostávali tamní komunistické strany a to dokonce i v tradičním antiruském Polsku. Všechna tato vítězství by samozřejmě nebyla možná bez intenzivního sovětského tlaku, propagandy a v případě Polska dokonce protiústavních kroků. Stalin si uvědomoval, že tyto změny musejí proběhnout rychle. Obliba komunismu coby vítězné ideologie s postupem času vyprchávala, na partyzány se po pár měsících zapomnělo a tak bylo nutné tlak zintenzivňovat. Tady ale sověti narazili na problém. Čím více porušovali dohody uzavřené na Jaltě a v Postupimi, tím větší nevoli vyvolávali u Britů a Američanů, se kterými Stalin zatím potřeboval udržovat dobré vztahy. Na přelomu let 1946-1947 se konflikt mezi někdejšími spojenci stále více vyhrocoval. Byly to zatím jen diplomatické nóty a varovné dopisy velvyslanců, ale bylo stále jasnější, že protifašistická koalice dostává trhliny.

Rok 1947 – počátek studené války

Kdybychom chtěli definovat moment, kterým začala studená válka, asi bychom jej nebyli schopni najít. Vyplývá to z povahy tohoto konfliktu. Válka začala nenápadně, bez povšimnutí většiny veřejnosti. Zkrátka tu najednou byla. Ve skutečnosti tu totiž doutnal konflikt západu se Sovětským svazem už dlouho a jen slepota západních spojenců (zejména Američanů) jej neviděla. Studená válka tak začala ve chvíli, kdy si ji Spojené státy uvědomily a začaly jednat. Zlomovým momentem byl rok 1947. Během tohoto roku došlo k několika klíčovými událostem. Byl to převrat v Maďarsku, zmanipulované parlamentní volby v Polsku, občanská válka v Řecku, vyhlášení Trumanovy doktríny a Marshallův plán. Tyto události byly na jedné straně projevem Stalinovy netrpělivosti a snahou urychlit vývoj ve východní Evropě, na straně druhé byly důkazem postupného procitání Spojených států ze snu o poválečné spolupráci. Nasměřovaly Evropu a svět směrem ke studené válce. Bylo by dobré každé z těchto událostí věnovat alespoň minimální prostor.

Maďarsko bylo sice osvobozeno Rudou armádou, nicméně formálně patřilo do tábora poražených. Po většinu války byla země vedená nacionalistickým velkoadmirálem Miklosem Horthym spojencem nacistického Německa. Maďaři nebyli nikdy příliš nakloněni myšlenkám komunismu. Krátká existence sovětské Maďarské republiky rad v létě 1919, kterou právě Horthy zlikvidoval, byla pro ně stále noční můrou. Stalin se nemohl spoléhat na hladký nástup komunismu v zemi, kde v prvních parlamentních volbách v roce 1945 získala komunistická strana jen 17% hlasů a v čele státu stanul prozápadně orientovaný levicový liberál Ferenc Nagy. Proběhla sice série znárodnění dolů, bank a velkých průmyslových podniků, ale to bylo vše a příklon k Sovětskému svazu bylo nezbytné vynutit silou. Komunistická strana ve spolupráci s okupační sovětskou armádou (maršál Vorošilov) tak v zemi roku 1947 provedla doslova státní převrat. Ministr vnitra László Rajk (za komunistickou stranu) nechal ze státního aparátu vyhodit přes 60 tisíc osob, které byly označeny jako neloajální prozápadní živly. Někteří politikové z demokraticky orientovaných stran byli v únoru 1947 zatčeni sovětskou tajnou policií a odvezeni do Sovětského svazu. Nakonec byl pod výhrůzkou zatčení a obvinění ze spiknutí proti státu k abdikaci donucen i premiér Nagy. Následné opakované volby, jejichž legitimita byla sporná, vyhrála komunistická strana. Tento státní převrat inscenovaný a řízený ze Sovětského svazu byl jedním ze signálů, které dokladovaly, jak si Stalin vykládá dohody z Jalty. V nich se zavázal, že Sovětský svaz nebude nijak zasahovat do poválečné obnovy demokratických struktur v osvobozených zemích. Podobná byla situace v Polsku.

Polsko byl pro sověty naprosto klíčový spojenec. Tato země se v novodobé historii již třikrát stala nástupišťem útoku na Rusko potažmo Sovětský svaz. Od Napoleona přes první po druhou světovou válku. Udržet Polsko jako vazalský nárazníkový stát bylo pro bezpečnost Stalinovy říše zcela nezbytné. Problém byli nicméně samotní Poláci. Polsko-ruská nevraživost se datuje snad již od 16. století a novodobý polský národ se vyvinul v 19. století pod krutou ruskou nadvládou. Poláci prostě považují Rusy za nepřátele bez

ohledu na režim, který v zemi vládne. Spojenectví Polska se Sovětským svazem a instalace komunistického režimu samovolnou cestou byla proto zcela iluzorní. Navíc ji komplikovala kauza sověty provedené a doposud nevyřešené Katyňské masakru polských důstojníků na počátku války. Kontroverzní byla i smrt polského exilového premiéra Władysława Sikorskeho během války. Sikorski byl jedním z hlavních oponentů sovětsko-polské spolupráce a trval na vyšetření Katyně. Jeho londýnská exilová vláda měla navíc pod svým velením hlavní polskou odbojovou sílu (Armia krajowa), která odmítala spolupracovat s postupující Rudou armádou. Polsko tak bylo jednou z mála zemí v Evropě, kde domácí odboj nevedli tamní komunisté. Stalin tak nemohl počítat ani s efektem Rudé armády osvoboditelky. Pro instalaci komunistické strany (Polská dělnická strana) se musel uchýlit k velice nestandardním metodám. Již v roce 1944 ustanovil v osvobozeném východopolském Lublinu jakousi prozatímní vládu Polska (Lublinský národní výbor), kterou měl zcela pod dvou kontrolou. Následně přiměl západní spojence, aby byl Lublinský národní výbor uznán jedinou legální polskou vládou. Tato nová vláda zahájila v roce 1945 sérii znárodnění velkých továren a bank, proběhl dokonce i pokus o kolektivizaci, která ale skončila krachem. V předvečer chystaných voleb provedla policie pod vlivem Lublinské vlády sérii čistek zejména v Polské lidové straně (hlavní oponenti Polské dělnické strany). Řada funkcionářů byla zatčena, mnozí zavražděni.

V této atmosféře proběhly v lednu 1947 volby, které provázelo zastrašování kandidátů Lidové strany, manipulace s hlasovacími lístky a četné zásahy policie přímo ve volebních místnostech. Poláci si takto „svobodně“ zvolili Polskou dělnickou stranu a Stalin si mohl na mapě Evropy rudě vybarvit další stát. Události v Polsku samozřejmě neunikly pozornosti západních velmocí. Stalin byl kritizován za nedodržování dohod a čelní politikové ve Washingtonu si začali uvědomovat míru své naivity ve svém přístupu k Sovětskému svazu.

Klíčový moment však nastal až v souvislosti s řeckou občanskou válkou. Doposud se sověti v zemích východní Evropy uchylovali jen k politickým manipulacím, nátlakovým akcím a pořádáním nelegitimních voleb. V případě Řecka však sáhli ke zbráním a tím pomyslný pohár trpělivosti západu přetekl. Řecko bylo strategicky významná země. Již od svého vzniku ve 30. letech 19. století bylo spojencem západu, zejména Velké Británie. Byli to právě Britové, kteří ústy svého premiéra Churchilla prosazovali během války spojeneckou invazi do této země. Churchill nechtěl připustit, aby bylo Řecko osvobozeno Rudou armádou a dostalo se do sféry vlivu Stalina. Sovětský svaz by tak naplnil odvěký sen ruských stratégů, tj. mít svou námořní základnu ve Středozemním moři. Právě proniknutí Ruska do Středomoří se Britové snažili již více jak sto let zabránit. K dohodě Stalina s Churchillem ale nakonec přece jen došlo. Sovětský vládce souhlasil s tím, aby sověti získali absolutní vliv v balkánských zemích výměnou za slib, že Řecko nechají Britům. Proto také po válce v zemi vznikla konzervativní vláda podporovaná Británií. V Řecku ale během války působily komunistické partizánské jednotky a ty se nehodlaly smířit s prozápadní orientací země. Toto bylo pro Stalina lákadlo, kterému nedokázal odolat. A tak začal prostřednictvím Jugoslávie a Bulharska řecké komunisty vyzbrojovat a cvičit. Vyprovokoval tak v zemi občanskou válku. Ta začala v roce 1946 a trvala tři roky. Stály tu proti sobě vládní jednotky podporované Británií a komunistická Národní fronta tajně financovaná z Moskvy.

V roce 1947 však Británie musela na finanční pomoc řecké vládě rezignovat. Ostrovní království stálo na pokraji hospodářského kolapsu, britská libra musela devalvovat a Britové se o pomoc obrátili na Spojené státy. Největší koloniální mocnost planety musela trapně přiznat, že je na dně. Iniciativu se chopil prezident Truman. Měl již dost Stalinova okatého porušování všech dohod a smluv a předstoupil před Kongres se žádostí o finanční pomoc nejen Řecku, ale i Turecku, které také čelilo silnému sovětskému tlaku. Trumanův projev z 12. března 1947 vešel do historie pod názvem Trumanova doktrína. Původní záměr byl požádat Kongres o finance pro řeckou vládu. Truman jej však poněkud rozšířil a doplnil o velice patetické prohlášení americké zodpovědnosti za zbytek svobodného světa. Prezident varoval před stále agresivnější ruskou imperiální politikou a upozornil, že Spojené státy jsou jedinou zemí na planetě, která má dostatečné lidské, materiální i duchovní síly této agresi čelit. V jeho pojetí jsou Spojené státy poslední baštou svobody a demokracie a nabízejí veškerou materiální a vojenskou pomoc všem národům, které čelí komunistické agresi. Stanovil tak americkou politiku vůči Sovětskému svazu na příští desetiletí. Tou byla strategie

zadržování komunismu. V jistém smyslu to byl Truman, který rozpoutal studenou válku, nicméně stalo se tak po opakovaných sovětských intervencích a porušování dohod. Díky americkému angažmá byli nakonec řečtí komunisté poraženi a nebezpečí sovětského vlivu ve Středomoří bylo na dlouho zažehnáno.

Na změnu Trumanova postoje k Sovětskému svazu měli zásadní vliv dva muži americké administrativy. Především to byl George Frost Kennan, pracovník americké ambasády v Moskvě. Byl totiž patrně prvním americkým diplomatem v Sovětském svazu, kterého se nepodařilo zverbovat sovětským zpravodajským službám jako jejich agenta. Mohl proto posílat do Washingtonu v celku pravdivé informace. Již na konci roku 1946 zaslal ministerstvu zahraničí dokument, později nazývaný „Dlouhý telegram“. Analyzoval v něm motivy a cíle stalinského režimu a varoval před ustupováním jeho imperiálním choutkám. Byl to právě Kennanův dopis, který rozhýbal stojaté vody americké politiky a doslova nakopnul prezidenta Trumana k rozhodné akci vůči sovětské rozpínavosti. Druhým z mužů byl George Marshall – ministr zahraničí Spojených států. Marshall cítil, že Trumanem vyhlášená doktrína nutně potřebuje doplnit o konkrétní akci. Viděl, jak roste podpora komunistických stran v západní Evropě a jak si nad tím Stalin mne ruce. Preference komunistů zvedala především katastrofální hospodářská situace na starém kontinentě. Marshall jednou prohlásil: „Komunisté slibují sny pro lidi, kteří jsou na dně a nevidí jiné východisko. Naopak lidé, kterým se daří dobře, komunisty volit nebudou.“ Amerika musela udělat protitah. A protože Spojené státy nedisponovaly tak lákavou ideologií, jako Sovětský svaz, rozhodly se použít svou zbraň nejtěžšího kalibru – dolary. Spustit nad Evropou dolarový déšť a Stalinovi jeho triumf vyfouknout.

Marshallův plán byl soustavou velkorysých půjček a výhodných hospodářských a investičních iniciativ, které Amerika nabídla všem evropským zemím. Tento plán byl vyhlášen v dubnu 1947 a na konferenci v Paříži o něj projevíly zájem takřka všechny evropské země včetně Sovětského svazu. Stalin se na počátku domníval, že se jedná o další možnost vysát z naivních Spojených států tolik potřebné devizy na obnovu Sovětského svazu. Tentokrát však Amerika přisun peněz pod podmínkou kontrolou jejich využití a obchodní smlouvy byly koncipovány tak, že se příjemci stávali na Spojených státech v podstatě závislí. Takovéto podmínky samozřejmě Stalin odmítl, Marshallův plán označil za snahu Ameriky udělat z Evropy svou hospodářskou kolonii a přinutil i ostatní státy, které měl ve své moci, aby americkou pomoc odmítly (o československém odmítnutí Marshallova plánu je pojednáno v kapitole Československo po roce 1945). Příjemcem americké pomoci se tak staly jen západoevropské země. Polovinu všech prostředků přijaly západní okupační sektory Německa, neboť Německo bylo ze všech příjemců nejvíce zničeno. Zjednodušeně lze říci, že pozdější německý hospodářský zázrak byl postaven na americkém kapitálu. Pro Američany byl Marshallův plán určitým testem, kdo stojí na jejich straně barikády a kdo je Stalinovou kolonií. Evropa se tak definitivně rozdělila na země ekonomicky provázané se Spojenými státy a ty, které k sobě připoutal Sovětský svaz.

Rozdělení Německa a militarizace studené války

Otázka co s okupovaným Německem byla stále nedeřešená. Na Postupimské konferenci v srpnu 1945 se sice vítězní spojenci dohodli na jeho rozdělení na čtyři okupační sektory, budoucnost však zůstávala otevřená. Okupační armády v americké, britské a francouzské zóně zahájily dohodnutý program 4D. Tedy denacifikace, demilitarizace, dekartelizace a demokratizace. Spočíval ve vyhledání a potrestání válečných zločinců, rozpuštění německých velkoprůmyslových kartelů a budování demokratických politických struktur. Sověti si však ve své zóně počínali jako na skutečně dobytém území a plán 4D nikdy nerealizovali. Provedli deindustrializaci a celé technologické celky německého (zejména zbrojního) průmyslu odváželi do Sovětského svazu. Na místo denacifikace zverbovali řadu pracovníků gestapa do nově vytvářených struktur komunistické Státní bezpečnosti (Stazi). O demokratizaci nemohlo být řeči. Stalin se rozhodl poraženému nepříteli silou vnutit komunistický režim. Jediné, co jej iritovalo, byla skutečnost, že klíčovou část Německa (včetně průmyslového Porúří) obsadili západní státy. Stalin měl pocit, že má nárok na celé Německo jakožto svou válečnou kořist a cítili se být ošizen. Jeho plánem proto bylo opětovné sjednocení Německa jako neutrální země pod mezinárodním dohledem. Získal by tak šanci mít vliv na dění také v klíčových západních sektorech. Protože mu Roosevelt slíbil, že se Spojené státy po válce z Evropy stáhnou, nepochyboval Stalin

o možnosti budoucí bolševizace celého Německa. Vždyť Marx byl konec konců Němec a Německo již jednou nakročilo cestu k proletářské revoluci (v roce 1919).

Tyto sovětské kalkuly byly americké vládě samozřejmě jasné a tak se Spojené státy rozhodly, že ke sjednocení Německa nikdy nesmí dojít. Stalinův vliv by tak zůstal zachován jen ve východních, čili hospodářsky podstatně méně zajímavých regionech. Když se pak v roce 1947 rozjel Marshallův plán a americké prostředky tekly výhradně do tří západních okupačních sektorů, začala se země dělit i ekonomicky. Američané krok po kroku chystali sjednocení západních zón do nového západoněmeckého státu, který by byl i do budoucna plně pod jejich kontrolou. Dohled nad obnovou německého hospodářství převzala Hospodářská rada zcela kontrolovaná Američany. Již roku 1947 se americká a britská zóna sjednotily do tzv. Bizonie. Na jaře 1948 se pak připojila i francouzská zóna. Vzniklá Trizonie byla v základních konturách totožná s budoucím západním Německem.

Byl to doslova pokus a události se odehrávaly mimořádným tempem. V roce 1945 nikdo nečekal, že k obnově Německa dojde tak brzy po válce. Ani v jeho rychlou hospodářskou obnovu nikdo nedoufal. Objevovaly se dokonce hlasy volající po jeho přeměně na agrární stát, nebo jeho trvalé rozdělení na několik menších států. S těmito alternativami sice Američané v začátcích také počítali, ale situace ve světě se s počínající studenou válkou změnila. Ve Washingtonu proto usoudili, že pro zadržování komunismu je nezbytné mít západní Německo sjednocené, silné a bohaté. Proto byl program 4D již po dvou letech odložen ad acta a na místo toho bylo Německu vše odpuštěno. Spojené státy si ale přesto, nebo právě proto, nechávaly nad tímto novým státem značný vliv. Trvale zde například umístili své vojenské základny, které fungují dodnes. Prvním krokem bylo provedení měnové reformy v Trizonii a zavedení nové západoněmecké marky zcela navázané na americký dolar. V zemi také byla obnovena činnost politických stran. Do čela nově obnovené Křesťanskodemokratické unie byl dosazen konzervativní a prozápadní Konrád Adenauer. Jeho strana pak vyhrála první poválečné demokratické volby, uskutečněné poprvé od roku 1933. Adenauer se stal prvním západoněmeckým kancléřem. Již na počátku stanovil jasně prozápadní a demokratický směr vývoje státu. Čtyři roky po válce (23. května 1949) pak Američané ukončili okupační status Trizonie a ta se definitivně proměnila ve Spolkovou republiku Německo.

Tyto americké kroky samozřejmě nenechávaly chladným Stalinem. Jeho plán na sjednocení a bolševizaci celého Německa se hroutil. Navíc byl přesvědčen, že Američané ze znovuobnoveného západního Německa budují silný nárazníkový stát, odkud mohou na sovětský blok kdykoliv zaútočit. Sovětská propaganda začala na plné obrátky hlásat, že Amerika remilitarizuje Německo a oživuje nacistickou moc. To byl samozřejmě nesmysl, když uvážíme, že samotný kancléř Adenauer byl nacisty vězněn a perzekuován. Stalin ale věděl, že prskání a výhrůžky nic nezmqžou. Rozhodl se překazit americkou strategii silou. Rozpoutal tak první krizi počínající studené války – Berlínskou blokádu.

Berlín byl neuralgickým bodem rozděleného Německa. Hlavní město Třetí říše se samozřejmě nacházelo uprostřed sovětské okupační zóny. Z prestižních důvodů však spojenci trvali na jeho společné okupaci. A tak bylo město rozděleno na čtyři okupační zóny stejně, jako celá země. Jak se v následujících letech spojovaly západní okupační zóny, sjednocovaly se i západní sektory Berlína. Západní Berlín se tak stal kapitalistickou enklávou uprostřed stalinského východního Německa. Žily v něm dva miliony lidí a západ tvrdošijně odmítal jej spojit s východním Berlínem a tím i s komunistickou částí Německa. Stalin doufal, že lze západní Berlín využít jako beranidlo, které zabrzdí sjednocovací iniciativu Američanů. Když pak v Trizonii proběhla již zmiňovaná měnová reforma, zahájil Stalin blokádu západního Berlína.

Ta začala v červnu 1948 přerušáním dodávek vody a elektřiny a zablokováním všech pozemních komunikací. Dva miliony Berlínanů se stali vězni v obleženém hradě. Američané měli na výběr několik možností, jak reagovat. Ustoupit tlaku Stalina a upustit od svých snah sjednotit západní Německo pod svým vlivem. Nebo zorganizovat vojenský kordón a cestu do západního Berlína si probojovat. Nakonec byla zvolena kompromisní strategie. Západní Berlín byl zásobován leteckým mostem. Americké bombardéry, které ještě před nedávnem zasypávaly německá města bombami, nyní shazovaly nad Berlínem bedny s palivem a potravinami. Berlínané je překřtili na rozinkové bombardéry, neboť shazovaly také sladkosti pro děti.

Například tehdy v Evropě vzácnou čokoládu, žvýkačky a rozinky. Stalin měl nyní jedinou možnost. Americké bombardéry sestřelovat, čímž by ovšem rozpoutal válku se Spojenými státy. To v žádném případě neměl v plánu. Blokáda nakonec trvala až do května následujícího roku, kdy ji Stalin odvolal. Byla to snad jeho největší diplomatická prohra. Samotný letecký most mezi západním Berlínem a americkou leteckou základnou Rammstein na západě byl husarským kouskem, který nemá svým rozsahem obdoby.

Berlínská blokáda v podstatě urychlila vznik Spolkové republiky a následné vyhlášení Německé demokratické republiky pod diktátem Kremlu v říjnu 1949. Měla ale i mnohem dalekosáhlejší dopady a vedla k militarizaci studené války, která byla doposud jen diplomatickým sporem. Během blokády Berlína si západoevropské země uvědomily zdrcující skutečnost, že proti případné sovětské agresi nemají proti Rudé armádě (čítající 3 miliony mužů) co postavit. Na kontinentě neexistovala vojenská síla, která by se byť jen vzdáleně mohla sovětské armádě rovnat. Francie, Itálie, Británie a země Beneluxu pocítily náhlý strach ze sovětské vojenské hrozby.

Tyto západoevropské země sice měly uzavřenu smlouvu o vzájemné vojenské spolupráci, podepsanou již v březnu 1948 (Bruselský pakt), ovšem jedinou zemí, která mohla Sovětskému svazu efektivně čelit, byly Spojené státy. Američané sice nedisponovali tak závatnými stavby pozemního vojska, měli však nejsilnější letectvo, námořnictvo a především vlastnili arzenál jaderných zbraní. Berlínská blokáda uspořádala snahu vtáhnout Američany do obrany západní Evropy. Ti sice na konci války vůbec neplánovali jakkoliv se v Evropě vojensky angažovat, svůj postoj ale začali měnit. Nakonec byla 4. dubna 1949 podepsána Washingtonská smlouva, kterou byl Bruselský pakt doplněn o americké ozbrojené síly a byla tak založena Severoatlantická aliance (NATO). Aliance byla koncipována jako obranný pakt proti sovětské agresi do západní Evropy. Rozhodující vojenskou sílu samozřejmě představovala americká armáda. Přímá vojenská přítomnost amerických jednotek na kontinentě sice nikdy nebyla příliš vysoká (jejich rozhodující síly byly umístěny na základnách v západním Německu), NATO ale především obsahovalo článek zaručující vzájemnou pomoc při obraně.

Počet členů aliance se pak v následujících letech zvyšoval tím, jak se i další státy chtěly dostat pod americký obranný deštník. Bylo to například Řecko a Turecko. Zásadní byl vstup Spolkové republiky Německo v roce 1955. Američané deklarovali vstup Německa do aliance jako dokončení obrody, kterou tento národ v poválečném období prošel. Německo leželo přímo na horké hranici studené války a stalo se strategicky nejvýznamnějším členem aliance. Na tento krok reagoval Sovětský svaz založením vlastní vojenské aliance. V roce 1955 tak vznikla Varšavská smlouva složená z většiny komunistických zemí východní Evropy. Studená válka získala svůj vojenský rozměr. Svět byl nyní rozdělen nejen na dva politické a hospodářské bloky, ale také na dvě nepřátelské vojenské aliance.

Jaderné zbraně

Dostáváme se k zodpovězení otázky, proč se studená válka nikdy nezměnila ve válku horkou. Proč nikdy nedošlo k rozpoutání třetího světového konfliktu. Určitě to není nedostatkem odhodlání aktérů. Ti byli naopak do skutečné války celí žhaví. Zafungovala zde však příroda. Konkrétně nejsilnější pud, kterým jsou lidské bytosti vybaveny. Pud sebezáchovy. Albert Einstein, jehož teoretické studie umožnily sestrojení atomové bomby, jednou řekl, že sice neví, jakými zbraněmi se bude bojovat ve třetí světové válce, ale v té čtvrté to zase budou klacky a kameny.

Na přelomu 18. a 19. století přednášel na pruské vojenské akademii Carl von Clausewitz, jeden z největších vojenských teoretiků v dějinách. Právě on je původním autorem slavného výroku, že válka je pokračováním politiky jinými prostředky. Clausewitz prostě považoval válku za další z možných cest v uplatňování státní politiky. Jejím účelem je samozřejmě snaha získat nějakou výhodu ať už v podobě válečné kořisti, zisku nových území nebo oslabení států, které by mohly válčící zemi konkurovat. Cílem války ale vždy musí být zisk pro útočící stát. Ten musí převyšovat ztráty, které sebou válka logicky nese. V případě, že je předem jasné, že ztráty budou převyšovat případné zisky, je nerozumné se do války pouštět a naopak je účelné

snažit se ji jakkoliv zabránit. Ztráty samozřejmě vyplývají ze síly zbraní, které jsou ve válce použity. Clausewitz sledoval, jak lidstvo stále zefektivňuje své zbraně od pěstního klínu po děla a pušky. Každá další válka proto byla ničivější, než válka předchozí. Prorokoval, že jednou přijde doba, kdy se ničivá síla zbraní zcela vymkne lidské fantazii a tyto nové zbraně budou mít sílu milionkrát převyšující sílu zbraní jeho doby (Clausewitz zemřel v roce 1831). V takové situaci pak bude jakákoliv válka aktem sebevraždy. Žádný národ nebude moci vést válku, jejímž cílem by samozřejmě měl být zisk, jestliže síla zbraní způsobí zničení nejen protivníkovy, ale i jeho vlastní země. Válka by tak zničila to, co měla chránit a posílit. Tedy vlastní stát. V tomto momentě války ustanou. Budou pro prosazování státní politiky nepoužitelné. V této chvíli bude nezbytné, aby se lidé naučili dělat politiku bez válek. V opačném případě lidstvo vyhyne, prorokoval Clausewitz. Na konci druhé světové války se ukázalo, že ta doba nadešla.

V předvečer druhé světové války provedl německý fyzik Otto Hahn první laboratorní rozbití atomu uranu a zahájil tak rozvoj nového vědního oboru – jaderné fyziky. Mezi vědci na starém kontinentě začala horečná snaha Hahnův pokus zopakovat a zobecnit první teoretické souvislosti, které z tohoto objevu vyplývaly. O dosažených výsledcích se vzájemně informovali a své závěry publikovali v odborných časopisech. Mezi nejaktivnější patřil bezesporu švédský fyzik Niels Bohr. Nejdále však byli jeho kolegové z Fyzikálního ústavu císaře Viléma v Berlíně. Německá věda tehdy byla na špičkové úrovni. Ale ani za oceánem nebyla o experimentátory v tomto novém vědním oboru nouze. Na Kolumbijské univerzitě pracovala skupinka vědců pod vedením italského fyzika Enrica Fermiho a jeho maďarského kolegy Leo Szilarda na podobných pokusech. Fermi i Szilard byli emigranty, kteří ze svých zemí prchli před fašismem. Jejich práce se opírala o teoretické studie dalšího evropského emigranta – Alberta Einsteina, který se jakožto německý žid zachránil útekem z nacisty ovládané vlasti do Ameriky. A byl to právě Szilard, který prosadil myšlenku, že by se vědci zabývající se uranovým štěpením v Americe i v Británii o své objevy neměli dělit s kolegy působícími ve fašisty ovládaných zemích. Obával se zneužití této technologie tamními vládami. Zároveň se snažil informovat politiky a armádu o možném využití případně zneužití tohoto fenoménu. Uvědomoval si, že jaderné štěpení umožňuje sestrojít zbraň tak ničivou, že na to nestačí ani lidská fantazie. Samozřejmě zatím jen teoreticky. Konstrukce takové zbraně by vyžadovala překonání nesmírných teoretických, konstrukčních a inženýrských překážek. Ale možné to pochopitelně bylo.

Ale ani politikové ani generálové nechtěli o jakémsi jaderném štěpení nic slyšet. Pro ně byla teoretická fyzika zcela neznámý obor. Leo Szilard se nakonec rozhodl informovat přímo prezidenta Roosevelta a využil k tomu největší celebrity tehdejší vědy, přímo Alberta Einsteina. Teprve jemu se podařilo přesvědčit amerického prezidenta o nutnosti seriózně se tímto problémem zabývat. Vědci měli indicie, že k podobnému výzkumu již přikročili v nacistickém Německu a bylo by katastrofou pro svět, kdyby snad první atomovou bombu získal Hitler. Od samého počátku tak byl americký jaderný program motivován obavou z možného německého prvenství. Spojené státy proto zahájily práci na supertajném programu vývoje atomové bomby. Stalo se tak v březnu 1940, měsíc po vypuknutí druhé světové války. Nejprve vznikl jen malý a dosti podfinancovaný Poradní výbor pro uran. Teprve vstupem země do války roku 1942 se projektu chopila armáda a získala na něj takřka neomezené zdroje. Vojenským velitelem celé akce byl jmenován generál Leslie Groves, vedoucím vědeckého týmu byl americký fyzik Robert Oppenheimer (Szilarda na tento post nevybrali, neboť byl cizinec).

Projekt Manhattan, jak se mu utajeně začalo říkat, se rozdělili do několika oblastí. Jednak to byla práce teoretických fyziků (všichni, kteří v tomto oboru doposud báдали na vlastní pěst). Jejich úkolem bylo definovat průběh štěpné reakce a složky, které k jejímu provedení budou zapotřebí. Dále práce chemiků, kteří měli příslušné sloučeniny v dostatečném množství vyseparovat z dostupných materiálů. A také konstruktérů, kteří dostali za úkol sestrojít samotné zařízení. Týmy pracovaly na různých místech Spojených států v naprostém utajení, což byl samozřejmě další problém, neboť projekt zaměstnával přes 200 000 lidí a dalších 600 000 na něm pracovalo nepřímo. Hlavní laboratoře ležely uprostřed Nevadské pouště nedaleko městečka Los Alamos.

Když se v dubnu 1945 stal novým americkým prezidentem Harry Truman, byl projekt takřka před dokončením. O dokonalém utajení svědčí fakt, že ani Truman, byť byl do té doby viceprezident Spojených států, neměl o jeho existenci ani ponětí. Válka v Evropě se chýlila ke konci, ale konec bojů s Japonskem se zdál být v nedohlednu. Proto Truman rozhodl o urychleném dokončení bomby a jejím otestování. V žádném případě nehodlal projekt za miliardy dolarů, který dával Americe do ruky zbraň, jaká tu ještě nebyla, jakkoliv omezovat. První pokusné odpálení atomové bomby v dějinách proběhlo pod názvem Trinity v červenci 1945 v poušti Alamogordo v Novém Mexiku. Test byl impozantní a předčil všechna očekávání vědců i generálů, kteří mu přihlíželi. Jeho ničivá síla (20 kt TNT) byla větší, než síla všech bomb, které vybuchly během druhé světové války. Toto byla zbraň, o které Clausewitz psal. Bylo rozhodnuto o jejím nasazení proti Japonsku, které se ještě zdaleka nehodlalo vzdát. A tak byly na rozkaz prezidenta svrženy atomové bomby na Hirošimu a Nagasaki. A byl to Harry Truman, který je až do dnešního dne jediný člověk, který vydal rozkaz použít atomovou bombu proti lidem.

Atomové bomby ukončily druhou světovou válku. Bylo ale zřejmé, že jde o zbraně, kterými se bude bojovat především ve válce následující. Když se novináři ptali prezidenta Trumana, zda nelituje rozkazu k jejich vržení na Japonsko, odpovídal, že z toho nikdy neměl špatné spaní. V soukromí byl však jejich ničivou silou zděšen. Jednou prohlásil, že lidstvo dostalo do rukou zbraň, na kterou není morálně připraveno. Je nepravděpodobné, že by Truman znal Clausewitze. Nicméně již po testu Trinity prosadil opatření, že o použití jaderných zbraní bude nadále rozhodovat prezident jakožto člověk s politickou zodpovědností vůči voličům. Nechtěl riskovat, že by v budoucnu nějaký ambiciózní generál došel k závěru, že nadešla vhodná chvíle pár jich shodit. Truman ve skutečnosti chápal praktickou nepoužitelnost jaderných zbraní. V případě, že lidstvo nechce spáchat globální harakiri. Tyto zbraně se opravdu k vedení konvenční války nehodí. Je jich ale možné využít jinak. Truman toto alternativní využití amerického jaderného monopolu otestoval na Postupimské konferenci v létě 1945. S velkým gustem informoval sovětského vůdce o tom, že Amerika vlastní jako naprostou novinku zbraň takovéto síly. A i když Stalin nevypadal překvapeně, ve skutečnosti byl doslova zděšen. Ihned rozkázal, že práce na sovětské atomové bombě musí okamžitě zintenzivnit. Truman totiž neměl ani tušení, že sověti svou atomovou bombu již vyvíjejí. Jeho náznak zastrašování však zafungoval. V budoucnu se pro něj vžije označení „jaderná diplomacie“. Lidově řečeno strašení nebo vydírání vlastnictvím jaderných zbraní. Stalin si plně uvědomoval, že pokud nebude tyto zbraně také mít, nemůže s Američany jednat jako rovný s rovným. Také tím lze vysvětlit jeho jistou opatrnost a zdrženlivost v prosazování vlastní moci v Evropě po válce. Spojené státy mávaly atomovým klackem a on proti němu neměl co postavit. Sovětští vědci však již pracovali na konstrukci vlastní bomby. Ta se od té americké příliš nelišila. Spíše byla její přesnou kopií.

Tam, kde nestačila výrobní a vědecká kapacita Sovětského svazu, zafungovala průmyslová špionáž. Teprve v 50. letech během rozsáhlého vyšetřování ve Spojených státech odhalil senátní „Výbor pro neamerickou činnost“, vedený senátorem Josephem McCarthym, rozsáhlou síť sovětských agentů. Ti pod vedením Klau se Fuchse pronikli až do srdce projektu Manhattan a vynesli odtud klíčové vědecké a technické objevy umožňující zkonstruovat sovětskou atomovou bombu. Stalinova říše provedla svůj vlastní jaderný test v srpnu 1949. Politickým vedoucím byl Stalinův pobočník Lavrentij Brejnev a samozřejmě se zajímal o to, zda je výbuch identický s tím americkým. Igor Kurčatov, vědecký šéf jaderného programu, tak srovnal síly západu a východu a odstartoval závody ve zbrojení mezi oběma supervelmocemi.

V roce 1953 provedli Američané test Castle Bravo, kdy odpálili svou nejsilnější termojadernou nálož na ostrově Bikini. Měla sílu 15 Mt TNT a doslova vymazala část ostrova z povrchu zemského. Roku 1961 sověti odpověděli svržením Car-bomby nad ostrovem Nová Země. Bomba měla sílu 57 Mt TNT a její tlaková vlna několikrát obletěla Zemi. Na počátku 60. let již obě supervelmoci odpalovaly ročně desítky pokusných střel na svých jaderných střelnicích ve snaze vyrovnat protivníkovu převahu. Atomovými zbraněmi byly vybaveny bombardéry permanentně hlídkující ve vzduchu, jaderné rakety byly na ponorkách a v podzemních silech. Jaderný arzenál obou supervelmocí by dokázal vyhladit veškerý život na zemi hned několikrát, kdyby byl nasazen ve válce. A že by v případě války dříve nebo později použit byl, to chápali na obou stranách Atlantiku. Svět dospěl do momentu, kdy bylo jakékoliv vedení globální války nutně spojeno s nasazením

jaderných zbraní. Bylo tedy nutné zajistit, že k žádné válce nikdy nedojde. Mír na světě měl být zajištěn udržením rovnováhy sil mezi oběma stranami, které na sebe mířily veškerým svým jaderným arsenálem. Zbraně byly v permanentní pohotovosti připraveny okamžitě a naráz vylétnout na nepřítele a jeho spojence. Druhá strana si musela být vědoma toho, že v případě války nemá nejmenší šanci ji přežít. Američané tuto strategii nazývali MAD (Mutual assured destruction – Záruka vzájemné záhuby). Ironií osudu znamená slovo „mad“ v angličtině „šílenství“. Je jen věcí náhody a osvícenosti několika klíčových osobností, že svět toto globální šílenství přežil.

Klíčové momenty studené války

Operace Able archer a riziko jaderné války

V listopadu 1983 probíhalo za minimálního zájmu médií i široké veřejnosti rozsáhlé vojenské cvičení sil NATO v západní Evropě. Operace dostala název Znameníť lučištník (Able archer) a měla realisticky simulovat reakci západních vojsk na válku se státy Varšavské smlouvy, zejména rychlý přechod z války konvenční v konflikt nukleární. Cílem bylo monitorovat, jak rychle a efektivně jsou vojenské velení i jednotlivé útvary v poli schopny reagovat na případný sovětský jaderný útok. Do cvičení se zapojilo přes 40 000 vojsk Spojených států a dalších zemí NATO. Scénář akce předpokládal napadení Jugoslávie oranžovými (Varšavská smlouva) a jejich vytlačení zpět modrými (NATO). Oranžoví pak měli reagovat obsazením Finska, Norska a Řecka. Zkrátka klasické cvičení ve stylu hra na vojáky. Ve scénáři však byl také postupný přechod k použití chemických a nakonec i jaderných zbraní. Samotná skutečnost, že se takovéto cvičení konalo, naznačovala, v jak kritické fázi se vztah obou bloků ocitly. Bylo to navíc jen několik měsíců po té, co americký prezident Ronald Reagan označil Sovětský svaz za „říši zla“, která musí být zničena. O několik týdnů dříve byl navíc sověty sestřelen jihokorejský civilní letoun, který byl mylně považován za špionážní letadlo. Obě supervelmoci tehdy disponovaly obrovským vojenským potenciálem, jehož technologická úroveň se nedá srovnat s jakýmkoliv jiným obdobím studené války. Spojené státy provozovaly přes 25 000 jaderných zařízení umístěných na ponorkách, bitevních bombardérech a v podzemních silech. Sovětský svaz vlastnil 35 000 obdobných zařízení shodného ničivého účinku.

Faktem je, že Američané během příprav cvičení dostatečně neodhadli míru zděšení a hysterie, která panovala ve zdech Kremlu. Jurij Andropov, sovětský generální tajemník komunistické strany, a sním i celé tehdejší sovětské velení žilo posledních několik měsíců v panické hrůze z amerického jaderného útoku. Sovětská paranoia nebyla zcela nepochopitelná. Vycházela z historických zkušeností, kdy byl v roce 1941 Sovětský svaz napaden nacistickým Německem také zcela náhle a bez varování. Americké vojenské cvičení se soudruhům v Kremlu jevilo jako zástěrka skutečného útoku. Pamětníci vzpomínají, že vedoucí představitelé strany a armády prý tehdy dokonce spali na směny, aby byli stále k dispozici v případě nečekané úderu vojsk NATO. Před kremelskou paranoiou varoval západní mocnosti ne jeden agent působící v Sovětském vazvu a zejména operace Able archer byla těmito spolupracovníky CIA a MI6 velice kritizována. Takovým byl i Oleg Gordijevskij, tajný agent CIA, který sběhl od KGB a měl kontakty na sovětské špičky. Ten dokonce označil tyto provokace za balancování na okraji propasti. I přes všechna varování bylo nakonec cvičení spuštěno. Americké vedení totiž nedokázalo uvěřit, že by se Sověti tak panicky báli útoku ze západu, když to byly právě západní země, které žily ve strachu z útoku ze strany sovětů.

Moskva na západní vojenské cvičení odpověděla umístěním svých jaderných střel na bombardéry ve východním Německu a uvedením veškerého svého jaderného arzenálu do stavu nejvyšší pohotovosti. Sovětské jaderné ponorky zamířily pod arktický led, aby odtud mohly vypálit odvetný úder na Spojené státy. Groteskni je, že Američané o těchto protiopatřeních věděli, ale považovali je jen za obdobné sovětské vojenské cvičení. Teprve na apel již zmíněného agenta Gordijevského byla o celém nedorozumění informována britská premiérka Margaret Thatcherová. Ta nakonec iniciovala i setkání Gordijevského s americkým prezidentem Reaganem. Reagan byl jeho argumenty tak šokován, že okamžitě nařídil ukončení celého cvičení a vyslal do Moskvy jasný signál, že Spojené státy celou akci ruší a trvají na vzájemném dialogu vedoucímu k uklidnění situace. Jak odkryly nedávno zveřejněné tajné dokumenty, byl to krok doslova v hodině dvanácté. Sověti totiž došli k přesvědčení, že se západ skutečně chystá k masivnímu útoku a rozhodli se sami provést preventivní úder jako první.

Krizе kolem operace Able archer, byla jednou z nejhlubších, jaké během studené války proběhly. Odborníci se shodují na tom, že tehdy stál svět doslova na prahu jaderné války. Již dříve byli vládcí obou supervelmocí upozorňováni rozličnými analytiky a vědci, že mezinárodní situace připomíná sud s prachem a jakákoliv sebemenší jiskřička v podobě unáhleného či chybně interpretovaného rozhodnutí jej může zažehnout. Již v roce 1947 se tým jaderných vědců soustředěných dříve kolem projektu Manhattan (výzkum a výroba

první americké atomové bomby) rozhodl upozornit svět na hrozící atomovou katastrofu vytvořením fiktivních hodin, které ukazují míru rizika vzniku globální jaderné války. Tyto „hodiny posledního soudu“ jak je nazvali, pak posouvali blíže či dále k půlnoci podle toho, jak reálné toto riziko je. Bylo by nesprávné tvrdit, že po celou dobu studené války ukazovaly tyto hodiny stejný čas. V období uvolnění napětí a snížení rizika války se minutová ručička posouvala na půl nebo tři čtvrtě na dvanáct, ve chvílích, jako byl podzim roku 1983, se přiblížila několik sekund k půlnoci. Zmapujeme jednotlivé kritické i klidové momenty celého konfliktu a tak i pohyb oné pomyslné minutové ručičky.

Hysterie počátků studené války (50. léta)

„Ať jste, kde jste, ať děláte, co děláte, všichni jste součástí atomové války.“ Tak hovořil v roce 1951 k televizním divákům americký generál Blandy. Na počátku 50. let se obyvatelstvo kapitalistického i komunistického světa muselo vyrovnat s novou zdrcující skutečností. Třetí světová válka, která se v roce 1945 zdála jako naprostá utopie, může každým dnem přijít. Obě supervelmoci se na ni aktivně připravovaly v rámci probíhajících horečných závodů ve zbrojení a systematicky zpracovávaly své obyvatelstvo válečnou propagandou. Ta líčila druhou stranu jako krvežíznivé bláznů, kteří se už už chystají zaútočit. Důsledkem byla doslova masová hysterie veřejnosti, kterou tyto zprávy na obou stranách vyvolávaly. Mezi vedením Sovětského svazu a Spojených států navíc panovala až iracionální vzájemná nedůvěra. Kritickým milníkem byl úspěšný sovětský test jaderné zbraně, která byla odpálena v srpnu roku 1949 ve východním Kazachstánu v oblasti Semipalatinsk. Tato zpráva způsobila ve Spojených státech doslova šok. Nikdo nečekal, že by Amerika přišla o svůj dosavadní jaderný monopol tak brzy. Politikům i vědcům se zdálo nemožné, aby země takřka zničená za druhé světové války, navíc disponující jen omezenými finančními, vědeckými a materiálními kapacitami dokázala vyvinout svou vlastní nukleární zbraň takovým tempem. Celá záležitost vyvolávala od počátku podezření na průmyslovou špionáž. Brzy nebylo pochyb o tom, že Sověti získali klíčové technologické znalosti díky svým zpravodajcům působícím ve Spojených státech. Roku 1950 se v Americe roztočila kola honu na sovětské vyzvědače. Jak se brzy ukázalo, byly bezpečnostní, administrativní i vědecké struktury sovětskými agenty doslova prorostlé.

Abychom pochopili příčinu tohoto stavu, je nezbytné vrátit se v čase do 30. let. Tedy do dob vrcholící hospodářské krize. Tehdejší nálada ve společnosti nahrávala růstu obliby marxistických a trockistických myšlenek. Nejedno americký novinář či akademik se pochvalně vyjadřoval o systému plánované ekonomiky, kterou tehdy provozoval Sovětský svaz. Na univerzitách často vznikaly studentské marxistické kroužky, do kterých vstupovali mladí a sovětskou propagandou zpracovaní studenti obdivující kolektivismus a tvrdě kritizující sobecký americký kapitalistický systém stavějící na individualismu a konzumu. Mnozí členové těchto klubů pak v pozdějším období zastávali místa vysokých armádních a vědeckých zaměstnanců nebo pracovali na vysokých postech ve státní správě. Právě tam byli často kontaktováni zaměstnanci sovětské tajné služby působící ve Spojených státech. Řada z nich se díky svému mladickému ideálu stala spolupracovníky sovětské rozvědky. Jak daleko tato sovětská špionážní síť sahá, tehdy nikdo netušil a ani se o to nikdo nezajímal. Během války byl Sovětský svaz spojencem a nikoho ani nenapadlo po sovětských agentech pátrat. Situace se radikálně změnila s příchodem studené války a s vyzrazením sovětského jaderného programu. Z někdejšího spojence byl rázem nepřítel a práce pro něj se rovnala velezradě.

Iniciátorem masivního tažení proti sovětským agentům byly dvě události. Tou první bylo vypuknutí Korejské války v roce 1950. Korejský konflikt vyhrotil tehdy již tak kritickou mezinárodní situaci na samotný pokraj globálního konfliktu. O této válce bude ještě řeč. Druhou událostí byla série odhalení několika sovětských agentů ve Spojených státech a Velké Británii. Nejznámějším je patrně případ jaderného fyzika Klause Fuchse, který působil jako významná vědecká kapacita projektu Manhattan. Fuchs se přiznal, že on a jeho spolupracovníci vynášeli klíčové technologické znalosti a sdělovali je sovětské straně. Měl tak lví podíl na konstrukci sovětské nukleární zbraně. Současně s tím byl ze špionáže obviněn i vysoce postavený úředník amerického ministerstva zahraničí Alger Hiss. Reakcí na tato odhalení bylo vystoupení několika amerických politiků, kteří trvali na důkladné prověrce celého amerického veřejného života. Vědci a umělci počínaje a

státním aparátem konče. Cílem bylo jeho očistění od sovětských agentů. Jedním z nejhlasitějších zastánců tvrdé linie proti komunistickému spiknutí byl také republikánský senátor Richard Nixon, což mu nakonec vyneslo post viceprezidenta ve vládě Dwighta Eisenhowera. Tváří celého očištného procesu se ale stal senátor Joseph McCarthy, po kterém bylo toto tažení také nazváno mccarthismem. McCarthy vystoupil v roce 1952, kdy tažení proti komunistickým agentům vrcholilo, s tím, že vlastní seznam několik stovek vysoce postavených amerických úředníků, kteří jsou stoupenci komunismu a mohou být spolupracovníci sovětské rozvědky. To, co následovalo, přirovnávali mnozí současníci k honu na čarodějnice.

Již od roku 1938 zasedal senátní vyšetřovací výbor s prozaickým názvem „Výbor pro neamerickou činnost“. Měl monitorovat působení nepřátelských agentů, zejména německé rozvědky na území Spojených států. V jeho hledáčku se ocitli všichni Američané, kteří měli rodinné, obchodní nebo jiné kontakty v Třetí říši. Nyní se ale jeho pozornost zaměřila na členy americké komunistické strany a všechny, kteří s marxismem či levicovým hnutím jakkoliv veřejně sympatizovali. Vyšetřovány byly osoby z oblasti filmu, hudby, novináři, spisovatelé, vědci a následně i politici a představitelé Pentagonu. Tyto osoby byly monitorovány a prověřovány pracovníky FBI. Její takřka všemocný ředitel Edgar A. Hoover se stal spolu se senátorem McCarthym jedním z nejmocnějších mužů tehdejší Ameriky. Mezi nejznámější jména, která se ocitla v hledáčku tohoto výboru, byli z oblasti vědy například Rudolf Oppenheimer (tvůrce první americké atomové bomby) nebo Albert Einstein známý svými levicovými a pacifistickými názory. Významnou celebritou pak byl bezesporu Charlie Chaplin, který musel jakožto britský občan dokonce Spojené státy natrvalo opustit. V rámci tažení mccarthismu bylo nakonec vyneseno několik desítek rozsudků za špionáž, vlastizrada a práci pro nepřátelskou velmoc. Mezi rozsudky vévodí manželé Julius a Ethel Rosenbergovi, kteří byli za svou protiamerickou činnost dokonce popraveni.

Souběžně s tím vrcholila v pozadí všech událostí Korejská válka. Jednalo se o první vážný konflikt během studené války. Odehrával se ve všeobecné davové psychóze, která byla doslova hmatatelná na obou stranách. Americkou cloumala veřejná slyšení Výboru pro neamerickou činnost, sověti organizovali ve východním bloku sérii monstrprocesů proti agentům sionismu a trockismu a proti špionům ve službách západních zpravodajských služeb s desítkami popravených a stovkami uvězněných (podrobněji o tomto problému v kapitole Československo v éře bolševizace). Přitom Korejská válka představovala ve svém počátku pouhý drobný regionální konflikt, do kterého se obě supervelmoci nechaly vtáhnout více méně proti své vůli.

Korejský poloostrov ležel na okraji světa a zájmu velkých globálních hráčů. Ani Sovětský svaz ani Spojené státy nejevily o tento kus země valný zájem. Na konci druhé světové války byla Korea osvobozena od japonské okupace vojsky vítězů. Jižní část poloostrova obsadili Američané z důvodu nutnosti zajištění zázemí během plánované invaze na japonské ostrovy. Severní pak Rudá armáda, která před tím porazila více jak milionovou japonskou Kuantungskou armádu v severní Číně. Poloostrov byl rozdělen podle 38. rovnoběžky na sovětskou a americkou sféru vlivu. V roce 1948 po odchodu okupačních vojsk byly na jihu zorganizovány volby a k moci byl instalován prozápadní režim vedený Li Syn-manem. Na protest proti tomuto kroku předal Sovětský svaz vládu nad severem přímo vůdci tamních komunistů Kim Ir-senovi, vůdci protijaponského odboje a Stalinovu oblíbenci. Oba politici se netajili plány na opětovné sjednocení poloostrova. V této věci byl ale aktivnější severokorejský Kim Ir-sen, který po dlouhých průtahách získal Stalinův souhlas s provedením invaze do Jižní Koreje. Byl přesvědčen, že ihned po invazi povstane jihokorejský lid a přivítá své komunistické bratry ze severu. To se samozřejmě nestalo. Naopak se naplnila Stalinova obava, že do konfliktu budou vtaženy světové velmoci.

Samotný průběh Korejské války je poměrně znám. Konflikt začal v červnu 1950 vpádem severokorejských vojsk na jih. Jak se Stalin obával, nejen že zde nedošlo k žádnému masovému lidovému povstání a vítání komunistických vojsk. Především se do věci velice ostře vložily Spojené státy. Věrný své strategii zadržování komunismu nemohly mlčet. Na jejich popud přijala OSN rezoluci odsuzující invazi a vyslala do Koreje mezinárodní vojenský kontingent, jehož páteří byla americká armáda pod velením generála Douglase MacArthura. Američanům se podařilo zahnat severokorejskou armádu na ústup až za 38. rovnoběžku.

MacArthur nakonec dostal povolení k útoku na Severní Koreu a do konce října 1950 ji takřka celou dobyl. Kim Ir-sen tak nejen že nedobyl jih poloostrova, ale reálně mu hrozil pád jeho vlastního režimu. Americká přítomnost v Severní Koreji však velice znepokojila Čínu, která navíc komunistické invazi skrytě fandila. V listopadu překročila korejské hranice milionová Čínská „dobrovolnická“ armáda. Podle Pekingu šlo o čínské dobrovolníky, kteří sami ve vlastním volném čase jdou na pomoc svým severokorejským bratřím. Této zjevné lži samozřejmě nemohl nikdo myslící uvěřit. Čínská armáda byla vyzbrojena sovětskými zbraněmi a doprovázelo ji několik tisíc sovětských poradců. Číňané zahnali americké jednotky zpět na jih a dobyli takřka celý Korejský poloostrov. V takto katastrofální situaci požadoval generál MacArthur masivní nasazení jaderných zbraní proti severočínským přístavům. Zároveň žádal svržení několika atomových bomb nad bojující čínskou armádou. Situaci navíc zhoršil i sám prezident Truman, který se novinářům vyjádřil, že se nebrání použití jakýchkoliv prostředků k zastavení čínské armády.

Reakce komunistických zemí na sebe nenechala dlouho čekat. Několik dní na to vystoupil Stalin s hrozbou jaderných bombových útoků na západoněmecká města Kolín nad Rýnem, Frankfurt nad Mohanem a Mnichov. I takto mohla Korejská válka skončit. Bylo šokující, jak rychle se obě supervelmoci nechaly vtáhnout na pokraj globální nukleární války. Zima 1950 byla první vážnou jadernou krizí studenovělečného konfliktu. V nastalé situaci ale prezident Truman zatáhl za ruční brzdu. Rozhodl se použít jaderných zbraní zablokovat proti názoru generálů, kteří se již těšili na jejich nasazení. Místo toho se mělo pokračovat v konvenčním boji. Do Koreji byly vyslány další kontingenty americké armády, které se podařilo do května 1951 stabilizovat frontovou linii zpět na 38. rovnoběžce. Souběžně s tím byla zahájena jednání o míru, která se protáhla až do července 1953. Na frontě, která se ale změnila v zákopovou linii, mezitím probíhaly kruté boje s obrovskými lidskými ztrátami. Celá válka byla ukončena po třech letech mírovou dohodou z Panmunjom. Korejský poloostrov se vrátil do stavu před vypuknutím války. Ta zanechala Koreu rozdělenou a fakticky stále ve válečném stavu. Obě země byly zcela zničeny a propadly se až na úplné hospodářské dno planety. Během války bylo zabito více jak 2,5 milionu lidí a obě velmoci se dostaly takřka na hranici jaderné války. To byl celkový účet za Korejskou válku.

Politika nového kurzu a Karibská krize (přelom 50. a 60. let)

Na přelomu 50. a 60. let došlo k výrazné personální obměně ve vedení obou velmocí studené války. Novou tvář sovětského vedení byl generální tajemník komunistické strany Nikita Sergejevič Chruščov. O několik let později se pak v čele Spojených států objevil prezident John Fitzgerald Kennedy. Oba přicházeli do vedení svých zemí s vizí nutnosti změny vedení studené války. Na jedné straně se rozhodli ukončit šíření masové hysterie mezi obyvatelstvem a jeho neustálé strašení jadernou válkou. Na straně druhé však eskalovali konflikt zintenzivněním a zefektivněním svých zbrojních programů. Jejich součástí bylo i nasazení dvou novinek, které se v 50. letech nevyskytovaly. Byl to vývoj balistických raket jako nosičů jaderných hlavic a atomových ponorek coby mobilních a neviditelných odpalovacích zařízení pro tyto rakety. Je paradoxní, že nejdivočejší závody ve zbrojení byly na obou stranách motivovány strachem z toho, že nepřítel mohl v této oblasti získat převahu. Přitom ale oběma zemím šlo o zachování míru. Američané i sověti došli tehdy k názoru, že světový mír bude nejlépe garantován hrozbou totální nukleární války, která by vymazala lidstvo z povrchu zemského. Právě tehdy se zrodila strategie vzájemné záhuby MAD (podrobněji v kapitole Studená válka). Proto se obě velmoci navzájem teatrálně ujišťovaly o ohromném zbrojním arzenálu, který vlastní (známé přehlídky ruských jaderných raket na Rudém náměstí) a o neochvějném odhodlání jej v případě války kdykoliv nasadit do boje. Američané i sověti pravidelně prováděli testy svých nových ničivých zbraní. Odpalovali je na pacifických ostrovech, v kazašské poušti, v Nevadě či na Nové Zemi. Vždy ale s cílem demonstrativně ohromit druhou stranu.

V březnu 1953 zemřel sovětský vůdce a jeden ze strůjců studené války, Josif Vissarionovič Stalin. Zatímco se desetitisíce lidí ušlapávaly v moskevských ulicích během jeho monstrózního pohřbu, začala za kremelskými zdmi horečná jednání o jeho nástupci. Ten ze z počátku jevil jasným. Nejžhavějším kandidátem byl Lavrnetij Pavlovič Berija, Stalinův pobočník a v posledních letech jeho pravá ruka. O jeho schopnostech vypovídá

mimo jiné i fakt, že dokázal přežít všechny stalinské čistky, které několikrát za sebou takřka vyhladily celé sovětské vedení státu. Berija neváhal během několika týdnů po Stalinově smrti zcela změnit své názory. Kriticky se začal vyjadřovat o stalinských čistkách, na kterých měl lví podíl. Dokonce začal hovořit o možnosti obnovení živnostenského podnikání v Sovětském svazu. Ve vedení Ústředního výboru strany měl ale velmi mnoho nepřátel, kteří se jeho nástupu k moci oprávněně obávali. Ti se nakonec soustředili kolem největšího Berijova oponenta, předsedy ukrajinské komunistické strany, Nikity Sergejeviče Chruščova. Díky jeho iniciativě byl ještě v roce 1953 Berija zatčen, souzen za skutečné i smyšlené zločiny (např. špionáž ve prospěch západních zemí byla zcela absurdní) a následně popraven. Jako jednoznačný vítěz tohoto kremelského puče pak vyšel Chruščov. V letech 1953-1964 stanul v čele Sovětského svazu jako Stalinův nástupce.

Ze všech potencionálních stalinských pohrobků nebyl nikdo, kdo by se od Stalina více odlišoval. Chruščov byl relativně málo vzdělaný, bodrý a lidový alkoholik. Nebudil strach a posvátnou bázeň, jako Stalin a ani se o to nesnažil. Nedostatek charismatu, který vyplýval z jeho až vesnických způsobů, nahrazoval halasností, nabobským chvástáním a křikem. Znamé je například jeho vystoupení ve Valném shromáždění OSN, kde v roce 1960 bušil svou botou do řečnického pultu, aby dodal svým slovům na váze. Záběry na opilého generálního tajemníka zvracejícího do klavíru během recepce v Kremlu či tančícího s kolchoznicemi během okružní jízdy po Ukrajině byly tehdy na západě terčem posměchu. Mnozí vůdci komunistických stran přivítali nástup tohoto nového vládce komunistického tábora s úlevou, jiní nešetřili kritikou. Mezi největší oponenty patřil například čínský Mao Ce-tung. Ten se netajil názorem, že Chruščov pro něj není autorita a Čína nadále nebude slepě následovat sovětského vzoru, ale půjde si svou cestou (podrobněji o sovětsko – čínské roztržce je pojednáno v kapitole Dekolonizace a hnutí zemí třetího světa). Naproti tomu došlo k urovnání vztahů s Titovou Jugoslávií po té, co Chruščov navštívil Bělehrad a urovnal konfliktní vztahy, které mezi oběma zeměmi vznikly po roce 1948.

Se skutečně převratnými změnami, které měly globální dopad, ale Chruščov čekal, dokud se mu nepodařilo zcela ovládnout Ústřední výbor strany a eliminovat všechny své oponenty (například Georgije Malenkova). Zlomový moment nastal roku 1956 na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu. Tato monstrózní akce přilákala nejen velké množství novinářů, ale přítomny byly i komunistické delegace všech spřátelených zemí. Na tomto sjezdu Chruščov vytýčil nový směr sovětského vývoje na příští desetiletí. Nazval jej „Politika nového kursu“. Ta znamenala naprostý odklon od stalinských praktik a strategie. V zahraniční politice se snažil nahradit strategii konfrontace s kapitalistickým světem politikou soutěžení a konkurence. V podobném duchu pak také hovořil během své historicky bezprecedentní návštěvy Spojených států v roce 1959. Jedinou kontroverzí zde byl jeho výrok na otázku, jak vidí budoucnost sovětsko-amerických vztahů. Chruščov tehdy lakonicky odvětil: „My vás pohřbíme,“ což byl v době vrcholících závodů ve zbrojení výrok mírně řečeno znepokojivý. Později bylo vysvětleno, že soudruh tím samozřejmě myslel historické vítězství komunismu a nikoliv jadernou kremaci.

Byl stále věrný myšlence vítězství marx-leninismu, ale jeho triumfu nemělo být dosaženo válečným střetnutím s nenáviděným kapitalismem. Socialismus měl zvítězit tím, že předstihne kapitalismus v sociální, kulturní a ekonomické rovině. Tedy nikoliv budováním mamutí armády, ale zvyšováním životní úrovně sovětských obyvatel. Byl přesvědčen, že do deseti let Sovětský svaz dožene a nakonec i předežene Spojené státy v blahobytu, který poskytne svému obyvatelstvu. Tyto jeho představy se samozřejmě nezakládaly na reálných možnostech sovětské centrálně plánované ekonomiky a byly jen důkazem jeho naprosté nekompetentnosti. Pronášel je nicméně s takovým zanícením, že jeho prorockým slovům uvěřil i ne jeden novinář či politik na západě. Při pohledu zpět se Chruščov jeví jako další z řady proroků blahobytu vybudovaného sliby, projevy a megalomanskými akcemi sociálního inženýrství. Patřil ke generaci vůdců, kteří věřili, že životní úroveň lze zvyšovat jen dobrou vůlí a správně formulovanými ideologickými hesly, která pak skandovaly miliony lidí na náměstích. Po jeho vzoru se pak tento typ lidí vyrojil zejména v rozvojových dekolonizovaných zemích (podrobněji o tomto fenoménu v kapitole Dekolonizace a hnutí zemí třetího světa).

Ve svém projevu „O kultu osobnosti a je ho důsledcích“ pak Chruščov tvrdě napadl Stalinovy metody vlády a jeho kult osobnosti označil na neslučitelný s myšlenkami komunismu. Projev byl přednesen na uzavřeném jednání a pro svou výbušnost nebyl nikdy veřejně publikován. Jeho hlavní myšlenky se ale časem dostaly i mezi řadové funkcionáře stran komunistického tábora a nakonec i mezi veřejnost. Záměr Chruščova byl zřejmý. Nechtěl stále vládnout ve stínu velkého Stalina. Byl dokonce svolný k tomu, aby byly mnohé GULAGy zrušeny a řada vězňů propuštěna, což by mu mělo být přičteno k dobru. V této své snaze vystoupit ze Stalinova stínu si patrně příliš neuvědomoval, jak revoluční důsledky jeho projev bude mít. Mnozí delegáti z ostatních komunistických zemí pochopili destalinizaci jako impuls k demokratizaci svých zemí. To ale nebyl Chruščovův záměr. Když pak během roku 1956 došlo k pokusům o potrestání zločinů stalinismu a o přechod na pluralitní demokratický systém v Polsku a především v Maďarsku, neváhal proti demonstrantům poslat sovětské tanky.

Podobné střídání stráží zaznamenaly s několikaletým zpožděním také Spojené státy. Ke změně došlo až na počátku 60. let. V čele země totiž zatím stál stárnoucí republikánský prezident Dwight Eisenhower (prezidentem v letech 1953-1961). Byl reprezentantem staré doby, hrdinou vylodění v Normandii a vrchním velitelem spojeneckých sil během druhé světové války v Evropě. Jeho politika v podstatě navazovala na dřívější demokratickou agendu prezidenta Trumana. Striktně se držel strategie zadržování komunismu a čištění amerického veřejného života od skrytých komunistů a agentů Kremlu. Samozřejmě až do momentu, kdy se před McCarthyho komisi dostali někteří jeho přátelé z Pentagonu. V tuto chvíli Eisenhower celou akci zrušil a tažení proti kremelským agentům zastavil. V domácí politice zastával tradicionalistická a konzervativní stanoviska. Jeho hlavním úkolem bylo připravit zemi na případnou nukleární válku se Sovětským svazem. Jedním z významných počínů bylo dobudování dálniční sítě, která měla sloužit jednak pro rychlý přesun vojsk a také ke spěšné evakuaci měst v případě jaderného útoku. Válečná hysterie, která tehdy světu vládla, umožnila během jeho prezidentství enormní nárůst moci a vlivu tajných služeb a především vojensko-průmyslovému komplexu představovanému velkými zbrojařskými koncerny navázanými na státní zakázky. Eisenhower před jejich rostoucím vlivem veřejně varoval, ale sám proti němu nijak nezasáhl. Doba jeho vlády ovšem byla doprovázena také nebyvalým vzepětím americké ekonomiky, což lze mimo jiné dokladovat strmým růstem počtu a bohatství střední třídy. V roce 1961 ale Američané toužili po změně. Přicházející 60. léta byla dobou uvolněnosti a optimismu a stárnoucí konzervativní prezident se nemohl stát jejich symbolem.

Do prezidentského křesla usedl mladý, pohledný, ambiciózní a velice fotogenický John Fitzgerald Kennedy. Zdálo se, jako by také Spojené státy zažívaly období nového kurzu. Kennedy byl zcela odlišný od předchozích prezidentů. Volby vyhrál především díky své krásné manželce a chlapecké vizáži, kterou ovládl televizní debaty (první v historii amerických prezidentských voleb). Američané nutně potřebovali v čele státu viditelnou změnu, neboť tou dobou zažívali ve studené válce jednu porážku za druhou. Nejprve to byla Chruščovova ambiciózní strategie předechnání západu, následně sovětská dominance v nově se rozvíjejícím vesmírném programu. V roce 1957 vyslali sověti do vesmíru Sputnik, roku 1961 dokonce prvního člověka (Jurij Gagarin). Chruščov dokázal všechny tyto úspěchy přetavit v propagandistická tvrzení, že Sovětský svaz již Ameriku dohání a v kosmickém programu ji dokonce předešel. A protože nikdo nepochyboval, že závody v dobývání kosmu jsou ve skutečnosti závody ve zbrojení, vyzívala tato sovětská prvenství velice znepokojivě. Kennedy využil sovětských úspěchů ve svůj prospěch a přesvědčil Ameriku, že je prakticky ve všem pozadu a jen on dokáže nastartovat obrat vedoucí k opětovné americké dominanci ve všech sférách, tedy i ve zbrojení a dobývání vesmíru. Jeho ambiciózní plán dostat do konce desetiletí člověka na Měsíc byla přesně ta vize, kterou Ameriky potřebovala. Toto nové kolo sovětsko-amerického soupeření doplněné o skutečnost, že Chruščov považoval Kennedyho jen za kluka z plakátu, který je spíše sexuálním symbolem obletovaným novináři a ženami, nežli skutečně silným vůdcem, přivedly záhy svět do víru největší jaderné krize, jaké během celé studené války čelil.

Karibská raketová krize, která eskalovala na podzim roku 1962, byla skutečně nejvážnější krizí, jakou svět v období studené války zažil. Odborníci se dodnes shodují na tom, že pomyslná minutová ručička na hodinách odtikávajících konec světa, byla jen jednu nebo dvě vteřiny před půlnocí. Ministr obrany

Kennedyho vlády, Robert McNamara, později vzpomínal, jak v oněch kritických říjnových dnech každý večer vyhlížel západ slunce z trávníku před Bílým domem a přemýšlel, zda ještě někdy uvidí jeho východ. První kapitoly tohoto dramatu se ale začaly psát o několik let dříve.

V roce 1959 provedla skupina povstalců vedená mladým a ambiciózním advokátem Fidelem Castrem státní převrat na Kubě. Kuba do té doby patřila do americké zájmové sféry, na ostrově investovala řada amerických korporací a i dosavadní prezident Fulgencio Batista byl silně proamericky orientován. Právě proti Batistově autokratické vládě a vlivu amerických korporací proběhlo povstání, které vedli silně levicově orientovaní intelektuálové v čele s Che Guevarou a Fidelem Castrem. Původně byli spíše trockistického než ryze marxistického zaměření. Nacházeli masovou podporu u chudého venkovského obyvatelstva, které žilo ve velice nuzných poměrech. Ihned po převzetí moci zahájil Castro rozsáhlý program socializace země. Byly stanoveny minimální mzdy, maximální ceny potravin a na zahraniční podniky byly uvaleny drakonické daně.

Reakce Spojených států na sebe nenechala dlouho čekat. Američané uvalili na Kubu nejprve obchodní embargo, což bylo zničující, neboť Kuba neměla prakticky jiného odběratele svých plantážních komodit (fungovala doslova jako cukřenka Spojených států). Castro v odvetném opatření znárodnil všechny podniky patřící americkým společnostem a začal se ekonomicky orientovat na spolupráci se Sovětským svazem. O té původně příliš neuvažoval, ale nediplomatické kroky Spojených států jej bohužel vehnaly do náruče Chruščova. Sověti poskytli Kubě nejen odbytu pro její zboží, ale také masivní finanční pomoc. Američané přitvrdili snahou Castrův režim přímo svrhnout. Tehdy ale nebylo možné bez jakékoliv záminky provést na Kubu přímou invazi. Za podpory CIA tak byly zorganizovány ozbrojené síly složené z kubánských emigrantů žijících v USA, které se vylodily na Kubě v zátocě Sviní. Tato americká invaze ale byla kubánskou armádou smetena a stala se doslova symbolem neúspěšně provedené vojenské operace. Fidel Castro nepochyboval, že tento americký pokus o jeho svržení není zdaleka posledním. Stupňující se vzájemná agresivita ve vztazích mezi Spojenými státy a Kubou se zvrhla do sebevražedné spirály, ze které již nebylo možné vycouvat.

Na počátku roku 1962 prý stál Chruščov se svými spolupracovníky na plážích poloostrova Krym a znepokojeně vzhlížel na jih k tureckému pobřeží, kde právě Američané rozmísťovali své strategické nukleární zbraně namířené na Sovětský svaz. Chruščov nutně potřeboval na tento americký krok odpovědět. Již delší dobu čelil výtkám některých komunistických vůdců (například z Číny), že je ve vztahu k imperialistickému západu slabý a servilní. Potřeboval udělat gesto, kterým by všechny kritiky umlčel. Souběžně s tím došla z Havany Castrova žádost, kterou prosil sověty o větší míru ochrany před případnou další americkou invazí. A tak se zrodil plán Anadir, tedy rozmístění sovětských jaderných střel na Kubu. Během jara a léta 1962 zahájili Kubánci budování raketových základen a sověti pomalý přesun svých jaderných raket na ostrov. Vše se mělo odehrát v tichosti. Chruščov nepotřeboval podobnou blamáž, které byl vystaven v předchozím roce, kdy východoněmecká vláda vedená Walterem Ulbrichem začala budovat zeď kolem Západního Berlína.

Ulbricht musel řešit alarmující snižování počtu obyvatel komunistického Německa, odkud lidé po desetitisících prchali na západ. Vstupní branou byl právě Západní Berlín. Chruščov, který celou akci podcenil a nechal Němce provést ji v jejich režii, teď čelil mezinárodnímu skandálu, kdy byla Berlínská zeď přirovnávána ke zdem v koncentračních táborech. Proto chtěl celou akci provést v utajení a seznámit s ní Američany až momentě, kdy budou rakety instalovány a zaměřeny na města ve Spojených státech.

Američané ale prováděli pravidelný monitoring nad Kubou a jejich špionážní letadlo U2 nafotilo 16. října 1962 rozestavěné jaderné základny a několik uskladněných jaderných střel. Prezident Kennedy se rozhodl tuto informaci zveřejnit a v přímém televizním vystoupení pohrozil sovětskému vůdci, že porušuje globální rovnováhu sil, když se snaží se svým jaderným arzenálem proniknout na západní polokouli a přímo ohrozit bezpečnost Spojených států. V reakci na to zahájili Američané 24. října neomezenou námořní a vzdušnou blokádu Kuby. Ostrov byl obklíčen americkou flotilou a vzdušný prostor křižovaly stíhačky a bombardéry s nukleárními hlavicemi na palubě. Sovětské lodi, které tehdy mířily ke kubánskému pobřeží, se zastavily na dohled americké flotily. Čekalo se, kdo dá jako první povel k útoku nebo kdo se jako první dopustí chyby.

Celou situaci komplikovalo také nešťastné sestřelení amerického hlídkového letounu nad Kubou, jehož pilot následně zahynul. Generálové Pentagonu tehdy prezidenta přemlouvali k preventivnímu útoku na Kubu. Kennedy dal místo toho Chruščovovi 48 hodinové ultimátum na stažení sovětské flotily z Karibiku a jaderných raket z Kuby. V takovém případě byl ochoten stáhnout americké rakety z Turecka a Itálie. 28. října Chruščov s americkými požadavky souhlasil, Kuba byla v šoku a zbytek světa si oddechl. Fidel Castro se netajil rozčarováním a vyjadřoval se v tom smyslu, že být to na něm, klidně by jaderné rakety na Spojené státy odpálil. Řídil se stejnou logikou, jako čínský vůdce Mao Ce-tung, který se jednou vyjádřil v tom smyslu, že by mu vůbec nevadilo, kdyby během jaderné války zahynula polovina lidstva. Stačilo by mu vědomí, že ta zbývající polovina bude žít v komunismu.

Na celé krizi bylo nejvíce znepokojující, jak rychle se rozhořela a svět se během pouhých několik málo dní dostal z fáze studené války do fáze horké ne-li otevřené. V situaci, kdy obě velmoci již disponovaly dostatečným množstvím nukleárních zbraní na ponorkách, v podzemních silech a pravidelně hlídkujících bombardérech, byl tento incident nesrovnatelně nebezpečnější, než podobné nedorozumění během Korejské války o deset let dříve. Za účast v této krizi nakonec zaplatili oba státníci, kteří stáli u jejího zrodu i vyřešení. O rok později byl za dodnes zcela nevyjasněných okolností zastřelen prezident Kennedy. V roce 1964 byl během kremelského převratu odvolán ze svých funkcí Chruščov. Soudruzi jej považovali za nebezpečného avanturistu, který svými výstřelky destabilizoval sovětské vedení, hospodářství a nakonec přivedl svět na pokraj jaderného armageddonu.

Vietnamská válka a brežněvovský neostalinismus (konec 60. let)

Období 60. let je považováno za jednu z nejkritičtějších period studené války. Není to jen kvůli Karibské krizi, která stála na počátku desetiletí. Během tohoto desetiletí totiž enormně vzrostly bojové arzenály obou velmocí a především se mnohonásobně modernizovaly jejich telekomunikační, navigační a taktické možnosti. Vrcholící závody ve zbrojení byly navíc doprovázeny pravidelnými jadernými testy nových zbraní. Soupeření Sovětského svazu a Spojených států tehdejší doby se zhmotnilo v závodech v dobývání vesmíru, reprezentované ve Spojených státech programem Apollo. Militarizace studené války sebou nesla nejen zostřující se rétoriku na obou stranách Atlantiku, ale také utužení komunistického režimu v Sovětském svazu a vietnamské vojenské dobrodružství Spojených států. Teprve na konci desetiletí obě velmoci vysílené ekonomicky i ideologicky začaly hledat cestu k lepšímu soužití a koexistenci. Klíčovými událostmi této dekády jsou bezesporu válka ve Vietnamu a přechod Sovětského svazu od chruščovismu k brežněvismu.

Abychom pochopili příčiny a fatální následky vietnamské války, je potřeba podívat se alespoň stručně na dějiny tohoto regionu v období po skončení druhé světové války. Vietnam byl kdysi součástí francouzské kolonie v Indočíně, kterou během druhé světové války okupovala japonská armáda. Po porážce Japonska převzala nad zemí kontrolu vietnamská komunistická strana vedená Ho či Minem. Francouzi, kteří ani na moment neuvažovali, že by se této své kolonie vzdali, zahájili postupné obsazování Indočíny se souhlasem mezinárodního společenství. Narazili ovšem na tvrdý odpor vietnamské komunistické partyzánské armády Viet Minh, která považovala francouzské vojáky za stejně nepřátelské okupanty, jako před tím Japonce. Viet Minhu se podařilo na svou stranu získat také většinu prostých vietnamských venkovanů. Ti byli velice citliví především na skutečnost, že ve francouzské cizinecké legii, která v Indočíně bojovala, bylo nemálo japonských a německých jednotek, které byly sestaveny z někdejších vojáků fašistické Osy. Tyto jednotky navíc vynikaly velkou brutalitou a krutostí. Zaznamenány byly velice nestandardní metody jako mučení nebo upalování během výslechů zajatců Viet Minhu. Válka, která probíhala v letech 1945-1954 nakonec skončila francouzskou porážkou, kterou země uznala na ženevských mírových jednáních.

Celá Francouzská Indočína měla získat nezávislost. Vznikly tak Laos a Kambodža a dva vietnamské státy. Samotný Vietnam byl totiž rozdělen podél 17. rovnoběžky na komunistický sever pod vedením Ho Či Mina a prozápadně orientovaný jih v čele s Bao Daiem. V zásadě lze říci, že se zde opakovala situace známá z Korejského poloostrova. Oba vůdci se netajili snahou sjednotit Vietnam pod svou nadvládou. Ho Či Min se

ale nedopustil chyby, kterou udělal v roce 1950 severokorejský Kim Ir-sen. Tedy nevstoupil do otevřené vojenské intervence vůči Jižnímu Vietnamu. Za podpory Sovětského svazu a Číny sice na severu vybudoval silnou a dobře vyzbrojenou armádu, ale rozhodl se dát přednost partyzánské válce. A tak začal na jih vysílat své agenty, kteří vycvičili a vyzbrojili tamní jihovietnamskou partyzánskou armádu Vietkong. Ta zahájila na jihu sérii diverzních akcí s cílem připravit půdu pro budoucí invazi armády komunistického Severního Vietnamu. K infiltraci na jih využívali severovietnamci takzvanou Ho Či Minovu stezku – sérii tajných cest vedoucích horami a tropickou džunglí, o kterých věděli jen oni. Na jih tudy proudily zbraně, proviant a také sovětští poradci a agenti.

Situaci v jihovýchodní Asii sledovaly s velkým znepokojením především Spojené státy. Prezident Kennedy zahájil již roku 1963 tichou a neoficiální spolupráci s jihovietnamskou vládou v hlavní městě Saigonu. Američané nechtěli do tohoto konfliktu vstupovat přímo, a tak posílali jen své poradce, agenty CIA a finanční podporu. Po Kennedyho smrti roku 1963 se vlády ve Spojených státech ujal viceprezident Lyndon B. Johnson. Právě jeho vláda je spojená s eskalací celého konfliktu. Johnson rozhodl o vyslání amerických válečných lodí k vietnamskému pobřeží. Měly tu mít ryze hlídkovou a monitorovací funkci. Zároveň byl ale neustále pod palbou svých vojenských poradců, kteří požadovali větší angažovanost v této části světa. Zdůrazňovali, že ponechání vietnamského konfliktu svému osudu povede k vítězství Vietkongu, který byl již tehdy mezi obyvateli Jižního Vietnamu velice populární. Rozšíření komunismu na celý Vietnam by pak vedlo k dominovému efektu, kdy se komunisté zcela chopí moci také v okolních zemích. Následně by se celá Jihovýchodní Asie dostala do sféry vlivu komunistické Číny. Této strategické hrozbě mělo být zabráněno zadržením vietnamských komunistů na severu a ochrana prozápadního režimu na jihu. Tolik k motivům, se kterými Američané zaměřili svou pozornost na tento region. Pravdou je, že se americká vláda nijak nesnažila seznámit s těmito svými geostrategickými úvahami veřejnost ve Spojených státech. Což později vedlo k tomu, že většina Američanů vůbec nechápala, proč musí do této neznámé tropické země jít a umírat.

V červenci 1964 se americké angažmá změnilo z utajeně podpůrného v otevřeně intervenční. V Tonkinském zálivu u vietnamského pobřeží byla totiž jedna z amerických válečných lodí napadena několika severovietnamskými torpédoorbci. Tento incident (Tonkinský incident) byl impulsem k vyslání prvních amerických jednotek do Jižního Vietnamu. Vláda v Saigonu tento krok vítala, protože pacifikace Vietkongu byla nad její síly. Zároveň začalo americké letectvo bombardovat strategické cíle v Severním Vietnamu. Ho Či Minova vláda se rozhodla dobýt Jižní Vietnam dříve, než bude plný amerických vojáků a zahájila útok za podpory Vietkongu a části místního jihovietnamského obyvatelstva. Útok začal na počátku roku 1965 a vyprovokoval Spojené státy k vyslání masivního vojenského kontingentu do Jižního Vietnamu, který byl tou dobou již z poloviny pod kontrolou severovietnamské armády. V následujících dvou letech se Američané se střídavými úspěchy snažili dobýt zpět celý Jižní Vietnam. Situaci jim ztěžovala jedna obrovská podpora venkovského obyvatelstva směrem k partyzánům Vietkongu, dále neschopnost přerušit zásobovací trasu – Ho Či Minovu stezku v horách. Hlavním problémem Američanů byl ale náročný terén tropické džungle a horských masívů. Mnozí vojáci hovořili o Vietnamu jako o „zeleném pekle“. Na toto prostředí a také na boj s neviditelným nepřítelem v podobě venkovských partyzánů nebyla americká armáda připravena. I přesto, že Pentagon stále hovořil o obrovských ztrátách na straně komunistů, když roku 1968 rozpoutal Severní Vietnam masivní vojenskou ofenzivu (ofenziva Tet), bylo jasné, že jeho síly nejsou ani zdaleka poraženy.

Situaci Američanů však komplikoval zejména vzrůstající protiválečný odpor veřejnosti v samotných Spojených státech. Během 60. let se v Americe silně rozšířilo protivládní pacifistické hnutí mládeže, které eskalovalo na konci desetiletí v podobě hnutí hippies. Přestože požadavky této nové vlny nebyly výhradně jen proti vietnamské válce, byla její eskalace jedním z hnacích motorů kritického postoje mládeže vůči americké vládě. Prezident Johnson se v jejich očích stal vrahem nevinných vietnamských civilistů i tisíců mladých amerických odvedenců, kteří se domů vraceli v zinkových rakvích. Příčinu ale nelze hledat jen v hnutí hippies. Také řadové Američané vnímali stále kritičtěji konflikt, u něhož nechápali ani smysl ani konečný cíl. K rostoucí masovosti protiválečných demonstrací přispěl také fakt, že vietnamská válka byla první konflikt, který byl plně monitorován válečnými zpravodaji. Ti se dostávali se svými fotoaparáty a

kamerami až do ohnisek střetnutí. Američané tak mohli válku sledovat doslova v přímém přenosu na svých televizorech. Zaznamenány byly nejen standardní bojové operace, ale také kroky, které byly na hranici genocidy. Pro porážku Vietkongu totiž americká armáda používala i nestandardních metod jako bylo vypalování celých vesnic napalmem či práškování džungle jedovatými, karcinogenními a teratogenními pesticidy (například slavný Agent Orange). Nejen americký daňový poplatník zapochyboval o efektivnosti vynakládaných prostředků tváří v tvář fotografiím hořících vietnamských dětí prchajících před americkými mariňáky. V neposlední řadě představovala vietnamská válka také značnou zátěž pro americký státní rozpočet. V době vrcholící americké účasti (rok 1969) vynakládaly Spojené státy na tento konflikt takřka tolik prostředků, kolik tvořily náklady na vedení druhé světové války. Ve Vietnamu bylo umístěno 550 000 amerických vojáků (což byla většina jejich tehdejších volných ozbrojených sil). Vietnamská válka tak pro Američany představovala druhé největší a nejnákladnější válečné angažmá v celém 20. století.

Nový americký prezident Richard Nixon vyhrál v roce 1969 volby s jasným programem. Stažení vojsk z Vietnamu a přenechání iniciativy jihovietnamské armádě (takzvaná vietnamizace války). Od roku 1970 tak začalo postupné omezování americké vojenské účasti v konfliktu a předávání válečných operací vládě v Saigonu. Jednání v tomto duchu vedl především americký ministr zahraničí Henry Kissinger. Po třech letech zůstávalo ve Vietnamu již jen několik desítek tisíc Američanů. Souběžně s tím probíhala mírová jednání mezi všemi válčícími stranami, která vyvrcholila podepsáním Pařížských mírových dohod roku 1973. Jejich součástí bylo také stažení zbytku amerických sil a ukončení války mezi Severním a Jižním Vietnamem. Všem zúčastněným bylo ale jasné, že komunisté budou dohodu ignorovat a následně na nechráněný jih zaútočí. To se také stalo a do konce roku 1975 dobyli Ho Či Minovi vojáci celý Jižní Vietnam. Pomyslnou tečkou pak byl pád Saigonu a sjednocení země pod komunistickou nadvládou. Výsledkem bylo také rozšíření komunismu do všech okolních zemí, jak před tím varovali američtí poradci na počátku konfliktu. Zvláště brutální pak byla komunistická vláda Rudých Khmerů v Kambodži. Během své vlády v 70. letech dokázali díky uplatňování maoistických myšlenek agrárního komunismu vyhladit takřka třetinu populace státu (o maoismu je podrobněji pojednáno v kapitole Dekolonizace a hnutí zemí třetího světa).

Pro Ameriku byl odchod z Vietnamu hořkou porážkou. Největší světová velmoc musela ustoupit před primitivně vyzbrojenými partyzány z džungle a byla v podstatě poražena vojáky jednoho z nejchudších států planety. Souběžně s ukončením vietnamské války se navíc objevily i závažné ekonomické problémy, které uvrhly Ameriku do hluboké recese trvající až do 80. let. Vietnam tak pomyslně ukončil dvě dekády poválečného rozvoje a prosperity nejen Spojených států, ale celého na ně navázaného západu. Všechny tyto fenomény srazily americké sebevědomí a snahu zasahovat v globálním měřítku až na samotné dno. Následující léta se pak Spojené státy v podstatě stáhly z výsluní globální angažovanosti a hledaly jiné, méně nákladné a kontroverzní cesty s uplatňování svého vlivu.

V době vrcholící Vietnamské války procházel hlubokou proměnou také Sovětský svaz. Vedení komunistické supervelmoci převzala skupina pragmatických a konzervativních nomenklaturních funkcionářů v čele s novým vůdcem Leonidem Iljičem Brežněvem. V roce 1964 byl během tichého palácového převratu odsunut a penzionován symbol předešlých let – Nikita Chruščov. Vedení strany mu mimo jiné vytýkalo silný avanturismus a nepředvídatelnost. Jinými slovy to znamenalo, že sovětský vůdce se choval jako neřízená střela, vyvolával konflikty a odvolával z funkcí staré zasloužilé funkcionáře. Jeho kádrová politiky byla pro konzervativní stalinisty v Ústředním výboru zdrojem obav o své funkce. Hřebíčkem do Chruščovovy rakve byla bezesporu Karibská krize. I přes všechnu kritiku, která se na jeho hlavu snášela, je třeba uznat, že to byl právě on, kdo zahájil éru destalinizace a jistého uvolnění poměrů v zemi. Vše v celku přesně vystihuje jeho výrok: „Obviňujete mě za to, že jsem polevil v politice třídního boje. Ale právě díky tomu mě dnes můžete odvolat. Kdyby se o něco takového pokusil kdokoliv z vás v době vlády Stalina, nezbyl by z něj ani mastný flek.“

Leonid Iljič Brežněv, nový generální tajemník strany, byl konzervativní ideolog, který kromě politických marxisticko-leninských hesel nerozuměl takřka ničemu. Na rozdíl od Chruščova však svou omezenost nedával okázale najevo, ale maskoval ji za kamenný výraz neomezeného a sebevědomého diktátora. Ve skutečnosti

to byli jeho spolupracovníci, kteří mu celou vládní agendu připravovali. Jeho vláda ukončila období chruščovovských sociálních experimentů, opustila jakékoliv vize rozvoje a směřování do budoucna a striktně se držela jen ideologických marxistických pouček. Proto hovoříme v tomto období o jisté formě neostalinismu. Jediným politickým programem byla stabilita kádru. Tedy konec překotným Chruščovovým reformám, personálním škatulatům a mezinárodním krizím. Jediné, co zůstalo, byly veřejné proměny atomových zbraní před Kremlem. Na místo toho měla v zemi nastat stabilizace až na úroveň mrtvolného zabetonování systému. Všechny sféry života se v podstatě přestaly vyvíjet a měnit. Šlo jako o oblast kultury, ekonomiky, sociálních programů tak i personálního vedení. Vysoké funkce se nadále rozdávaly jen za zásluhy a v podstatě na doživotí. Symbolem tohoto zkostnatělého systému byl i samotný Brežněv, který ve vrcholné funkci vydržel až do své smrti v roce 1982. Stejně stability kádru se podařilo dosáhnout i v celém Ústředním výboru strany, kde v době Brežněvovy smrti zasedali jen zasloužilí starci ve věku okolo 70 let. Tato gerontokracie v podstatě symbolizovala celou Brežněvovu éru.

Stejně, jako v domácí politice, snažil Brežněv se i v zahraničních otázkách nastavit politiku pragmatické spolupráce s kapitalistickým západem. Bylo to právě v době, kdy se Spojené státy a s nimi i celý kapitalistický západ vzpamatovávaly z trapného vietnamského extempore a z hospodářské recese, která byla ještě podtržena globálním ropným šokem (podrobněji o tomto problému v kapitole Hospodářské dějin poválečného období). Na pořad dne se tak dostala politika vzájemného usmiřování, tolerance sfér vilu a koexistence, nazývaná détente. Sovětský svaz se snažil zachovat si vládu ve svém východoevropském bloku a rozšiřovat ji v rozvojových zemích třetího světa. Jinak ale ustaly nekonečné konfrontace s kapitalistickým západem s výjimkou plamenných řečnických cvičení na půdě OSN.

Důkazem jisté normalizace vztahů mezi západem a východem byla reakce na vojenský zásah v Československu v roce 1968. Po tvrdém potlačení Pražského jara bylo jasné, že Sovětský svaz musí nově deklarovat své dominantní postavení v této části Evropy (podrobněji v kapitole Pražské jaro a období normalizace). Brežněvovské vedení na tento nepříjemný exces reagovalo vydáním „Brežněvovy doktríny“, která stanovovala, že ohrožení socialismu v jakékoliv zemi východního bloku je ohrožením stability celého sovětského tábora a bude řešeno přímo Sovětským svazem. Této doktríně se také někdy přezdívá „doktrína omezení suverenity“ a veřejně deklarovala to, co bylo stejně po celé předchozí období zřejmým faktem. Totiž, že východoevropské země jsou v podstatě jen sovětskými koloniemi. Na celé události není zarážející fakt, že takováto hanebná deklarace mohla být veřejně vydána, ale skutečnost, že nebyla nijak zásadně kritizována Spojenými státy na mezinárodní scéně. Dokonce nevedla ani ke zhoršení vztahů obou velmocí. Právě naopak. Ty se začaly vyvíjet zcela opačným směrem. Američané zkrátka potřebovali navázat se Sovětským svazem partnerské (nikoliv přátelské) vztahy a na sovětské straně byla tato potřeba identická.

Politika détente (70. léta)

Období détente v mezinárodní politice je v užším pojetí modelem vzájemné koexistence Sovětského svazu se Spojenými státy, jejich vzájemné tolerance a omezené spolupráce. Šlo o politiku uplatňovanou americkou a sovětskou vládou v 70. letech. Tato dekáda tak představuje nejkldnější a nejméně rizikové období studené války. Také ručičky pomyslných hodin posledního soudu se v tomto období nejvíce odklonily od půlnoci. V širším slova smyslu to byla jakákoliv snaha o zahlazení diplomatických sporů mezi znepřátelenými zeměmi během celé studené války. Zde je třeba uvést jako příklad politiku francouzského prezidenta Charlese de Gaulla ve snaze zlepšit vztahy Francie se Sovětským svazem v rámci politiky „všech azimutů“. Dalším příkladem může být „ostpolitik“ západoněmeckého kancléře Willyho Brandta. Celé toto období je charakterizováno vychladnutím studenovělečného konfliktu a narovnáváním diplomatických a územních sporů, které přetrvávaly jako nedořešené dědictví druhé světové války v Evropě.

Příčiny uvolnění napětí byly ryze pragmatické. Na straně sovětů byly dány snahou brežněvovského vedení vnést do mezinárodních vztahů stabilitu, mír a zamezit nečekaným excesům typu Karibské krize. Sověti navíc viděli v kapitalistickém západu nejen ideologického rivala a nepřítele, ale také případný zdroj finanční

pomoci a partnera pro jejich ekonomické i fyzické přežití. Jedním z momentů, které politiku détente nastartovaly, byla ropná krize na počátku 70. let a celkový hospodářský propad kapitalistického západu. (podrobněji v kapitole Hospodářské dějiny poválečného období). Hospodářské problémy západních zemí dávaly Sovětskému svazu naději na obchodní spolupráci a posílení vlastní skomírající ekonomiky.

Spojené státy hledaly po vietnamském fiasku a nastupující hospodářské recesi jakékoliv cesty, jak omezit mamutí zbrojení, které začínalo být nad jejich reálné finanční možnosti. Byli hlavními iniciátory celého usmiřování. Klíčovou postavou a tvůrcem politiky détente byl Henry Kissinger, snad nejvýznamnější americký diplomat druhé poloviny studené války. V letech 1973-1977 zastával post ministra zahraničí ve vládách prezidentů Richarda Nixona a Geralda Forda. V dalších letech působil jako šedá eminence americké zahraniční politiky ve funkci poradce Bílého domu pro zahraniční záležitosti. Kissinger zahájil politiku détente nikoliv diplomatickým sblížením se Sovětským svazem, jak by se dalo čekat, ale s maoistickou Čínou. Byl to velice pragmatický krok, neboť Čína byla tehdy hlavním oponentem a rivalem Sovětského svazu. Také celý komunistický tábor se rozpadl na sovětské a čínské satelity. Čínský model komunismu (maoismus) tehdy například aplikovaly takřka všechny komunistické země východní Asie. Zlepšování vztahů s Čínou, bylo zahájeno překvapivým pozváním amerického tým hráčů ve stolním tenise do Pekingu v roce 1971 (pingpongová diplomacie), následně proběhla jednání s čínskými komunisty. Celý proces vyvrcholil o rok později osobní návštěvou prezidenta Nixona v Číně a jeho setkáním s Mao Ce-tungem. Spojené státy nejen že zrušily embargo na obchod s komunistickou Čínou, ale navázaly s ní těsnější obchodní vazby, které se pak úspěšně rozvíjely až do dnešní podoby. Kissinger mimo jiné doufal, že tato hozená rukavice Američanům zajistí lepší vyjednávací pozice pro komunikaci se sovětským vedením.

Jednání se Sovětským svazem se týkala především omezení závodů ve zbrojení a zmírnění rizika jaderné války. Výsledkem tohoto úsilí pak byly smlouvy SALT (strategic arms limitation talks – dohody o omezení jaderných zbraní). Smlouvy byly podepsány roku 1972 v Moskvě za účasti Richarda Nixona a Leonida Brežněva. Obě velmoci se v nich mimo jiné zavázaly omezit počty mezikontinentálních jaderných raket a především dále nevyvíjet antibalistické raketové obranné systémy. Tento druhý bod byl jedním z nejvýznamnějších kroků. V podstatě znemožňoval vývoj jakéhokoliv systému, který by dokázal jednu nebo druhou zemi uchránit před jaderným útokem. V diplomatickém žargonu vešla tato strategie ve známost jako „politika otevřeného nebe“. Zdánlivá nelogičnost tohoto kroku dávala hluboký smysl. Celý křehký mírový stav během studené války stál na rovnováze sil obou velmocí a také záruce vzájemné záhuby, jak bylo vysvětleno výše. V případě, že by některá ze zúčastněných stran dokázala vyvinout funkční obranný protiraketový deštník, který by rozprostřela nad svým územím, mohla by se cítit nezranitelná. Její představitelé by pak snáze podlehli pokušení zaútočit na nepřítel s vědomím, že jeho odvetnou salvu dokáží odrazit. Takto byly obě velmoci vydány na pospas případnému protiútokem. Jakkoliv zní tato strategie šíleně, v podmínkách détente byla brána zcela seriózně. Stoupenci této strategie chválili Nixona, neboť ukončil závody ve zbrojení a zvýšil bezpečnost v globálním měřítku. Kritici mu vytýkali, že celý systém v podstatě zabetonoval a akceptoval studenou válku jako trvalý stav v mezinárodních vztazích. Teprve až nástup administrativy prezidenta Reagana v 80. letech tuto smlouvu pohřbil, jak bude uvedeno níže.

V rámci širšího pojetí politiky détente došlo k těsnější spolupráci mezi kapitalistickými a komunistickými zeměmi i na evropském kontinentě. Tuto cestu již v předchozí dekádě vydláždil francouzský prezident Charles de Gaulle. Je nezbytné alespoň stručně zmapovat jeho působení, neboť představoval snad nejvýraznější osobu celé poválečné Evropy. Tento francouzský národní hrdina si dal po válce za cíl nejen obnovit význam své země, ale dosáhnout její co největší nezávislosti. To bylo obtížné v situaci, kdy se Evropa fakticky stala válečnou kořistí, kterou si mezi sebe rozdělili Sovětský svaz a Spojené státy. Když se mu na konci 40. let nepodařilo prosadit v zemi silný prezidentský systém, odešel do ústraní a nechal čtvrtou francouzskou republiku (vytvořenou v roce 1945), aby se utápěla ve vnitřních konfliktech a zabředla do koloniálních válek v Indočíně a Alžírsku. Situace ve Francii se díky tomu na konci 50. let dostala doslova na pokraj občanské války, kdy se někteří důstojníci v Alžírsku vzbouřili proti slabé vládě čtvrté republiky v Paříži. K záchraně země před celkovým chaosem byl opět povolán nejslavnější ze všech Francouzů –

generál De Gaulle. Po svém triumfálním návratu v roce 1958 vytvořil současnou pátou republiku s dominantní rolí prezidenta v čele. Jeho styl vlády začal být později označován jako gaullismus.

De Gaulle drasticky ukončil francouzská koloniální dobrodružství a rozhodl se přebudovat zemi v silného hráče na mezinárodní šachovnici. Těmito kroky si doma znepřátelil nemálo zastánců koloniálních válek. Mnozí důstojníci francouzské armády dokonce zosnovali proti prezidentovi spiknutí a několikrát se jej pokusili zabít. De Gaulle se však těšil obrovské oblibě mezi francouzskou veřejností. Stejně silnou pozici, jakou si vybudoval doma, chtěl pro Francii i na mezinárodní scéně. Citovat lze jeho slavný výrok: „Francie bude veliká, nebo nebude vůbec“. Cílem bylo zajistit zemi relativní nezávislost na americkém partneru. V roce 1960 byl proveden první test francouzské jaderné zbraně, čímž byla demonstrována účast země v jaderném klubu vyvolených. V následujících letech prezident nejprve omezil a nakonec roku 1966 zcela ukončil vojenskou účast ve strukturách NATO. Francie měla být nadále jen přidruženou zemí, účastnit se společných konzultací, ale nepodléhat americkému velení. Nadále se měla orientovat na spolupráci se všemi relevantními partnery bez rozdílu. De Gaulle se tím fakticky vzbouřil proti bipolárnímu dělení světa na americké a sovětské spojence, kteří s druhou stranou nemluví. Tato jeho strategie byla označována jako „politika všech azimutů“ a v jejím rámci navázala Francie silnější diplomatické a obchodní vazby s mnohými socialistickými zeměmi a nakonec i s Čínou a se Sovětským svazem. I když byl za tyto kroky prezident mohutně kritizován, faktem je, že za jeho vlády byla Francie jedinou skutečně nezávislou a suverénní zemí na evropském kontinentě tím, že nebyla zcela svázána ani s jedou ze dvou supervelmocí. De Gaulle navíc svými vstřícnými kroky vůči Sovětskému svazu v podstatě předznamenal pozdější politiku détente.

Během 70. let došlo k celkovému uklidnění poměrů v Evropě. Byly dořešeny a odsouhlaseny mnohé posuny a změny hranic z roku 1945, které byly mnohde stále předmětem napětí mezi jednotlivými státy. Jedním z iniciátorů této evropské détente byl západoněmecký kancléř Willy Brandt. Nebylo náhodou, že se iniciativy ujal právě představitel jednoho ze dvou německých států. Jestli v Evropě existoval příklad neuralgického bodu a symbolu nedořešených poválečných poměrů, byly to právě oba německé státy. Jejich překotný a nekoordinovaný vznik na konci 40. let zapříčinil nepřátelství obou zemí (o tomto podrobněji v kapitole Studená válka). I když mezi nimi již od roku 1955 existovaly diplomatické styky, jejich vztah byl stále vyostřený. Východoněmecká vláda neustále označovala Spolkovou republiku za militarizovaný americký protektorát, vláda Spolkové republiky komunistické Německo neuznávala vůbec. Ke zlepšení vztahů došlo roku 1970 díky již zmíněné iniciativě západoněmeckého kancléře Brandta. On a jeho lidé vedli komplikovaná jednání s Berlínem i Moskvou. Jejich výsledkem byla série dohod z let 1970 - 1972, kterými se oba německé státy usmířily. Vzájemně se uznaly a akceptovaly také poválečné posuny německých hranic. Vyřešena byla i sporná otázka Západního Berlína. Východní Němci uznali jeho status západoněmecké enklávy a zavázali se neblokovat pozemní spojení se Spolkovou republikou. Podobnou dohodu uzavřela západoněmecká vláda také s Polskem. Němci souhlasili s hranicí, která byla po válce vytýčena na Odře a Nise, Poláci se zřekli válečných náhrad. Také s Československem uzavřela západoněmecká vláda roku 1973 smlouvu, která měla definitivně vyřešit sporné otázky kolem Mnichovské dohody, odsunu sudetských Němců a nedotknutelnosti společných hranic. Celá tato série jednání byla souhrnně označována jako „ostpolitik“. Za tyto své kroky byl Willy Brandt masivně kritizován jednak konzervativní opozicí, jednak některými členy své vlastní sociálně demokratické strany. Za svou činnost však nakonec obdržel Nobelovu cenu míru.

Vyvrcholením evropského détente pak byla bezesporu Helsinská mírová konference, která se uskutečnila roku 1975 na půdě neutrálního Finska. Tato událost měla vsutku historický význam, neboť se jednalo o první celoevropské setkání státních delegací kapitalistických i komunistických zemí. V podstatě šlo o skutečnou poválečnou mírovou konferenci, která se v roce 1945 připravovala, ale nikdy se neuskutečnila. Konference probíhala na etapy jako oddělená jednání jednotlivých zúčastněných stran od roku 1973 a navázala tak v podstatě na Brandtovu ostpolitik. Roku 1975 pak byl podepsán Závěrečný akt, v němž se všechny státy zavázaly dodržovat dohodnuté principy.

- 1) Dodržování evropské bezpečnosti. K tomuto účelu byla vytvořena Organizace bezpečnosti a spolupráce v Evropě (OBSE). Zároveň zde byla deklarována neměnnost poválečných hranic.
- 2) Spolupráce v oblasti kultury, vědy a ochrany životního prostředí.
- 3) Dodržování základních lidských práv ve všech signatářských zemích.

Právě třetí bod byl oním čertovým kopýtkem, které v následujících letech nadělalo nejednu vrásku představitelům komunistických zemí. Výměnou za uznání poválečných hranic podepsali akt, jehož celkového dopadu si patrně vůbec nebyli vědomi. V jejich zemích totiž většina deklarovaných lidských práv nebyla vůbec dodržována, nebo byla dodržována jen laxně. Pro komunistické funkcionáře ale nebyl problém podepsat cokoli. Nakonec i v Sovětském svazu měli v ústavě garantovanou parlamentní demokracii. Ovšem tím, že vlády východoevropských zemí Helsinskou dohodu podepsaly, zavázaly se na mezinárodním poli k dodržování těchto práv. Text závěrečného aktu, zejména jeho třetí část, se sice neobjevil v žádném komunistickém tisku, ale protirežimně naladěná hnutí v těchto zemích jej velice brzy měla k dispozici. Doposud mohl komunistický režim ve východní Evropě zcela beztrestně tyto osoby perzekuovat za porušování zákonů na ochranu republiky a režimu. Nyní to ale byli sami disidenti, kteří mohli veřejně obvinít totalitní vlády svých zemí z porušování mezinárodně závazných a podepsaných smluv. A také to činili.

Na konci 70. let se prakticky ve všech komunistických zemích etablovala poměrně silná a hlasitá disidentská hnutí, jejichž společným jmenovatelem byl boj za dodržování Helsinských úmluv. V Polsku to bylo hnutí Solidarita, první skutečně nezávislé odborové hnutí v sovětském bloku. Pro polskou vládu bylo velice svízelné jakkoliv se proti Solidaritě vymezit, neboť ji tvořili především dělníci, tedy opora komunistické moci. V Československu pak vznikla Charta 77, hnutí intelektuálů, umělců a vědců, povodně vyvolané odporem vůči postupu komunistických soudů proti nezávislým hudebníkům undergroundové skupiny Plastic peoples of the universe (detailněji je o tomto zmínka v kapitole Pražské jaro o období normalizace). Charta se však, na rozdíl od Solidarity, nikdy nestala masovým hnutím z části proto, že byla tvořena jen pražskou alternativní kulturní frontou. Československému režimu se jí podařilo zcela izolovat od masové veřejnosti. Další podobná hnutí bychom našli v řadě jiných zemí včetně samotného Sovětského svazu. Pro Sověty tak celé období détente znamenalo nejen obrovský diplomatický úspěch, ale mělo také hořkou pachutí.

Radikalizace studené války a její ukončení (80. léta)

V mrazivém lednovém počasí roku 1981 vstupoval do Bílého domu republikánský prezident Ronald Reagan. Vystřídal zde slabého a dosti nepopulárního demokrata Jimmyho Cartera, jehož vláda se na konci funkčního období potýkala s jedním nezdarem za druhým. Slábnoucí roli Spojených států ve světové politice podtrhovaly události, které se Americe vymykaly z rukou a na jejichž průběh neměla prakticky žádný vliv. Na jednu stranu Spojené státy sice dále pokračovaly v politice détente a podařilo se jim uzavřít novou sérii dohod se Sovětským svazem. Zároveň ale došlo k několika mezinárodním selháním, jako byla íránská islámská revoluce a především vpád Sovětského svazu do Afghánistánu roku 1979. Carterovi kritici poukazovali na skutečnost, že celá usmiřovací politika předchozí dekády jen posílila sebevědomí sovětů a odstavila Ameriku na druhou kolej. Jedním z nejhlasitějších kritiků politiky détente byl právě Reagan.

Někdejší slavný hollywoodský herec přicházel do Bílého domu s naprosto odlišným pojetím vlády. I přes svůj vysoký věk (bylo mu tehdy již 70 let) kraloval televizním debatám. Byl až neskutečně tvrdý ve svých výrocích a zastával zcela opačná stanoviska, než většina jeho předchůdců. Odmítal politickou korektnost vůči sovětům a zcela kategoricky zavrhoval snahu bavit se s nimi jako rovný s rovným. Měl radikálně odlišná stanoviska i u domácí agendy. Zastavil dosavadní byrokratizaci, regulaci a politiku vysokých daní a nahradil ji liberalismem volného trhu (podrobněji o Reaganově ekonomice v kapitole Hospodářské dějiny poválečného období). Především se ale rozhodl ukončit studenou válku. A to za jakoukoliv cenu. Tvrdil, že politika usmiřování se sověty je v principu špatná, neboť zabetonovala stávající stav bipolárního světa na věky.

Sovětský svaz nepovažoval za partnera k jednání, ale za „říši zla“, kterou je potřeba zničit a komunismus jakožto historickou anomálii vymýtit. Není divu, že jeho vláda je obdobím další eskalace mezinárodního napětí. Reagan rozpoutal nové kolo jaderného zbrojení a neváhal rozmístit jaderné střely Pershing na území Evropy i přes masové protesty tamní veřejnosti. Zahájil také (v rozporu s dohodami SALT) projekt protiraketového obranného systému. Prohlásil, že jeho cílem není vyvolat jadernou válku, ale vyvinout tak efektivní obranný systém, že se díky němu stanou jaderné zbraně nepoužitelné a v podstatě zbytečné. Tento projekt nazývaný Strategická obranná iniciativa (SDI) překřtili novináři na „Hvězdné války“ podle tehdy populární filmové sci-fi série. A i přes to, že se nikdy nepodařilo systém zrealizovat do funkční podoby, avizoval prezident jeho brzké spuštění.

Všechny tyto jeho kroky vedly k jedinému cíli. Vrátit Americe její sebevědomí, které po Vietnamu postrádala, vyprovokovat Sovětský svaz k novému kolu závodů ve zbrojení a v podstatě jej tím ekonomicky zničit. Jednou ze zbraní, kterou proti sovětům používal, byla cena ropy. Sověti celou předešlou dekádu silně profitovali z vysokých cen ropy, k jejichž nárůstu došlo díky ropnému šoku. Reagan zahájil éru přátelských vztahů s arabskými dynastiemi v blízkovýchodním regionu a s jejich pomocí se mu podařilo ceny této klíčové suroviny výrazně srazit. Saúdové a další vládnoucí rody Arabského poloostrova výměnou za tento krok obdrželi americkou ochranu před případným vměšováním Sovětského svazu, čehož se po invazi do Afghánistánu obávali. Co se týče této problémové středoasijské země, začala Reaganova vláda za pomoci CIA aktivně podporovat protisovětskou partyzánskou válku výcvikem a vyzbrojováním místních islamistických mudžahedínů.

Nová americká strategie eskalace studené války a všestranné angažovanosti ve světě probrala z letargie spící sovětské vedení. Pro tehdejší Ústřední výbor platily v zásadě tři charakteristiky. 1) naprostá zkosnatělost a neschopnost jakkoliv na americkou agresivní politiku reagovat jinak, než neúčinnou propagandou. 2) vzrůstající paranoia a panika z rostoucích amerických ambicí a agresivity. 3) extrémně vysoký věk jejich funkcionářů a jejich časté střídání v čele státu z důvodu úmrtí. Nejprve v roce 1982 skonal Leonid Brežněv, o dva roky později jeho nástupce Jurij Andropov a rok na to Konstantin Červoněnko, poslední z trojice starců v čele Sovětského svazu. Všem bylo přes 70 let a symbolizovali odchod generace aparátčků, kteří svou politickou kariéru zahajovali ještě v dobách vlády Stalina. Reagan, který sám již přesáhl sedmdesátku, ale byl stále vitální a čilý, parafrázoval časté střídání vůdců komunistické velmoci slovy: „Jak po mě můžete chtít, abych jednal s Rusky, když mi pořád umírají.“

Reagan byl sovětskou propagandou líčen jako válečný šílenec, který chce za každou cenu vyprovokovat jaderný konflikt. Jako osoba, která je ve vleku vojensko-průmyslové loby a velký přítel jaderného zbrojení. Přitom si nikdo neuvědomoval, že je to právě Reagan, kdo chce donutit sověty ukončit studenou válku. Tohoto cíle ale nemělo být dosaženo jednáními o koexistenci a dobrém sousedství, ale přitlačením komunistického státu ke zdi tak, že bude muset jednat z pozice slabšího hráče, kterému krachuje ekonomika a není schopen držet krok s americkou válečnou technologií. Bylo ale nezbytné, aby na druhé straně seděl politik, který tuto hru pochopí a přistoupí na ni.

Tyto Reaganovy představy se zhmotnily v podobě nového vůdce Sovětského svazu, který usedl do čela této velmoci na jaře roku 1985. Byl jím Michail Sergejevič Gorbačov. Jeho žena Raisa vzpomínala, jak jí večer před svým uvedením do funkce generálního tajemníka strany s hlavou v dlaních řekl: „Musíme něco udělat, takto už dál žít nelze.“ Gorbačov si plně uvědomoval nefunkčnost, zaostalost a těžkopádnost Sovětského svazu prakticky ve všech sférách. Od ekonomiky, která se hroutila pod náporům výdajů za afghánskou válku, nové kolo jaderného zbrojení a klesajících cen ropy. Přes řízení státu, které měla doposud v rukou klaka nevykonných, omezených a konzervativních neostalinistických ideologů. Až po oblast kultury, vzdělanosti a celkového renomé země v zahraničí. Gorbačova lze těžko podezřívát ze snahy komunismus zničit. Jeho snahou naopak byla jeho záchrana, reforma a modernizace. Inspiraci při tom čerpal z myšlenek a kroků komunistických reformátorů Pražského jara z roku 1968. Což bylo velmi pikantní, neboť to byl právě Sovětský svaz, který tento reformní proces v Československu zastavil a následujících dvacet let se jej snažil líčit jako dílo protisocialistické kontrarevoluce. O Gorbačovových reformních krocích nazvaných později

Perestrojka (přestavba) a Glasnost (otevřenost) je podrobněji zmínka v kapitole Hospodářské dějiny období studené války. V mezinárodní politice byl rozhodnut ukončit nákladnou válku v Afghánistánu, která se proměnila v naprostý debakl. Ze Sovětského svazu, který se snažil budovat si image šířitele míru a porozumění mezi národy, udělala agresora. Dále zahájit jednání s Američany o skutečně razantním snížení počtu nukleárních zbraní a postupné normalizaci vzájemných vztahů. To byl krok, na který Ronald Reagan čekal.

Spojené státy a Sovětský svaz obnovily po létech eskalace studenoválečného konfliktu jednání o zmírnění mezinárodního napětí. Oba státníci se poprvé sešli v roce 1986 v Reykjavíku, následovaly summity v Ženevě, Washingtonu a Moskvě. Výsledkem byla dohoda INF z roku 1987, která poprvé za celou éru studené války nejen že limitovala počty nukleárních střel, ale radikálně jejich počet snížila. V roce 1988 pak Gorbačov stáhnul sovětská vojska z Afghánistánu a především zcela zásadně změnil poměry panující ve východoevropském sovětském bloku. Zrušil totiž Brežněvovu doktrínu. Vyslal tak jasný vzkaz komunistickým zemím, že už nejsou v pozici vazalů a Sovětský svaz nebude dále zasahovat do jejich vnitřních záležitostí. Jejich vedení mělo nyní domácí politiku plně ve svých rukou. Pochopitelně by bylo možné očekávat, že tento sovětský krok přijmou představitelé komunistických států s nadšením. Reakcí však bylo jejich zděšení a hořekování nad tím, že je sovětský bratr opustil ve chvíli nejtěžší.

Abychom tuto zdánlivou nelogičnost pochopili, je nutné si uvědomit, jaký typ lidí tehdy v čele států sovětského bloku stál. Jako příklad uvedme maďarského představitele Jánose Kádára, který se do čela země dostal v roce 1956 díky sovětské vojenské intervenci, která tu potlačila pokus o radikální destalinizaci. Dalším příkladem může být československé vedení, v jehož čele stáli muži jako Gustáv Husák či Vasil Bilak, kteří byli Moskvou dosazeni po srpnové okupaci roku 1968. Nejiné to bylo i v dalších sovětských satelitech. Jejich vedení bylo u moci drženo Moskvou, která je nyní předhodila na pospas vlastnímu obyvatelstvu. Lidé ve východoevropských zemích již tou dobou svým politikům absolutně nevěřili. Považovali je za gubernátory dosazení Kremlem a nyní se dožadovali jejich odchodu. Bylo jasné, že nyní žádné sovětské tanky na pomoc nepřijedou. Nejprozaičtěji to vyjádřil Milouš Jakeš, generální tajemník československé komunistické strany, když v létě 1989 prohlásil: „My, funkcionáři komunistické strany, jsme teď jako kůl v plotě.“ Tato slova jasně popsala překerní situaci, do které se celé komunistické vedení dostalo. Na konci roku 1989 pak proběhla série povstání, demonstrací a převratů v komunistických zemích. Ty nejen že smetly nejen jejich zkorumpované vedení, ale odstavily od moci zdejší komunistické strany jako takové.

Nastartované reformy, které měly stabilizovat komunistickou vládu v Sovětském svazu a umožnit jeho přežití, se ale nakonec staly posledním hřebíčkem do jeho rakve. Gorbačovova glasnost v podstatě znamenala zrušení cenzury, propuštění politických vězňů a nastartování veřejné diskuse o dalším směřování země. Tedy něco, na co nebylo sovětské obyvatelstvo vůbec připraveno. Největším problémem bylo, že díky zrušení cenzury začaly na povrch vyplouvat dlouhá desetiletí utajované a potlačované problémy a konflikty soužití jednotlivých národů Sovětského svazu. Situace po té, co byly tuhé šrouby brežněvismu povoleny, byla parafrázována výrokem Jacquese Rupnika: „Komunismus je jako stará lednice. Po léta dokázala zmrazit problémy národů. Nyní se lednice pokazila, a když jsme ji otevřeli, vyvalil se smrad.“ Nejvtipněji celou situaci v zemi popisovala tehdy oblíbená anekdota, která parafrázovala Gorbačovovu protialkoholní kampaň z roku 1986: „Sovětský lid po letech vystřízlivěl a začal se ptát, kde že je baťuška car.“

Sovětský svaz vznikl jako produkt totalitní a centralistické vlády komunismu. Nyní se ukázalo, že neruské národy hodlají využít příležitosti a z tohoto svazku vystoupit. Proti vládě Moskvy se nejhlasitěji stavěly pobaltské státy Litva, Lotyšsko a Estonsko, které byly násilím připojeny vojenskou okupací během roku 1940. V podobném duchu vystupovaly také národy kavkazských republik. Michail Gorbačov navrhoval novou ústavu, která by zemi přeměnila na volnou federaci národních států, jeho politický vliv však postupně klesal. Mezi jeho největší kritiky patřil liberálně orientovaný Boris Jelcin, který stál v čele Ruské svazové republiky. Ten označoval reformy za nedostatečné, polovičaté a navrhoval celkovou demokratizaci a přechod ke kapitalistickému způsobu podnikání. Na druhé straně tu byla skupina konzervativních stalinistů, kteří za podpory armády plánovali Gorbačovovo svržení, nastolení tvrdého kurzu a ovládnutí ztracených

východoevropských zemí. Neostalinisti dokonce zorganizovali v srpnu 1990 moskevský puč, kdy se jim na několik týdnů podařilo ovládnout hlavní město. Gorbačov byl tou dobou držen v domácím vězení ve svém letním sídle. Nakonec to byl Jelcin, kterému se podařilo srpnový puč potlačit a jeho aktéry uvěznit.

Po návratu ze zajetí musel Gorbačov čelit nejen rostoucí Jelcinově moci, ale také postupnému rozpadu samotného Sovětského svazu, kdy některé svazové republiky samy a zcela spontánně začaly vyhlášovat nezávislost (první byla Litva). Nakonec v prosinci 1991 rezignoval na všechny své funkce. Jeho posledním krokem byl podpis deklarace, která k 31. prosinci 1991 definitivně rozpustila Sovětský svaz. Reaganova „říše zla“ přestala existovat a s ní byla ukončena i studená válka. Konflikt, který trval přes 40 let a zcela zásadně změnil tvář světa. Jediné, co snad lze říci jako epilog je, že lidstvo jej jako zázrakem přežilo.

Hospodářské dějiny poválečného období

Brettonwoodský měnový systém

Poválečný svět byl světem dvou soupeřících supervelmocí – Spojených států a Sovětského svazu. Jejich neustále se vyhrocující a zase utichající konflikty se týkaly nejen ideologických a vnitřně zcela nekompatibilních rozporů, ale také zcela odlišných ekonomických systémů. Obě velmoci měly světovládné ambice a prohlašovaly své společenské uspořádání za jediné správné. Jedno však měly společné. Slibovaly svým obyvatelům cestu k prosperitě a blahobytu. Jejich ideologie byla materialistická, kladla tedy důraz na materiální zajištění obyvatelstva. A i když západ (tedy kapitalistické země) sázel na roli soukromého vlastnictví a východ (komunistické státy) na jejich kolektivní vlastnictví a řízení, v obou případech hrál klíčovou roli stát a jeho instituce, které měly tento blahobyt zajistit. Právě výše životní úrovně a hospodářské prosperity hrály v očích veřejnosti hlavní roli v tom, který z obou systémů je lepší a perspektivnější. Vývoj obou bloků byl natolik odlišný, že není možné zabývat se jím uceleně. Byl to svět závodů ve zbrojení, permanentního jaderného ohrožení, nekončící válečné výroby zbraní, u kterých jejich tvůrci doufali, že nebudou nikdy použity. Byla to ale také doba obrovského hospodářského růstu, ekonomické stability na straně jedné a krizí a stagnace na straně druhé. Předválečné kotrmelce a extrémy v podobě exponenciálního růstu 20. let versus ekonomické a sociální katastrofy let 30. se však naštěstí nekonaly. Bude nutné se samostatně zabývat situací ve Spojených státech i Sovětském svazu, neboť vývoj v těchto zemích zásadně ovlivnil dění v celém světě. Obě si chtěly uchovat dvě dominantní postavení, případně jej posílit a rozšířit.

Klíčem u uchování americké dominance ve světě byla stabilita celého světového finančního systému pod americkou kuratelou. To byl hlavní motiv svolání konference do amerického Bretton Woods v létě roku 1944. Tato konference narýsovala podobu světového hospodářství až do 70. let (pochopitelně se to týkalo jen kapitalistických zemí). Jednalo se o nejvýznamnější počín ve světě financí, který zásadně ovlivnil celou podobu poválečného světa. Na konferenci byli přítomni zástupci 44 zemí a významných finančních institucí. Podstatou výsledné dohody byl návrat ke zlatému standardu, tedy opětovné navázání světového finančního systému na hodnotu zlata.

O zlatém standardu již byla zmínka na mnoha místech. Čili jen pro upřesnění. V tomto systému je hodnota peněz pevně svázána s množstvím zlata, kterými jednotlivé státy disponují. A protože množství zlata je konstantní nebo se jen nepatrně zvyšuje, je množství peněz a tím i jejich hodnota dlouhodobě stabilní. Výhoda tohoto systému je zjevná. Prakticky v něm nedochází k inflaci – znehodnocování peněz a tím snižování hodnoty majetku, který je v penězích uložen. Nevýhodou je, že není možné zvyšovat množství peněz jejich prostým natištěním. Vlády a centrální banky tak nemohou vydávat dluhopisy ani jinak hospodařit na dluh. Je proto jasné, proč byl zlatý standard za první světové války zrušen a proč nemohl být po válce zcela obnoven. Těmito dohodami tak měla skončit éra, která započala první světovou válkou a umožnila masivní znehodnocování peněz a hyperinflaci. Podstatou bylo, že americký dolar se stane světovou rezervní měnou s pevně danou hodnotou. Na tuto měnu pak budou navázány všechny měny ostatních států (budou od dolaru odvozeny). Nad stabilitou celého systému měly dohlížet nově vytvořené instituce Mezinárodní měnový fond, Světová banka a Světová obchodní organizace. Globální ekonomický systém tak měl svou stabilitu a prosperitu odvozovat od stability a prosperity Spojených států, respektive od amerického dolaru a vzájemného hospodářského provázání ostatních zemí. Jediný dolar tak musel zůstat pevný. Tato dohoda nejen že odrážela skutečný stav věci, kdy světovou ekonomiku už fakticky řídili Američané, ale dávala vládě Spojených států moc, jakou nikdy nedisponovala žádná velmoc moderního věku. Dokonce ani britská libra v dobách své největší slávy (ve druhé polovině 19. století) neměla tak dominantní postavení ve světovém hospodářském systému.

Velká péče, která byla věnována zajištění stability světového hospodářství, nebyla náhodná. Všichni měli stále v živé paměti krizové turbulence 30. let a hrozivé společenské a politické následky, které z toho pro svět plynuly. Panovala značná obava z návratu krize. Již rezident Roosevelt se v posledních měsících své

vlády opravdu vážně obával, že po skončení války se hospodářská krize vrátí. Také řada ekonomů poukazovala na to, že Spojeným státům se podařilo krizi zažehnat jen díky nastartování masové zbrojní výroby a mohutným státním finančním injekcím do skomírajícího průmyslu. Co budou ale podniky vyrábět v mírových podmínkách a jak bude vypadat první mírový rozpočet? Na tyto otázky nikdo nedokázal odpovědět. To, čeho se státníci a ekonomové západu obávali, v to naopak tajně doufal Stalin. Věřil v budoucnost komunismu a byl přesvědčen, že kapitalismus časem odumře. Prorokoval, že kapitalistické státy odvrátily naprostý bankrot jen rozpoutáním války a nyní v míru upadnou opět do recese, ze které on vyjde jako triumfální vítěz. Podle jeho teorie totiž kapitalistický západ narazil na meze svých možností a blíží se jeho konec. Jak američtí ekonomové, tak sovětský diktátor nemohli být dále od pravdy.

Jak se dnes ukazuje, obavy nebyly na místě. Dvě poválečné dekády, přesněji období let 1945-1970 jsou dodnes považovány za nejúspěšnější období západu v celém 20. století. Poválečná konjunktura zasáhla všechny kapitalistické země a přinesla období stability, růstu a blahobytu, jaké celé generace nepamatovaly. Navíc se jednalo o prosperitu, která nebyla hnána burzovními spekulacemi, jako v předválečném období. A nad vším samozřejmě dominovaly Spojené státy. Byly tu i země, u nichž poválečná obnova probíhala takovým tempem, že hovoříme dokonce o hospodářském zázraku. Jmenovitě se jednalo o západní Německo a Japonsko. Otázka zní, kde hledat příčiny této poválečné prosperity? Klíčem k pochopení jsou nejen výše uvedené stabilizační kroky, které bezesporu k poválečné prosperitě vedly a bez nichž by nebyla možná.

Třetí průmyslová revoluce, závody ve zbrojení a budování sociálního státu

Roosevelt, Stalin a řada ekonomů především podcenili obrovský inovativní přínos druhé světové války na poli nových technologií. Válka, ač sama o sobě strašná a zničující, zrodila technologie a celé vědní obory, které by se v mírových podmínkách vyvíjely celá desetiletí. Představovala největší technologický skok v celém 20. století. Prakticky všechny významné technologické novinky, které se objevily ve druhé polovině století, byly válečné technologie, k nimž položila základ právě druhá světová válka. Tento technologický boom poválečných let bývá některými označován za třetí vlnu industrializace. Za všechny novinky uveďme alespoň pár příkladů. Mezi zcela nové oblasti patřila kosmonautika a raketová technika, výroba plastů a umělých hmot, letecká technika, globální telekomunikace, jaderná technologie a počínající komputery a automatizace výroby. Ač byly všechny tyto obory tak říkajíc v plenkách, znamenalo poválečné období jejich masivní rozvoj. Vznikly celé nové sektory ekonomiky a ty přispěly nejen k udržení tempa průmyslové výroby a pracovních míst, ale ještě tento vývoj samy urychlovaly.

Druhým efektem, který posunul světové hospodářství během třetí průmyslové revoluce kupředu, byl fakt, že druhá světová válka plynule přešla do války studené. O mírových létech tak v podstatě nelze hovořit. Je zřejmé, že Rooseveltovy obavy z toho, jak americká a světová ekonomika zvládne přechod z válečné na mírovou výrobu, byly liché. K tomuto přechodu vlastně nikdy nedošlo. Spojené státy a Sovětský svaz dále pokračovaly ve zbrojení jako by skutečně probíhala válka. Jelikož ale k žádným bojům nedocházelo, dostala se i samotná válečná výroba do dosti netradičních podmínek. U nových zbraní během studené války nešlo ani tak o jejich kvantitu, ale o kvalitu. Supervermoci soupeřily především v oblasti vyspělých zbraňových technologií, což dalo impuls k rozvoji vědeckotechnického sektoru při jejich vývoji a výzkumu. Platí to jak pro telekomunikace (internet, systém GPS, satelitní signál) tak pro elektroniku a informatiku (miniaturizace, nové materiály jako plasty a polymery). Americký a sovětský vojensko-průmyslový komplex, který zajišťoval miliony pracovních míst, tak nezankl, ale dále bobtnal a mohutněl. V dobách nejintenzivnějšího zbrojení, tedy v první polovině 80. let, tvořil tento sektor 18% HDP ve Spojených státech a takřka 30% HDP u Sovětského svazu. V této době byly roční výdaje na zbrojení, výzkum a vývoj nových zbrojních technologií u obou supervermoci vyrovnané a dosahovaly výše přes 2,5 biliony dolarů. V tom byla poválečná třetí vlna industrializace specifická a zásadně se lišila od první a druhé, které proběhly v 19. století v mírových podmínkách.

V poválečné ekonomice se silně uplatnil i třetí element a tím bylo budování sociálního státu. Ani Amerika ani evropské země se nikdy k politice ekonomického liberalismu 19. století nevrátily a držely se keynesiánských zásad regulovaného trhu, i když už ne v takové míře, jak v době hospodářské krize. Jednou z hlavních příčin byla existence konkurenčního ideologického a ekonomického systému, který představoval Sovětský svaz a jeho satelity. Sovětská poválečná propaganda lákala evropské obyvatelstvo vidinou sociálně spravedlivého a rovnostářského státu. A i když se v západoevropských zemích podařilo udržet demokratický politický systém, tato myšlenka byla pro mnoho evropských občanů stále atraktivní. V evropských zemích se k moci dostaly levicově orientované strany napojené na odborové organizace, které považovaly marxistické zásady aplikované v umírněné podobě za realizovatelné a žádoucí. I přesto, že radikálně ubylo obdivovatelů stalinského systému, v ekonomické oblasti byla poptávka po sociálním státu stále silná. Západoevropské vlády musely tvář v tvář sovětské propagandě začít budovat svou vlastní podobu sociálního státu. Nejdál v tomto vývoji dospěly skandinávské země a Británie, ale podobný model se tehdy uplatnil prakticky ve všech západoevropských zemích.

Myšlenka vybudování sociálního státu se nejprve uplatnila ve Velké Británii (welfare state). Cílem bylo vybudování socialismu při zachování demokratického politického systému a principu soukromého podnikání. Mezi hlavní cíle sociálního státu patřila snaha odstranit příjmovou nerovnost, zavedení sociálního zabezpečení občanů a zajištění plné zaměstnanosti. Na konci 60. let pak do programu evropského sociálního státu přibyla také témata ekologické kontroly a regulace. Základem bylo vysoce progresivní zdanění, kdy lidé s nejvyššími příjmy platili až 60-80% příjmovou a majetkovou daň. Exponenciálně tak narůstal objem prostředků, které státy přerozdělovaly na velké množství sociálních programů jako například státem placené veřejné služby. V některých zemích dokonce docházelo ke znárodnění velkých průmyslových podniků (příkladem může být Británie, která znárodnila těžební průmysl). Jelikož se v těchto letech ekonomika zemí západu velice rychle rozvíjela, nárůst pracovních míst v průmyslu i službách byl značný. Většina firem proto trpěla nedostatkem zaměstnanců a zejména u kvalifikovaných profesí se společnosti doslova předháněly v poskytování sociálních bonusů pro své zaměstnance, což doplňovalo vládní politiku sociálního státu. V 60. letech navíc začíná proces imigrace obyvatel z chudých rozvojových zemí (bývalých kolonií) do států západní Evropy. Po těchto nově příchozích byla velká poptávka především v rychle se rozvíjejícím průmyslu a na pozicích nekvalifikovaných pracovníků ve službách.

Hodnocení evropského sociálního státu je dodnes rozporuplné. Je jisté, že západoevropskému obyvatelstvu poskytl sociální jistoty, které se nedaly srovnat ani s předválečnou érou ani se situací v komunistických zemích (byť ty si daly sociální jistoty občanů jako svůj hlavní program). Na druhé straně ne ve všech zemích slavila tato politika úspěch. Příkladem může být opět Británie, kde politika welfare state uvrhla zemi do trvalé a nepříjemné stagnace. Nemalou zásluhu na tom však měl také rozpad koloniální říše a ztráta zdejších trhů. Británie tak během 60. a 70. let pod vládou labouristické strany zažívala nejhorší hospodářský propad od velké hospodářské krize. Výrazně poklesla produktivita práce (byla dokonce nižší, než v některých komunistických zemích), země se výrazně zadlužila a v žebříčku evropských ekonomik klesla dokonce na 4. místo za Německo, Francii a Itálii.

Jedním z projevů změny evropské společnosti byly i snahy o hlubší integraci západoevropských zemí. V hospodářské oblasti bylo nejpodstatnějším krokem založení Evropského hospodářského společenství (EHS) v roce 1958. Jednalo se o první z řady kroků, které vedly k postupné integraci západní Evropy. Hlavním motivem bylo urychlení ekonomického zotavení kontinentu a jeho konkurenceschopnost v nové globální ekonomice, které dominovaly dvě supervelmoci. Politikové západních zemí se rozhodli jít zcela jinou cestou, než jejich předchůdci ve 30. letech. Byli přesvědčeni, že k prosperitě jejich zemí vede cesta skrze vytvoření společného trhu, odbourání celních bariér a uvolnění pohybu peněz, zboží a osob. Tedy přesný opak ochranné a intervenční politiky předválečného období. Nesporný úspěch poválečného hospodářství západní Evropy je jasným dokladem toho, že ekonomická integrace společného hospodářského prostoru založená na liberalizaci obchodu, cel a pohybu kapitálu byla mnohem úspěšnější strategií, než izolacionismus a protekcionismus meziválečného období.

Trendy socializace společnosti pronikly v 60. letech i do Spojených států, které si po celou předchozí dekádu držely od evropských sociálních trendů odstup. Pravda sice je, že i v Americe 50. let existovala vysoká daňová progresse a i zde se platily závrtné daně. Byl to nicméně až prezident Lydon B. Johnson (do úřadu nastoupil roku 1963 po zavražděném Johnu F. Kennedym), který nastartoval celonárodní program sociálního státu, který nazval „Velká společnost“. Jednalo se o systém státních sociálních programů do školství, zdravotnictví, sociálního bydlení a rekvalifikačních aktivit. Řada z těchto Johnsonových kroků byla doplněna programem kvalifikačního a sociálního zrovnoprávnění afroameričanů s bílým obyvatelstvem. Je třeba si uvědomit, že právě období Johnsonovy vlády se kryje s nejhlasitějšími protesty amerických černochů v boji za svá práva. Zákony, které tehdy prezident prosadil, byly namířeny proti rasovému, genderovému a sociálnímu vyloučení v oblasti vzdělání, zaměstnanosti a přístupu k veřejným službám. Systém si v následujících letech začal žít vlastním životem a vedl k rozsáhlému systému pozitivní diskriminace, což výrazně přesahovalo rámec evropského sociálního státu, kterým se Johnson původně inspiroval. Prezident dokonce ambiciózně prohlásil, že Amerika je první země světa, ve které se jednou pro vždy podařilo zlikvidovat problém s chodbou a sociálním vyloučením.

Na projekt sociálního státu jak v Evropě, tak ve Spojených státech existují dva protichůdné pohledy. Sympatizanti vyzdvihují fakt, že se poprvé v dějinách moderní doby podařilo sladit zájmy podnikatelské vrstvy se zaměstnaneckými svazy jinak než násilím, zachovat demokracii i tržní kapitalismus a vedle toho prosadit funkční sociální systém, který otupil hrany sociálních nepokojů, které zmítaly společností celá předchozí desetiletí. Kritici namítají, že šlo o megalomanský sociální experiment, který byl drahý, deformoval ekonomiku a byl funkční jen v situaci, kdy kapitalistické státy vykazovaly značné hospodářské přebytky. Přes to byla 60. léta doba, kdy nejen Spojené státy, ale i celý kapitalistický západ věřili, že nic není nemožné a poválečná prosperita bude trvat věčně.

Hospodářství komunistických zemí v počátcích studené války

V zemích východního bloku lze v tomto období definovat dvě odlišné periody. Zcela jiná hospodářská a sociální politika byla uplatňována v první polovině 50. let, kdy byly země nuceny přijmout tvrdou bolševizaci a metody pánovaného hospodářství stalinského typu. Podstatně odlišnou byla doba konce 50. let a především počátek let 60., což bylo období ovlivněné Chruščovovou politikou socializace společnosti.

Počátek 50. let znamenal pro země východního bloku tvrdou bolševizaci všech oblastí společnosti. V situaci, kdy Stalin očekával brzký příchod třetího světového konfliktu se západem, nehodlal nic nechat náhodě a rozhodl se vytvořit se svými vazalskými státy pevně semknutý blok, který byl provázán řadou často ne příliš výhodných obchodních smluv. Ve všech komunistických zemích byly aplikovány sovětské metody znárodnění a pětiletého plánování (podrobněji o tomto systému v kapitole Ruský bolševismus a stalinismus). Důraz byl kladen na exponenciální růst především těžkého průmyslu a zbrojní výroby. Proto, stejně jako Sovětský svaz ve 30. letech, vykazovaly tyto země enormní tempo hospodářského růstu 6-10% ročně. Tento růst se však na životní úrovni obyvatelstva prakticky vůbec neprojevil, neboť většina investic směřovala do těžkých oborů a ukazatelem růstu byla kvantita výroby, nikoliv kvalita. Sověti poměřovali ekonomickou výkonnost tunami oceli a megawatty vyrobené elektřiny. A to v situaci, kdy spotřební zboží bylo na předěl jako za války. Stát získával prostředky na investice jednak vysokým zdaněním obyvatel, jednak znehodnocováním měny. Příkladem může být měnová reforma v Československu, díky které stát znárodnil drtivou většinu úspor obyvatelstva.

Sovětský blok tak na jednu stranu společně tepal v rytmu určeném Moskvou, na stranu druhou převzaly komunistické země od Sovětského svazu i strategii uzavřenosti a soběstačnosti. Každá země měla být výrobně zcela autonomní a soběstačná ve všech odvětvích a to za jakoukoliv cenu. Tento krok vedl k naprosté izolaci národních ekonomik nejen od světových trhů ale z velké části i od sebe navzájem. Důsledky pro technologický rozvoj jednotlivých oborů, pro škálu sortimentu na trhu a celkové technologické zaostávání za trendy nastupující třetí průmyslové revoluce jsou zřejmé.

Ve druhé polovině 50. let došlo v Sovětském svazu k zásadní změně hospodářské strategie. Po smrti Stalina se k moci dostala nová linie v čele s Nikitou Chruščovem. Ten předestřel v roce 1956 na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu novou vizi budování socialistické společnosti (podrobněji v kapitole Klíčové momenty studené války). Chruščov naprosto změnil strategii v přístupu Sovětského svazu ke kapitalistickým zemím. Na místo Stalinem očekávaného kolapsu kapitalismu zvolil realističtější přístup společné koexistence obou systémů. Byl přesvědčen, jakožto věřící marxista, o neodvratném vítězství komunismu a o neudržitelnosti kapitalismu. Podle jeho vizí měl Sovětský svaz a s ním i všechny země východního bloku do deseti let hospodářsky dohnat a nakonec i předejít západ.

Chruščov změnil celkovou hospodářskou politiku Sovětského svazu i všech jeho satelitů. Na místo mamutího rozvoje těžkého průmyslu a zbrojní výroby se rozhodl přeměřovat investice do občanské vybavenosti a spotřebního průmyslu. V komunistických zemích se konečně rozjela bytová výstavba, podporován byl rozvoj zemědělství a budovaly se podniky produkující spíše zboží denní potřeby než tanky a ocelové profily. Chruščov navíc opustil Stalinovu představu o soběstačnosti a uzavřenosti komunistických zemí. Prohlašoval, že programem komunistů je internacionalismus, v hospodářské oblasti je tedy spíše žádoucí ekonomická integrace. Již v roce 1949 inicioval Stalin vznik společné obchodní organizace. Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) byla ale doposud jen platformou, na které Sověti koordinovali společnou zbrojní výrobu. Chruščov se rozhodl přebudovat organizaci na společenství vzájemné výměny zboží a technologií. Problém byl, že nebylo moc co vyměňovat. Většina socialistických zemí byly státy ekonomicky zaostalé, kde industrializace proběhla až v 50. letech. Jedinými státy s průmyslovou tradicí a vyšší technologickou úrovní výroby bylo Československo a východní Německo. RVHP tak začala fungovat na principu – bohatší a vyspělejší dotují slabší a zaostalejší. Navíc všechny státy východního bloku fungovaly na principu centrálně plánovaného hospodářství, a tak byla i tato organizace řízena centrálně z Moskvy. Jednalo se v podstatě o direktivní instituci, která jednotlivým zemím přikazovala, co smějí a co nesmějí vyrábět, jaké výrobky budou vyvážet, komu je budou dodávat a za jakou cenu.

Chruščov chtěl ale hlavně podporovat investice do rozvoje samotného Sovětského svazu. To samozřejmě neznamená, že by byly ukončeny závody ve zbrojení. Právě v 60. letech dosáhly jednoho ze svých vrcholů. Na místo vyzbrojování konvenční armády ale sověti investovali nemalé částky do raketové techniky a kosmického programu, ve kterém skutečně na přelomu 50. a 60. let Američany poráželi. Pro Chruščova to byl jasný důkaz progresivity komunistického systému. Tato víra ve vítězství komunismu, přesvědčení, že do deseti let budou lidé západu sami dobrovolně emigrovat do komunistických zemí za vyšším blahobytem, byla jen dalším projevem nerealistických futuristických vizí 60. let.

Ropný šok a krizová 70. léta

Po rozmařilých a do jisté míry bezstarostných 60. letech zažil svět na začátku následující dekády několik globálních ekonomických otřesů. Jednalo se především o krizi ekologickou, potravinovou a energetickou. Spouštěčem problémů byla ekonomická stagnace Spojených států a ropný šok. Rok 1968 lze dnes s odstupem považovat za vrchol americké poválečné konjunktury. V následujících letech se ale Spojené státy a s nimi i většina kapitalistických zemí dostaly do recese. Velký díl viny na tom má předchozí rozhazovačná politika. V 60. letech vydávaly Spojené státy doslova astronomické sumy za vojenský a vesmírný program. Jen samotný program Apollo, který byl v běhu od roku 1961, vysál ze státního rozpočtu neuvěřitelných 25 miliard dolarů (každoročně 2% HDP státu). Současně s tím vedly Spojené státy již od roku 1965 intenzivně válku ve Vietnamu, která stála americké daňové poplatníky jen o něco méně, než účast země ve druhé světové válce. Když k tomu připočteme náklady na Johnsonův sociální program, nepřekvapí, že administrativa následujícího prezidenta Richarda Nixona musela začít šetřit. Největší ekonomika světa a garant poválečné měnové stability narazila na své hospodářské limity.

Nixon musel řešit extrémní výdaje v situaci, kdy docházela hotovost a země začínala stagnovat. Kromě rozsáhlého programu úspor, kterému padl za oběť jednak ambiciózní vesmírný program, program sociálních

reforem i válka ve Vietnamu, se prezident rozhodl ukončit éru dolaru vázaného na zlato a roku 1971 zrušil zlatý standard. Tím v podstatě potopil celý poválečný bretton woodský systém a mezinárodní měnový koš se zhroutil, neboť byl zcela na dolaru závislý. Jedinou výhodou nového dolaru byla možnost tisknout jej v neomezené míře a pokrýt tak díry v americkém rozpočtu (tzv. fiat money). Od této doby se datuje nový finanční systém, kdy dolar i další měny na něj navázané nejsou kryty žádnou fyzickou komoditou a jejich hodnota se neustále snižuje. Problém ale spočíval v tom, že v amerických dolarech se tehdy obchodovaly všechny komodity včetně ropy.

Předchozí dvě dekády si vyspělé země navykly na dostatek levné ropy, jejíž těžba probíhala především ve Spojených státech. Ty byly již od počátku ropného věku na konci 19. století největší těžitel a exportér ropy a na tomto svém postavení vybudovaly pozici hospodářské a vojenské velmoci. Na konci 60. let ale Amerika zažila vrchol ropné těžby a pak začala její produkce prudce klesat. V roce 1971 už musely Spojené státy ropu dovážet a americká vláda přijala zákon zakazující její export. Tak velký výpadek ve světové produkci bylo nezbytné nahradit. Celé poválečné období se totiž těžba a spotřeba ropy exponenciálně zvyšovaly a světová výroba i ekonomika byly na této surovině již zcela závislé. Vyspělé země západu náhle musely začít dovážet ropu z arabských zemí středního východu a na tomto importu byly čím dál tím závislejší. Na počátku 70. let pak došlo k ropnému šoku, který otřásl celý světovým systémem.

Arabské země na středním východě, které již od roku 1960 spolupracovaly v rámci společného kartelu OPEC, se na podzim roku 1973 rozhodly skokově omezit těžbu ropy a především uvalily embargo na vývoz ropy do všech zemí, které politicky podporují stát Izrael. Jednalo se o většinu západních států včetně Spojených států. Tento jejich krok byl samozřejmě motivován hlavně politicky, Izrael okupoval palestinská území a ropné embargo se rozhodly využít jako zbraň. Kromě toho se jednalo o protest proti zrušení dolaru krytého zlatem, neboť dostávaly platby za ropu v měně, která začala být systematicky znehodnocována. Využily při tom ropného zlomu ve Spojených státech, které právě v této době hledaly náhradní dodavatele za výpadky ve své těžbě. Načasování nemohlo být horší. V důsledku tohoto kroku cena ropy (této klíčové komodity pro chod celé ekonomiky) vystřelila do závratných a tehdy těžko představitelných výšek (ze 3 na 11 dolarů za barel během několika dnů). Dodávky ropy do západních zemí se zastavily a Spojené státy poprvé ve své historii zažily situaci, kdy mají ropu nedostatek. Na benzínových stanicích se tvořily fronty, palivo bylo na příděl. Již tak stagnující americká ekonomika se zadrhla a celý poválečný hospodářský růst se zastavil.

Reakce západních států však byla jiná, než země OPECu předpokládaly. Ihned začal program úsporných opatření s cílem snížení spotřeby ropy. Zároveň začala být prozkoumávána alternativní ložiska v lokalitách, kde se v minulých letech nevyplácelo těžit. Zahájena byla těžba v Severním moři nebo v Arktidě. A především zahájily Spojené státy proces sblížování se Sovětským svazem, který byl s to ropný výpadek nahradit. Období 70. let je dobou politiky détente, tedy usmiřování mezi Spojenými státy a Sovětským svazem (podrobněji o tomto procesu v kapitole Klíčové momenty studené války). Jedním z motivů, který přiměl vládu prezidenta Nixona ke sblížení se Sovětským svazem, bylo právě navázání obchodního partnerství a zajištění dodávek ropy především pro evropské země. Komunistické velmoci spadlo toto partnerství do klína jako dar z nebes.

Již na konci 60. vykazovala komunistická velmoc hospodářskou stagnaci a byla jen otázka času, kdy dojde k jejímu bankrotu. Chruščovovy ambiciózní a velice drahé megalomanské plány se rozplynuly jako pára nad hrncem. Nová sovětská vláda v čele s Leonidem Brežněvem musela být podstatně konzervativnější, ale též realističtější. Budování občanské vybavenosti se takřka zastavilo a na byty se čekalo v nekonečných pořadnicích stejně, jako na auta a další průmyslové zboží. Neefektivní kolchozní zemědělství stagnovalo a Chruščovovy velkorysé projekty na rozorání středoasijských celin nebo zúrodnění pouště Karakum v okolí Aralského jezera skončily ekologickou katastrofou. Jestliže na počátku 70. let narazily Spojené státy na strop svých finančních možností, pak v téže době vyčerpaly Sovětský svaz možnosti svého těžkopádného, neefektivního a inovacím se bránícího centrálně plánovaného systému. Je tedy otázkou, kdo koho potřeboval víc. Zda Spojené státy sověty, nebo naopak. Faktem je, že Brežněvovi přišlo ropné embargo

arabských zemí a zájem západu o spolupráci velmi vhod. Sověti nyní mohli prodávat ropu západním zemím za tolik potřebné devizy. Jedním z klíčových efektů ropné krize tak byla masivní finanční pomoc Sovětskému svazu, která odvrátila jeho ekonomický kolaps minimálně o patnáct let.

Západ tedy ropný šok překonal (i když s ohromnými ztrátami a za cenu hospodářské recese). Drtivý dopad však měl na země třetího světa. Tyto státy, které teprve stály v počátku ekonomického rozvoje, a do budoucna hleděly s velkým optimismem, srazila krize a zdražení ropy na kolena. Neměly žádné finanční rezervy ani technologie na úsporné programy. A tak hledáme-li příčiny toho, proč po slibných začátcích v 60. letech došlo v rozvojovém světě k rozšíření chudoby, hladu, občanských válek, zadluženosti a politické nestability, jednou z nich je právě ropné embargo a šok, který započal v roce 1973 a zásadně změnil svět 70. let (o problematice rozvojových zemí se podrobněji zmiňuje kapitola Dekolonizace a hnutí nezúčastněných).

Reaganomika a thatcherismus – obrat ve světovém hospodářství

Ronald Reagan se stal prezidentem Spojených států v roce 1981. Hospodářská situace kapitalistických států se sice během 70. let stabilizovala, stále se však potýkaly s krizovými jevy. Inflace ve Spojených státech byla 12%, nezaměstnanost 7%, HDP stagnovalo a Amerika byla nucena obchodovat se Sovětským svazem a Čínou a udržovat přátelské vztahy s autokratickými režimy v Perském zálivu, aby alespoň takovéto parametry udržela. Hospodářská dynamika západu byla ta tam. Reagan se během své vlády pokusit tento vývoj zvrátit. Kromě zásadního politického obratu ve studené válce, provedl i zcela zásadní obrat v hospodářské politice nejen Spojených států, ale celého kapitalistického světa. Později se jeho hospodářské strategii začalo přezdívat reaganomika (Reaganova ekonomika). Reagan, ač v mládí levicově orientovaný keynesianec, byl nyní stoupencem ekonomického liberalismu. Byl představitelem neokonzervatismu – názorového hnutí, které se v 80. letech začalo šířit v západních zemích.

Reagan provedl nejrazantnější ekonomickou reformu od druhé světové války. Jeho filosofií bylo snižování daní a liberalizace ekonomiky. Během jeho funkčního období se nížily daně především nejvýše příjmovým skupinám a velkým korporacím ze 70% na 28%. Ač jeho kritici varovali, že stát tím přijde o značné sumy peněz, ve výsledku se nakonec objem peněz vybraný na daních zvýšil. Je otázkou, proč tomu tak bylo, ale Reaganovy úspěchy se staly hlavním argumentem všech jeho následovníků. V období Reaganomiky došlo také k celkovému zotavení světového hospodářského systému. Významnou roli samozřejmě sehrálo i dramatické snížení cen ropy, což naopak výrazně drtilo hospodářství komunistických zemí a zejména Sovětský svaz. Ten si přivykl na příliv petrodolarů (dolary získávané prodejem ropy na západ) a nyní stál tvář v tvář ekonomickému armageddonu. Naproti tomu v západních zemích dosahoval hospodářský růst v tomto období okolo 4%, což sice zdaleka nebyly hodnoty typické pro éru největší prosperity v 60. letech, ale po stagnaci v předchozí dekádě to byl velký úspěch.

Kritici reaganomiky však namítali, že prezidentovy úspěchy jsou na dluh. Příčinou byly eskalující závody ve zbrojení, které vrcholily v první polovině 80. let a dosáhly epických rozměrů. Spojené státy vydávaly za zbrojní programy a průmyslový komplex na ně navázaný takřka 20% svého HDP. Díky tomu se během Reaganovy vlády zdvojnásobilo zadlužení země. Optimisté byli naopak přesvědčeni, že Reaganovy reformy a návrat k liberální ekonomice nastartovaly růst v západních zemích a připravily půdu pro ekonomický boom v 90. letech.

Ronald Reagan nebyl jediným politikem, který se v 80. letech hodlal vrátit ke konzervativnějšímu přístupu k hospodářské politice. Zdatně mu sekundovali někteří politikové v západní Evropě. Za všechny je nezbytné zmínit britskou ministerskou předsedkyni Margaret Thatcherovou. Jestliže Reaganovy ekonomické reformy byly označovány jako reaganomika, její politická linie získala přívlastek thatcherismus a samotná premiérka (vládla Británii celá 80. léta) byla pro svou bojovnost a neústupnost označována jako „železná lady“. Nástup premiérky Thatcherové by bylo možné považovat za jistý paradox. I když Británie byla v minulosti zemí se silnými konzervativními tradicemi, v poválečném období byla naopak doslova symbolem evropského sociálního státu. V žádné jiné evropské zemi neproběhla tak masivní vlna znárodnění průmyslu, britské

odborníky silně provázané s doposud vládoucí Labour party, také patřily k nejsilnějším v Evropě. Británie tak (kromě skandinávských zemí) došla nejdál v budování welfare state. Sociální rozdíly a míra chudoby zde byly daleko nejmenší ze všech kapitalistických zemí. Na druhé straně však Británie zaznamenala prudký pokles hospodářského výkonu, produktivita práce a konkurenceschopnost rapidně poklesly a celá průmyslová odvětví díky tomu prakticky zanikla (příkladem může být automobilový průmysl). Thatcherová se rozhodla poměry v zemi radikálně zvrátit. Od konce druhé světové války probíhal v kapitalistických zemích trend, který mnozí historikové a ekonomové označují za „pochod k socialismu“. Tato politika byla vedena přesvědčením, že ve stále složitějším a globalizujícím se světě je společenské problémy možné zvládat jen přenesením rozhodovacích pravomocí na státy a nadnárodní instituce. Thatcherová se rozhodla jít zcela opačnou cestou a obnovit individualistickou společnost minimálního státu. Její politika bývá někdy označována jako „útěk od socialismu“.

Během své vlády provedla takřka kompletní privatizaci dříve znárodněných společností. Firmy, které byly dlouhodobě nerentabilní nechala zavřít (jednalo se například o většinu dolů v Midlands). Místo toho podporovala rozvoj těžby ropy v Severním moři. Velice tvrdě nechala potlačit stávky horníků a v podstatě rozmetala odborové hnutí v zemi. Velice kriticky se stavěla k myšlence hlubší evropské integrace, kterou označovala za utopický projekt francouzských a německých socialistů. Byla zastánkyní pouze ekonomické, nikoliv politické integrace kontinentu. V podstatě se dá říci, že aplikovala Reganovu hospodářskou politiku se všemi dopady a důsledky výše popsanými. Její kritici jí vyčítali, že na místo solidarity podporuje bezohlednou chamtivost a sobectví, podporovatelé vyzdvihovali makroekonomické úspěchy, díky nimž britská ekonomika začala po dvou dekadách opět růst.

Ukončení studené války a kolaps Sovětského svazu

Zatímco západ jako by v 80. letech nabíral nový dech, komunistické země stagnovaly a mnohé mířily k bankrotu. Stalo se přesně to, co kdysi Nikita Chruščov předpovídal, jen obráceně. Existuje jistě nespočet faktorů, které vedly k ukončení bipolárního světa a studené války, ale je nesporné, že hospodářské důvody byly klíčové. Komunismus i kapitalismus totiž slibovali lidem v zásadě totéž. Blahobyt. Nyní bylo zjevné, že jeden z těchto systémů jej není schopen zabezpečit v takové míře, jako ten druhý. To by ale samo o sobě patrně nevedlo ke zhroucení jedné ze dvou největších velmocí na planetě. Sovětský svaz byl na konci 80. let donucen sednout si s Američany za jednací stůl ze dvou důvodů. Jednak to bylo dáno relativně progresivně uvažujícím představitelem státu Michailem Gorbačovem, jednak již země nebyla schopna ekonomicky unést obrovské finanční břímě stupňujících se závodů ve zbrojení.

Sověti se v polovině 80. letech dostali do podobně prekérní situace, jako Amerika na počátku let 70. Měli zkrátka více železek v ohni, než kolik jich byli schopni ufinancovat. Od roku 1979 vedli nekonečnou, vysilující a nikam nevedoucí válku v Afghánistánu. To, co z počátku vypadalo jako rychlá a levná invaze, se nakonec protáhlo a prodražilo natolik, že sovětská ekonomika nebyla s to takovéto nekonečné válčení utáhnout. Jistě v tom byla i americká finanční a vojenská podpora afghánským protisovětským mudžáhedínům, které vycvičila a vyzbrojila CIA. Je přitom paradoxní, že sověti investovali do této války méně prostředků (necelé 3 mld. dolarů) než vydaly Spojené státy na podporu protisovětských partyzánů (3,5 mld. dolarů). Pro Sovětský svaz, který se tehdy již začal potýkat s hospodářskou stagnací, však byla tato částka neúnosná.

Mnohými historiky bývá Afghánistán označován za sovětský Vietnam. Je otázka, nakolik je toto srovnání na místě, na sovětskou ekonomiku však měla tato válka podobně ničující dopad. Sovětský svaz navíc v 80. zažil silný otřes vlivem dramatického poklesu cen ropy, která ukončila příliv západních deviz. Sověti již nemohli tak snadno nakupovat západní technologie a jejich vědeckotechnický potenciál byl vyčerpáván nekonečnými závody ve zbrojení. Dalším z faktorů, které decimovaly komunistickou ekonomiku, bylo totiž nové kolo závodů ve zbrojení, které zcela záměrně rozpoutala americká vláda Ronalda Reagana. Ten se nechal nejednou slyšet, že je odhodlán Sovětský svaz uzbrotit až k smrti za jakoukoliv cenu. Sovětský svaz poprvé za celou éru studené války nedokázal v tomto držet s Američany technologický krok. Měl sice jasnou

převahu v počtu jaderných střel, ale americké plány na protiraketový obranný deštník (takzvaná strategická obranná iniciativa), do jehož testování vkládali miliardy dolarů ročně, nebyli sověti schopni odpovědět. Symbolickým procitnutím byla nakonec i havárie jaderné elektrárny v Černobylu, která ne jaře 1986 odhalila katastrofální stav sovětského řízení a organizace.

V roce 1987 zahájil Michail Gorbačov v Sovětském svazu nejrozsáhlejší a nejambicióznější projekt ekonomických reforem od dob stalinské industrializace ve 30. letech. Tato soustava liberalizačních reforem dostala název Perestrojka (přestavba) a s její pomocí hodlal modernizovat, zefektivnit a v podstatě zachránit ekonomiku státu před nevyhnutelným kolapsem. Státem vlastněné podniky se nyní kromě centrálního plánu měly řídit i vlastní strategií, za kterou musely přijmout spoluzodpovědnost. Zákon o družstevnictví povoloval soukromé podnikání v živnostenské oblasti. Na sovětský trh byl opatrně vpuštěn zahraniční kapitál a tak se v mnohých podnicích objevily jako spolumajitelé některé západní společnosti. V obdobném duchu pak velice opatrně probíhaly obdobné reformy v mnohých dalších komunistických zemích (Maďarsko, Polsko), zatímco jinde se konzervativní bolševické vedení jakýmkoliv reformám bránilo (východní Německo, Československo, Rumunsko).

Ačkoliv Gorbačovovy plány měly celý systém zachránit a stabilizovat, v podstatě přivodily jeho rychlý konec. Ukázalo se, že centrálně řízený ekonomický systém je v Sovětském svazu nereformovatelný. Koncept smíšené ekonomiky neměl nejmenší šanci v zemi, kde bylo soukromé podnikání již šedesát let postaveno mimo zákon. Koncem 80. se šířil bonmot, že na světě musí zůstat alespoň jedna kapitalistická země, aby komunisté měli podle čeho stanovovat ceny zboží. Na počátku 90. let musela být nakonec Perestrojka zrušena a nahrazena klasickým tržním kapitalismem. Tento přerod byl velice bolestivý a neobešel se bez značných kontroverzí, nezákonností a výrazného zchudnutí obyvatelstva Sovětského svazu i mnohých dalších postkomunistických zemí. Jakmile totiž do země vstoupily tržní síly, ukázala se skutečná hloubka zaostalosti, zkosnatělosti a nefunkčnosti celého systému.

Druhá polovina 20. století byla obdobím, kdy se svět rozpadl na dva ekonomicky nesourodé tábory. Oba slibovaly svému obyvatelstvu blahobyt a prosperitu. A v konkurenčním boji se o to skutečně pokoušely. Západ vsadil na socializaci a globalizaci při zachování tržního kapitalismu, ovšem silně regulovaného. Východ se držel plánované ekonomiky, soběstačnosti a sociálního rovnostářství. Ani jeden z obou systémů se nepodobal ničemu, co se ve světě vyskytovalo před druhou světovou válkou. Po skončení studené války bylo jasné, že ani jeden z nich ji nepřežije. Na počátku 90. let tak západ i východ hledaly nové modely ekonomické organizace. To již ale není předmětem této kapitoly.

Dekolonizace a hnutí zemí třetího světa

Bandungská konference

V dubnu 1955 se v indonésckém městě Bandung konala první mezinárodní konference zemí, které se v poválečném období objevily na mapě světa v důsledku změn, kterým se později začalo říkat dekolonizace. Nikdy v lidské historii neprobíhal proces vzniku nových států tak převratným, rychlým, masivním a do jisté míry i chaotickým tempem, jako ve dvou poválečných dekádách. Hloubku těchto událostí si uvědomíme nejnázem, když uvážíme, že v roce 1945, kdy byla založena Organizace spojených národů, stálo u jejího zrodu 50 suverénních států (převážná většina tehdy existujících zemí). V roce 1965, tedy po dvaceti letech její existence, zasedalo ve Valném shromáždění OSN 118 samostatných státních delegací. Většina nově přijatých členů byly státy, které se v předchozím období vyčlenily z rozpadajícího se koloniálního panství evropských velmocí. Ty se stávaly stále slabšími a apatičtějšími k dění ve svých někdejších zámořských državách. Bandungskou konferenci svolal indonéscký prezident Ahmed Sukarno a měla být sněmem národů, které samy sebe označovaly za země třetího světa. Byl to doslova festival nově konstituovaných vládců, jako byl Džavahárlál Nehru z Indie, Mao Ce-tung z Číny, Kwame Nkrumah z Ghany, Gamal Abdel Nasser z Egypta a dokonce i Josip Broz Tito z Jugoslávie. Vedle nekonečných pochvalných proslovů a optimistických vizí do budoucnosti se zde konstitovala organizace dekolonizovaných zemí – Hnutí nezúčastněných. Neúčastí bylo míněno neangažování se ve studené válce mezi Spojenými státy a Sovětským svazem. V bipolárním světě se tak vytvořila velice vlivná a ambiciózní skupina třetích zemí. Jejich program byl jednoduchý:

- odmítnutí rasizmu a kolonialismu jakožto produktu úpadkové a nemorální západní civilizace
- zavržení tržního kapitalismu i sovětského komunismu a hledání takzvané třetí cesty rozvoje
- nerespektování mocenského rozložení sil mezi dvě supervelmoci a vzájemná spolupráce v OSN

Na konferenci spolu rezonovaly dva základní názory. Prvním bylo velice kritické odmítnutí kolonialismu a evropského rasizmu. Bylo jasně deklarováno, že vina, která leží na evropských velmocích, musí být odčiněna masivní pomocí nově vzniklým rozvojovým zemím. Jejich chudoba a zaostalost jsou totiž způsobeny výhradně a pouze mnohaletým drancováním a rasistickým utlačováním ze strany koloniálních velmocí. Druhým názorem byla představa, že dekolonizované země představují jakousi zářnou budoucnost lidstva. Již nyní zastupovaly více jak polovinu populace, nebyly zatíženy žádnými válečnými ani jinými hříchy z minulosti a jako čerstvě otevřený květ bez poskvrny vstupovaly do rodiny svobodných národů. Jen na okraj je třeba zmínit, že podobná snaha zapomenout na minulost a tvářit se, že dějin začínají dneškem, byla v poválečném světě dosti typická i v Evropě. Východní Němci například nikdy nebojovali u Stalingradu, a když ano, tak záměrně stříleli jen do vzduchu a ne na své sovětské soudruhy. Tak to alespoň líčila stalinská propaganda, která si lámala hlavu s tím, jak začlenit východní Němce do rodiny bratrských socialistických zemí.

Země třetího světa měly být takovým novým začátkem, ovšem v globálním měřítku. Odmítaly jak americký kapitalistický, tak sovětský bolševický imperialismus a nabízely nová a podle jejich mínění lepší řešení sociálních a ekonomických problémů. Představitelé rozvojových zemí zkrátka sami sebe považovali za pokrokový hlas budoucnosti. Tak alespoň na Bandungské konferenci řečnili tito profesionální politici, kterým vláda v jejich nových zemí doslova spadla do klína (jak bude popsáno níže). Byli přesvědčeni, že mají morální právo hovořit nejen jménem svých národů, ale i jménem celého lidstva. Prezentovali tu vizi, že jejich země čeká blahobyt a prosperita po té, co se zbavily koloniálního jha imperialismu, který může za všechno zlo světa. A protože nezúčastněné státy svým prostým počtem postupně převýšily tradiční země západu i východu, stala se tato doktrína také oficiálním stanoviskem OSN.

Po dalších dvaceti letech nezbylo z těchto nabubřelých frází a iluzí takřka nic. Národy rozvojového světa ležely v prachu válek, kmenových čistek a genocid. Většina z těch, kteří tak plamenně hovořili na Bandungské konferenci, byla sesazena, zavražděna nebo jinak odstraněna násilnými revolucemi, které v jejich zemích propukaly. Také slibovaná a halasně deklarovaná prosperita se nedostavila a rozvojové země

se propadaly do hospodářské nicoty a chaosu, který byl nesrovnatelně drsnější, než v dobách zatracovaného a proklínaného evropského kolonialismu. Rasismus, který měl být pouze projevem evropské koloniální nadřazenosti, v těchto zemích nezmizel a jednotlivá domácí etnika se vyvražďovala na základě rasové či kmenové příslušnosti s brutalitou, která si s evropským kolonialismem v ničem nezadala. Celý tento proces je jednou za nejsmutnějších kapitol novodobých dějin a představuje nejtypičtější ukázkou zmařených idejí, které se obrátily proti jejich tvůrcům. Nikdo v Bandungu v roce 1955 si totiž neuvědomil, že většina nových dekolonizovaných států je již procesem svého vzniku odsouzena k této katastrofě a nezdaru. Tyto závěry nemají být obhajobou evropského kolonialismu, ale smutným dokladem toho, že politickými proklamacemi a frázemi přednášenými na světových fórech se miliardy lidí nasytit nedají. Bandungští vůdci představovali rys typický pro druhou polovinu 20. století. Tím bylo sociální inženýrství.

Příčiny dekolonizace

Evropský kolonialismus, který započal portugalskými a španělskými objevnými plavbami na konci 15. století a vyvrcholil budováním evropských impérií na konci století 19., byl proces, který trval takřka čtyři století. Je nesporné, že během něj a díky němu evropské národy neskutečně zbohatly, často na úkor svých kolonií. Těžko v něm ale vysledovat nějaký záměr nebo dlouhodobý plán. Přesto byl kolonialismus ve druhé polovině 20. století líčen jako monstrózní spiknutí evropských imperialistů a buržoazie proti polovině lidstva. Tato interpretace pochází z pera Vladimira Iljiče Lenina a držely se jí všechna socialistická a komunistická hnutí v poválečném období. Už jen fakt, že komunismus byl po roce 1945 na vzestupu, naznačuje, že toto mínění převládlo u řady politiků i veřejnosti nejen v dekolonizovaných zemích, ale také v Evropě samotné. Jen tak lze vysvětlit tichý (někdy i hlasitý) souhlas evropské veřejnosti se závěry Bandungské konference a samotným rozpadem evropských impérií. V poválečné Evropě zkrátka nastala éra sypání si popela na hlavu. Obyvatelstvo někdejších koloniálních velmocí propadlo tomuto pocitu viny a trvalo na jejím odčinění.

Skutečností je, že Evropané vládli svým impériím především ke svému vlastnímu zisku. Pakliže někde v koloniích nastal ekonomický nebo sociální rozvoj, bylo to proto, že jej mateřská země považovala za sobě prospěšný. Při ovládnutí svých kolonií se ale Evropané uchylovali k síle jen výjimečně. Klíčová pro udržení jejich ohromných zámořských držav byla spíše autorita, kterou budili. Evropané pociťovali k obyvatelům kolonií značnou míru nadřazenosti, kterou vyvozovali ze své nesporné civilizační úrovně, které během novověku dosáhli. Právě tady, ve druhé polovině 19. století, můžeme hledat kořeny pozdějšího rasismu. Stejnou měrou, jakou se bílí „sáhibové“ stavěli do role mentorů a kulturně nadřazených vládců, respektovali tuto evropskou dominanci také sami domorodí obyvatelé kolonií. Mladý spisovatel Eric Arthur Blair (známý pod pseudonymem Georg Orwell), který sloužil jako důstojník britské koloniální správy v Barmě, později barvitě vylíčil, s jakou směsí bázně a obdivu k bílým Evropanům se tehdy u barmských obyvatel setkával. Takovéto výlučné postavení Evropanů v očích místního obyvatelstva umožňovalo spravovat kolonie s minimem nátlakových a donucovacích prostředků. Jinak by například nebylo myslitelné, aby britská správa nad celou Indií (tehdy včetně Pákistánu a Bangladéše), kde žilo na přelomu století více jako 600 mil. lidí, vystačila s 15 000 důstojníky koloniální armády. Evropské koloniální panství tak stálo na oboustranném respektu k evropské dominanci nad světem. Evropané si tuto svou roli sami pro sebe zdůvodňovali povinností, kterou mají vůči zaostalým a civilizačně méně vyvinutým národům světa. Toto takzvané „břemeno bílého muže“, jako o něm hovořil nejméně jeden evropský politik té doby (známý je například postoj britského premiéra Benjamina Disraeliho), znamenalo nejen právo, ale doslova povinnost Evropy vládnout koloniím.

Tomuto vidění světa učinila přítrž první a zejména druhá světová válka. Ta odstranila tenkou skořápku kultury a civilizace a otevřela stavidla bezuzdného vraždění a barbarského masakrování. V očích koloniálního obyvatelstva spadli Evropané z piedestalu kulturních a civilizovaných bytostí na úroveň zvěře, která se mezi sebou masakruje podle zákona džungle. V britské i francouzské armádě sloužilo nemálo vojáků z kolonií, kteří mohli na vlastní oči sledovat „civilizované“ Evropany masakrující se se stejnou

brutalitou, jako mnohé primitivní kmeny z pralesa. Když pak byly po válce zveřejněny informace o Holokaustu, padla úcta k evropské civilizaci úplně. Válka prolomila hranice myslitelného a v mnoha ohledech nastavila precedenty chování, jako je rasová genocida, sociální inženýrství a totalitní diktatura, které se pak opakovaly v řadě zemí světa. Efekt ztráty respektu k evropské civilizaci se neprojevil jen u obyvatel kolonií. Také mnozí Evropané začali po válce o nadřazenosti své kultury pochybovat. Síla, která celá staletí udržovala evropský koloniální stroj v chodu, byla pryč. Evropané ztratili sebedůvěru a především vůli k moci.

Válka ale přinesla ještě jeden nový fenomén. Byl jím boj mimoevropských národů za svobodu. Během války ztratili Evropané jakýkoliv kontakt se svými koloniemi. Britská a francouzská jihovýchodní Asie se dostala zcela pod kontrolu Japonců. Obsazení Singapuru v roce 1942, který byl největší námořní základnou Britského impéria, bylo doslova symbolickým koncem evropské nadvlády nad touto částí světa. Japonci přicházeli s propagandou hlásající vyhnání Evropanů z Asie a vybudování „Sféry společného rozkvětu“. Obyvatelé kolonií sice nikdy tuto ideu nepřijali a proti japonské okupaci zorganizovali masový národně osvobozenecký odboj, ale myšlenka vyhnání evropských vládců se mezi nimi ujala. Porážka Japonska na konci války tak logicky nemohla znamenat návrat k předválečnému stavu. Koloniální partizánská hnutí se zformovala například v Indočíně (antifašistická Liga nezávislosti Vietnamu neboli Viet-Minh) nebo v Barmě (Liga národní svobody). Tyto partizánské organizace měly kromě svého protijaponského antifašismu silně prokomunistický charakter a jedním z jejich cílů byl boj za úplnou nezávislost. Návrat evropských vládců po roce 1945 pro ně neznamenal svobodu, ale jen pokračování boje za svobodu.

Významným efektem boje kolonií za nezávislost byly také nenaplněné sliby velmocí během války. Britové a Francouzi využívaly v boji proti státům Osy jednotky zformované z obyvatel svých kolonií. V případě Británie to byla například indická armáda, která účinně bránila šíření japonské agrese z okupované Barmy dále do Indie. Britská koloniální správa mezi Indy šířila myšlenku, že touto válkou vlastně bojují za svou vlastní svobodu. Po válce pak Indové pochopitelně požadovali naplnění těchto slibů v podobě úplné nezávislosti. Francouzi zase zorganizovali národně osvobozeneckou armádu pod velením generála Charlese de Gaulla ve svých koloniích v Alžírsku a Maroku. Generál de Gaulle neustále zdůrazňoval, že Alžírčané jsou plnohodnotnými občany Francie. Po válce se ale francouzská vláda vrátila k předválečné koloniální správě, což většina místních obyvatel považovala za zradu předešlých slibů. Podobných bílých šeků, které evropské velmoci během války podepsaly, bychom našli nespočet, jak bude ještě zmíněno v případě Palestiny. Obyvatelé kolonií, bojující po boku svých evropských partnerů, očekávali po válce větší míru autonomie, čehož se jim ve většině případů nedostalo. To platilo zejména o francouzských koloniích, kde Paříž nechtěla o jejich nezávislosti nebo alespoň větší míře samostatnosti ani slyšet. Není náhodou, že nejkrvavější a nejdramatičtější boje za nezávislost zasáhly v 50. letech právě francouzskou koloniální říši (Alžírsko, Indočína).

V neposlední řadě sehrál svou roli také fakt, že obě vítězné velmoci, tedy Spojené státy a Sovětský svaz, byly zásadními odpůrci kolonialismu v jeho současné podobě. V případě Sovětského svazu vycházela jeho antikoloniální doktrína z podstaty Leninského učení, které považovalo kolonialismus za projev evropského buržoazního imperialismu. Obyvatelé kolonií pak byli podlé této logiky obětmi světového kapitálu a komunistické učení mělo být zaměřeno na jejich osvobození. V očích ruských bolševiků byli totiž stejným proletariátem, jako dělníci v evropských zemích. Stalin tajně doufal, že by se světová revoluce mohla rozšířit i do kolonií a stala by se tak skutečně globálním fenoménem. Ve světle této skutečnosti vůbec nepřekvapí, že asijská a africká antikolonialistická a iredentistická hnutí silně koketovala právě s komunismem.

V případě Spojených států byla věc poněkud složitější. Američané sami před válkou jistě koloniální panství měli. Patřily k němu například Filipíny, Havajské ostrovy nebo Kuba. Faktem ale je, že Amerika všechna tato území získala pod záminkou pomoci v osvobozeneckém boji proti evropským hegemónům (v případě Filipín nebo Kubu bylo odtud vyhnáno Španělsko). Podstatou amerického přístupu ke koloniím byla politika otevřených dveří. Tedy systém, ve kterém mají na trhy v koloniích přístup všichni, nikoliv jen daná koloniální velmoc. Stávající systém, kdy Britové a Francouzi kontrolovali polovinu světové souše, Spojeným státům

nevyhovoval. Na místo tvrdé kolonizace prosazovali princip kolonizace měkké. Tedy politickou nezávislost a kontrolu formou hospodářské dominance. Díky poválečnému rozložení sil jim to dávalo reálnou šanci na ovládnutí někdejších britských i francouzských držav. A i když prezident Roosevelt neustále plísnil Winstona Churchilla za jeho imperialistické choutky, americký kapitál se po válce nezdráhal udělat z dekolonizovaných zemí své vlastní hospodářské kolonie.

Průběh dekolonizace

Popsat stručně celý průběh dekolonizace, který započal ihned po skončení války, vrcholil v 60. letech, je takřka nemožné. Každá kolonie totiž získala nezávislost svou zcela specifickou cestou, každá se pak v následujících letech vyvíjela naprostou autonomně a výsledky dekolonizace byly rovněž zcela odlišné. Přesto můžeme u řady kolonií vysledovat podobné cesty a metody jejich osamostatnění a následného vývoje. Velice přitom záleželo, jaký postoj ke snahám kolonizovaných národů vybojovat si svobodu, zaujala vláda v mateřské zemi. Zde je nutné zdůraznit, že dvě největší koloniální mocnosti předválečného světa (tedy Británie a Francie) zvolili zcela odlišný postup a dekolonizace zde probíhala naprosto jinými cestami a metodami. Zatímco Britové sázeli na poklidný odchod a vytvoření globálního systému vzájemné spolupráce (Commonwealth), Francie se odmítala svých kolonií vzdát a rozpoutala zde krvavé koloniální války, které ukončil až návrat generála de Gaulla do čela státu (podrobněji o tomto kapitole Klíčové momenty studené války). Pokrýt v rozsahu tohoto textu celou problematiku dekolonizace je takřka nemožné. Proto zvolíme jen několik příkladů, které demonstrují problematičnost celého procesu a především neblahé dědictví, které se stalo zdrojem válek, genocid a politického napětí na řadu dalších desetiletí. Pro nedostatek prostoru se budeme věnovat dvěma dekolonizovaným teritoriím – Indii a Blízkému východu.

1) Britská Indie

Británie kolonizovala Indický poloostrov postupným ovládnutím Mughalské říše, která zde jako vnitřně nesourodý a feudální stát existovala již od středověku. Od poloviny 18. století převzala nad obchodem s Indií plnou kontrolu britská Východoindická společnost. Tato privátní akciová firma založená v Londýně roku 1600 byla v této části světa naprostým suverénem. Vlastnila nejen flotilu obchodních, ale také válečných lodí a disponovala právem razit vlastní mince. Indie se tak v podstatě stala vlastnictvím londýnských bankéřů ze City. Východoindická společnost začala v polovině 18. století postupně ovládat jednotlivé části Indie. Jejím největším úspěchem byl získání kontroly nad celým Bengálskem. Poslední části skomírající říše Mughalů ovládli Britové roku 1803.

Koloniální správa tak rozsáhlého, kulturně, jazykově i etnicky nesourodého regionu však byla velice složitá. Vždyť k britské Indii patřila nejen hinduistická část, ale také muslimský Pákistán a Bangladéš, lámaistický Nepál a Bhútán. Východoindická společnost udržovala na mnoha místech loutkové vlády místních feudálů, jinde zaváděla vlastní koloniální správu. Její vlastníci se však v Indii chovali doslova jako na dobytém území. Svou obchodní politikou dokonale rozvrátili místní řemeslnické a zemědělské komunity. Indický trh byl zaplaven levným britským průmyslovým zbožím, což naprosto zlikvidovalo místní drobné řemeslníky. Byly zakládány plantáže na bavlnu, čaj a další tropické plodiny, čímž byli zcela zdecimováni místní zemědělci. Není divu, že roku 1857 došlo k masivnímu povstání indického obyvatelstva proti praktikám Východoindické společnosti. Vůdci povstání byli sipáhíové – bengálští vojáci ve službách koloniální armády. Po tomto povstání byla vláda nad Indií předána přímo britské vládě. V důsledku toho přijala královna Viktorie roku 1876 titul císařovna indická.

V průběhu 80. let došlo k celkovému hospodářskému rozkvětu kolonie. Na místo ekonomického parazitismu z dob vlády Východoindické společnosti nastoupilo budování moderních průmyslových závodů, a to zejména v přístavech. Vybudována byla také celá indická železniční síť. Na konci století už Indie produkovala více průmyslového zboží, než samotná Británie (zejména potraviny, textil a lehčí průmyslové výrobky). Vedle těchto změn probíhaly také správní reformy s cílem více zapojit místní indické obyvatelstvo. V britské koloniální armádě například sloužilo v této době již více Indů než Britů. Celou situaci komplikovala

nesourodost jednotlivých provincií (bylo jich více jak 600). Britové se museli potýkat se skutečností, že nebyla síla, která by měla mandát hovořit jménem všech Indů (pokud taková síla vůbec mohla kdy existovat). Přesto docházelo alespoň k vytváření místních indických samospráv. Ruku v ruce s tímto procesem se objevovala snaha vytvořit v Indii standardní politickou strukturu evropského typu. Již roku 1885 založil Angličan Allan Hume první politickou stranu v Indii – Indický národní kongres. V roce 1919 paky byly tyto snahy zvršeny Montaguovou reformou (Edwin Samuel Montagu byl indickými místodržícím). Nově byly místní vlády v provinciích složeny výhradně z indického obyvatelstva. Britská vláda se v této souvislosti snažila postupně vychovat generaci vzdělané indické elity, která by jednou mohla převzít správu kolonie. Proto byli synové z výše postavených indických rodin posíláni na studia do Evropy. Roku 1900 již mělo přes 40 000 Indů titul získaný na některé z prestižních britských univerzit či privátních akademií. Těmto novým intelektuálům připadla role důstojníků a úředníků koloniální správy. Jedním z těchto mužů byl i pozdější otec indické nezávislosti – Mahátma Ghándí.

Ghándí patřil mezi typické představitele nové inteligence, která se na počátku 20. století zrodila v koloniích. Byli to lidé, kteří prošli elitními školami v Británii, Francii či Belgii a následně se vraceli do kolonií na místa v koloniální správě. Paradoxem bylo, že většina této nové koloniální elity zaujala velice kritický postoj k evropské kultuře a samotnému kolonialismu. Tito lidé, ač silně ovlivněni evropským vzdělávacím systémem, se povětšinou velice radikálně stavěli proti všemu evropskému. Postupně se v domovské zemi postavili do čela nacionalistických a separatistických hnutí a nakonec stanuli jako noví vládcí v dekolonizovaných zemích. Mnozí z nich prohlašovali, že hovoří jménem veškerého obyvatelstva kolonie, ač k tomu neměli sebemenší mandát. Evropská veřejnost a vládnoucí kruhy evropských metropolí jim však naslouchaly. Do této skupin nových koloniálních aktivistů a politiků patřili jak všichni výše jmenovaní představitelé, kteří zasedali na Bandungské konferenci, tak i samotný Ghándí. V jeho osobě se snoubí britská univerzitní vzdělanost s koloniální tradicí.

Ghándí v mládí vynakládal velké úsilí, aby se stal pravým anglickým gentlemanem a během svých studií práv v Londýně byl dokonce členem několika prestižních a elitních studentských klubů. Následně působil jako advokát v britské Jižní Africe. Zde došlo k jeho proměně z anglického advokáta na indického aktivistu. Proslavil se jako advokát zastupující práva chudých a prakticky bezprávných indických dělníků v jihoafrických dolech. Po návratu do Indie začal roku 1896 organizovat pokojné hnutí odporu proti britské nadvládě. Po vydání manifestu „Samostatnost Indie“ se k němu začala přidávat řada členů Indického národního kongresu a také statisíce prostých venkovanů. Ti se sice o politiku takřka nezajímali a ani Ghándího myšlenky jim nebyly šířeji známy, ale fascinovala je samotná osoba Ghándího, který vystupoval jako svatý muž a prorok nenásilného odporu. Ghándí se navíc stal miláčkem britských médií a pravidelně do nich poskytoval rozhovory. Jeho politický aktivismus a fakt, jak velké podpory mu ze strany britské veřejnosti i koloniální správy dostávalo, jen dokazuje na nenásilnou povahu britské koloniální správy té doby. Nikdo sice nepředstíral, že zde mezi Indii a evropskými sáhiby existuje rovnoprávnost, nicméně někdejší tvrdý koloniální útlak místního obyvatelstva byl již minulostí. Britové stejně výhledově počítali s tím, že Indii bude nutné dát v rámci impéria větší nezávislost. Neboť jak se tehdy běžně v britských médiích psalo: „ostrov nemůže vládnout kontinentu.“

Roku 1945 se k moci v Británii dostala Labour party a její předseda Clement Attlee vzápětí pověřil indické úřady, aby urychleně zahájily kroky vedoucí k úplné samostatnosti Indie. Attlee vycházel jednak z finanční neudržitelnosti koloniální správy pro britský poválečný rozpočet, především ale byla jeho strana dlouhodobě nositelkou myšlenky, že kolonialismus je hanebný produkt evropského buržoazního kapitalismu a musí být zrušen. Když pak byla roku 1947 vyhlášena nezávislá Indie, nezbudilo to u britské veřejnosti žádnou reakci. Pro většinu obyvatel ostrovního království se kolonialismus stal symbolem předválečné éry, na kterou chtěli rychle zapomenout. Mnohem dramatičtější však byly události v samotné Indii. Nečekaný chvat a shon, ve kterém byly zákony o nezávislé Indii připravovány, způsobil, že řada sporných momentů nebyla do dne vyhlášení samostatnosti vůbec dořešena. Vypadalo to, jako by Britové po dlouhém přešlapování na místě najednou hodlali ze své nejdůležitější kolonie doslova utéct. V podstatě je úplně přestalo zajímat, jak se bude nový stát dále vyvíjet.

Mezi neproblematičtější momenty patřila náboženská roztržičnost, kterou se britské koloniální správě dařilo dlouhá léta krotit. Na území britské Indie totiž vedle sebe žili hinduisté, buddhisté a muslimové a neexistovala jakákoliv možnost, že by se tato náboženství mohla shodnout na podobě nového státu. O perspektivě vzájemného soužití s muslimy se nejednou pochybovačně vyjádřil i sám Ghándí. Muslimská liga, která byla součástí Indického národního kongresu, volala ústy svého mluvčího Muhammada Džinnaha po samostatném muslimském Pákistánu. Vůdce hinduistické většiny Džaváharlál Nehru (pozdější ministerský předseda Indie) nechtěl o dělení státu ani slyšet. Britská koloniální správa rozhodla, že bude vytvořena nezávislá Indie i Pákistán a jakékoliv územní a majetkové spory si tyto státy vyřeší již bez britské účasti. Výsledkem byl exodus epických rozměrů, kdy během roku 1947 miliony muslimů utíkaly do Pákistánu a miliony hinduistů směřovaly do Indie. V britské Indii totiž neexistovala jasná dělící hranice mezi muslimskou a hinduistickou částí. Během těchto migrací docházelo mezi radikálními stoupenci obou náboženství k nesčetným excesům a masakrům. Nedořešené pohraniční spory o provincii Kašmír a násilnosti, které páchali Indové a Pákistánci na příslušnících druhé strany vedly nakonec ke čtyřem indicko-pákistánským válkám v letech 1947, 1949, 1965 a 1971. Samotný Ghándí byl zděšen a šokován tím, co po vyhlášení Indie a Pákistánu následovalo a snažil se osobně těmto násilnostem bránit. Ať už hladovkou, nebo svou osobní účastí na shromážděních lidí. V lednu 1948 však byl při jedné z těchto akcí sám zastřelen. Stal se strůjcem i obětí ideálu, který se zvrhnul v noční můru.

Na příkladu Indie a Pákistánu lze demonstrovat, že ani kolonie, které byly systematicky a dlouhodobě připravovány k přechodu na autonomii nebo dokonce nezávislost, nebyly uchráněny násilností, politického a sociálního otřesu po té, co získaly samostatnost. Koloniální správa jednak nedokázala v předchozích letech vyřešit všechny etnické, náboženské a kmenové animozity, které zde přetrvávaly ještě z dob předkoloniálních. Další kontroverzí byli lidé, kterým Evropané vládu nad nově vytvořenými státy předávali. Často se jednalo o profesionální agitátory, kteří budili dojem, jako by hovořili za veškeré obyvatelstvo kolonií, což byla samozřejmě jen chiméra. Mnohde však nebyl nikdo jiný, komu by bylo možné svěřit správu dekolonizovaného území. Typickým příkladem takového agitátora, který se bez jakéhokoliv mandátu chopil vlády nad bývalou kolonií, byl Patrice Lumumba. Tento někdejší poštovní úředník získal s hrstkou svých věrných vládu nad celým belgickým Kongem. Neméně tragická byla postava ugandského generála Idi Amina, který ve své zemi ihned zahájil sérii etnických čistek s cílem očistit Ugandu od „rasově méněcenných kmenů“. Byl znám svými kanibalskými praktikami a šamanismem. Ugandu řídil mimo jiné s pomocí své kmenové šamanky, která mu radila konzumovat srdce svých obětí. Amin, Lumumba a mnozí další prezidenti, kteří byli vybráni mateřskou zemí k vládě v bývalých koloniích, na počátku slibovali dodržovat ústavu (sepsanou v kancelářích ministerstva pro kolonie v Londýně či Paříži). Nakonec však všichni inklinovali k autoritativnímu a diktátorskému stylu vlády (případ Amina), nebo byli smeteni vojenským převratem a zavražděni (případ Lumumby).

2) Blízký východ a otázka Palestiny

Největším zdrojem problémů byl spěch, jakým Evropané opouštěli své državy. V minulých staletích byly hranice kolonií narýsovány zcela uměle tak, jak to vyhovovalo koloniálním mocnostem. Jednalo se o hranice sfér vlivu mezi jednotlivými velmocemi, které absolutně nerespektovaly kmenová území či oblasti obývané příslušníky jednotlivých sekt a náboženských komunit. Docházelo tak k situacím, že v jedné kolonii vedle sebe žila etnika či konfese, které vůči sobě cítily až fanatickou nenávisť. Dokud nad kolonií panovala evropská správa, byly tyto animozity v celku úspěšně potlačovány, byť často za pomoci dosti brutálních metod. V době dekolonizace však tyto staré křivdy a rozbroje propukly nanovo. Hranice nově vytvořených států kopírovaly někdejší uměle narýsované sféry vlivu velmocí a nové státy se musely potýkat s eskalací náboženského, kmenového a mnohdy i rasového násilí. Typickým příkladem regionu, který byl nepřírozeně a v podstatě podle pravítka rozdělen mezi uměle vytvořené státní útvary, byl blízký východ. Britové a Francouzi tuto oblast chvatně opustili na konci 40. let a zanechali ji v permanentním konfliktu a s nedořešenými hraničními spory mezi jednotlivými státy a konfesemi. Navíc zde vytvořili stát Izrael, zdroj nekonečného boje a radikalizace zdejšího arabského obyvatelstva. Blízkovýchodní problém je typickou ukázkou problematického dědictví dekolonizace, které není dořešeno do dnešních dnů. Celý spor vztahu

státu Izrael a okolních arabských zemí není ani tak problémem konfesním, jako spíše důsledkem amatérismu a prázdných slibů, které vládnoucí evropské velmoci udílely všem zúčastněným stranám.

Dějiny blízkovýchodního konfliktu, který vygradoval v období dekolonizace, se začaly psát již na počátku 20. století. Mezinárodní sionistické hnutí, které bylo v západní Evropě na vzestupu již od konce 19. století, usilovalo o návrat židů do Palestiny. Jedním z důvodů byla nová vlna antisemitismu, která v tomto období postihla západní země (podrobněji o tomto problému v kapitole Německý nacismus a Holokaust). Klíčovým momentem bylo dělení kolonií po první světové válce. Poražené osmanské Turecko (bojovalo na straně Trojspolku) muselo odevzdat celé území blízkého východu do rukou vítězných mocností Dohody. Již v roce 1916 byla mezi Británií a Francií sepsána tajná Sykes-Picotova dohoda o rozdělení sfér vlivu na Blízkém východě. Zatímco teritorium dnešního Libanonu a Sýrie převzala Francie, Britové získali kontrolu nad Mezopotámií a především Palestinou. Během války se britská vláda zavázala souhlasit s židovským přesídlením a vytvořením domoviny pro židovský lid v Palestině. Roku 1917 tak byla vydána Blafurova deklarace, která židům po válce umožnila masový odchod a zakládání osad v Brity spravované Palestině. Současně se ale britská vláda snažila získat na svou stranu i místní arabské obyvatelstvo. Britové tak během války učinili další slib, který byl s Blafurovou deklarací i Sykes-Picotovou dohodou neslučitelný.

Snaha vyřadit z války Turecko vedla ke snaze získat na svou stranu arabské obyvatelstvo blízkého východu, které se proti osmanské nadvládě bouřilo. Britům se podařilo vyvolat masivní arabské protiturecké povstání, mimo jiné i za vydatné pomoci svých tajných agentů maskovaných za archeology a humanitární pracovníky. Arabům bylo slíbeno vytvoření jejich vlastních nezávislých států, jestliže povstanou proti turecké vládě. Po válce ale z těchto slibů nezbylo takřka nic a velmoci si blízkovýchodní region rozdělily jako své kolonie. Na slib budoucí nezávislosti se následně odvolávali také muslimští Palestinci, žijící na území, které bylo nyní navíc zalidňováno židovskými imigranty. Oba bílko šeky (tedy souhlas s přesídlením evropských židů na jedné straně a zároveň slib vzniku arabských států na straně druhé) nebylo možné splnit. Britské válečné sliby tak vedly ke konfliktům mezi evropskými židovskými přistěhovalci a původním palestinským obyvatelstvem, které se cítilo být podvedeno.

Během 20. let zabírali židovští přistěhovalci půdu, na které před tím žili Palestinci, a zakládali zde své venkovské osady – kibucy. Kibuc byla jakási forma družstevní zemědělské osady, kde majetek i výnosy ze zemědělské činnosti připadaly rovným dílem všem členům komunity. Jednalo se v podstatě o jakousi rovnostářskou družstevní komunu. Jistou zajímavostí je skutečnost, že tento fakt později zneužila nacistická propaganda s tím, že židé se v Palestině snaží vybudovat komunistickou společnost podle zásad židobolševismu, což byl ale samozřejmě nesmysl. Příмым důsledkem židovského exodu z Evropy do Palestiny byly stále častější konflikty s místním palestinským obyvatelstvem. Židovští osadníci tehdy začali budovat jakousi dobrovolnickou domobranu, cvičili se v boji a nakupovali zbraně k obraně svých osad. Tato podzemní židovská armáda, zvaná Hagana, byla britskými koloniálními správci stíhána a zakazována. Britové sice souhlasili s židovskou imigrací, ale nehodlali přihlížet její militarizaci.

Aby Britové poněkud utlumili konflikty, které nedokázali řešit, uchýlili se ke dvěma krokům, které se později ukázaly jako osudové omyly. Jedním z nich bylo razantní omezení roční přistěhovalecké kóty pro židy. Později měli dokonce snahu židovskou emigraci úplně zastavit, a to zejména na konci 30. let, kdy díky sílícímu nacismu v Evropě židovský zájem o vystěhování do Palestiny enormně vzrostl. Druhým krokem britské správy bylo obsazení postu jeruzalémského muftího (jakýsi hlavní duchovní vůdce Palestinců), kdy byl do čela tohoto úřadu dosazen Hadž Amín al-Husejní. Tento vášnivý arabský nacionalista, xenofob a antisemita dokázal od roku 1921, kdy do čela úřadu dosedl, zfanatizovat většinu palestinského obyvatelstva proti židům. Jestliže do této chvíle Palestinci nové židovské osadníky nesnášeli, nyní je začali nenávidět. Z pozdějších let jsou známy jeho osobní kontakty s představiteli nacistické třetí říše a jeho veřejné schvalování Holokaustu. Husejní také stál u zrodu palestinské vojenské organizace Armáda svatého džihádu, která se později proměnila na Organizaci pro osvobození Palestiny. Jejich heslem bylo „zahnat židy zpět do moře“.

Již od 30. let britská vláda marně hledala řešení blízkovýchodního konfliktu, který sama pomohla vytvořit. V roce 1937 navrhoval lord Peel rozdělení Palestiny na židovskou a palestinskou část, které by časem dospěly do fáze úplné samostatnosti. Arabský výbor vedený muftím Husejním tento plán odmítal a byl razantně proti jakémukoliv židovskému státu v Palestině. Podporu získával také mezi arabskými obyvateli okolních oblastí. Po druhé světové válce se ale mezinárodní společenství rozhodlo plán lorda Peela realizovat. Významným motivem byl mimo jiné i stud a pocit spoluzodpovědnosti po té, co byly zveřejněny detaily evropského Holokaustu. Aby se zabránilo případným násilnostem, uvalila OSN velice přísné embargo na dovoz zbraní do Palestiny a zároveň byly bojové jednotky Hagana a Armáda svatého džihádu označeny za ilegální teroristické organizace. Následně vydala OSN v roce 1948 rezoluci umožňující vytvoření nezávislého izraelského a palestinského státu. Zatímco Palestinci tuto rezoluci odmítli a dále trvali na vyhnání židů ze země, nejvyšší židovská rada v Tel Avivu pod vedením Davida Ben Guriona se rozhodla vyhlásit židovský stát Izrael. Proti jeho vzniku se však vyslovili také představitelé všech okolních arabských států, které v tomto regionu po válce vznikly. Nově vytvořená Liga arabských států zahájila bezprostředně po Ben Gurionově kroku válku proti Izraeli.

První arabsko-izraelská válka, která vypukla ihned po vyhlášení židovského státu v květnu 1948, byla první v řadě válek, které spolu vedly Izrael a okolní arabské státy. Není cílem tohoto textu, který se zabývá procesem dekolonizace, aby se podrobněji pitval ve všech válkách z let 1948, 1956, 1967, 1973. Podstatné je, že zde vznikl nedořešený náboženský a národnostní konflikt, který se stal trvalým zdrojem nestability a později i terorismu nejen v tomto regionu, ale také v globálním měřítku. Arabsko-izraelské soupeření se totiž chťe nechtě stalo součástí globálního konfliktu v rámci probíhající studené války.

Nezúčastněné země ve studené válce

Na Bandungské konferenci padala jasná slova o tom, že dekolonizované národy budou zeměmi nezúčastněnými. Tedy že vedle kapitalistického a komunistického světa vznikne svět třetí, který se ve studenoválečném konfliktu nebude nijak angažovat. Tato představa ale během několika let vzala za své. Dekolonizované národy představovaly více jak polovinu lidstva a jejich státy často ležely ve strategicky významných lokalitách. Očekávat, že by Spojené státy nebo Sovětský svaz nechaly tyto země bez povšimnutí, bylo zcela naivní. Je pravdou, že studená války původně začala kvůli Evropě a o Evropu. Přesněji řečeno o dělení sfér vlivu na troskách poraženého kontinentu. Jakmile se ale oba bloky vytvořily a v první polovině 50. let doslova zakopaly ve svých pozicích, byla situace na evropském kontinentě zabetonovaná. Středem Evropy byla spuštěna železná opona a prostor pro získávání nových spojenců tu takřka nebyl. Naopak existovala jakási tichá a nikde nesepsaná dohoda mezi oběma supervelmocemi o nezasahování si do svých hájemství. Proto například západní země nijak nezasahovaly do protisovětských protestů v Maďarsku a v Polsku roku 1956. Ani proti okupaci Československa v roce 1968. Sověti naopak nijak masivně nepodpořili protikapitalistické demonstrace studentstva v západních zemích v roce 1968. Na země třetího světa se ale tato dohoda nevztahovala. Ty se nyní staly terčem masivního tlaku ze strany Spojených států i Sovětského svazu. Studená válka se tak stala skutečně konfliktem globálním. Právě na příkladu blízkovýchodního regionu lze názorně vysledovat, jak se do konfliktů a nedořešených vnitropolitických i pohraničních sporů obě supervelmoci vkládaly. Jejich cílem bylo získat nově vznikající státy na svou stranu.

Izraelský prezident David Ben Gurion požádal ihned po vyhlášení nezávislého Izraele o pomoc mezinárodní společenství. Izrael přece vznikl na základě rezoluce OSN. Platilo však stále mezinárodní embargo na dovoz zbraní do tohoto regionu a velcí hráči se zdráhali zasahovat do právě se rozbíhající arabsko-izraelské války. Prvním, kdo zareagoval, byl Stalin. Ten doufal, že by se mu pomoc Izraeli mohla zúročit v podobě proniknutí sovětského vlivu na blízký východ a především do Středomoří. Obrátil se na pomoc k Československu, které bylo tehdy nejen průmyslově nejvyspělejším státem východního bloku, ale hlavně jedním z největších výrobců zbraní na světě. Na jeho popud začala československá strana v rozporu s mezinárodním embargem zásobovat Izrael zbraněmi i letadly a školícím personálem. Byli to především českoslovenští poradci, kteří přetavili izraelskou Hagana v regulérní a špičkově vycvičenou armádu.

Sílícího sovětského vlivu na blízkém východě si během jara 1948 všimli také vojenští analytici Pentagonu a byli z nastalé situace zděšeni. Prezident Truman sice na počátku deklaroval nezasahování do konfliktu a dodržování zbrojního embarga, ale tlak generálů Pentagonu jej nakonec přiměl změnit názor. Nermalou roli sehrála také velice vlivná židovská lobby ve Washingtonu. Přestože válka skončila již v červnu 1948 drtivým izraelským vítězstvím, cítil se židovský stát i nadále ohrožen. Truman pak během roku 1949 začal navazovat s Izraelci stále otevřenější spojení. Jeho cílem bylo vytvořit mezi oběma zeměmi těsnější spolupráci jak v oblasti vojenské, tak i zpravodajské. Americké námořnictvo vyslalo do oblasti svou letadlovou loď, CIA začala školit izraelskou tajnou službu Mosad a Pentagon sdílel s izraelským velením všechny své důvěrné informace a vojenské technologie. Izrael se začal profilovat jako prozápadně orientovaný stát a blízký spojenec Ameriky. Především díky vlivu Spojených států na půdě OSN byly nakonec uznány i izraelské územní zisky z války roku 1948, které šly nad rámec původního plánu OSN.

Stalin, který původně doufal v socialistický charakter Izraele, náhle zcela otočil. Obvinil Izraelce ze sionistického imperialismu. Židovský stát začal být stalinskou propagandou líčen jako prodloužená ruka amerických válečných štváčů na blízkém východě. Také následná série politických procesů proti špičkám komunistické moci v satelitních zemích východního bloku, byla namířena proti všem, kteří by se sionistickým hnutím mohli sympatizovat. Nepřekvapí, že většina popravených komunistických funkcionářů byli židé (podrobněji v kapitole Československo v éře bolševizace). Sovětský svaz pak zahájil masivní agitaci ve prospěch arabského protizraelského hnutí. S otevřenou podporou arabských zemí ale sověti vystoupili až v roce 1956 v souvislosti se Suezskou krizí.

Její počátky leží v roce 1954, kdy došlo ke státnímu převratu v Egyptě. Za masivní pomoci Sovětského svazu a dodávek československých zbraní egyptské armádě byl k moci instalován prokremelsky orientovaný generál Gamal Abdal Nasser. Ten ihned navázal spojení se Sovětským svazem, vystrnadil ze země Brity a nakonec také znárodnil Suezský průplav. Izraelci pak ve spolupráci se západními zeměmi (Británií a Francií) zahájili roku 1956 ofenzivní válku s cílem obsadit Sinajský poloostrov a získat Suezský průplav zpět do své moci. Teprve až díky vystoupení sovětského vůdce Nikity Chruščova, který hrozil použitím jaderných zbraní na obranu Egypta, byla válka ukončena. Tato krátká, ale velice dramatická epizodka jasně demonstruje militarizaci pohraničních sporů dekolonizovaných zemí díky podpoře a krytí ze strany obou supervelmocí (byť zrovna v Suezské krizi se Američané jinak neangažovali).

Obecně lze říci, že na rozvrat a sérii občanských válek v zemích třetího světa měla zásadní vliv podpora obou nepřátelých supervelmocí. Američané i Sověti podporovali v nových státech provládní nebo protivládní jednotky podle toho, zda aktuálně vládnoucí elita byla na straně kapitalistického západu, či komunistického východu. Podobný proces pak probíhal i v řadě dalších zemí. Příkladem může být vleklá válka v Angole, Nikaragui, Vietnamu a na desítkách dalších míst. Obětí těchto velmocenských hrátek se stalo například i Turecko. Turci byli jakožto spojenec západu přijati do NATO a měli se stát hrází proti pronikání sovětského vlivu na blízký východ. Sovětský svaz hodlal prozápadně orientovanou vládu v Ankaře jakkoliv oslabit. Proto okamžitě zahájil finanční, vojenskou i ideologickou podporu protivládních separatistických Kurdů na východě země. Kurdská strana pracujících, jak se jejich odbojová organizace jmenovala, byla po celou studenou válku pod silným vlivem Kremlu. Další zemí, která si musela projít sérií státních převratů, bylo Chile. Za podpory americké zpravodajské služby tu v roce 1973 provedly armádní jednotky vedené generálem Augusto Pinochetem státní převrat. Od moci byl odstraněn prosovětský a socialisticky orientovaný prezident Salvador Allende a v následujících letech zemi vládla Pinochetova vojenská junta se silnou orientací na Spojené státy.

Američanům a sovětům příliš nezáleželo na tom, zda tito jejich noví spojenci vyznávají stejné hodnoty, jako oni. Sovětům nečinilo žádný problém podporovat autokratického a diktátorského Nassiera v Egyptě nebo Muamara Kaddáfího v Libyi (který se dokonce netajil svou podporou terorismu) stejně, jako si Američané nelámali hlavu s demokratičností režimu generála Pinocheta v Chile. Snad nejpragmatičtěji to vyjádřil americký prezident James Carter, který na adresu chilského diktátora pronesl památnou větu: „Je to sice

grázl, ale je to náš grázl.“ Jednalo se o prostý pragmatismus a země třetího světa se proměnily v šachovnici, po které vládcí ve Washingtonu a Moskvě posouvali svými figurkami.

Postkoloniální Čína a maoistické sociální experimenty

Na mapě dekolonizovaných zemí se skví jako zcela svérázný fenomén maoistická Čína. Není to ani tak tím, že Čína ve skutečnosti nikdy kolonie v pravém slova smyslu nebyla. Ani fakt, že na rozdíl od většiny dekolonizovaných zemí navazovala na několik tisíc let trvající státní tradici. Podstatná je především specifická čínská postkoloniální režimu. Vůdce komunistické říše středů se pokusil v intencích bipolárního světa vytvořit svou vlastní specifickou cestu vývoje a odmítal kopírovat americké či sovětské vzory. A i když byla Čínská lidová republika řazena spíše do komunistického než do kapitalistického tábora, trval Mao Ce-tung na hledání třetí cesty vývoje a zařadil se tak do klubu zemí třetího světa. Jeho originální maoistická verze komunismu pak byla kopírována a napodobována řadou jiných asijských marxistických postkoloniálních vůdců.

Jak již bylo řečeno, Čína nikdy kolonií v pravém slova smyslu nebyla. V jejím případě hovoříme spíše o polokoloniálním statusu. Důvod byl prostý. Země byla příliš veliká a různorodá na to, aby byla kolonizována jen jednou evropskou velmocí. Na kolonizaci čínské říše se nakonec podílely všechny evropské velmoci a postupovaly vůči ní ve vzácné shodě. To, co Evropany na Číně přitahovalo, byl jednak její obrovský a doposud nedotčený vnitřní trh, kde namnoze stále přežíval feudalismus. Jednak to byly bohaté přístavy na pobřeží, kudy mohlo proudit čínské zboží do světa a naopak evropské zboží na čínské území. Evropané zachovávali zdánlivou nezávislost země tím, že tolerovali císařskou vládu v Pekingu, pokud pracovala v jejich prospěch. V situacích, kdy se císař svým evropským protektorům vzepřel, neváhali sáhnout až ke krajnostem jako je vojenská intervence nebo dokonce jeho uvěznění či sesazení. První neblahou zkušenost se silným ekonomickým vlivem evropských velmocí učinili Číňané již během Opiových válek v letech 1839-1842 a zejména 1856-1860. Tehdy se císařská vláda pokusila bojkotovat britský dovoz opia, které Britové vyměňovali za čínské výrobky. Po drtivé porážce musela Čína akceptovat neomezenou moc evropských obchodních společností ve svých přístavech. Proti pronikání Evropanů na čínský trh také propukala častá lidová povstání, jako například povstání boxerů, které proběhlo v letech 1899-1901. Toto lidové povstání, které mělo své zázemí zejména na venkově, krvavě smetla koalice osmi států vedená Británií, Francií, Německem a Spojenými státy. Dále se účastnilo Rakousko-Uhersko, Japonsko, Itálie a Rusko. V důsledku této invaze si evropské velmoci v podstatě rozdělily sféry vlivu v Číně a císařská vláda byla nucena zcela rezignovat na samostatnou politiku. V čínských přístavech platilo evropské obchodní právo a velké korporace v podstatě přeměnily Čínu v ekonomickou kolonii.

Posledním velkým povstáním proti evropským kolonialistům byla revoluce, kterou na rozdíl od všech předchozích povstání organizovali vzdělaní intelektuálové a univerzitní studenti vedeni lékařem Sunjatsenem. Byli dokonale obeznámeni s evropským stylem života, neboť mnozí z nich studovali na evropských univerzitách a denně přicházeli do kontaktu s Evropany ve velkých přístavech. Sunjatsen uvažoval mnohem dále, než vůdci venkovských povstání předešlé doby. Hodlal nejen vyhnat Evropany, ale také svrhnout čínskou císařskou vládu a přeměnit zemi na republiku řízenou moderním demokratickým parlamentarismem. Jednalo se o první pokus přenést evropskou sociální a politickou zkušenost do asijských poměrů. A bohužel je nutné konstatovat, že to byla snaha stejně naivní jako neúspěšná. Stejně, jako v desítkách následujících pokusů v poválečném období.

Čínská revoluce začala na jaře roku 1911 a podařilo se jí smést císařskou vládu (poslední císař mandžuské dynastie Pchu-I byl nadále držen jako zajatec ve zdech zakázaného města). Na počátku se zdály úspěšné i snahy přetvořit Čínu z feudální monarchie v parlamentní republiku. Doktor Sunjatsen byl zvolen prezidentem jako vůdce politické strany Kuomintang, kterou založil. Kuomintang měl původně prozápadně orientovaný liberální program. Postupně v něm ale získali převahu generálové někdejší císařské armády a proměnili jej v silně nacionalisticky a totalitně orientované hnutí. Ve 20. letech pak proběhla série

občanských válek mezi někdejšími císařskými generály, kteří ovládli jednotlivé části Číny. Tyto války mimo jiné smetly z čela země prezidenta Sunjatsena, který byl výsledkem svého úsilí zcela rozčarován a zdrcen. Jeho sny o svobodné a demokratické Číně se zvrhly v sérii beuzdného vraždění, vypalování měst i vesni a mnohde dokonce k návratu ke středověkým metodám mučení a upalování. Několikrát se pokusil shromáždit kolem sebe zbytky loajálních vojenských sil a obnovit jednotnou vládu nad zemí. Nicméně roku 1925 zemřel a zanechal po sobě zemi v rozvratu, v jaké nebyla celá předchozí staletí. Moc nyní drželi znesváření generálové. Nejvýraznější osobností tohoto nového vedení země byl generál Čankajšek.

Čankajšek (mimo jiné Sunjatsenův zeť) patřil mezi nejvýraznější vůdce Kuomintangu a postupně se stal jeho vůdcem. Jeho mocenskou základnou byla čínská Šanghaj. Svou moc nad druhým největším čínským městem opíral mimo jiné o spolupráci s místním podsvětím. Roku 1928 se mu díky velice brutálním metodám a několika krvavým vojenským tažením podařilo sjednotit celou Čínu pod svou vládou. Léta 1928-1937 jsou poznamenány Čankajškovou tvrdou polovojenskou diktaturou. Restriktivními zákony omezil vliv západních velmocí, provedl modernizaci země a zahájil její industrializaci. I když je dnes Čankajškova vláda hodnocena jako kontroverzní, jisté je, že položil základy moderního čínského státu. Mnozí politologové jsou dokonce přesvědčeni, že současný politický režim v Číně přesně odpovídá jeho představám, jak se je ve 30. letech snažil realizovat. Problém Čankajškovy vlády spočíval ale v tom, že zatímco velká města a důležité mocenské body v zemi kontroloval jeho Kuomintang, venkov byl takřka zcela v rukou komunistů, kteří byli jeho hlavními mocenskými rivaly.

Čínská revoluce totiž zrodila nejen nacionalisty, ale také maoistické komunisty. Komunistická strana byla v Číně založena roku 1921 (shodou okolností v témže roce vznikla také Komunistická strana Československa). Na počátku se jednalo vlastně jen o jakýsi marxistický debatační klub několika desítek intelektuálů z okolí pekingské univerzity. Teprve během občanské války se strana přetvořila v masové hnutí čítající desítky tisíc členů. Specifikum čínské komunistické strany spočívalo od počátku v tom, že se prosazovala především na chudém a zaostalém čínském venkově, neboť moc nad průmyslovými městy držel nacionalistický Kuomintang. Politická a ideová linie čínských komunistů byla tímto faktem velice silně ovlivněna. Na přelomu 20. a 30. let probíhala v Číně permanentní válka mezi komunisty a nacionalisty. Čankajšek viděl v marxistickém hnutí svého hlavního politického rivala a snažil se centra komunistické moci obklíčovat a likvidovat. V roce 1928 se čínští komunisté obklíčení Čankajškovou armádou v jižní Číně pokusili uniknout tzv. Dlouhým pochodem na sever. Během tohoto přesunu vykristalizoval jako jejich jednoznačný vůdce Mao Ce-tung.

Mao pocházel z chudé vesnické rodiny. V mládí koketoval s ruským bolševismem, ale na počátku 30. let jej odvrhnul. Z této doby jsou známy jeho výroky: „Dělnická třída v západních zemích změšťáčetla a ztratila svůj revoluční charakter.“ Dle jeho představy má revoluční náboj spíše masa chudých venkovanů, než dobře živení tovární dělníci. Jedním z jeho dalších slavných výroků, které charakterizují jeho pojetí proletářské revoluce je: „Sytý člověk nemůže dělat revoluci.“ Chudí a negramotní rolníci tak v jeho pojetí tvoří skutečný proletariát – čistý a nezkažený západním městským prostředím. Města naopak Mao považoval za kukaččí vejce cizáckých západních kulturních vlivů a líheň buržoazie. V tom byl v zásadním rozporu s Karlem Marxem, který očekával, že proletářská revoluce vzejde z městského prostředí. Mao vůbec neuvažoval o marxistické radikalizaci měst a soustředil se výhradně na venkov. Touto svou teorií agrárního komunismu, která později vešla ve známost jako „maoismus“, se zcela zásadně lišil od stalinského přístupu.

Zatímco Stalin se snažil zůstat věrný Marxovým zásadám a v agrárním Rusku vytvořit proletariát masivní industrializací a naháněním venkovanů do měst, zvolil Mao opačnou strategii. Tedy deindustrializaci a vyhánění lidí z měst zpět na venkov. Maoismus se po druhé světové válce stal velice přitažlivou ideologií v řadě východoasijských dekolonizovaných zemí, jejichž vůdci se za každou cenu snažili hledat třetí cestu mezi sovětským komunismem a americkým kapitalismem. Příkladem může být Vietnam, Kambodža či Barma. Ve všech těchto zemích se jejich nové komunistické vedení vrhlo s nebyvalou vervou, zápalem a krutostí do budování maoistické společnosti. Pro Pol Potu v Kamboži či Ho Či Mina ve Vietnamu byl Mao

nedostižným vzorem. V těchto zemích se uplatnily všechny níže popsané praktiky, které vedly k obdobným koncům.

V letech 1945-1949 probíhala v Číně občanská válka mezi Kuomintangem vedeným generálem Čankajškem a Maovou Komunistickou stranou. Čankajšek, který zastával post prezidenta Čínské republiky, sice po porážce Japonska kontroloval většinu země, jeho armáda byla ale zesláblá dlouholetým bojem proti japonským okupantům. Na vzestupu byla naopak moc Maových komunistů. Ti měli silné zázemí na venkově a především obrovskou ideovou i materiální oporu ve Stalinově Sovětském svazu. Čankajšek doufal v obdobnou pomoc ze strany Spojených států a v roce 1947 vedl v tomto smyslu jednání s vládou prezidenta Trumana. Američané ale tehdy ještě nepovažovali vývoj v Číně za svou prioritu a tak z americké pomoci nakonec nebylo nic. Problémem pro ně mimo jiné byla i Čankajškova špatná pověst fašizujícího nacionalisty. To byl patrně zlomový moment, který rozhodl o jeho porážce. Na podzim roku 1949 se zbytky jeho armády stáhly na ostrov Taiwan, kde se jeho režim udržel. Kuomintang tak nadále vládl Taiwanu a odmítal uznat legálnost komunistické vlády v Pekingu. Tento vztah byl vzájemný a čínští komunisté považovali Čankajškův Taiwan za svou vzbouřenou provincii. V říjnu 1949 vyhlásil Mao Ce-tung Čínskou lidovou republiku a v následujících desetiletích se pokusil realizovat sérii sociálních experimentů, které měly zemi přetvořit v komunistický ráj v duchu myšlenek maoismu. Mezi jeho nejznámější experimenty patří bezesporu Velký skok vpřed a Kulturní revoluce.

Maovi nevyhovoval stalinský model plánované ekonomiky a industrializace. Osobně považoval sovětský systém za navoněný a marxistickými hesly překrytý státně monopolistický kapitalismus. Byl přesvědčen, že ke komunistické utopii vede přímější cesta. Tu se pokusil realizovat v roce 1958 kampaní s názvem Velký skok vpřed. Jeho cílem bylo přeskočit dějinnou fázi kapitalismu i socialismu (jak o nich psal Marx) a takřka ze dne na den vytvořit rovnou komunismus. Obyvatelstvo bylo rozděleno do desítek tisíc zcela autonomních venkovských komun, které měly mít nejen svou vlastní samosprávu, ale měly být především zcela soběstačné. Soběstačnost se měla týkat nejen zemědělské produkce (zde se zhlédl v izraelských kibucech), ale také průmyslové výroby. Komuny si tak měly produkovat nejen své řemeslné výrobky, ale například i ocel. Rolníci, kteří byli zfanatizováni předešlou maoistickou propagandou, která líčila Mao Ce-tunga jako neomylného génia, tak do svých primitivních hliněných pecí házeli veškeré své zemědělské nářadí. To mělo být ve výhni revoluce přetaveno z nástrojů vyrobených v buržoazních hutích v nářadí, jež vytavila sama revoluce. Na základě takovýchto bláhových a prostoduchých hesel měl být v Číně vybudován komunismus. Jako palivo do těchto primitivních pecí byly používány nejprve okolní lesy, pak konfuciánské chrámy a následně i obydlí samotných rolníků. Komuny však neměly žádnou železnou rudu a tak, když bylo stavěno nářadí, byli rolníci lidovými komisaři nuceni jít do hor hledat železnou rudu. A to i tam, kde se nikdy žádná nevyskytovala. Nakonec do pecí házeli jakékoliv kameny, které rudu připomínaly.

V roce 1960 již bylo jasné, že celý experiment krachuje. Na mnoha místech Číny došlo v důsledku katastrofální neúrody k rozsáhlému hladomoru, kterému padlo za oběť několik milionů lidí. Přesná čísla samozřejmě nejsou známa. Co je ale jisté, je fakt, že v mnohých provinciích hladem pomřelo až 40% obyvatelstva. Katastrofa se samozřejmě dotkla také čínských měst. Ve snaze vybudovat venkovské komuny se vedení strany uchylovalo k vyhánění městského obyvatelstva na venkov. Mnohá města se tak zcela vylidnila a ti, kteří zůstali, byli rovněž odkázáni na vlastní zdroje, neboť celý průmysl zkolaboval a nefungovalo ani zásobování potravinami. V témže roce vyslal sovětský vůdce Nikita Chruščov do Číny své emisary, aby ho seznámili s následky katastrofy. Ti jej informovali, že zoufalé venkovské obyvatelstvo konzumuje jakoukoliv požitelnou i nepožitelnou hmotu a umírá ve strašných bolestech po milionech. Sdělili mu, že všechny sovětské investice do rozvoje těžkého průmyslu posledních let přišly vniveč. Velký hutní komplex v provincii Sichuan prý hlídá jediný starý muž se psem. Všichni kvalifikovaní dělníci byli vyhnáni na venkov tavit ocel v komunách. Zjištěnými skutečnostmi byl Chruščov natolik šokován, že okamžitě zastavil jakoukoliv další sovětskou rozvojovou pomoc. Ve svém důsledku vedl tento jeho krok k hluboké roztržce mezi Sovětským svazem a Čínou, která pak trvala dlouhá dvě desetiletí. Pro Maa osobně byly důsledky nezdaru Velkého skoku neméně bolestivé. Došlo k výraznému poklesu jeho moci a autority v komunistickém vedení. Veřejně se jej nikdo neodvážil kritizovat, neboť celý režim byl postaven na jeho

kultu osobnosti. V zákulisí jej však soudruzi odstavili na vedlejší kolej. S cílem vrátit se zpět na výsluní zorganizoval Mao o pár let později novou kampaň s názvem Kulturní revoluce.

Mao Ce-tung došel po dlouhém uvažování k závěru, že neúspěch Velkého skoku lze přičíst jedině tomu, že se čínské obyvatelstvo doposud nezbavilo starých a tradičních způsobů myšlení, že je zatíženo hodnotovými vzorci minulosti. Proto bylo hospodaření komun neúspěšné (ani na moment si nepřipustil omylnost svých tezí). Přežitky staré doby je proto nutné odstranit. Teprve pak má komunismus v Číně šanci zvítězit. Proto v roce 1966 vystoupil s burčujícím proslovem, v němž vyzval především mládež, aby se definitivně rozešla se symboly staré doby, starým myšlením a tradičními autoritami. Sledoval tím samozřejmě také cíl odstranění nových komunistických funkcionářů a svůj návrat na vrchol moci. To, co následovalo, jej však samotného zaskočilo.

Není divu, že se Mao obrátil na mládež. Ta byla zfanatizovaná léty maositické propagandy na školách. Navíc mladá generace je vždy pověstná svým radikalismem a snadností manipulace. Nejednou tak posloužila vůdcům totalitních režimů v cestě k moci. Hnacím motorem Kulturní revoluce se tak stala čínská mládež, která okamžitě začala zakládat Rudé gardy. Ty, vyzbrojeny nejen rudou knihou Mao Ce-tungových citátů, ale také zbraněmi, začaly likvidovat vše, co zavánělo tradičními autoritami, jak je vyzval sám nejvyšší předseda. Mezi oběťmi byli intelektuálové (často stačilo, že měl daný člověk brýle), funkcionáři komunistické strany, učitelé, nebo jakkoliv výjimeční či úspěšní lidé. Tyto atributy byly vnímány jako buržoazní přežitky, které je nutné odstranit. Miliony lidí byly na ulicích lynčovány rozběsněným davem jen proto, že uměly číst a psát, což se považovalo za symbol infiltrace kultury dekadentního kapitalismu. Řada místních funkcionářů strany byla zmasakrována stejně, jako univerzitní profesori, taoističtí mniši, lidé ovládající cizí jazyk nebo jen ti, kteří vlastnili jakoukoliv knihu. Likvidováni byli i správci veřejných knihoven, které byly následně vydrancovány. Rudé gardy také ve městech, které zcela ovládly, vyžadovaly od obyvatelstva vzývání kultu Mao Ce-tunga každodenními rituály, jako bylo davové deklamování jeho citátů. Rudá kniha Maových projevů byla v podstatě novou biblí a jedinou povolenou literaturou. Samotný Mao byl poněkud konsternován důsledky své kampaně, která zemi uvrhla v nepředstavitelný chaos. Po dvou letech celou akci odvolal a vyzval Rudé gardy ke klidu. Tam, kde nepomohly jeho apely, musela zasahovat armáda a tak byly mnohé běsnící skupiny zfanatizované mládeže rozehnány silou. Po zbytek své vlády až do své smrti roku 1976 se snažil svést vinu za nezdar revoluce na tajné kontrarevoluční síly, které zneužily a radikalizovaly mládež v rozporu s jeho přáními. Velké úsilí bylo věnováno odhalení jakési tajné organizace s názvem Skupina 16. Tato zcela fiktivní struktura byla údajně zodpovědná za řádění Rudých gard. Přestože nikdy neexistovala, desetitisíce lidí se během mučení přiznávaly ke svému členství v této organizaci a ochotně udávaly její další tajné členy.

Je smutné i absurdní zároveň, že tváří v tvář vraždění a běsnění, které Kulturní revoluci doprovázelo, se Mao stal hrdinou obdobných studentských hnutí, která byla právě na konci 60. let typická pro revoltující mládež v západních zemích. Maovy myšlenky zhmotnělé v jeho výroku: „Palte na štáby“ velice silně rezonovaly s myšlenkovým světem zlaté kapitalistické mládeže volající po větší svobodě. Jedná se o jeden z největších paradoxů moderní doby. Tato trapná tečka symbolicky zakončuje vládu Mao Ce-tunga, který byl, jakožto romantický avanturista s velkým snem vybudování skutečné utopie, typickým produktem doby dekolonizace, která vzbuzovala velké naděje a velice často končovala katastrofou. Ze všech sociálních inženýrů, kteří se proslavili zejména jako prodavači deště a růžových iluzí, drží Mao zcela zaslouženě prvenství v počtu mrtvých, které za sebou jeho sny zanechaly.

Pražské jaro a období normalizace

Všemu lidu československé republiky

Od brzkých ranních hodin dne 21. 8. 1968 vysílal Československý rozhlas stále dokola velice emotivní provolání směrem k československé veřejnosti. Jeho klíčová pasáž zní: „Včera, dne 20. 8. 1968, kolem 23. hodiny večer překročila vojska Sovětského svazu, Polské lidové republiky, Německé demokratické republiky, Maďarské lidové republiky a Bulharské lidové republiky státní hranice Československé socialistické republiky. Stalo se tak bez vědomí prezidenta republiky, předsedy Národního shromáždění, předsedy vlády i prvního tajemníka ÚV KSČ a těchto orgánů.“ Při těchto slovech tuhla nejednomu obyvateli našeho státu doslova krev v žilách. Mnozí lidé středního věku si ještě pamatovali dramatické události března 1939, ke kterým došlo před třiceti lety. Současná situace byla o to více šokující, že stejně, jako tehdy, byli to nyní opět naši spojenci a přátelé, kteří nesli na okupaci země rozhodující díl viny. Když se po válce nově obnovené Československo přimklo k Sovětskému svazu, bylo to mimo jiné s vědomím toho, že západní spojenci zemi v kritické chvíli zradili a že se Sovětským svazem a komunistickou stranou toto riziko nehrozí.

Události z konce srpna 1968 způsobily v československé veřejnosti takový šok, rozčarování a probuzení, jaké si strůjci této operace patrně ani neuvědomovali a jejich dalekosáhlé důsledky nebyli schopni domyslet. Nebyla to totiž jen československá veřejnost, kterou srpnová okupace navždy proměnila a poznamenala. Obrodný proces v zemi byl bedlivě sledován a různou mírou nadšení či obav komentován i ve většině států Evropy. To, co se v roce 1968 v Československu stalo, tak mělo významný mezinárodní přesah a zásadně ovlivnilo levicová politická hnutí na celém kontinentu. Definitivně tím například skončil jakýkoliv respekt evropských levicových stran k Sovětskému svazu. Zaměřme se ale na domácí události.

Vstup vojsk Varšavské smlouvy se neudál ani nečekaně (i když to tak veřejnost měla tendenci vnímat) ani bezdůvodně. Vedla k němu poměrně složitá cesta, která započala již v polovině 60. let a souvisela s celkovým uvolněním atmosféry ve společnosti. Rovněž následky nebyly jen bezprostřední – tedy sovětské tanky brázdící ulice našich měst. Následky srpnové okupace významně poznamenaly celé následující dvacetiletí, které bývá nazýváno érou normalizace. A do jisté míry se československá společnost s jejich odkazem nevyrovnala dodnes.

Uvolněná 60. léta – éra prezidenta Novotného

Antonín Novotný se stal roku 1957 třetím komunistickým prezidentem Československa. Po stárnoucím a nevýrazném Antonínu Zápotockém (prezidentem v letech 1953-1957) byl skutečně novou tváří v čele komunistického režimu v zemi. Ve svých rukou navíc soustředil dvě nejvýznamnější a nejprestižnější funkce, tedy post prezidenta republiky a generálního tajemníka Komunistické strany. Stal se tak nechtěným symbolem celého desetiletí. Toto období proto můžeme bez nadsázky nazvat Novotného érou. Přitom prezident Novotný nebyl ani výrazná, ani vůdčí a už vůbec ne respektovaná a intelektuálně založená osobnost. U československé veřejnosti se netěšil přílišné autoritě a oblíbené byly rovněž uštěpačné vtipy na jeho adresu kritizující jeho nevzdělanost, omezenost a nedostatek charisma. Novotný si byl vědom těchto svých handicapů a snažil se je kompenzovat tím, že se obklopoval lidmi, kteří jej intelektuálně nepřevyšovali. Ty, kteří by snad byli schopnější a ve svém myšlení nezávislejší, prezident korumpoval funkcemi, drobnými výhodami nebo i penězi (legendární Novotného obálky).

Jeho mezinárodní postavení bylo silně ovlivněno konfliktním vztahem s kremelským vedením. Novotného zvolení prezidentem bylo sice rozhodnuto v Moskvě, kdy se za něj jednoznačně postavil tehdejší čelný představitel Sovětského svazu Nikita Chruščov. O to těžší však byla jeho pozice po té, co byl Chruščov během kremelského puče odstaven a nahrazen konzervativním Leonidem Brežněvem. Brežněv neměl Novotného rád. Považoval jej za produkt chruščovovské éry. Vztahy obou státníků navíc komplikovala Novotného neústupnost stran rozmístění sovětských vojsk v Československu. To bylo jedním z mála států,

kde zatím sovětská vojska nebyla trvale přítomna. V podmínkách studené války, kdy se reálně zvažovaly možnosti útoku vojsk Varšavské smlouvy na západ, bylo takovéto bílé místo na strategických mapách sovětských generálů velice nepříjemné. Novotný argumentoval perfektní připraveností a výzbrojí československé armády (patřila v tomto směru k nejlepším v Evropě). Tato otázka ale byla stále na stole a stala se patrně jedním z hlavních důvodů pozdějšího Novotného pádu, jak bude ještě zmíněno.

Novotného vláda ale přes všechny své kontroverze přinesla zemi řadu pozitivních změn. Prvním náznakem toho, že se poměry v Československu začínají měnit, bylo přijetí nové ústavy v roce 1960. Novotný sám inicioval zásadní ústavní změny, které měly zakotvit přechod země do fáze socialismu. Bylo to jednoznačně pod vlivem Chruščovovy politiky Nového kursu, kterou vyhlásil již roku 1956. Státy východní Evropy měly urychleně začít budovat vyspělou socialistickou společnost tím, že budou ve všech sférách zvyšovat životní úroveň obyvatelstva. Tato nová sovětská politika našla samozřejmě odezvu i u nás a ústava z roku 1960 deklarovala, že Československo již socialismus vybudovalo. Proto také došlo ke změně názvu země na Československá socialistická republika. Bylo by možné namítnout, že šlo jen o nabubřelé fráze a deklarace bez reálného základu. Je ale pravdou, že v 60. letech se životní úroveň obyvatelstva přece jen pomalu zvyšovala a po období, kdy většina investic tekla do těžkého a zbrojního průmyslu, nastal konečně alespoň nepatrný rozvoj občanské vybavenosti, veřejných služeb a infrastruktury.

V podobném duchu se Novotného vláda pokoušela vyrovnat se stíny minulosti vážícími se k období stalinského kultu osobnosti. Také ten byl podroben revizi a kritice ze strany Chruščova. A Novotný, jako jeho pilný žák, zahájil i v Československu proces destalinizace. Zásadní revizí například prošel pohled na politické procesy 50. let. Komunistické vedení se rozhodlo některé procesy prověřit a případné nespravedlivě odsouzené rehabilitovat. Rozsáhlá amnestie prezidenta republiky byla vyhlášena v roce 1960 u příležitosti vydání socialistické ústavy. Jedním z nejznámějších vězňů, kteří byli tehdy propuštěni, byl slovenský politik Gustav Husák, odsouzený na doživotí za vyzvědačství, velezradu a sabotáž v procesu s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty v roce 1954. O tři roky později byl pak plně rehabilitován a bylo mu dokonce obnoveno členství v Komunistické straně. Mnoho lidí nebylo schopno pochopit, jak mohl zrovna Husák zůstat věrným komunistou, když byl odsouzen v naprosto nesmyslném a vykonstruovaném procesu. Vysvětlení tkví v tom, že nejen Husák, ale také většina amnestovaných byli věřící komunisté, kteří plně propadli myšlence tohoto hnutí. Svě vězňů považovali jen za chybu systému a za selhání konkrétních lidí, nikoliv za problém samotné ideologie. Byli to právě tito amnestovaní komunisté (Husák nebyl zdaleka jediný), kteří spolu s nastupující mladou generací stranických funkcionářů zahájili opatrný a postupný proces reformy a obrody strany a celého společenského systému v zemi.

Prvotním problémem, který vyvstal v polovině 60. let, ale nebyly reformní ambice těchto lidí. Těžkou hlavu mělo Novotného vedení s otázkami hospodářské sféry. Od počátku 60. let se komunistický režim snažil v rámci budování „vyspělé socialistické společnosti“ zvyšovat životní úroveň obyvatelstva. Tento rozvoj byl samozřejmě kompenzován postupným zaostáváním všech výrobních odvětví, výpadky v zásobování průmyslových podniků i obchodní sféry. Ani ve „vyspělé socialistické společnosti“ tak nezmizely fronty na základní potraviny a spotřební zboží (legendární byl akutní nedostatek masa). Luxusnější tovar se musel shánět, což byla poměrně dobrodružná záležitost spojená s neustálým obíháním obchodů a rozdáváním úplatků. Byty, automobily a jakékoliv nadstandardní produkty byly na předěl v dlouhých pořadnicích. Největším problémem ale byl nedostatek investic na modernizaci a zavádění nových výrobních postupů, které se ve vyspělých zemích začaly na počátku 60. let objevovat. Československý průmysl žil stále z podstaty vybudované v předválečném období. Modernizační trendy třetí průmyslové revoluce jej začaly míjet. Jestliže ještě na počátku 60. let dokázaly československé výrobky bez problémů konkurovat západní produkci, pak na konci dekády již jejich kvalita za světovým standardem silně zaostávala.

Hospodářská recese byla patrná také z řeči čísel. Zatímco na přelomu 50. a 60. let rostla v zemi nejen produktivita práce, ale také průmyslová výroba (ročně o 7%), v polovině 60. let bylo zřejmé, že ekonomika zpomaluje a dostává se do recese. Třetí pětiletka, která byla naplánována na léta 1961-1965 a která počítala s neměnným tempem hospodářského růstu, zkolabovala prakticky hned v prvním roce. Bylo jasné,

že celý neefektivní a naprosto nepružný systém centrálně plánovaného řízení nutně potřebuje zásadní korekce.

Hospodářskou reformou byl profesor Ota Šik, který stál v čele ministerské komise pro ekonomickou reformu. V letech 1963-1965 se Šik a jeho lidé snažili drobnými korekcemi upravit hospodářský plán. Čtvrtou pětiletku na léta 1966-1969 pak již připravovali podle nového modelu. Šikova reforma spočívala v zachování stávajícího státního hospodářského plánu (v podmínkách doby to ani nešlo jinak), ale doplňovala ho o dva novátorské kroky. 1) Šlo o hmotnou zainteresovanost řídicích pracovníků v průmyslových podnicích. V podstatě mělo být vedení státních firem finančně zainteresováno na výkonu svého podniku. Z vykonavatelů státního plánu se tak ředitelé měli stát opravdovými manažery, kteří budou moci část vyprodukovaných zisků použít pro rozvoj daného podniku. Dosavadní praxe, kdy úspěšné a iniciativní vedení muselo doplácet na podniky, které byly řízeny neefektivně, měla skončit. 2) Druhým opatřením bylo povolení provozování živností v oblasti komunálních služeb, stavebnictví, dopravy nebo pohostinství. Drobné rodinné podniky měly vyřešit jeden z nejpalčivějších problémů československého hospodářství. Tím byla neschopnost státních podniků uspokojit poptávku veřejnosti po základních službách. Zcela nedostatečná byla například síť maloobchodů, restaurací, stavebních firem nebo autoservisů. Šikovi se ale nepodařilo všechny své návrhy prosadit, neboť z Moskvy a i od konzervativnější části komunistických představitelů zaznívaly obavy, že jde o pokus částečně rehabilitovat kapitalistické podnikání. Ekonomická reforma pak byla prosazena až po změně vedení strany v lednu 1968, jak bude zmíněno dále.

Vedle kolabující ekonomiky se ale Novotný musel potýkat s problémem pro něj daleko větším. V Komunistické straně se do funkcí začínala drát mladá generace komunistů, kteří měli zcela jiné představy o tom, kam by měla země směřovat. Do té doby seděli na vysokých stranických i ekonomických postech lidé, kteří svou politickou dráhu začínali ještě v předválečném období. Tato stará generace politiků byla charakteristická velice silným konzervatismem, byla stále nasáklá stalinismem a především její jedinou kvalifikací byla věrnost marx-leninské ideologii. Sám Novotný byl vnímán jako symbol této generace nevzdělaných dogmatiků. Mladí komunisté, kteří se drali na vrchol stranické pyramidy, byli lidé, kteří již byli tak říkajíc vychováni režimem. Většina z nich prožila své mládí až po válce, mnozí vystudovali prestižní školy v Československu nebo v Sovětském svazu a jejich vhlad do problematiky sociologie, politologie či ekonomie se nedal s myšlenkovým obzorem jejich starších kolegů vůbec srovnávat. Spolu s nimi se do strany vraceli také komunisté postižení politickými procesy v 50. letech, kteří měli velice kritický pohled na tuto dějinnou etapu a hodlali stranu od tohoto temného dědictví očistit.

K nejznámějším novým tvářím ve vedení strany jistě patřil Alexander Dubček (který se stal symbolem a ikonou těchto změn), Josef Smrkovský, František Kriegel, Zdeněk Mlynář, Oldřich Černík (jedna z nejpopulárnějších postav tohoto období) nebo již zmiňovaný Gustav Husák. Jejich cílem samozřejmě nebylo komunismus v zemi zahubit nebo jakkoliv oslabit. Všichni byli nakonec členy Komunistické strany a věřícími marxisty. Byli však přesvědčeni, že Novotného konzervativní politika a neustálé přešlapování na místě komunistické ideji jen škodí. Smyslem jimi navrhovaných změn bylo komunistickou myšlenku obrodit, modernizovat a demokratizovat tak, aby byla atraktivní pro masovou veřejnost v podmínkách 60. let. Tedy v situaci, kdy stará hesla o třídním boji, hrozbě německé agrese či strašení nezaměstnaností v kapitalistických zemích již nebyla pro lidi dostatečně aktuální a atraktivní. Na pořad dne se dostalo heslo: „socialismus s lidskou tváří,“ které se silně inspirovalo obdobnými demokratizačními hnutími mládeže v západním světě.

Pražské jaro 1968

Aby mohl být obrodný proces ve straně a společnosti (jak se tomuto novému trendu říkalo) odstartován, bylo nezbytné především provést změny ve vedení země. První klíčovou událostí bylo zasedání Ústředního výboru strany v lednu 1968. Prezident Novotný jakožto symbol zkorumpovaného vedení, byl na něm odvolán z funkce generálního tajemníka. Tento krok byl oficiálně zdůvodněn potřebou rozdělení funkce prezidenta a

generálního tajemníka opět mezi dvě osoby. Ve skutečnosti ale šlo o tichý palácový převrat ve straně. Na jeho místo byl totiž zvolen slovenský politik reformního křídla – Alexander Dubček, od kterého si vedení strany slibovalo nastartování reform, kterých Novotný nebyl schopen. Zvolení slovenského politika Dubčeka byla do jisté míry schválnost učinění Novotnému na truc. Bylo veřejným tajemstvím, že soudruh prezident má velice napjatá vztahy se Slováky. Při jeho poslední návštěvě na Slovensku se mu dokonce podařilo urazit své hostitele. Při příležitosti oslav výročí Matice slovenské totiž nejen že odmítl převzít dar, který pro něj připravili, ale nakonec na Slovensku ani nepřenocoval a spěšně odjel do Prahy.

Dubček se stal nejviditelnější tváří změn, ke kterým v následujících měsících došlo. Přitom on sám nebyl ani zdaleka výrazný a charismatický kandidát. Byl spíše tiché a málomluvné povahy. V předchozích letech se nijak zásadně neprojevoval a působil spíše jako kompromis mezi křídlem radikálních reformistů v čele se Srmkovským či Černíkem a konzervativními stalinisty představovanými například Vasilem Biřákem a Drahomírem Kolderem. Chvatné odstavení Novotného a jmenování Dubčeka navíc budilo jisté pochybnosti. Doposud nebývalo zvykem, že by byly takto vysoké stranické posty obsazovány bez konzultace a schválení z Moskvy. Nyní se zdálo, jako by Brežněv přešel mlčením fakt, že Pražští komunisté provedli tuto rošádu bez jeho souhlasu. Přitom mu muselo být jasné, jaký typ lidí se tímto krokem v Československu dostává k moci. Byli to modernisté, kteří chtěli v zemi provést demokratizační reformy, zavést Šikovu ekonomickou reformu (která byla Moskvou v minulosti silně kritizována), kriticky se vyrovnat s érou Stalinismu a zemi směřovat spíše k sociálně demokratickému modelu. Tedy kroky, které Kreml již v minulosti označoval jako pravicové, antisocialistické a kontrarevoluční. Když se o podobné změny roku 1956 pokusili komunisté v Maďarsku, neváhal sem Chruščov poslat tanky a maďarskou revoluci utopit v krvi.

Je nemyslitelné, že by Brežněv netušil, jaké změny se v Československu chystají. Samotného Dubčeka měli v Sovětském svazu velice dobře prověřeného. Své dětství trávil v Kyrgyzstánu, kam jeho rodiče jakožto zapálení interbrigadisté odjeli pomáhat budovat kolchoz. V mládí studoval politologii na univerzitě v Moskvě (zde se například seznámil s později slavným Michailem Gorbačovem). Souhlas s personální změnou v Praze se ve světle těchto informací jeví jako podezřelý a zakládá spoustu teorií o kalkulaci moskevského vedení. Brežněvovi se jednak velice hodilo odstranění Novotného, se kterým měl vleklý spor o umístění sovětských vojsk na našem území. Jednak mohli mít sovětské představitelé zájem na vyvolání konfliktní situace v Československu, kterou by následně řešili vojenskou intervencí. Tyto spekulace se sice v nedávné době objevily i z pera nejednoho seriózního historika, nezakládají se však na žádných ověřitelných důkazech.

Jisté je jen to, že tímto krokem byla zahájena očista, díky které byla postupně odvolána řada (zdaleka ne většina) konzervativních funkcionářů nejen z vedení Komunistické strany, ale také z jejich regionálních organizací. Vyvrcholením pak byl odchod Novotného i z funkce prezidenta republiky (v březnu 1968) a jeho nahrazení velice populárním generálem Ludvíkem Svobodou – hrdinou druhé světové války a velitelem československé armády na východní frontě. Tyto kroky se setkávaly se stále více silnými sympatiemi veřejnosti. Lidé vnímali personální změny jako příslib budoucí demokratizace poměrů v zemi. Obrozená Komunistická strana a její noví představitelé se těšili obrovské popularitě. Mnozí poskytovali rozhovory v tisku a televizi, nechávali se fotografovat v nezvyklých situacích (například při domácích pracích) a celkově působili mnohem lidštěji, než jejich předchůdci, kteří více než cokoliv jiného připomínali chodící busty. Svědectvím o lidové podpoře tehdejšího vedení může být nebývale velké množství dopisů, často uveřejňovaných v novinách, kterými lidé i celé pracovní kolektivy vyjadřovali dubčekovskému vedení svou podporu. Na rozdíl od podobných masových akcí v 50. letech však byly tyto zcela spontánní a nikým neorganizované. V celku pravdivě popsal později celou situaci Oldřich Černík: „Komunistická strana se v Československu nikdy před tím a ani nikdy po tom netěšila tak masové a spontánní podpoře veřejnosti, jako právě v období Pražského jara“. Došlo tak k něčemu, co u nás nemělo za celou éru vlády komunismu obdoby. Ke spontánní aktivizaci veřejnosti. Ta nejprve opatrně, později zcela otevřeně vystupovala s kritickými názory na předešlé dvacetiletí a dožadovala se ještě větší míry demokratizace. Pražské jaro tak od samého začátku běželo na dvou úrovních. Jednou byly reformy a změny zaváděné politickým vedením

v čele s Dubčekem. Druhou byla spontánní aktivita běžných lidí, kteří začali pořádat meetingy a besedy, vydávat tiskoviny a zakládat různá diskusní fóra na politické moci nezávislá.

Plánované vládní reformy byly shrnuty v textu, který vyšel v dubnu 1968 pod názvem „Akční program KSČ“. Hovořilo se v něm o zrušení cenzury, zavedení ekonomické reformy orientované na spotřebu, liberalizaci školství a kultury nebo snížení byrokratické zátěže obyvatelstva i výroby. Významná byla také snaha o provedení federalizace země, o kterou Slováci usilovali již celá desetiletí. Jednou z klíčových novinek byla snaha veřejně a kriticky zhodnotit éru politických procesů v 50. letech. K tomuto účelu byla Ústředním výborem strany zřízena speciální vyšetřovací komise pod vedením Jana Pillerera (Pillerova komise). Její závěry byly velice kritické a na jejich základě bylo rehabilitováno množství odsouzených, mnohdy in memoriam. To bylo ale vše a komunisté nehodlali zajít dále. Vedoucí úloha Komunistické strany měla být zachována, dodržena měla být i marx-leninská linie vývoje a v žádném případě neměl být nastolen model politického pluralismu. Rozhodně zde nešlo o snahu vybudovat v zemi demokracii západního typu nebo obnovit kapitalismus. Českoslovenští komunisté se v podstatě pokoušeli vytvořit model společnosti nového typu, která by byla alternativní jak k sovětskému centralisticky řízenému režimu, tak k západnímu kapitalistickému pluralismu. Snad právě proto budil tento československý experiment zvýšený zájem jak sovětské strany, tak i médií a politiků v západní Evropě. Bylo zjevné, že jde o pozoruhodný experiment přesahující svým významem hranice Československa.

Mnohem aktivněji se ke společenským změnám stavěla veřejnost, média a většina umělců. Samotná Komunistická strana zažívala nebyvalý příliv nových členů. Lidé do ni vstupovali s nadějí, že právě ona je nositelkou demokratizačních změn. Mnozí jen z prosté snahy vyjádřit novému komunistickému vedení podporu. Vedle toho spontánně zakládali veřejné diskusní kluby, kde byl debatován nejen současný, ale i budoucí vývoj země. Mezi nejvýznamnější organizace tohoto typu patřil například Klub angažovaných nestraníků (KAN). Ten se postupně proměnil v politické hnutí, které sdružovalo všechny lidi, kteří chtěli být politicky aktivní, ale nehodlali se stát členy žádné strany tehdejší Národní fronty. O své znovuoobnově začala usilovat také sociální demokracie. V červnu se dokonce sešel přípravný výbor, který si dal za cíl odtržení této strany od komunistů a její celkovou obnovu. Se svými apely veřejně vystupovali také umělci, zejména vědci a spisovatelé. Bylo to umožněno zrušením cenzury v červnu 1968. Již před tím se v novinách ale i v rozhlase a televizi objevovaly názory tvrdě kritizující předešlé dvacetiletí, mnohde byl dokonce kritizován samotný Sovětský svaz. Je ale potřeba zdůraznit, že vztah československé veřejnosti k Sovětskému svazu byl zatím v drtivé většině kladný a sověti byli stále vnímáni jako náš bratrský partner. Dá se říci, že během léta 1968 se komunistickému vedení celá situace začínala pomalu vymykat z rukou, neboť veřejnost považovala jimi navrhované reformy jako nedostačující a volala po větší liberalizaci a zavedení systému více politických stran.

Vyvrcholením této veřejné angažovanosti pak bylo vydání manifestu s názvem „Dva tisíce slov“. Jeho autorem byl spisovatel Ludvík Vaculík, dokument ale vznikl na podnět pracovníků Akademie věd (například Otto Wichterle, Jan Brod). Dva tisíce slov je jedním ze dvou nejvýznamnějších dokumentů Pražského jara. Zatímco první z nich (Akční program KSČ) volal po reformě a demokratizaci pod vedením Komunistické strany, dokument Dva tisíce slov chtěl jít nad rámec těchto změn. Vybízel veřejnost, aby byla aktivní, aby zakládala vlastní politická hnutí a volal po politickém pluralismu. Zdůrazňoval, že obrodný proces sice započal v samotné Komunistické straně, ale to jen proto, že ta jediná měla a stále má u nás politickou moc a proto ani nikde jinde začít nemohl. Snaha nového komunistického vedení je sice chvályhodná, ale je potřeba mít na paměti, že to byli právě komunisté, kteří zemi do tohoto stavu sami přivedli. Proto se v textu objevilo i varování, které upozorňovalo na konzervativní stalinisty, které se stále ještě nepodařilo zatlačit zcela do pozadí. Tyto síly byly sice zatím v defenzivě, ale bylo zřejmé, že budou chtít vývoj v Československu zvrátit. Vaculík však vybízel veřejnost, aby se jich nebála a na jejich činnost veřejně upozorňovala. Nejpřesněji to vyjadřuje tento citát textu: „Trvalo několik měsíců, než mnozí z nás uvěřili, že mohou promluvit, mnozí však nevěří ani teď. Ale promluvili jsme už tak a tolik se odkryli, že svůj úmysl zlidštit tento režim musíme jedinečně dokončit. Jinak by odplata starých sil byla krutá.“ Vaculík zde byl bohužel dobrým prorokem.

Vývoj v Československu po lednu 1968 samozřejmě nešel pozornosti kremelského vedení a s rostoucími obavami jej sledovali také představitelé ostatních socialistických zemí sovětského bloku. Největší obavy z tohoto vývoje mělo vedení Maďarska. Tamní vrcholný představitel János Kádár se dostal k moci po krvavém potlačení maďarského protistalinistického povstání v roce 1956. Kádár cítili, že československý vývoj by mohl zpochybnit jeho moc, kdyby se podobné tendence přelily i do jeho země. Osobně několikrát varoval Dubčeka, aby mu vývoj v zemi přerostl přes hlavu a odkazoval se na podobné události v Maďarsku a na jejich tragickou dohru. Strach z šíření myšlenek Pražského jara do dalších socialistických zemí projevovali také východoněmečtí komunisté pod vedením Waltera Ulbrichta a kritikou nešetřili ani polští představitelé v čele s Władysławem Gomułkookou. V červenci se ve Varšavě sešli zástupci Polska, Východního Německa, Bulharska, Maďarska a Sovětského svazu a v otevřeném dopise vyzvali vedení československých komunistů, aby zastavilo sílicí vliv protisocialistické kontrarevoluce, jejíž hlasy se začínají veřejně ozývat. Označili situaci v zemi za alarmující. Dále deklarovali, že většina československé veřejnosti je polednovým vývojem znepokojena a se strachem sleduje sílicí vliv pravicové kontrarevoluce. Jako jeden z argumentů byl využit dokument zvaný „Dopis Pragováků“. Ten vznikl z iniciativy 33 dělníků pražské Pragovky, kteří v něm vyjádřili obavu o budoucnost socialismu v Československu. Dopis zaslali do Moskvy prostřednictvím pražské velvyslanectví Sovětského svazu. I když byl tento dokument velice silně kritizován ostatními zaměstnanci podniku, využila jej komunistická propaganda v ostatních socialistických zemích s tím, že změny v Československu se odehrávají v rozporu s přáními většiny dělníků.

Dubček a jeho lidé se snažili tyto pochybnosti rozptýlit. Stále zdůrazňovali, že v Československu sice dochází k demokratizaci, nikoliv však ke kontrarevoluci. Že veřejná podpora Komunistické strany je taková, jako nikdy v historii. Nepodařilo se to ani na společném jednání v Bratislavě, ani na soukromé schůzce s Brežněvem na přelomu července a srpna v Čierné nad Tisou. Toto setkání obou představitelů bylo poslední možností, jak přesvědčit sovětského vůdce o správnosti československého vývoje. Brežněv ale nechtěl nic slyšet. Obvinil Dubčeka, že se mu situace vymkla z pod kontroly. Ohradil se proti působení některých vedoucích představitelů, jako byl Krieger nebo Černík a označil je za pravicové kontrarevoluční síly. Dubčekovi v podstatě nařídil, aby se jich zbavil. Nutil jej, aby zastavil tlak veřejnosti volající po dalších reformách a pohrozil, že v opačném případě se do věci ochrany socialismu vloží přímo Sovětský svaz.

Dubčekovi musela být sílicí hrozba vojenské intervence zřejmá. Přesto veřejně o této hrozbě mlčel. Československá veřejnost tak byla udržována v přesvědčení, že ze strany bratrských zemí žádné nebezpečí nehrozí. Nabízí se otázka, proč nevaroval veřejnost před hrozícím sovětským zásahem. Patrně se cítil jako zrníčko drcené ze dvou stran mlýnskými kameny. Na jedné straně sám cítili, že mnohé požadavky veřejnosti jsou proti jeho představám o reformě strany, ale neměl dost odvahy ani síly je tvrdě zarazit. Na druhou stranu také věděl, že ve vedení strany je řada konzervativců, kteří by rádi celý vývoj zvrátili, ale nenašel odvahu postavit se ani proti nim. Tito konzervativní neostalinisté ale nezháleli. Byli v úzkém kontaktu se sovětskou ambasádou v Praze, odkud dostávali pokyny a instrukce přímo z Kremli. V tomto prostředí také vznikl legendární „Zvací dopis“. Tento dokument sepsali protireformní členové Ústředního výboru (Vasil Biľak, Alois Indra, Antonín Kapek a další). Žádali v něm sovětské vedení o urychlenou vojenskou intervenci, která by zastavila postupující kontrarevoluci a zachránila v zemi socialismus. Žádost vrcholných představitelů státu o zahraniční vojenskou intervenci se ve všech dobách a režimech hodnotila jako vlastizrada. Zvláště, když uvážíme, že tento dopis byl jedním z argumentů, na základě kterých se sovětské velení rozhodlo akci provést.

Invaze vojsk Varšavské smlouvy a následný vývoj

Vojenská intervence do Československa nebyla spontánní akcí, ke které by došlo nečekaně nebo neplánovaně. Mnohé důkazy nasvědčují tomu, že vojenské řešení situace leželo v Kremli na stole již minimálně od jara. Brežněv ale s tímto rozhodnutím váhal. Dobře si uvědomoval, že podobná intervence do Maďarska roku 1956 byla v podstatě diplomatickou porážkou, kdy komunisté jasně dokázali, že jejich režim lze v zemi udržet jen brutální silou. Dále se také obával reakce západu, který vývoj v Československu

podporoval. Československo však bylo jednou z klíčových zemí východního bloku. A to jak strategickou polohou, tak významem svého poměrně mohutného a vyspělého průmyslu. Ztratit plnou kontrolu nad takovou zemí Sovětský svaz zkrátka nemohl. A tak došlo k událostem, které nadobro poznamenaly charakter režimu v Československu a natrvalo změnilo vztah veřejnosti ke Komunistické straně i Sovětskému svazu.

Samotná invaze začala v noci z 20. na 21. srpna 1968. Do země vpadla vojska pěti zemí Varšavské smlouvy, jak bylo uvedeno ve stranickém provolání na začátku. Vojenské akce s názvem „Operace Dunaj“ se účastnilo celkem 750 000 vojáků, 6000 tanků a 800 letadel. Okupační jednotky bleskově obsadily všechny důležité dopravní uzly, letiště, nádraží a vojenská kasárna. Během jediného dne se jejich tanky a vojska pohybovala po všech velkých městech v zemi. Celá invaze byla z velké části dělána na efekt, kdy nad centrem Prahy prolétávaly sovětské těžkotonážní Antonovy a po ulicích v centru jezdily tanky, což bylo ze strategického hlediska zcela nesmyslné. Smyslem invaze bylo jednak ochromit obranyschopnost země, ale především nahnat strach civilnímu obyvatelstvu, které se od rána začalo srocovat v ulicích s československými vlajkami a protestními transparenty. Za všechny jmenujme leták, který v provedení smutečního parte koloval po Praze: „S hlubokým zármutkem oznamujeme, že nás navždy opustila láska s Sovětskému svazu“. Tento text je více než výmluvný, neboť československé obyvatelstvo bylo do té doby pověstné svým tradičním rusofilstvím, kterým neotřásl ani zkušenosti 50. let. Teď však byla země po druhé během čtvrtstoletí okupována, nyní dokonce svým vlastním spojencem.

Během noci bylo na mimořádném jednání Ústředního výboru přijato provolání k lidu republiky, které odsuzovalo invazi, ale vyzývalo obyvatelstvo a armádu, aby nekladli vojsku odpor. Toto provolání a další kritické hlasy pak vysílal rozhlas střídavě z několika studií po té, co bylo jeho ústředí dobyt sovětskými vojáky. Krátce na to bylo takřka celé vedení strany v čele s Alexandrem Dubčekem zajato a pod vojenský dohled eskortováno letecky do Moskvy. Bylo to poprvé v novodobé historii, kdy byli čelní představitelé státu uneseni do zahraničí. Sovětský plán počítal s tím, že v Praze bude ustavena kolaborantská tzv. „dělnicko-rolnická vláda“ složená z konzervativních stalinistů (Biřák, Kolder, Indra, Jakeš a další). Ti měli legalizovat vojenskou invazi a okamžitě ukončit celý obrodný proces minulých měsíců. Tento plán se ale nezdařil. Na invazi totiž nereagovala jen veřejnost, ale také tisíce členů Komunistické strany. Urychleně byl svolán mimořádný sjezd strany, se kterým se počítalo až v září. Byl to úkol vskutku sisyfovský, neboť byl nutné, aby se v podmínkách okupované země nepozorovaně sjelo více než tisíc delegátů. Tento mimořádný sjezd se sešel v provizorních prostorách jedné z továrních hal pražského ČKD ve Vysočanech (proto Vysočanský sjezd) v utajení před okupačními jednotkami. Delegáti na něm plně podpořili všechny reformy, ke kterým v zemi došlo, a vyjádřili plnou důvěru dubčekovskému vedení. Dělnicko-rolnická vláda byla naopak označena jako nelegitimní a kolaborantská. Brežněvův plán proto nevyšel a musel chtě nechtě jednat s unesenými československými reformisty, kteří měli doma stále masovou podporu. Na jejich podporu přiletěl do Moskvy dokonce i prezident Ludvík Svoboda, který doufal, že jakožto držitel řádu „Hrdina Sovětského svazu“ bude schopen vyjednat lepší podmínky pro jejich návrat.

Středobodem kremelských jednání byl dokument s názvem „Moskevský protokol“. Jeho ústřední myšlenky by se daly shrnout takto: V Československu sílila od ledna moc pravicové kontrarevoluce, a to bez vědomí nebo přičinění Dubčekova vedení. Jejich cílem bylo provedení vojenského puče, na němž měli spolupracovat se západními zpravodajskými službami. Po něm měla následovat likvidace socialismu, návrat ke kapitalismu, vystoupení země z Varšavské smlouvy a sběhnutí do kapitalistického tábora. Tyto kroky byly v přímém rozporu se zájmem a přáním lidu republiky. Sovětský svaz spolu s dalšími bratrskými zeměmi se rozhodl poskytnout Československu zdarma nezištnou pomoc v záchraně výtěžků socialismu formou vojenské intervence, neboť potlačení protisocialistických sil bylo již nad rámec možností vedení Komunistické strany. Produktem protisocialistických sil je i mimořádný Vysočanský sjezd, který je neplatný. Představitelé Československa se po návratu domů zasadí o normalizaci poměrů v zemi a to v součinnosti se sovětskou armádou, která po té bude moci ze země odejít.

Tento hanebný dokument plný lží a propagandy zcela popřel vše, co bylo v zemi během Pražského jara dosaženo. V podstatě to byla zrada na československé veřejnosti. Proto se jej Dubček a jeho lidé zprvu zdráhali přijmout. Avšak po té, co Brežněv hrozil krveprolitím a rozvratem mezinárodního internacionálního socialistického hnutí a prezident Svoboda varoval před občanskou válkou, byl tento dokument 27. srpna 1968 podepsán. Zde je nutné si uvědomit, že Dubček ani další komunističtí představitelé nevystupovali v Moskvě jako zástupci našeho národa, nebo jako českoslovenští vlastenci, ale jako členové mezinárodního komunistického hnutí. Patrně si uvědomili, že jejich sovětské kolegové pro nepředstavují nepřátele, ale ideové partnery, se kterými se musí dohodnout. Jediný člen československé delegace, který svůj podpis odmítl přiložit, byl František Kriegel, který tím upřednostnil zájmy Československa před zájmy mezinárodního komunistického hnutí. Moskevský protokol umožnil jednak návrat vedení země zpět domů, jednak stažení okupačních vojska z velkých měst do kasáren a vojenských prostorů. Vojáci tak zmizeli z ulic a Dubček byl opět v čele státu. Většina veřejnosti doufala, že se podaří zachránit alespoň část reforem a demokratizačních kroků minulých měsíců.

Pod diktátem Kremlu bylo staronové vedení země nuceno na přelomu let 1968-1969 přijmout řadu zákonů, které v podstatě anulovaly celý obrodný proces. Byly zrušeny mnohé organizace, jako Junák, Sokol a jiné, které se teprve nedávno podařilo znovu obnovit. Zákaz činnosti platil také pro všechny politické platformy jako KAN. Obnovena byla cenzura, i když je pravdou, že mnozí spisovatelé a novináři byli ve svých komentářích zdrženlivější již před jejím znovuzavedením. Postupně byly rušeny mnohé změny týkající se Šikovy ekonomické reformy (byla označena za pravičácký experiment), byla zastavena liberalizace školství i kultury. V říjnu byla podepsána smlouva o „Dočasném pobytu sovětských vojsk“. Následně bylo vyčleněno několik vojenských újezdů, které měly spadat pod kontrolu Rudé armády. Ta zde měly být přítomna až do uklidnění situace v zemi. Ještě v 80. letech však na našem území působilo přes 70 000 sovětských vojáků a poslední odešli až po pádu režimu na začátku 90. let. Tehdejší veřejností koloval nejméně jeden hořký vtíp na téma dočasného pobytu vojsk: „Jednotka dočasnosti je jeden furt.“

Veškeré naděje veřejnosti na zachování demokratických změn se postupně rozplývaly a obyvatelstvo upadalo do stále větší letargie. Mnozí tváří v tvář vracející se totalitní moci řešili problém emigrací. Jen do konce roku 1968 opustilo zemi 80 000 osob, které využily toho, že v období Pražského jara byly hranice v celku průchozí a cestování do západní Evropy nekladl režim příliš velké překážky. Tento relativně volný hraniční styk trval s jistou setrvačností ještě do konce roku. Největší ztráty napáchala tato emigrace mezi československou intelektuální elitou. Jen Akademie věd uváděla, že během půl roku přišla o 15% svých špičkových pracovníků. Podobné byly i ztráty kvalifikovaných lidí z průmyslu, do zahraničí odešlo také nemálo umělců. Největší vahou ale na obyvatelstvo dopadly kádrové prověrky. Ty byly zahájeny na přelomu let 1969-1970. Na všech pracovištích začaly vznikat speciální vyšetřovací týmy, které měly za úkol prověřit, jak se který ze zaměstnanců angažoval nebo projevoval během Pražského jara. Vaculíkovy výzvy, aby se lidé nebáli veřejně mluvit, tak nyní vyznívaly více než tragikomicky. Během těchto prověrek bylo postiženo ztrátou zaměstnání, společenské prestiže a často i odsunutím člověka do skupiny „občan druhé kategorie“ více než půl milionu lidí. Nejdrastičtěji ale prověrky dolehly na samotnou Komunistickou stranu. Mnozí proreformně smýšlející lidé, kteří do ní v předchozích letech vstupovali, byli vyloučeni a existenčně zruinováni. Není nezajímavé, že z těchto vyloučených komunistů se později začali rekrutovat disidenti působící například v Chartě 77. Ti, kteří si chtěli své postavení zachovat, byli nuceni veřejně zpytovat své svědomí a v rámci své sebereflexe podpisem ztvrdit souhlas se vstupem bratrských armád.

Proti sílící letargii a strachu veřejnosti, proti tomu, že se do vedoucích funkcí opět vracejí dávno odvolaní stalinisté, se vyskytlo několik protestů. Jednou z jejich forem byla veřejná upálení mladých lidí. V lednu 1969 se v horní části Václavského náměstí upálil student Karlovy univerzity Jan Palach. O měsíc později provedl tentýž čin středoškolský student Jan Zajíc. Kromě toho došlo i k několika spontánním veřejným protestům. Největší akce proběhla v den prvního výročí srpnové okupace. Předehrou bylo vítězství československého hokejového týmu nad sovětským družstvem na mistrovství světa ve Stockholmu. Euforie z vítězství nad okupanty se přelila do ulic, kde se objevovala hesla typu: „Vy nám tanky, my vám branky“. V desítkách závodů se navíc konaly protestní stávkové demonstrace. Demonstrující veřejnost ale policie ve spolupráci

s lidovými milicemi brutálně rozehnala. Výsledkem bylo i několik mrtvých a desítky zraněných. Bylo to naposledy, kdy se někdo odvážil proti novým poměrům v zemi demonstrovat. V reakci na to totiž vláda přijala takzvaný „pendrekový zákon“, který opravňoval policii zasahovat proti demonstrantům zvláště brutálně a následně ji umožňoval zadržené věznit až 21 dní, vyhazovat je z práce nebo ze škol.

K postupné proměně došlo i ve vedení státu. Alexander Dubček, jehož se nové brežněvovské vedení rozhodlo využít k prosazení všech represivních opatření, postupně ztrácel podporu veřejnosti i spolupracovníků. V dubnu 1969 byl zbaven funkce generálního tajemníka strany a na tuto pozici byl dosazen Gustáv Husák. Husák patřil původně k reformnímu křídlu v Komunistické straně. K jeho postupnému přerodu v normalizátora poměrů došlo patrně během moskevských jednání v srpnu 1968. Tam si jej jako vhodného člověka vytipoval Brežněv. Správně odhadl, že Husák je mnohem inteligentnější, schopnější a především názorově flexibilnější, než omezení dogmatici typu Biřák, Kolder či Indra, kteří ani nedokázali vytvořit kolaborantskou vládu. Na jeho nátlak byl pak Husák dosazen do čela strany. Jeho úkolem bylo uklidnit a normalizovat poměry v zemi. Postupem času se stal symbolem a ikonou celé normalizační éry.

Na přelomu let 1969-1970 začínalo být veřejnosti jasné, s jakým typem režimu mají tu čest. Mnozí s jistým sentimentem vzpomínali na postupně se uvolňující atmosféru konce 60. let. Na milost byl vzat i kdysi vysmívaný prezident Novotný, který se jednou soukromě vyjádřil: „Moje vláda vám nebyla dobrá, ale já jsem ty sovětské tanky nepozval.“ Nejvýmluvnější je patrně nápis, který se během prvního výročí srpnové okupace objevil na zdech pražských domů: „Sorry Tony, vrať se, vše odpuštěno.“

Léta normalizace

70. léta bývají označována jako období normalizace. Do jisté míry se tento fenomén překrývá i s počátkem následujícího desetiletí. V pojetí nového komunistického vedení byla normalizace chápána jako zabetonování stavu společnosti očištěné od nebezpečných kontrarevolučních a pravicových elementů. Do jisté míry by se poměry v Československu daly přirovnat k podobné situaci, která panovala tou dobou v Sovětském svazu (tedy během vlády Leonida Brežněva). Klíčové bylo zastavit jakýkoliv vývoj, bránit jakýmkoliv změnám a stabilizovat kádrovou strukturu (jinak řečeno, soudruzi měli všechny funkce na doživotí). Všichni představitelé tohoto nového režimu se k moci dostali díky srpnové invazi vojsk a díky popření obrodného procesu Pražského jara. Jejich moc byla mimo jiné opřena o trvalou přítomnost sovětských vojsk a všestrannou podporu ze strany Kremlu. Byli si vědomi toho, že nepoživají zdaleka takové popularity u veřejnosti, jako někdejší dubčekovské vedení. Veřejnost jakékoliv naděje spojené s Komunistickou stranou dávno pohřbila. Strana se nově stala pouze výtahem k moci pro oportunistické a kariéristické jedince, nebo pro zaslepené neostalinistické ideology. Husák a jeho lidé ani netoužili po spontánní lidové podpoře. Spokojili se s jejími formálními projevy, jako bylo věšení sovětských vlajek během státních svátků nebo účasti na masových demonstracích podpory režimu. Veřejné projevy lidu se scvrkly na soustavu naučených rituálů, které od nich vládnoucí garnitura vyžadovala výměnou za to, že je nechá na pokoji. Pravdou ale je, že kdo se v tomto novém režimu naučil tak říkajíc chodit, žádné riziko mu nehrozilo.

Bylo ale nezbytné, aby se nová stranická elita vypořádala s myšlenkami Pražského jara. K tomuto účelu byl vypracován a zveřejněn dokument „Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti“. Tento text, který se stal novou biblí normalizace, v podstatě rozváděl myšlenky, které se objevují už v Moskevském protokolu. Pražské jaro zde bylo líčeno jako snaha pravicových kontrarevolučních a antisocialistických sil zničit výdobytky pracujícího lidu v Československu. Viníci byli kategorizováni do dvou skupin. Jedni byli pomýlení, kterým se ještě měla dát šance na nápravu přijetím správného názoru po dostatečné veřejné sebereflexi, druzí pak byli pravicoví oportunisté, které bylo nezbytné eliminovat jako škůdce. Nejedni straník si z hloubi duše přál být pomýlený a panicky se bál toho, že bude pravicovým oportunistou. Jen třetí kategorie, tedy zdravé jádro, se nyní mohla těšit na benefity a funkce.

Poučení z krizového vývoje bylo zcela závazné a musely se jej držet nejen všechny stranické sekretariáty, ale také další organizace. Jeho základní myšlenky pronikly i do oblasti kultury, vědy, zájmových kroužků nebo do školství, kde byl text dokonce zařazen jako učební pomůcka v rámci občanské nauky. Aby se utužila víra mládeže v marx-leninské učení, byly například na vysokých školách zařazeny povinné kurzy tohoto zaměření ukončené dosti nenáviděnou zkouškou. Normalizována tak nebyla jen Komunistická strana (její členové tvořili jen asi 10% populace státu), ale celá společnost. I přes obrovské úsilí vládnoucí elity změnit názory lidí na události Pražského jara, faktem bylo, že Komunistické straně už takřka nikdo nevěřil. Bratrský svazek se Sovětským svazem již nebyl vnímán jako prospěšné partnerství, ale jako fráze, kterou je nutné opakovat, aby si člověk udržel lepší pracovní zařazení. Mezi lidmi tehdy kolovala variace na slavné propagandistické heslo: „Se Sovětským svazem na věčné časy a ani o minutu déle.“ Výsledkem byla jakási celospolečenská schizofrenie. Řada lidí vedla doslova dvojí život. Zcela jinak hovořili a tvářili se veřejně a jiné názory prezentovali doma za zavřenými dveřmi.

V polovině 70. let se začal objevovat nový fenomén, který zasáhl nejen Československo, ale i řadu dalších socialistických zemí. Tím byl protirežimní disent. K jeho aktivizaci došlo mimo jiné i díky podpisu závěrečného protokolu Helsinské konference v roce 1975 (podrobnosti v kapitole Klíčové momenty studené války). Ve zkratce se jednalo o mezinárodní závazek všech signatářských zemí (mimo jiné i Československa) dodržovat ve svých zemích základní lidská a občanská práva, která byla na Helsinské konferenci deklarována. Právě rozpor mezi právně závaznými smlouvami a realitou každodenního života, byl katalyzátorem, který zrodil protikomunistický disent. Přitom slovo protikomunistický není zcela na místě. V řadách disidentů bychom našli nemálo bývalých členů Komunistické strany, kteří byli spojeni s obrodným procesem a následně ze strany vyloučení. Potkávali se tu liberálové z řad umělecké avantgardy, křesťané, levicově zaměřené intelektuály a bývalí komunisté. Z řad vyloučených komunistů je nezbytné zmínit například Jiřího Hájka. Tento bývalý ministr zahraničí v období Pražského jara se proslavil mimo jiné veřejným protestem proti srpnové okupaci ve valném shromáždění OSN. Skupinu levicových intelektuálů reprezentoval především filosof Jan Patočka, který byl také jednou z prvních obětí následných represí, kdy během osmihodinového výslechu zkolaboval a následně zemřel. Kulturní avantgardu reprezentoval bezpochyby dramatik Václav Havel, který se stal hlavním iniciátorem a nejviditelnější tváří disentu. Křesťanskou skupinu zastupoval kněz Václav Malý, i když křesťané nehráli v českém disentu takovou roli, jako například v Polsku. Je tedy zřejmé, že program disentu musel být dostatečně rozkročený, aby pokrýval tuto názorovou pestrost. Jediné, na čem se skutečně všichni shodovali, byla nedemokratičnost normalizačního režimu a jeho otevřené popírání základních lidských práv.

V Československu byla hlavním impulsem vzniku disentu kauza týkající se hudební undergroundové skupiny Plastic People of the Univers. Kapela působila od roku 1968 a na počátku 70. let se stala jednou z hlavních obětí znovuoobnovené cenzury. Hrála totiž protestní hudbu západního undergroundu silně zaměřenou proti systému, kritickou ke společenským poměrům. Vrchol represí nastal v roce 1974, kdy byla kapele oficiálně zakázána činnost a dále mohla působit již jen ilegálně. Její koncerty pak nejednou rozháněla policie. Roku 1976 se uskutečnila série soudních procesů, kdy byli členové kapely souzeni za výtržnictví a někteří z nich (hlavně frontman Ivan Martin Jirous řečený Magor) odsouzeni na několik měsíců. Tento proces byl nejen podnětem k aktivizaci disentu, ale také k sepsání protestní petice s názvem Charta 77.

Charta byla shrnutím všech kritických připomínek disentu vůči normalizačnímu režimu. Zabývala se především otázkou nedodržování lidských práv a odvolávala se na již zmiňovaný protokol Helsinské konference. O tomto problému se hovořilo již v úvodním odstavci: „Vítáme proto, že ČSSR k těmto paktům přistoupila. Jejich zveřejnění nám ale s novou naléhavostí připomíná, kolik základních občanských práv platí v naší zemi zatím - bohužel - jenom na papíře.“ Dále je pak velice kriticky shrnut stav jejich porušování v oblasti umění, veřejného projevu, vědecké činnosti, školství, náboženských svobod, svobody pohybu a dalších. Autory samotného textu byli – Václav Havel, Pavel Kohout, Ludvík Vaculík, Jiří Hájek, Jan Patočka, Zdeněk Mlynář. V následujících dnech pak dokument podepsalo takřka 250 lidí (postupně pak počet podpisů stoupl na bezmála 2000). Signatáři Charty chtěli vytvořit volné neformální sdružení těch, kteří se kriticky staví ke stavu společnosti u nás a věřili, že s nimi vládní moc naváže dialog. Proto byl také text

doručen vedení Komunistické strany, zveřejněn v západním tisku a šířen rádiem Svobodná Evropa, které vysílalo ze sousedního Bavorska. Reakce vládnoucího establishmentu byla více než emocionální.

Nejviditelnějším projevem odporu normalizačního režimu bylo vydání vlastního dokumentu s názvem „Za nové tvůrčí činy ve jménu socialismu a míru“, kterému se neoficiálně začalo přezdívat „Anticharta“. Signatáři Charty zde byli líčeni jako dobrodruhoví, ztroskotanci, samozvanci nebo agenti imperialismu. Režim následně zorganizoval masovou podpisovou akci, v rámci které byli například do Národního divadla sezváni takřka všichni významní herci, hudebníci a další známí umělci a zde nuceni Antichartu podepsat. Celá estráda byla více než úsměvná, neboť text Charty u nás nebyl nikdy zveřejněn a lidé se tak měli kriticky vyjádřit k dokumentu, který neznali. Dalším opatřením byla například akce Asanace, kdy byli mnozí signatáři vyšetřováni Státní bezpečností a následně nuceni k emigraci. Celkově se ale vládnoucímu režimu podařilo izolovat chartisty od většinové společnosti. Charta se nikdy nestala masovým hnutím a její členové se soustřeďovali takřka výhradně kolem pražských intelektuálních kruhů, kde vytvořili jakousi alternativní subkulturu nezávislou na oficiální společnosti. Byli permanentně monitorováni agenty STB a docházelo i k infiltraci Charty jejich spolupracovníky. Chartisté byli sice finančně i morálně podporováni svými příznivci ze západní Evropy, ale jejich vliv na masové veřejné mínění byl minimální. Přesto se jednalo o jediný významnější projev nesouhlasu veřejnosti s normalizačním režimem.

Komunistický režim v Československu procházel za více jak 40 let svého působení poměrně dramatickými proměnami. Do jisté míry to souviselo s generačními obměnami ve vedení strany, určitou roli sehrály i trendy v mezinárodní politice (liberální vlna 60. let versus stabilita a zkonstatělost let 70.). Po pokusu o demokratizaci režimu v roce 1968 ztratila drtivá většina veřejnosti jakoukoliv důvěru v možnost reformy systému a Komunistická strana přišla o svou masovou podporu, které se těšila dokonce i v kontroverzních 50. letech. Proto bývá období normalizace, které nebylo z hlediska používaných prostředků moci tak brutální, jako doba poúnorová, považováno z hlediska mravní integrity národa za nejtragičtější období poválečného vývoje u nás. Normalizace tak tvoří pomyslnou tečku za vývojem komunistického režimu během studené války.

Pax Americana – svět po studené válce

Svět pod vládou jedné supervelmoci

V dobách antického Říma představovalo toto impérium jedinou a zcela dominantní sílu v celém tehdy známém civilizovaném světě. A to v oblasti kultury, obchodu, politiky i vojenství. Římscí císaři v prvním století našeho letopočtu zřídili systém, který dostal název Pax Romana (římský mír). Tento status vyjadřoval postavení Říma jakožto globálního protektora tehdejšího světa. Ze své pozice zajišťoval stabilitu, prosperitu a trestal všechny, kteří by hodlali tento systém narušovat. Římané tehdy světu naordinovali svůj životní styl, politickou kulturu, obchodní praxi a nakonec i latinu jakožto univerzální komunikační prostředek. Pax Romana měl ale také stinné stránky. Císařská moc se tím stavěla do role hegemonu, který sám určoval pravidla mezinárodní politiky. Její kroky byly zcela nezpochybnitelné a závazné pro všechny. Ti, kteří tento systém akceptovali a přimkli se k římské moci, byli odměněni. Ti, kteří římskou globální nadvládu odmítali akceptovat, byli zničeni. V 19. století se na tento globální systém stability pod protektorátem jednoho hegemonu pokusili navázat Britové. I když nikdy nedosáhli tak výhradního a monopolního postavení, jako Římané, můžeme o druhé polovině 19. století v jistém smyslu hovořit jako o období Pax Britannica.

Po skončení studené války na počátku 90. let se svět dostal do podobné situace. Nikdo nepochyboval, že vítězem tohoto čtyři dekadý trvajících konfliktu jsou Spojené státy. Jejich postavení bylo neotřesitelnější, než kdy dříve. Amerika měla za sebou veleúspěšné desetiletí reaganomiky a její ekonomická síla byla opět na vzestupu. Na trapná 70. léta, kdy se Richard Nixon objímal s Leonidem Brežněvem a Mao Ce-tungem, se zapomnělo. Především ale zmizel jediný vážný konkurent americké moci – Sovětský svaz. Ze světa pracně vybalancované rovnováhy mezi oběma supervelmocemi se rázem zrodil svět s jedinou velmocí. Po dlouhých desetiletích studené války byla Amerika mocnou zemí s monstrózní vojenskou silou, globální mocí na všech mořích i kontinentech a byla nyní ověčena slávou vítězství ve studené válce. Ale především byla v tomto světě zcela sama. Všechny ostatní státy byly o mnoho úrovní pod ní. Všechny až na výjimky byly ochotny akceptovat její novou dominantní pozici jediné supervelmoci. Dokonce i Rusko jako pohrobek zaniklého Sovětského svazu tuto novou roli Ameriky respektovalo a hledalo cesty ke vzájemné koexistenci v nových podmínkách. Proto o tomto období hovoříme jako o Pax Americana.

Výhodou Spojených států bylo, že byly tak říkajíc „in“. Nejlépe je to patrné v jejich naprosté dominanci na poli kultury. Americká kultura v oblasti filmu, hudby, módy ale například i stravování prošla v této době poměrně zajímavým vývojem, který zde ale nebudeme hodnotit. Významná byla především její akceptace ve většině zemí světa. Můžeme hovořit doslova o amerikanizaci celé globální kultury. Ještě v 80. bývalo typické, že si jednotlivé země (zejména evropské) uchovávaly svou vlastní kulturu a tu americkou přijímaly jen jako cosi exotického z poza oceánu. 90. léta však znamenala masové rozšíření prvků americké kultury do všech sfér života společnosti a to v zásadě ve všech zemích. Nejmasověji však v postkomunistických zemích. Zdejší společnost se chtěla stůj co stůj zbavit jakýchkoliv prvků domácí kultury, která byla celá dlouhá desetiletí deformována komunistickou propagandou. Zejména mladí lidé v Rusku i ve všech postkomunistických zemích hltali americké filmy, hudbu i způsob života jako cosi nového, progresivního a moderního. Právě tento americký kulturní export výrazně přispíval k upevňování moci a vlivu Spojených států jako hlavního globálního hegemonu.

Druhým z aspektů, který pomáhal stvořit Pax Americana, byla oblast nových informačních technologií. Prudký rozvoj vojenských telekomunikací, ke kterému došlo během studené války, se na počátku 90. let promítl také do civilní sféry. Někdejší armádní technologie začaly být dostupné také širokým masám veřejnosti nejprve ve Spojených státech a posléze i ve vyspělých zemích Evropy a východní Asie. Příkladem může být satelitní přenos televize, navigační systém GPS a především internet. Tyto technologie vyvíjela americká armáda od 60. let a měly sloužit k vedení nukleární války se Sovětským svazem. Nyní se ale staly prostředkem masového šíření informací a komunikace v globálním měřítku. Fakt, že tyto novinky vzešly ze Spojených států, jim dával jednak obrovský technologický náskok proti zbytku světa, především ale přispěly k masovému rozšíření angličtiny jako jazyku nové globální komunikace. Šíření angličtiny, která v minulých

dekádách neměla zdaleka tak prominentní postavení, bylo v podstatě dalším aspektem amerikanizace světové kultury. Angličtina pronikala nejen do světa globální komunikace, ale stala se také jazykem politiky, obchodu nebo vědy.

Klíčovým jevem, který všechny výše uvedené jevy zastřešoval, byl proces globalizace. Šlo o ekonomický, kulturní a politický proces sjednocování a unifikace všech zemí světa z hlediska ekonomiky, obchodu, výroby a distribuce zboží, služeb a informací. V jistém slova smyslu byla globalizace zahájena již španělskými a portugalskými objevnými plavbami v 16. století. Jedním z jejich vrcholů bylo období konce 19. století v souvislosti s vrcholícím evropským imperialismem. Nyní ale globalizace nabrala zcela nečekané tempo. Zásadními procesy, které to umožnily, byly výše popsané fenomény amerikanizace světové kultury a globální telekomunikace. Globalizace by ale v 90. letech nikdy nedosáhla takové masovosti, kdyby nedošlo k rozpadu sovětského bloku a k sérii liberálních reforem v samotném Rusku a především v Číně. To umožnilo, že globalizace se stala nejen fenoménem kulturním, ale také ekonomickým (o těchto jevech bude ještě řeč). Tyto takzvané postkomunistické země otevřely své trhy západnímu zboží a samy se do procesu globalizace velice aktivně zapojily. V tomto novém globálním světě takřka všichni respektovali dominantní a neotřesitelnou pozici Spojených států, které celý proces nastartovaly, podporovaly a dále prohlubovaly.

Před Ameriku však toto její nové postavení kladlo řadu otázek. Jak se země a především její elity dokáží vyrovnat s touto svou novou zodpovědností a mocí? A dokáží si své postavení udržet? Platí totiž pravidlo, že moc korumpuje a absolutní moc korumpuje absolutně. Tento nový světový pořádek totiž nebyl podobný ničemu, co lidstvo v moderní éře zažilo. Náhle nebylo proti komu bojovat. Po dlouhá desetiletí studené války byly celé předchozí generace uvyklé na svět, ve kterém spolu bojují dvě nesmiřitelné koncepce. Studená válka byla ideologickým soubojem mezi komunismem a kapitalismem – mezi dvěma verzemi světového řádu. Tento souboj byl navíc mnohem staršího data. Takřka po celou moderní éru byl svět zvyklý na to, že se dělí na různé sféry vlivu velmocí reprezentujících odlišné ideologie. Nyní vznikla zcela bezprecedentní situace, kdy celosvětově v globálním měřítku existoval pouze jeden akceptovaný systém (liberálního kapitalismu) reprezentovaný jedinou globální supervelmocí (Spojenými státy). Někteří američtí filosofové a sociologové, například Francis Fukuyama, hovořili v této souvislosti o konci dějin. Jako by už nebylo o co bojovat a s kým bojovat. Tento koncept pak zpracovali představitelé americké moci, hlásící se k tehdy populárnímu neokonzervatismu do podoby dlouhodobé strategie s názvem „Projekt pro nové americké století“. Otázkami postavení Spojených států coby globálního čteníka se mimo jiné zabýval také přední americký politolog Zbigniew Brzezinski. Ve své knize „Velká šachovnice“ rozebíral možnosti, příležitosti a hrozby, které před Amerikou v jednotlivých regionech světa vyvstávají. Cílem bylo nastínit, jak si udržet postavení globálního hegemona a zabránit, aby se na světové scéně objevil někdo, kdo by chtěl toto neotřesitelné postavení Spojených států ohrozit. Brzezinski však zdůrazňoval, že Amerika si s tímto svým postavením na sebe upletla doslova bič v podobě zodpovědnosti, kterou nese za udržení míru a pořádku na celém světě.

Vedle těchto nadšených a optimistických vizí do budoucnosti se ale objevovaly i varovné hlasy. Přední americký politolog Samuel Huntington přišel s myšlenkou střetu civilizací. Varoval v ní před přílišným optimismem. Podle něj se nové konflikty a války povedou nikoliv po linii politicko-ekonomických ideologií, jakými byl kapitalismus versus komunismus. Novými dělicími čarami se prý stane náboženství. Huntington prorokoval střet židovsko-křesťanské civilizace s civilizací islámskou. Na místo Fukuyamova konce dějin tak měl přijít věk náboženských válek a terorismu. Tyto představy budily ve Spojených státech značné obavy. Reakcí na to byla snaha razit novou vizi, do té doby zcela nepředstavitelnou – vizi multikulturního světa, ve kterém se všechny kultury a náboženství propojují a vzájemně anihilují. Idea multikulturalismu se zrodila v 90. letech ve Spojených státech a souzněla s tehdy probíhajícím procesem globalizace. Jejím hlavním motivem ale bylo odvrátit nebo alespoň zmírnit hrozící riziko Huntingtonových vizí světa náboženských a kulturních válek. Hnutí multikulturalismu přetavené do politické praxe mělo za cíl ochránit stávající světový pořádek a zabránit jeho tříštění a rozkladu tím, že chtělo zrušit náboženské a kulturní rozdíly jednotlivých regionů. Součástí tohoto hnutí byla také snaha o export západního stylu vlády do všech regionů ve světě. Byla motivována představou, že zavládne-li na celém světě demokracie západního typu, zanikne riziko

vzájemných válek mezi státy a i role Ameriky coby světového čteníka již nebude tak zapotřebí. Právě export demokracie v kombinaci se sankcemi vůči tem, kteří nehodlají tento nový globální systém respektovat, jsou nejtýpějšími rysy mezinárodních vztahů v období po skončení studené války.

V této souvislosti se stále častěji vynořovala otázka, jaká je v tomto novém světě role NATO. Po rozpadu sovětského bloku v Evropě došlo ke zrušení vojenského paktu Varšavská smlouva. V červenci 1991 se na tom dohodly všech signatářské země na summitu v Praze. Varšavská smlouva i NATO byly vojenské aliance zřízené v počátcích studené války jako pakty sloužící k obraně před případným útokem ze strany druhého nepřátelského tábora. Bipolární svět však skončil a Američané si kladli otázku, zda nezrušit také NATO. Jeho role totiž skončila a nebylo účelné udržovat alianci, jejíž nepřítel zanikl. Situace se změnila s nástupem amerického prezidenta Billa Clintona (v úřadě 1993-2001). Clinton a jeho éra se stali symboly tohoto nového světového pořádku a samotný prezident přišel v roce 1994 s iniciativou „Partnerství pro mír“. V rámci ní nabízel státům někdejšího sovětského bloku vzájemnou spolupráci a pomoc v bezpečnostních otázkách, případně vstup do NATO, pakliže o to projeví zájem. Zároveň byla zcela předefinována role aliance v nových podmínkách. Ta měla za úkol udržovat ve světě mír a pořádek a vystupovat proti státům, které by Pax Americana nerespektovaly. Spojené státy se tak obklopily soustavou spojenců, kteří měli Americe usnadňovat a legitimizovat její roli vykonavatele nového světového bezpečnostního systému.

Novou strategií Ameriky tedy bylo zasahovat na všech mořích a kontinentech v případě, že dojde k porušení světového pořádku. Prvním příkladem takového vojenského zásahu byla válka v Perském zálivu neboli operace Pouštní bouře. Roku 1990 došlo k invazi irácké armády Saddáma Husajna do sousedního Kuvajtu. Husajnovými motivy bylo především obsazení kuvajtských ropných polí a splacení astronomických dluhů, které Irák měl z doby Irácko-Íránské války (probíhala v 80. letech). Hussein se cítil nezranitelný, neboť v minulých letech byl podporován Spojenými státy v boji proti islamistickému Íránu. Nyní mu ale Američané dali zřetelně na srozuměnou, že tato invaze proběhla bez jejich požehnání a proto je zcela nepřijatelná. Tehdejší americký prezident Georg H. W. Bush (dřívější viceprezident ve vládě Ronalda Reagana) vytvořil širokou alianci států počínaje Saúdskou Arábií a konče Francií a provedl mohutnou vojenskou invazi do Iráku. Jednou z klíčových událostí bylo i svědectví kuvajtské dívky před americkým senátním výborem. Referovala o zvěrstvech páchaných Saddámovou armádou v kuvajtských nemocnicích. Teprve později vyšlo najevo, že šlo o informaci nepravdivou. Samotná invaze byla ale velice úspěšná. Bojové operace probíhaly od srpna 1990 do února 1991 a znamenaly osvobození Kuvajtu a porážku Saddáma Husajna (k jeho svržení však zatím nedošlo). Pouštní bouře bylo první otevřené americké vojenské angažmá od porážky ve Vietnamu a demonstrovalo snahu Spojených států udržet Pax Americana třeba i za cenu vojenských intervencí. Další podobné operace na sebe nedaly slouho čekat a souvisely s komplikovanou situací v postkomunistické východní Evropě, jak bude popsáno níže.

Integrace Evropy po studené válce

V Evropě po skončení studené války došlo k obrovské vlně úlevy. Byla to konec konců Evropa, kvůli níž se studená válka rozpoutala. A byly to státy Evropy, na jejichž území se měla vést zničující třetí světová válka. Evropané žili čtyřicet let pod Damoklovým mečem jaderné kremace. Nyní vše skončilo a jako mávnutím kouzelného proutku byl pryč i strach z toho, že se jejich kontinent promění v radioaktivní poušť. V této nastalé euforické atmosféře došlo ke dvěma zcela protichůdným tendencím. Na jedné straně zde byl prohlouben a urychlen proces evropské integrace, na straně druhé došlo k rozpadu sovětského bloku a mnohé z postkomunistických zemí se začaly nekontrolovatelně štěpit (rozpadl se nakonec i samotný Sovětský svaz). Obě tyto tendence je nezbytné podrobněji prozkoumat.

Evropská integrace byl proces, který vyvrcholil na počátku 90. let vznikem Evropské unie. K tomuto kroku vedla poměrně dlouhá cesta, která započala v polovině 50. let a byla motivována snahou urychlit obnovu válkou zničené západní Evropy. V jistém smyslu položil základ budoucí evropské integrace už Marsahallův plán realizovaný ve 40. letech (podrobněji v kapitole Studená válka). Aby byla tato americká finanční pomoc

poskytována efektivně, byly zřízeny celoevropské organizace podílející se na přerozdělování těchto finančních prostředků. Například organizace pro evropskou ekonomickou spolupráci (OEEC), ze které se později vyvinula OECD (Organizace pro hospodářskou spolupráci v Evropě). Není předmětem tohoto textu podrobněji se zabývat historií evropské integrace. Uvedme jen, že se od samého začátku jednalo o projekt ekonomické spolupráce, odbourávání obchodních bariér a hospodářských překážek mezi jednotlivými státy. Jeho autorem byl francouzský ministr zahraničí Robert Schuman (Schumanův plán), který je spolu s Jeanem Monnetem považován za zakladatele evropské integrace.

V západní Evropě tak vznikla velká zóna volného obchodu – Evropské hospodářské společenství (EHS). Tato obchodní organizace byla založena podpisem Římských smluv v roce 1957. V 60. letech došlo k přeměně této organizace v instituci těsněji propojující jednotlivé členské země. Pro překonání ekonomických a sociálních rozdílů mezi jejími členy byl vytvořen systém poskytování finančních dotací do regionů a oblastí, které nutně potřebovaly finance na svůj rozvoj. Během 70. a zejména 80. let probíhaly mezi členskými zeměmi diskuse o budoucím směřování evropského integračního programu. Na jedné straně ležel koncept volného svazku suverénních zemí, které budou spolu pouze obchodovat na principech liberalizace společného trhu a harmonizace obchodní legislativy. Tuto tezi prosazoval francouzský prezident Charles de Gaulle a později také britská premiérka Margaret Thatcherová. Na straně druhé tu byla představa prohlubování integrace cestou dalšího sjednocování až do podoby jakýchsi „spojených států Evropských“. To by sebou samozřejmě neslo i omezení politické suverenity jednotlivých členských zemí. Velkým zastáncem této myšlenky byl například přední francouzský politik a ekonom Jacques Delors. K jeho nejvýznamnějším počínům patřilo navržení jednotné evropské měny a jedné společné centrální banky.

Všechny tyto kroky bylo ale možné realizovat až s příchodem 90. let. Konec studené války znamenal novou vlnu nadějí ve spolupráci evropských národů. Navíc tato myšlenka odpovídala i prohlubující se celosvětové globalizaci. V celkové euforii po pádu železné opony byla roku 1992 přijata Maastrichtská smlouva – neboli smlouva o Evropské unii. Maastrichtská smlouva posunula dosavadní evropskou integraci na zcela novou úroveň. Zaveden byl institut společné měny euro (jeho faktické zavedení pak trvalo ještě několik let), byl vytvořen společný bezhraniční tzv. Schengenský prostor a evropské společenství se začalo měnit v jakousi formu federace. Zároveň byl postkomunistickým zemím východní Evropy nabídnut vstup do tohoto společenství. Obyvatelstvo východoevropských zemí vzhlíželo k Evropské unii jako k naději, že po dlouhých letech izolace opět vstoupí do svazku kulturních a vyspělých národů Evropy. Ovšem za předpokladu, že splní kritéria stanovaná v Maastrichtské smlouvě. Jedním z nich byla úplná harmonizace legislativy. Tedy, že zákony v jednotlivých zemích musí být zcela v souladu s legislativou Evropské unie. A tak se postkomunistické země jaly přepracovávat celý svůj právní řád tak, aby ladil s podmínkami v západoevropských zemích. Zároveň se staly příjemci rozvojových dotací – jistá forma humanitární pomoci. Součástí jejich postupné integrace bylo také otevření vlastních trhů západním společenstvem a jejich zboží.

Na počátku 90. let panovala mezi evropskou veřejností všeobecně rozšířená představa, že Evropská unie bude znamenat ukončení válek, železných opon a konfliktů mezi národy Evropy. A především že pomůže starému kontinentu najít v globalizovaném světě své místo. Evropa, která byla nejprve zničena dvěma světovými válkami a následně čtyři desetiletí rozdělena jako válečná kořist dvou supervelmocí, se tehdy snažila udělat ve svých dějinách velký restart. Nikdo si nepřipouštěl úskalí, která tato překotná a hluboká integrace přináší. Pravdou ale je, že až do roku 2008 běžel evropský integrační proces v celku hladce a bez větších problémů či kontroverzí. Toto téma je už ale mimo rámec námi sledovaného období.

Evropská integrace se ale neodehrávala jen ve velkém celokontinentálním měřítku. Došlo také ke sjednocení Německa. Rozdělené Německo jako memento druhé světové války a následně války studené, bylo symbolem rozděleného kontinentu. Bylo tedy v celku logické, že i zde se projevila všeobecně rozšířená tendence znovusjednocení tam, kde bylo před více jak čtyřiceti pěti lety rozetnuto. Je nicméně pravdou, že překotnost a nečekanost těchto událostí mnohé zaskočily. Západoněmecká vláda kancléře Helmutha Kohla měla sice v plánu budoucí znovusjednocení země. Nicméně po pádu Berlínské zdi v listopadu 1989 (lidé ji začali sami demolovat) události nabraly nečekaný spád. Představitelé východoněmeckého státu sami

požádali o připojení ke Spolkové republice. Reagovali tak na hlasité požadavky veřejnosti, která volala po připojení k západnímu Německu a sama se jala spontánně přes prostupnou berlínskou hranici na západ odcházet.

Vláda Helmutha Kholo proto začala urychleně připravovat zákony umožňující přijetí šesti nových spolkových zemí do stávající Spolkové republiky. Zároveň musel Khol jednat také s ostatními evropskými zeměmi a zejména se Sovětským svazem. Východní Německo bylo stále vnímáno jako sovětská válečná kořist. Sovětský vůdce Gorbačov proti sjednocení Německa nic nenamítal (již dříve deklaroval, že do vývoje východoevropských zemí nebude zasahovat). Požadoval ovšem záruky, že nově sjednocené Německo bude zemí neutrální a nevstoupí do NATO. S většími obtížemi se Němci setkali u svých francouzský a britských protějšků. Ani vláda britské premiérky Margaret Thatcherové, ani francouzského prezidenta Françoise Mitterranda nebyla vidinou silného sjednoceného Německa příliš nadšená. Je téměř jisté, že kdyby k podobnému pokusu došlo o několik let později, těžko by s ním souhlasili. V situaci rozpadu východního bloku na přelomu let 1989-1990 však převážilo nadšení z pádu železné opony a tak Francie a Británie nakonec sjednocení nekladly odpor. Stále však přetrvávala obava, aby se Německo (nyní nejlidnatější a ekonomicky nejsilnější stát Evropy) nestalo silou, která vychýlí evropskou rovnováhu ve svůj prospěch. Obava ze silného Německa byla nakonec jedním z důvodů zrychlení evropské integrace, jak o ni byla řeč výše. I když to představitelé Evropské unie nikdy jasně nedeklarovali, bylo jejich snahou omezit moc a vliv Německa těsnější integrací celého společenství. Německo bylo nakonec sjednoceno doslova v rekordním čase, kdy nové spolkové země byly přijaty v říjnu 1990.

Rozpad zemí východního bloku

Integrace a všeobecné nadšení nad znovu se sjednocující Evropou (ve skutečnosti nikdy sjednocená nebyla a Evropská unie byla experiment v dějinách nebývalý) ale zastínily protichůdné tendence, které se po pádu železné opony objevily. Již v kapitole Klíčové momenty studené války byla zmínka o odstředivých tendencích, které se objevily v Sovětském svazu v souvislosti s Gorbačovovou demokratizací. Sovětský svaz ale nebyl jedinou postkomunistickou zemí, která se začala na počátku 90. let rozpadat. Mnohem dramatictější průběh mělo dělení Jugoslávie. Její rozpad přerostl do série balkánských válek – prvních válečných konfliktů v Evropě od roku 1945.

Jugoslávie byla stát vzniklý jako federace jihoslovanských národů po první světové válce roku 1919. Jednalo se do značné míry o historický novotvar, ve kterém měli spolu koexistovat pravoslavní Srbové, katoličtí Chorvati a Slovinci spolu s muslimskými Bosňáky. Prve jmenovaní Srbové považovali od počátku Jugoslávii za svůj stát, který zcela ovládali a ostatním slovanským národům dávali jen minimální prostor pro samostatný rozvoj. To byl také důvod, proč se Jugoslávie během druhé světové války rozpadla. Její poválečné znovuobnovení bylo možné jen díky obrovské autoritě a organizačním schopnostem prezidenta Josipa Broze Tita (původem byl Chorvat). Tito se snažil udržovat Jugoslávii jako funkční svazovou federaci a otupovat hrany nacionálních konfliktů mísením jednotlivých etnik mezi svazovými republikami. Zejména vládnoucí srbské obyvatelstvo se usazovalo v některých regionech Bosny (bosensťi Srbové) nebo Chorvatska (chorvatští Srbové). Naopak muslimští Albánci osidlovali jihosrbské provincie – například Kosovo. Právě tyto transfery etnik uvnitř Jugoslávie a vytváření jejich enkláv vytvořily podhoubí pro budoucí krvavé války.

Tito zemřel roku 1980 a zanechal za sebou zemi, která měla poměrně unikátní postavení. Nebyla ani členem NATO ani Varšavské smlouvy a měla obchodní a diplomatické styky s řadou zemí mimo evropský kontinent (byla například členem hnutí nezúčastněných). Jeho projekt funkční federace jej ale nepřežil. V souvislosti s postupným rozpadem bipolárního světa se začala vnitřně štěpit i Jugoslávie. Příčinou byly neshody politického vedení jednotlivých republik, znovu se vynořující nacionalismus (zejména srbský a chorvatský) a hospodářské těžkosti v souvislosti se ztrátou trhů. Prvními náznaky štěpení byl rozpad jugoslávské komunistické strany na sjezdu roku 1990, kdy se osamostatnily chorvatská a slovinská frakce. Během tohoto roku se také začala štěpit jugoslávská armáda. V jednotlivých republikách začaly vznikat polovojské

jednotky domobrany (slovinšská Teritoriální obrana, chorvatské Národní gardy). Klíčovým momentem byl červen 1991, kdy zcela jednostranně vyhlásilo svou nezávislost Slovinsko. Slovinci neměli s ostatními členy federace prakticky žádné spory a tak se jich následný balkánský konflikt dotknul jen okrajově.

Prvním skutečným dějstvím války byl spor mezi Chorvatskem a zbytkem Jugoslávie (vlastně Srbskem). Do čela chorvatských separatistických snah se postavil Franjo Tuđman a v červenci 1991 vyhlásil nezávislost Chorvatska (stál pak v jeho čele jako prezident). Na tom by patrně nebylo nic kontroverzního, nebýt faktu, že v některých regionech Chorvatska tvořili většinu obyvatel Srbové (jednalo se o čtvrtinu rozlohy státu při bosenských hranicích). Ti se dožadovali setrvání v Jugoslávii, začali budovat ozbrojené milice a žádali na pomoc jugoslávskou armádu. Vytvořili dokonce separatistický státní útvar Srbská krajina a usilovali o připojení k Jugoslávii. Rozpoutal se tak konflikt mezi Jugoslávií (vedenou Slobodanem Miloševićem) a Chorvatskem. Válka se nakonec protáhla až do roku 1995, kdy se Chorvatům podařilo dobýt a zpět připojit všechna území Srbské krajiny a většinu srbského obyvatelstva odtud vyhnat.

Mnohem dramatičtější průběh však měla následná válka v Bosně a Hercegovině. V roce 1992 si v referendu většina obyvatel Bosny odhlasovala vyhlášení nezávislosti. Národnostní a etnické poměry v zemi byly ale velice komplikované. Nejpočetnější skupinu tvořili Bosňáci neboli bosenští muslimové (43% populace), dále následovali bosenští Srbové (31% populace) a bosenští Chorvati (17% populace). Byli to právě bosenští Srbové, kteří se odmítli s nezávislostí smířit a rozpoutali boj za setrvání republiky v Jugoslávii. Rozhořela se válka, ve které prosti sobě stáli Bosňáci spojení s bosenskými Chorvaty vedeni Alijou Izetbekovićem a bosenští Srbové pod vedením Radovana Karadžiće. Bosenským Srbům se navíc dostalo značné podpory a pomoci ze strany Jugoslávie. Tato fáze balkánských válek byla nejkrvavější, neboť Bosna byla doslova mozaikou etnik, kde v každé vesnici žilo zcela jiné obyvatelstvo. Kopcovitý terén navíc způsobil, že se bojovalo doslova na celém území současně a válka získala poziční charakter boje o jednotlivé opěrné body a sídla. Během bojů, které trvaly v letech 1992-1995, se obě strany dopouštěly velice krvavých aktů genocidy vůči civilnímu obyvatelstvu s cílem vyčistit danou oblast od příslušníků nepřátelského národa. Vyhánění tak byli jak Bosňáci, tak Srbové. Nejznámějším a symbolickým se stal masakr takřka 8000 muslimských obyvatel obce Srebrenica. Válka byla ukončena až razantním zásahem Spojených států, které považovaly balkánské války za jednoznačnou akt porušení Pax Americana. Dlužno podotknout, že sympatie západu vedeného Amerikou stály na straně Bosňáků a z celé války byli viněni bosenští Srbové. Do Bosny pak byly vyslány mezinárodní jednotky OSN a obě válčící strany byly donuceny podepsat Daytonskou dohodu v Paříži.

Symbolickou tečkou za válkou v Jugoslávii byl konflikt, který se rozhořel v Kosovu. Kosovo bylo integrální součástí Srbska, takže v tomto případě nešlo o pokračování rozpadu Jugoslávie (ta se již rozpadla v předchozích letech). Podstatou války byl etnický konflikt mezi srbským a albánským obyvatelstvem, které v Kosovu žily. Roku 1997 zde propukla válka mezi albánskými separatisty a srbskou armádou. Kosovští Albánci požadovali samostatnost, armáda trvala na udržení celistvosti Srbska. Na obou stranách opět docházelo k masakrům civilního obyvatelstva a situace silně připomínala průběh bojů v Bosně. Spojené státy ústy své ministryně zahraničí Madlen Albrightové kategoricky požadovaly samostatnost Kosova. Když toto srbská vláda Slobodana Miloševiće odmítla, zahájily síly NATO na jaře 1999 tři měsíce trvající sérii bombardování strategických cílů v Srbsku. Smyslem bylo donutit Miloševiće přijmout americké ultimátum. Albrightová, která byla hlavní iniciátorkou strategického bombardování Srbska, čelila za tuto svou iniciativu mnoha výtkám. Podstatné ale bylo, že Srbsko nakonec pod tíhou těchto vojenských akcí kapitulovalo a souhlasilo s osamostatněním Kosova.

Válka v bývalé Jugoslávii, která s přestávkami trvala osm let, byla nejkrvavějším důsledkem rozpadu východního bloku. Vyvolala exodus statisíců obyvatel Balkánu a představovala odvrácenou stranu tohoto jinak poklidného a veskrze optimistického období. Jugoslávie ale nebyla jediným státem, který se po pádu železné opony rozdělil. Došlo k rozklížení a nakonec i k zániku samotného Sovětského svazu. Bylo obrovským štěstím, že tato země měla v posledních dnech své existence ve svém čele politiky, kteří dokázali zabránit balkánskému scénáři. V podmínkách jaderné velmoci s olbrímí vojenskou silou nashromážděnou za léta studenoválečných závodů ve zbrojení, by důsledky takovéto války byly nepředstavitelné.

Rozpad Sovětského svazu byl nastartován již na konci 80. let v souvislosti s Gorbačovovou přestavbou a zejména politikou glasnosti (otevřenosti). Jednalo se o myšlenku demokratizace světové společnosti při zachování stávajícího politického systému vlády komunistické strany (podrobnosti v kapitole Klíčové momenty studené války). V rámci glasnosti byla výrazně omezena cenzura a všechny orgány státní moci byly povinny diskutovat svá rozhodnutí před veřejností. Součástí byla také široká politická debata, do které se začala zapojovat nejen média (televize a zejména oficiální tisk), ale vznikaly také veřejné debatační kluby, ve kterých veřejně známé osobnosti předkládaly publiku velice kritické názory na předchozí období brežněvismu. Na místo marx-leninských témat začínaly ve společenské diskusi rezonovat kritická témata týkající se alkoholismu, korupce, nedostatků v socialistické výstavbě nebo arogance moci sovětských institucí a úřadů. Celková situace v Sovětském svazu silně připomínala masivní probuzení veřejnosti během pražského jara roku 1968.

Jednou z nejpalčivějších otázek, která byla celá předchozí desetiletí tabu, bylo postavení neruských národů v rámci sovětské federace. Ta totiž existovala v podstatě jen na papíře. V jednotlivých svazových republikách sice působily místní organizace komunistické strany, ve skutečnosti však byla všechna důležitá témata rozhodována v Moskvě na Ústředním výboru. Právě snaha po větší nezávislosti vedení jednotlivých svazových republik byla roznětkou, která na přelomu let 1989-1990 zažehla proces štěpení celého svazu. Prvotním impulsem byly masové protesty veřejnosti v Litvě, Lotyšsku a Estonsku během srpna 1989. Tyto demonstrace ještě vládnoucí moc dokázala potlačit a násilně rozehnat. Protesty v pobaltských republikách motivovaly k podobné aktivitě také ukrajinskou veřejnost. Centrem demokratizačních a separatistických snah se stalo západoukrajinské město Lvov. Také zde probíhaly od jara 1989 masové demonstrace a vydávány byly tiskoviny se silně protisovětským zabarvením (například noviny Postup). Klíčovým momentem byl 1. říjen 1989. Tehdy se oficiální ukrajinské úřady rozhodly proti narůstajícím masovým demonstracím tvrdě zasáhnout. Policie tehdy krvavě rozehnala dav demonstrantů ve Lvově. V reakci na to byl založen stávkový výbor, který zorganizoval generální stávkou, jež zasáhla celou Ukrajinu.

Není účelné podrobně líčit průběh nepokojů a demonstrací, které během roku 1989 zasáhly takřka všechny svazové republiky. Podstatná byla reakce vládnoucích elit v Moskvě. Michail Gorbačov stále věřil, že tyto projevy lidové nespokojenosti časem vyvanou, jakmile budou viditelné první pozitivní dopady ekonomické přestavby. Do jisté míry silně podcenil probouzející se nacionalismus neruských národů. Jejich představitelé nehovořili řečí ekonomů, ale řečí národovců. Sovětská vláda byla ve velice překérní situaci. Na jednu stranu Gorbačov podporoval glasnost, tedy možnost veřejně vyjadřovat své postoje, názory a kritické připomínky, na stranu druhou musel tyto masové projevy separatismu potlačovat, jinak by se Sovětský svaz začal rozpadat. Výsledkem byl stav, kdy sice policie zasahovala proti demonstrantům (například ve Lvově nebo ve Vilniusu), ale jejich představitelé zvolení do čela jednotlivých svazových republik veřejně pře televizními kamerami tyto protesty podporovali a vyzývali k nim.

Gorbačov se snažil jednotu Sovětského svazu udržet tím, že inicioval sepsání nové smlouvy mezi svazovými republikami, která by Sovětský svaz přeměnila ve volnější konfederaci s funkcí společného úřadu prezidenta. Samotný Gorbačov pak by v březnu 1990 do této funkce zvolen a stal se tak prvním a zároveň posledním sovětským prezidentem. Politika glasnosti, uplatňovaná v minulých letech, ale umožnila, aby se někteří politici komunistické strany (do té doby veřejnosti takřka neznámí) mohli veřejně profilovat a posilovat tím svou popularitu a moc. Jednou z nejviditelnějších postav těchto dnů byl Boris Jelcin. Dlouhá léta zastával vysoké stranické funkce v centrálním aparátu a nyní se nechal zvolit prezidentem Ruské svazové republiky. Právě osobní nevraživost mezi Jelcinem a Gorbačovem byla nepřekonatelnou překážkou fungování nových demokratických poměrů v zemi. Gorbačov totiž uplatňoval tradiční komunistická stanoviska. Hodlal celý ekonomický a politický systém pouze reformovat, ale v zásadě zachovat. Jelcin byl naproti tomu stoupencem liberálního prozápadního kurzu. Hodlal v zemi zavést tržní kapitalismus, provést privatizaci státního majetku a přiblížit zemi západnímu standardu. Především ale netrval na zachování Sovětského svazu. Z jeho projevů vyplývalo, že by v celku ochotně přenechal svazovým republikám úplnou nezávislost a jejich stranické vůdce by akceptoval jako nové reprezentanty suverénních zemí.

Kromě Jelcinova prozápadního pohledu na budoucnost Sovětského svazu zde ale existovala také druhá strana. Byla tvořena radikálními neostalinistickými dogmatiky ve vrcholných orgánech moci a především v armádě. Tito konzervativci také nesouhlasili s Gorbačovovým umírněným přístupem. Jejich plánem však nebyla liberalizace země, ale opětovné utažení šroubů. Byli přesvědčeni, že to jediné, co Sovětský svaz potřebuje, je návrat k marx-leninským metodám vlády z dob Leonida Brežněva. Tito neostalinisté se nakonec rozhodli, že pro záchranu celistvosti země je nezbytné Gorbačova i Jelcina odstranit.

Poslední kapkou byly události v pobaltských republikách, kdy Nejvyšší sovět Litevské svazové republiky jednostranně vyhlásil nezávislost. V příštích měsících se přidaly také další dva pobaltské státy Lotyšsko a Estonsko. V červenci se k vyhlášení nezávislosti přidal také vrcholný stranický orgán na Ukrajině. I když moskevské vedení tyto jednostranné separatistické kroky neuznávalo, byl zřejmé, že Sovětský svaz se začíná rozpadat. Důsledkem byl pokus o státní převrat v Moskvě, který zorganizovalo křídlo neostalinských konzervativců ve vedení strany. 18. srpna 1991 zatkli pučisté pod vedením šéfa KGB Vladimira Krjučkova i samotného prezidenta Gorbačova. Ten byl uvězněn ve své soukromé rezidenci na Krymu, kde právě trávil dovolenou. V zemi byl vyhlášen výjimečný stav a vybrané armádní jednotky začaly obsazovat vládní budovy v Moskvě. Proti pučistům však během následujících dní vyšly do ulic Moskvy statisíce občanů a vojenských oddílů, které zůstaly věrné oficiální ruské vládě. Do jejich čela se postavil Boris Jelcin. V nastalých pouličních bojích nakonec jen zázrakem zahynuli pouze tři lidé. Pokus o puč tak po několika dnech ztroskotal a všichni jeho představitelé byli zatčeni. Novým hrdinou Ruska byl Boris Jelcin. Michail Gorbačov, který se po několika dnech internace vrátil zpět do Moskvy, mohl již jen zpozvdálí sledovat jeho stoupající hvězdu.

Nové jelcinovské vedení postavilo mimo zákon celou komunistickou stranu, samotný ruský prezident pak osobně navštívil pobaltské státy a vyjádřil podporu jejich separatistickým snahám. V této atmosféře pak během srpna 1991 vyhlásily nezávislost také ostatní svazové republiky. Všechny pak začaly s Ruskem vyjednávat novou smlouvu o vytvoření volného svazku států bývalého Sovětského svazu – takzvané Sdružení nezávislých států (SNS). Všechna tato jednání již probíhala bez přítomnosti Gorbačova. Poslední tečkou pak byla schůzka představitelů jednotlivých svazových republik, ke které došlo 8. prosince 1991 na státní dače v Bělověžském pralesi v Bělorusku. Zde bylo konstatováno, že se všichni účastníci shodli na rozpuštění Sovětského svazu. Na Michaila Gorbačova jakožto sovětského prezidenta zbyl poslední krok, vyhlášení zániku Sovětského svazu k 26. prosinci 1991.

Rozpad Sovětského svazu měl zcela zásadní dopad na celý geopolitický systém. Tato událost doslova zatřásla světovým řádem, neboť zanikla jedna ze dvou globálních supervelmocí, která do té doby ovládala takřka polovinu světa. Pokojný rozpad Sovětského svazu byl snad nejvýznamnější událostí po skončení studené války. Především fakt, že se podařilo celou věc provést bez krveprolití, byl zcela zásadní. V tomto ohledu se jako nejvýznamnější jeví potlačení vojenského puče v Moskvě v srpnu 1991. Je otázkou, jak by se celá věc vyvíjela v případě úspěchu pučistů. Je dost dobře možné, že by vývoj v zemi směřoval balkánskou cestou, což by byla katastrofa. Zejména jestliže uvážíme, že Sovětský svaz disponoval mohutným jaderným arzenálem a obrovskou konvenční armádou coby druhá nejmocnější supervelmoc na planetě.

Pád železné a bambusové opony

Přelom let 1989-1990 byl v Evropě provázen pádem takzvané železné opony. Tato geopolitická hranice oddělovala nejen dva nesmiřitelné tábory komunismu a kapitalismu, ale byla také významnou ekonomickou bariérou. Na obou stranách vedle sebe existovaly dva zcela nekompatibilní ekonomické systémy, dva trhy, jež spolu takřka vůbec nekooperovaly. Jejich vzájemná provázanost byla minimální. Pádem železné opony tak došlo nejen k politické integraci postkomunistických zemí do západoevropských struktur, ale také k otevření jejich trhů západním investorům a jejich zboží. Tyto nové příležitosti, které se ve východní Evropě a Rusku západním korporacím nabízely, byly vskutku historické. Zdejší trhy byly po dlouhá desetiletí poddimenzované, obyvatelstvo mělo vysoký stupeň kvalifikace a přitom nízké platové požadavky. Není proto divu, že sem takřka okamžitě začaly expandovat západní společnosti, které začaly

v postkomunistických zemích skupovat vše, co bylo na prodej. Vlády těchto transformujících se států se musely potýkat především s nedostatkem kapitálu a moderních technologií. Jejich průmysl byl technologicky velice zastaralý díky dlouhým létům stagnace a podfinancování. Zejména byl ale celý ve státních rukou a hledaly se cesty jeho privatizace. V zásadě lze konstatovat, že zde v první polovině 90. let došlo k masivnímu odprodeji celých sektorů státní ekonomiky do rukou zahraničních investorů. Ti začali do nově získaných podniků investovat a zavádět zde moderní technologie, především sem ale přesunuli část své výroby z domovských západních zemí. Tento proces zvaný offshoring se stal jedním ze symbolů doby a byl také hnacím motorem globalizace.

Podstata offshoring spočívala v tom, že velké nadnárodní korporace mohly jeho prostřednictvím výrazně redukovat náklady na pracovní sílu. Snížily tak své celkové výdaje a mohly hospodařit s větším ziskem. Podstatou bylo přenesení výroby (týká se to ale i služeb) ze zemí s vysokou cenou práce do zemí, kde je cena práce podstatně nižší (například právě postkomunistické země). Offshoring byl oblíbenou metodou úspor a racionalizace výroby i v předchozích obdobích. Stále ale převládal trend produkovat zboží v zemích jeho spotřeby. Masivnějšímu rozšíření offshoring bránilo několik omezení. 1) Příčinou byl zejména nepřekonatelný problém týkající se omezených možností řízení výroby a distribuce v mezinárodním měřítku. To, co limitovalo možnosti přenášení výrob do jiných regionů či na jiné kontinenty, byla oblast informačních technologií, které byly tou dobou teprve v počátcích. 2) Dalším limitem byla relativní uzavřenost regionů s levnou pracovní silou. Ať už se jednalo o komunistické země nebo země třetího světa. Teprve období po skončení studené války otevřelo tyto zaostalé regiony západních společností. 3) Třetím limitem byla nedostatečná automatizace výroby, která tehdy ještě neumožňovala rozfázování výrobního procesu na dílčí kroky, které by byli schopni provádět i nekvalifikovaní zaměstnanci v chudých rozvojových zemích s nízkou nebo nulovou kvalifikací.

Všechny tyto bariéry ale v 90. letech padly spolu s pádem železné opony a obrovským technologickým pokrokem. Rozvoj moderních telekomunikačních technologií, automatizace výroby a zrušení ochranných opatření vedly k tomu, že mnohé západní společnosti přesouvaly do chudých postkomunistických zemí svou výrobu z mateřských států. Západní země tak zažily doslova vlnu deindustrializace. Týkalo se to jak Spojených států, tak západní Evropy nebo například Japonska. To mělo samozřejmě zcela zásadní dopady na strukturu jejich zaměstnanosti i celé společnosti, do takových detailů ale zabíhat nebudeme.

Pád železné opony a otevření východních trhů však nebyl jedinou globální změnou, ke které v 90. letech došlo. Ukázalo se totiž, že ani obyvatelstvo postkomunistických zemí není dostatečně levné a mnohé výroby je účelnější přenášet do ještě zaostalejších zemí. Kromě levné práce zde navíc neexistovaly žádné ekologické nebo sociální limity, které by prodražovaly výrobu. Proto došlo k offshoringu také do rozvojových zemí třetího světa. Mnohé průmyslové výroby z oblasti lehkého spotřebního zboží se do rozvojových zemí přenesly takřka kompletně. Jednalo se zejména o produkci levné spotřební elektroniky nebo textilu. Typickým příkladem takové země byla. Na počátku transformace Číny stál vůdce komunistické strany Teng Siao-pching. Teng navázal na slibně se rozvíjející ekonomické vztahy se Spojenými státy (rozvíjející se již za vlády prezidenta Nixona). Během 80. let provedla jeho vláda sérii ekonomických reforem, které jednak umožnily pronikání zahraničního kapitálu do této stále ještě agrární země. Jednak podnítily rozvoj samotných čínských podniků, které začaly fungovat na principu standardních tržních vztahů. Díky tomu tato komunistická země zavedla v podstatě kapitalistický systém, byť si komunistická strana uchovala monopolní postavení v mocenských otázkách. V 90. letech sem směřovaly astronomické investice západních firem. Přenést svou výrobu do Číny byla tehdy pro mnoho korporací jediná šance, jak snížit náklady na výrobu a přežít v konkurenci s ostatními producenty.

Svět se tak ocitl v dosti neobvyklé situaci, kdy valná část průmyslové výroby byla realizována v chudých afrických nebo asijských státech. Až do 90. let tvořily tyto chudé země zcela uzavřený systém, který takřka nebyl propojen s ekonomikami vyspělých zemí. Vyvážely v zásadě jen suroviny a tropické plodiny. Země třetího světa byly od vyspělých kapitalistických odděleny podobnou bariérou, jaká izolovala východoevropské komunistické státy. Tato bariéra byla nazývána bambusová opona. Její existence však

nebyla dána tím, že by snad rozvojové státy patřily do nepřátelského vojensko-politického paktu. Bambusovou oponu udržovaly zataženou zejména překážky technologické, komunikační či dopravní, jak o nich byla řeč výše. Nyní však došlo k jejich zapojení do světové průmyslové výroby. Pád železné a následně i bambusové opony tak byl dalším globálním posunem na mapě světa po skončení studené války.

Svět 90. let byl charakterizován globalizací na poli kultury, ekonomiky a velmocenských otázek. Vytýčil cestu, kterou se lidstvo mělo vydat v příštím století. Pád železné opony a nakonec i Sovětského svazu, globalizace a nový mezinárodní řád reprezentovaný systémem Pax Americana byly základními východisky, které přivedly mezinárodní společenství do jeho dnešní reality.

Použitá literatura

- BÁRTA, Miroslav a kol.: Kolaps a regenerace - cesty civilizací a kultur, Academia, Praha 2011.
- BĚLINA, Pavel a kol.: Dějiny evropské civilizace II., Paseka, Praha 2002.
- BÍLEK, Jiří: Cesty k moci, Themis, Praha 2005.
- BORÁK, Mečislav a kol.: Nástin dějin Těšínska, Ostrava 1992.
- BRZEZINSKI, Zbigniew: Velká šachovnice, Mladá Fronta, Praha 1999.
- EVAN, Tomáš: Světová ekonomika, VŠRR, Praha 2012.
- FRIEDMAN, Georg: Ohrožená Evropa, Tomáš Krsek, Praha 2015.
- GADDIS, John Lewis: Studená válka, Slovart, Praha 2006.
- HAYEK, Friedrich August: Cesta do otroctví, Barrister a Principal, Praha 2004.
- JANDA, Pavel: Ekonomicko-politická situace Rakouska, UK, Praha 2006.
- JOHNSON, Paul: Dějiny 20. století, Rozmluvy, Praha 1991.
- JOHNSON, Paul: Dějiny anglického národa, Leda, Praha 2012.
- JOHNSON, Paul: Nepřátelé společnosti, Rozmluvy, Praha 2000.
- KURAL, Václav a kol.: Sudety pod hákovým křížem, Albis international, Ústí nad Labem 2002.
- LUŇÁK, Petr a kol.: Encyklopedie moderní historie, Libri, Praha 2006.
- MASARYK, Tomáš Garrigue: Česká otázka, Ústav TGM, Praha 2000.
- MENCL, Vojtěch a kol.: Křižovatky 20. století, Naše vojsko, Praha 1990.
- MOULIS, Vladislav: Běsové ruské revoluce, Dokořán, Praha 2002.
- MOULIS, Vladislav a kol.: Vznik, krize a rozpad sovětského bloku v Evropě 1944-1989, Ostrava 1991.
- NÁLEVKA, Vladimír: Horké krize studené války, Vyšehrad, Praha 2010.
- PACNER Karel: Atomoví vyzvědači, Albatros, Praha 2007.
- PACNER Karel: Osudové okamžiky Československa, Brána, Praha 2012.
- ROKOSKÝ, Jaroslav: Rudolf Beran a jeho doba, ÚSTR, Praha 2011.
- SKŘIVAN, Aleš: Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1648 - 1914, ISE, Praha 1994.
- SNYDER, Timothy: Černá země, Paseka, Praha 2015.
- STEED, Henry Wickham: Diktatura a demokracie, Vladimír Kořínek, Krnov 2004.
- STELLNER František a kol.: Hospodářské dějiny 16. - 20. století, Oeconomia, Praha 2008.
- TINDALL, Georg B.: Dějiny Spojených států amerických, Lidové noviny, Praha 1998.